T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

GÜVENLİKLEŞTİRME SİYASETİ VE ÇATIŞMA ÇÖZÜMLERİ DİPLOMASİSİ (2002 SONRASI TÜRK DIŞ POLİTİKASI'NDA IKBY VE ERMENİSTAN)

Fahriye KESKİN KARAGÖL

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Tuncay KARDAŞ
Ortak Danışman: Doç. Dr. Bezen BALAMİR COŞKUN

EYLÜL - 2022

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GÜVENLİKLEŞTİRME SİYASETİ VE ÇATIŞMA ÇÖZÜMLERİ DİPLOMASİSİ (2002 SONRASI TÜRK DIŞ POLİTİKASI'NDA IKBY VE ERMENİSTAN)

DOKTORA TEZİ

Fahriye KESKİN KARAGÖL

Enstitü Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler

"Bu tez 02/09/2022 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Tuncay KARDAŞ	Başarılı
Prof. Dr. Murat YEŞİLTAŞ	Başarılı
Doç. Dr. Nebi MİŞ	Başarılı
Doç. Dr. Filiz CİCİOĞLU	Başarılı
Doç. Dr. Helin SARI ERTEM	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Fahriye KESKİN KARAGÖL

02/09/2022

ÖNSÖZ

Her ne kadar günümüz uluslararası sisteminde çok da itibar görmese de normatif değerler benim için hep önemli olmuştur. Dolayısıyla güvenlikdışılaştırma yaklaşımı ve çatışma çözümleri disiplini arasındaki kavramsal bağlantılardan hareketle ele aldığım bu tezi, çatışma çözümü disiplininin normatif yönüyle ilişkilendirmeyi başardığım an - ki bir anda oldu - benim açımdan çalışmanın içime sindiği andı. Bu noktadan itibaren ise tezin ilerlemesi daha kolay, zevkli ve ufuk açıcıydı.

Elbette bu süreci benim açımdan kolaylaştıran ve tezin nihayetlenmesinde çokça emeği bulunan birçok isimden bahsetmem gerekmektedir. Tezi yazmaya başladığım Mart 2017 tarihi, aslında hayatımın dönüm noktasını oluşturan ciddi çalkantıların meydana geldiği, sürdüğü ve mücadele ruhumu perçinlendiği bir dönemdi. Hayatımın her anında olduğu gibi bu süreçte de yanımda olup hayatı benim açımdan kolaylaştıran canım annem Ayşe, babam Abdullah, kardeşim Ferhan, yeğenim Çınar (Balsurat) ve türlü zorluklara beraber göğüs gerdiğimiz can yoldaşım, eşim Memduh ve ailesi ilk başta bahsetmem gereken isimlerdir. Bu süreçteki ve hayatımdaki en büyük teşekkürlerim onlaradır.

Her daim tezimi bitirmeme yönelik telkinleri ve yardımlarıyla değerli hocam ve danışmanım Tuncay Kardaş'a ve tez izleme komitemde yer alan değerli hocalarım Murat Yeşiltaş ve Nebi Miş'e tezime sundukları büyük katkılardan ötürü çok teşekkür ederim. Yine kendisini tanıdığım günden beri hocalığına ve samimiyetine hayran olduğum, tezi son aşamaya getirmemde sürekli beni şevklendirmesi (#otezbitecek) ve ne zaman ne danışırsam cevabımı anında alabildiğim değerli hocam, aynı zamanda ortak danışmanım Bezen Balamir Coşkun'a çok teşekkür ederim.

Yine Sakarya Üniversitesi'nde görev yaptığım süreçte hem hocalığı hem de dostluğuyla buranın bana en büyük kazanımlarından birisi olan, değerli hocam Filiz Cicioğlu'na da çok teşekkür ederim. Ayrıca tez savunma sınavımda yer alarak değerli katkı ve yorumlarıyla bu çalışmanın daha da zenginleşmesini sağlayan değerli hocam Helin Sarı Ertem'e de çok teşekkür ederim. Son olarak, bir dönem Sakarya Uluslararası İlişkiler'de beraber çalıştığım değerli arkadaşlarım Ahmet Üçağaç, Ünal Tüysüz, Cüneyt Doğrusözlü, Ensar Muslu, Dilek Küçükboz Karafil, Ahmet Karafil, Duygu Öz Kalkan, Hüsna Taş Yetim ve Elif Madakbaş Gülener'e süreçteki tüm yardım, katkı ve dostluklarından ötürü çokça teşekkür ederim.

Uzunca bir süreç ve çaba neticesinde ortaya çıkan bu çalışmayı, “En zor dönemlerimin en sadık dostu TEZİM :))) Haziran 2020, Beşköprü/Sakarya” olarak nitelendirmiştim. Zira elimin teze gitmediği ve “acaba bu noktadan ilerleyebilecek miyim?” sorusunun çokça kafamda dolaştığı süreçlerde, en ihmal ettiğim ancak buna rağmen en vefalı olan da tezimdi. Sonuç olarak, zor dönemlerimin vefalı dostunu, yine zor dönemlerimin vefalı dostlarına ithaf ediyorum.

Fahriye KESKİN KARAGÖL

02/09/2022

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR ..... **v**
TABLO LİSTESİ ..... **vii**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **viii**
GRAFİK LİSTESİ ..... **ix**
HARİTA LİSTESİ ..... **x**
RESİM LİSTESİ ..... **xi**
FOTOĞRAF LİSTESİ ..... **xii**
ÖZET ..... **xiii**
ABSTRACT ..... **xiv**

GİRİŞ **1**
BÖLÜM 1: GÜVENLİKLEŞTİRME SİYASETİ VE ÇATIŞMA ÇÖZÜMÜ DİPLOMASİSİ: LİTERATÜR TARAMASI VE TEORİK ÇERÇEVE **17**
1.1.Gelenekselden Eleştirele Güvenlik Kavramı 17
1.2. Kopenhag Okulu ve Güvenlikleştirme Teorisi 25
1.2.1. Güvenlik Sektörleri 27
1.2.2. Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi (RSCT) 29
1.2.3. Güvenlikleştirme 30
1.2.3.1. Tanım ve Genel Özellikler 30
1.2.3.2. Güvenlikleştirme Analiz Çerçevesi 38
1.2.4. Güvenlikdışılaştırma 48
1.2.5. Güvenlikleştirme Teorisine Yönelik Eleştiriler 53
1.3. Güvenlik Çalışmalarında Barış Kavramı ve Çatışma Çözümü Diplomasisi: Kavramsal Bağlantılar 57
1.3.1 Barış Çalışmaları Alanı ve Gelişimi 57
1.3.2. Çatışma Çözümü Diplomasisi: Tanım ve Genel Özellikler 65
1.4. Çatışma Çözümü Diplomasisi ve Güvenlikdışılaştırma Yaklaşımının İşlevsel Yönleri 67
1.5. Güvenlikleştirme/Güvenlikdışılaştırma ve Çatışma Çözümü Analitik Çerçevesi .. 86
BÖLÜM 2: TÜRKİYE'NİN IKBY VE ERMENİSTAN'A DAİR GÜVENLİK KAYGILARI: REFERANS NESNELER VE 2005 ÖNCESİ ARKA PLAN ANALİZİ **91**

2.1. Türkiye'nin Güvenlik Kaygıları: IKBY'ye Yönelik Tehdit İnşası 91
2.1.1. Arka Plan Analizi: Güvenlik Algısı ve Dilinin Yüksek Olduğu Süreç 98
2.1.1.1. "Irak'ın Kuzeyi" ile Güvenlik Odaklı İlişkiler Dönemi: Otonom Yapı Tehdidi 98
2.1.1.2. Bağdat ile Dost, Kuzey Irak ile Düşman: Tezkere Krizi ve 2003 Irak Savaşı 106
2.2. Türkiye'nin Güvenlik Kaygıları: Ermenistan'a Yönelik Tehdit İnşası 112
2.2.1. Arka Plan Analizi: Güvenlik Algısı ve Dilinin Yüksek Olduğu Süreç 127
2.2.1.1. Soğuk Savaş Sonrası Normalleşme Çabaları 128
2.2.1.2. Tehdit Algılarının Yükselişi ve Normalleşme Çabalarının Başarısızlığı 133
2.2.2. Sivil Toplum Kanalıyla Normalleşme Denemeleri: İşlevsel Aktörler 139
2.3. Son Sözler..... 143
BÖLÜM 3: TÜRKİYE-IKBY VE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE AKTÖRLERİN GÜVENLİKDIŞILAŞTIRMA VE BARIŞ İNŞASI ÇABALARI: 2005-2009 146
3.1. Türkiye-IKBY Gizli Görüşmeleri ve Aktörlerin Çatışması 146
3.1.1. Türkiye ve Irak'ta Değişen İç Siyasi Dengelerin Normalleşme Adımlarına Etkisi: Kolaylaştıran Koşul..... 162
3.1.2. Türkiye'nin AB Üyelik Sürecinin IKBY ile Normalleşme Adımlarındaki Kolaylaştırıcı Rolü..... 165
3.1.3. Geleneksel Çatışma Çözümü Diplomasisine Dönüş ve Hedef Kitlenin Direnişi: 2007-2008 Askeri Operasyonlar..... 166
3.1.4. Güvenlikdışılaştırma Adımlarında Kırılma Noktası: 2008 MGK Toplantısı 171
3.1.5. Karşılıklı Güven İnşası Çabaları ve Diplomatik Temaslar..... 174
3.2. Türkiye-Ermenistan Gizli Görüşmeleri ve Erdoğan- Koçaryan Mektup Teatisi .. 181
3.2.1. Türkiye-Ermenistan Normalleşme Adımlarında Kolaylaştıran Koşul: AK Parti İktidarı ve İç Siyasette Sivilleşme Sürecinin Artması 183
3.2.2. Türkiye'nin AB Üyelik Sürecinin Ermenistan ile İlişkilerde Kolaylaştırıcı Etkisi..... 184
3.2.3. Hrant Dink Cinayeti ve Özür Kampanyasının Hedef Kitlenin Mobilizasyonundaki Rolü 186

3.2.4. Normalleşme Adımlarını Kolaylaştıran Faktör: 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı 190
3.2.5. Türkiye-Ermenistan Güvenlikdışılaştırma Adımlarında Dönüm Noktası: "Futbol Diplomasisi" 192
3.2.6. Normalleşme Çabalarında Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü: İşlevsel Aktörler 201
3.2.7. Türkiye-Ermenistan Güvenlikdışılaştırma Çabalarının İlk ve Son Çıktısı: Protokoller 205
3.3. Son Sözler 213
BÖLÜM 4: IKBY VE ERMENİSTAN İLE İLİŞKİLERDE GÜVENLİKDIŞILAŞTIRMA VE ÇATIŞMA ÇÖZÜMÜ ADIMLARININ İSTİKRARI: SORUN TANIMLA(YA)MAMA 2010-2014 216
4.1. Türkiye-IKBY Normalleşme Adımlarını Hazırlayan Koşullar: Bağlam ve Sorun Tanımla(ya)mama 217
4.1.1. Kolaylaştırıcı Faktör Olarak PKK Tehdidine Karşı Demokratik Açılım Süreci 217
4.1.2. Karşılıklı Ekonomik Bağımlılık ve Enerji Faktörünün Yakınlaşmadaki Rolü 220
4.1.3. Türkiye'nin Kırmızı Çizgisi: Türkmenler ve Kerkük Sorunu 223
4.1.4. ABD'nin Bölgeden Çekilmesi: Yeniden '1975 Sendromu' 224
4.2. Türkiye-IKBY İlişkilerinde Normalleşme mi Güvenlikdışılaşma mı? 225
4.3. Türkiye-Ermenistan Normalleşme Adımlarını Hazırlayan Koşullar: Bağlam ve Sorun Tanımla(ya)mama 239
4.3.1. Türkiye-Ermenistan Normalleşme Çabalarının Ekonomik Gerekçeleri 239
4.3.2. ABD ve Rusya'nın Türkiye-Ermenistan Yakınlaşmasına Etkisi 241
4.3.3. Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Onay Süreci: Önkoşullar ve Hedef Kitlenin Tavrı 246
4.4. Türkiye-Ermenistan Protokolleri Sonrası İlişkilerdeki Çıkmaz 255
4.5. Son Sözler 263
BÖLÜM 5: TÜRKİYE-IKBY VE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE YENİDEN GÜVENLİKLEŞTİRME ADIMLARI: 2015-2021 266
5.1. Türkiye-IKBY İlişkilerinde Artan Güvenlik Dili ve Bağlamın Etkisi 266

5.1.1. Artan Terör Eylemleri: PKK-PYD Faktörü 266
5.1.2. Türkiye-IKBY İlişkilerinde Artan Güvenlik Dili: 2017 IKBY Referandum Süreci: Referans Nesnelerinin Yükselişi 269
5.1.3. Güvenlikleştirici Dili Arttıran Son Gelişmeler 274
5.2. Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Artan Güvenlik Dili ve Bağlamın Etkisi 278
5.2.1. Protokollerin Meclis'ten Çekilmesi ve 2015 Sonrası Artan Güvenlik Dili: Referans Nesnelerinin Yükselişi 278
5.2.2. Türkiye-Ermenistan Krizinin Derinleşmesi: 2020 Karabağ Savaşı ve Sonrası 282
5.2.3. 2020 Karabağ Savaşı Sonrası Yakınlaşma Adımları: Yeniden Normalleşme mi? 289
5.3. Son Sözler 290

SONUÇ 294
KAYNAKÇA 316
EK 358
ÖZGEÇMİŞ 359

KISALTMALAR

AB : Avrupa Birliği
ABD : Amerika Birleşik Devletleri
AGİT : Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AK Parti/AKP : Adalet ve Kalkınma Partisi
AK : Avrupa Birliği Komisyonu
AP : Avrupa Birliği Parlamentosu
ARF : Ermenistan Devrimci Federasyonu/Taşnaksutyun/Taşnak
ASALA : Ermenistan'ın Kurtuluşu için Gizli Ermeni Ordusu (The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia)
BDP : Barış ve Demokrasi Partisi
BM : Birleşmiş Milletler
BOP : Büyük Ortadoğu Projesi/Girişimi
BTC : Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı
BTE : Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı
CHP : Cumhuriyet Halk Partisi
DTP : Demokratik Toplum Partisi
DYP : Doğruyol Partisi
ENKS : Suriye Kürt Ulusal Konseyi
HDP : Halkların Demokratik Partisi
HIIK : Heilderberg Institute for International Conflict Research
ICTJ : Uluslararası Geçiş Döneminde Adalet Merkezi (International Center for Transitional Justice)
IKBY : Irak Kürt Bölgesel Yönetimi
IŞİD : Irak Şam İslam Devleti
KDP : Kürdistan Demokratik Partisi
KEİ : Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü
KİİP : Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu
KYB : Kürdistan Yurtseverler Birliği
MGK : Milli Güvenlik Kurulu
MHP : Milliyetçi Hareket Partisi

MİT : Milli İstihbarat Teşkilatı

PKK : Kürdistan İşçi Partisi

PRIO : Oslo Barış Araştırmaları Enstitüsü (Peace Research Institute in Oslo)

PYD : Demokratik Birlik Partisi (Partiya Yekitiya Demokrat)

PYNK : Kürt Ulusal Birliği Partileri

RSCT : Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi (Regional Security Complex Theory)

SDPÇ : Stratejik Diyalog Planı Çerçevesi

SHP : Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

STK : Sivil Toplum Kuruluşu

TARC : Türkiye-Ermenistan Uzlaştırma Komisyonu

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TSK : Türk Silahlı Kuvvetleri

YPG : Halkçı Koruma Birlikleri (Yekineyen Parastina Gel)

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Referans Nesnesinin Düzeyi 11
Tablo 2: Güvenlik Sektörleri 28
Tablo 3: Barış Türleri 68
Tablo 4: Çatışma Yoğunlukları 72
Tablo 5: Çatışma Çözümü Evreleri-Çatışma Yoğunlukları-Çatışma Çözümü Teknikleri . 73
Tablo 6: Dış Siyaset Araçları: Taraf Rolleri 79
Tablo 7: Çatışma Çözümü Teknikleri ve Alınan Önlemlere Örnekler 82
Tablo 8: Stratejik-Diyalog Planı Çerçeve Unsurları 88
Tablo 9: Güvenlikdışılaştırma-Çatışma Çözümü Analitik Çerçeve: Kuzey Irak ve Ermenistan (1990-2005) 143
Tablo 10: Türkiye-Ermenistan Protokolleri Zaman Çizelgesi 209
Tablo 11: Güvenlikdışılaştırma-Çatışma Çözümü Analitik Çerçeve: Kuzey Irak/IKBY ve Ermenistan (2005-2009) 213
Tablo 12: Güvenlikdışılaştırma-Çatışma Çözümü Analitik Çerçeve: Kuzey Irak/IKBY ve Ermenistan (2010-2014) 263
Tablo 13: Güvenlikdışılaştırma-Çatışma Çözümü Analitik Çerçeve: Kuzey Irak/IKBY ve Ermenistan (2015-2021) 291
Tablo 14: Güvenlikdışılaştırma Analiz Birimleri: Türkiye-IKBY ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri 295
Tablo 15: Güvenlikdışılaştırma-Çatışma Çözümü Analitik Çerçeve: Kuzey Irak/IKBY ve Ermenistan (1990-2021) 297

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Uluslararası Güvenlik Çalışmalarının Evrimi 25
Şekil 2: Güvenlikleştirme Tayfı 32
Şekil 3: Güvenlikleştirme-Güvenlikdışılaştırma Analiz Çerçevesi 52
Şekil 4: Çatışma Dinamikleri ve Çatışma Çözümü 82
Şekil 5: Çatışma Çözümü ve Güvenlikdışılaştırma İlişkisi 83
Şekil 6: Güvenlikleştirmenin Farklı Seviyeleri ve Barışın Farklı Türleri Arasındaki Bağ 85
Şekil 7: Güvenlikleştirme/Güvenlikdışılaştırma ve Çatışma Çözümü Analitik Çerçevesi 86

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: 1991-2021 Arası Türkiye-IKBY ve Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Seyri ... 306

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: Misak-ı Milli Haritası 95
Harita 2: Büyük Ortadoğu Haritası 97
Harita 3: "Büyük Ermenistan" Haritası (Bogos Nubar Paşa) 114
Harita 4: "Büyük Ermenistan" Haritası 115
Harita 5: Sözde "Kürdistan" Haritası..... 229
Harita 6: Barzani'nin Kampanyasında Kullanılan Sözde "Kürdistan" Haritası 272

RESİM LİSTESİ

Resim 1: "Parçalama Planı" Manşetli Cumhuriyet Gazetesi 153
Resim 2: "Gül: BOP İçinde ABD ile Birlikte Hareket Ediyoruz" Başlıklı Radikal Gazetesi ..153
Resim 3: "Devletinin Hizmetinde" Manşetli Akşam Gazetesi 232
Resim 4: "Silah Devri Bitti" Manşetli Hürriyet Gazetesi 232
Resim 5: "Silah Sustu Barış Zamanı" Manşetli Yeni Şafak Gazetesi 233
Resim 6: "İktidar İftiharla Sunar APO ve PKK Şov!" Manşetli Sözcü Gazetesi 233
Resim 7: IKBY'nin Hazırladığı Sözde "Kürdistan" Haritalı Papa Ziyareti Hatıra Pulu 275

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1: “Türk Askeri Azerbaycan’da” Haberinde Kullanılan Fotoğraf 282
Fotoğraf 2: “Büyük Ermenistan” Haritalı Erivan Metro Girişi..... 283
Fotoğraf 3: Karabağ Savaşı Esnasında Ele Geçirilen Haritanın Fotoğrafı..... 287

ÖZET

Başlık: Güvenlikleştirme Siyaseti ve Çatışma Çözümleri Diplomasisi (2002 Sonrası Türk Dış Politikası'nda IKBY ve Ermenistan)

Yazar: Fahriye KESKİN KARAGÖL

Danışman: Prof. Dr. Tuncay KARDAŞ
Ortak Danışman: Doç. Dr. Bezen BALAMİR COŞKUN

Kabul Tarihi: 02/09/2022 **Sayfa Sayısı:** xiv (ön kısım) + 357 (ana kısım) + 2 (ek)

Bu çalışmanın temel araştırma konusu, güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma teorileri ile çatışma çözümü disiplini arasındaki kavramsal bağlantıların mevcudiyetini dikkate alarak bir analitik çerçeve oluşturulması ve bu çerçeve üzerinden Türkiye'nin 2002 sonrası dönemde Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) ve Ermenistan ile ilişkilerinin analizidir. Güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma siyaseti ile çatışma çözümleri diplomasisi arasında böylesi bir köprü ve analitik çerçevenin oluşturulmasını gerekli kılan sorunsal ise, güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımının algılar üzerinden sorun çözümüne çabalarken; gerçek durumları çoğunlukla göz ardı etmesi, buna karşılık çatışma çözümü yaklaşımının ise sorunları algılar değil, mevcut şartlar üzerinden ele almasıdır. Dolayısıyla sadece algıların yeterli olmadığını savunan bu çalışma, güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma teorisi ile çatışma çözümü diplomasisi arasında kurulacak köprü ile teorik açıdan yeterince çalışılmamış olan ve algılar üzerine odaklanan güvenlikdışılaştırma yaklaşımına teorik bir katkı sağlamayı ve ayrıca oluşturulacak çerçeve üzerinden Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinin analizini amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, "Kopenhag Okulu'nun algılar üzerine odaklanan ve bu yönüyle tutarlı bir analiz için yetersiz kuramlaştırılmış niteliğine, çatışma çözümleri teorik bir katkı sağlayabilir mi?" şeklindeki teorik soruya ek olarak çalışmada şu iki ampirik soruya da cevap aranarak konuya daha ayrıntılı açıklama sunmak hedeflenmektedir: "Referans nesnelerinin gerileyişi güvenlikdışılaştırma için bir sebep mi yoksa sonuç mu?" ve "neden Türkiye'nin güvenlikdışılaştırmaya çalıştığı bir sorunda çatışma çözümü yöntemleri kullanılmasına rağmen güvenlikdışılaştırmadan uzaklaşılıyor iken; diğer bir sorunda çatışma çözümü yöntemlerine daha az başvurulduğu halde güvenlikdışılaştırma görece başarılı olabiliyor?" Söylem analizi, teori uygulama ve vaka analizi yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada, güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma teorisi ve çatışma çözümü disiplini arasında karşılıklı olarak birbirini besleyen unsurlarının bulunduğu öne sürülmektedir. Özellikle de çatışma çözümü tekniklerinin "olması gerektiği gibi" uygulanmasının, güvenlikdışılaştırmanın istikrarı açısından oldukça önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. Sadece söylem ve algıların yetersiz olduğunu vurgulayan çalışma, hem bağlamın hem de çatışma çözümleri mekanizmalarının (özellikle sorun tanımlama) desteklediği bir güvenlikdışılaştırma çabasının daha istikrarlı olacağını savunmaktadır. Bu yönüyle çatışma çözümü tekniklerinin güvenlikdışılaştırma yaklaşımının yeterli kuramlaştırılmamış yapısına da katkı sağlayacağı ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Güvenlikleştirme/Güvenlikdışılaştırma, Çatışma Çözümleri, Türkiye, Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY), Ermenistan

ABSTRACT

Title of Thesis: Securitization Politics and Conflict Resolution Diplomacy (KRG and Armenia in Post-2002 Turkish Foreign Policy)

Author of Thesis: Fahriye KESKİN KARAGÖL

Supervisor: Prof. Dr. Tuncay KARDAŞ
Co-Advisor: Assoc. Prof. Bezen BALAMİR COŞKUN

Accepted Date: 02/09/2022 **Number of Pages:** xiv (pre text) + 357 (main body) + 2 (add)

The main objective of this study is to create an analytical framework, considering the existence of conceptual link between securitization/desecuritization theories and the discipline of conflict resolution. Then, this framework is applied to analyze Turkey's relations with the Iraqi Kurdistan Regional Government (KRG) and Armenia in the post-2002 period. The need to create an analytical framework to bridge securitization/desecuritization politics and conflict resolution diplomacy was the problematic of the thesis. While the securitization/desecuritization approach strives to solve problems through perceptions; it mostly ignores the real situations, whereas the conflict resolution approach deals with the existing circumstances, not the perceptions. Therefore, this study, which argues that perceptions alone are not sufficient, aims to provide a theoretical contribution to the development of desecuritization approach, which has not been studied enough theoretically. By building a bridge between securitization/desecuritization theories and conflict resolution diplomacy the study makes a theoretical contribution, and by analyzing this framework on the case of Turkey's relations with KRG and Armenia it makes en empirical contribution. For this purpose, possible answers to the following theoretical question are sought: "Can conflict resolutions make a theoretical contribution to the inadequate theorized nature of the Copenhagen School, which focuses on perceptions and is therefore insufficient for a consistent analysis?" In addition to the theoretical question, the study aims to provide a more detailed explanation of the subject by seeking answers to two empirical questions: "Is the decline of reference objects a reason or consequence of desecuritization?" and "Why in one problem that Turkey is trying to desecuritize, although conflict resolution methods are used, it is moving away from desecuritization, while in another problem, although conflict resolution methods are being applied less, desecuritization can be relatively successful?" In the study, discourse analysis, theory application and case analysis methods are used, it is suggested that there are mutually feeding elements between securitization/desecuritization theories and the discipline of conflict resolution. In particular, it is concluded that the application of conflict resolution techniques "as it should be" is very important for the stability of a given desecuritization process. Emphasizing that only discourse and perceptions are insufficient, the study argues that a desecuritization effort supported by both context and conflict resolution mechanisms (especially problem identification) will be more stable. In this aspect, it is suggested that conflict resolution techniques will contribute to the insufficiently theorized structure of the desecuritization approach.

Keywords: Securitization/Desecuritization, Conflict Resolution, Turkey, Iraqi Kurdistan Regional Government (KRG), Armenia

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma (securitization/desecuritization) yaklaşımı ile çatışma çözümü diplomasisi arasında kavramsal bağlantıların mevcudiyetinden hareket eden bu çalışmanın konusu, bu bağlantılardan hareketle bir analitik çerçeve oluşturmak ve Türkiye'nin özellikle son 20 yıldaki Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY)[1] ve Ermenistan ile ilişkilerini bu çerçeve üzerinden tartışmaktır. Bu doğrultuda, çalışmanın ilk bölümünde güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümleri yaklaşımları teorik olarak incelenmiş, benzer ve birbirlerini tamamlayıcı yönleri yani kavramsal bağlantıları vurgulanmıştır. Ayrıca iki yaklaşımın temel evreleri dikkate alınarak bir analitik çerçeve oluşturulmuştur. Güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma siyaseti ile çatışma çözümleri diplomasisi arasında böylesi bir köprü ve analitik çerçevenin oluşturulmasını gerekli kılan sorunsal ise güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımının algılar üzerinden sorun çözümüne çabalarken gerçek durumları çoğunlukla göz ardı etmesi; buna karşılık çatışma çözümü yaklaşımının ise sorunları algılar değil, mevcut şartlar üzerinden ele almasıdır. Dolayısıyla çatışma çözümü daha somut ve nesnel gerçekliklere odaklanan ve bu anlamda daha normatif ve samimi hedefleri olan bir yaklaşım olarak, özellikle siyasi hedefleri ağır basan ancak etik boyutu da mevcut olan güvenlikdışılaştırmaya bu anlamda katkıda bulunabilir ve güvenlik dışına çıkarılan ilişkilerin istikrar kazanmasına yardımcı olabilir. Şöyle ki taraflar dipte yatan sorunlarını görmekten ne kadar uzaklaşabilirlerse, söylemin gücü ile güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma başarı sağlarken; söylemin oluşturduğu dostluk ya da düşmanlık algısı çökünce, ortaya çıkan realitenin gerekli kıldığı o noktada çatışma çözümleri yer almaktadır. Bu doğrultuda çalışmada birbiriyle ilişkili birisi teorik ikisi ampirik üç araştırma sorusundan hareket edilmiştir:

1. Kopenhag Okulu'nun yalnızca söylemler ve algılar üzerine odaklanan ve bu yönüyle tutarlı bir analiz için yetersiz görülen niteliğine, bağlam ve normatif değerler üzerinden sorunlara yaklaşan çatışma çözümleri nasıl bir katkı sağlayabilir?

[1] Bu çalışmada T.C. Cumhurbaşkanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı gibi resmi kurumlar tarafından kullanılan Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) açılımı benimsenmiş ve kullanılmıştır.

2. Referans nesnelerine yönelik tehdit algılarının düşüşü mü ilişkileri normalleştiriyor, yoksa normalleşmek durumunda kalan ilişkiler mi tehdit algılarının düşüşüne yol açıyor? Yani birisinde tehdit azaldığı için ilişkiler normalleşiyor, diğerinde de ilişkiler normalleştiği için tehditler azalıyor. Tehdit algılarının gerileyişi/düşüşü güvenlikdışılaştırma için bir sebep mi yoksa sonuç mudur?

3. Neden Türkiye'nin güvenlikdışılaştırmaya çalıştığı bir sorunda çatışma çözümü yöntemleri kullanılmasına rağmen güvenlikdışılaştırmadan uzaklaşılıyor iken; diğer bir sorunda çatışma çözümü yöntemlerine daha az başvurulduğu halde güvenlikdışılaştırma görece başarılı olabiliyor? Bir diğer ifadeyle neden Ermenistan ile ilişkiler güvenlikdışılaştırılamıyor da Kuzey Irak ile ilişkiler daha rahat güvenlikdışılaşma aşamasına gelebiliyor? Bu noktada yapısal yani ekonomik, politik, toplumsal, tarihi-kültürel, insani vb. faktörler etkili olmuş mudur?

Bu sorulara cevap bulabilmek amacıyla, Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)'nin iktidara gelişiyle birlikte uygulamaya koyduğu yeni dış politika söylem ve pratikleri çerçevesinde, ikinci bölümden itibaren Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkileri incelenmektedir. Bu bağlamda, tezin metodolojisi birbirinden farklı ama bir o kadar da fazla kavramsal bağlantılarının olduğu iki ayrı teorik yaklaşımdan faydalanılarak oluşturulan Şekil 7'deki Güvenlikleştirme/Güvenlikdışılaştırma ve Çatışma Çözümü Analitik Çerçevesi üzerinden ele alınacaktır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışma güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımı ve çatışma çözümleri diplomasisi arasında kurulacak köprü ile bir analitik çerçeve oluşturmayı ve bu şekilde güvenlikdışılaştırma yaklaşımına teorik bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Zira çalışmada, bu iki literatür arasında ciddi bir bağ bulunduğu ve bu sebeple güvenlikdışılaştırma yaklaşımının çatışma çözümü yöntemlerini kullanması gerektiği ileri sürülmektedir. Bu noktadan hareketle tezin temel problematiği, güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımı ile çatışma çözümü diplomasisinin kavramsal bağlantıları üzerinden bir analitik çerçeve oluşturmak ve Türkiye'nin özellikle son 20 yıldaki Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY)[2] ve Ermenistan ile ilişkilerini bu

[2] Bu çalışmada T.C. Cumhurbaşkanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı gibi resmi kurumlar tarafından kullanılan Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) açılımı benimsenmiş ve kullanılmıştır.

çerçeve üzerinden tartışmak, başarılı ve başarısız yönlerini incelemek ve kimi zaman başarı elde etme noktasında önemli ilerleme kaydetmesi, kimi zaman da başarısızlığa uğramasının nedenlerini araştırmaktır. Böylece güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümü yaklaşımlarının birlikte ele alınmasıyla karşılıklı olarak bu kavramların kuramsal gelişimine katkı sağlanabilecek ve Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinin incelenmesiyle de işlevsel anlamda teorinin analizi yapılabilecektir.

Çalışmanın Önemi

Güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımı ve çatışma çözümleri diplomasisi arasında kurulacak köprü ile bir analitik çerçeve oluşturma ve bu şekilde güvenlikdışılaştırma yaklaşımına teorik bir katkı sağlama amacı doğrultusunda, çalışmada yol gösterici olan birkaç çalışmadan bahsetmek gerekirse; yabancı literatürde buna benzer bir çalışma Andrea Oelsner'in (2005) "(De)Securitisation Theory and Regional Peace: Some Theoretical Reflections and a Case Study on the Way to Stable Peace" adlı makalesidir. Oelsner burada güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma teorileri ile barış teorileri arasında bir ilişki kurmayı hedeflemiştir. Güvenlikleştirme ve barış teorileri arasındaki bağlantıları ortaya koyması noktasında da literatürdeki önemli bir çalışma olarak ifade edilebilir. Bunun dışında Bezen Balamir Coşkun'un (2011) güvenlikdışılaştırma yaklaşımının barış inşası ve uzlaşma kavramları ile bağlantısını kurarak İsrail-Filistin anlaşmazlığını ele aldığı "Analysing Desecuritisation: The Case of the Israeli-Palestinian Peace Education and Water Management" adlı çalışması da bu tez açısından yol gösterici çalışmalardandır. Yine Türkçe literatürde, çatışma çözümü, barış ve güvenlik çalışmaları arasındaki kavramsal bağlantıların tespit edildiği önemli bir çalışma Nimet Beriker'in "Uyuşmazlıkların Barışçıl Çözümü ve Liberal Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dış Siyaset Araçlarına Bütüncül Bir Yaklaşım" adlı makalesidir. Çalışma liberal uluslararası ilişkiler geleneğinden beslenen barış çalışmaları ve çatışma çözümü alanları ile realist uluslararası ilişkiler geleneğinden beslenen diplomasi ve güvenlik çalışmaları alanlarının işlevsel yetenekleri ve kavramsal bağlantılarını dikkate alarak dış politika uygulamalarında yeni bir analitik çerçeve ortaya koymaktadır (Beriker, 2009: 25-26). Çalışmada kavramlar arası bağlantılar oluşturulmuş ancak birebir güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümü bağlantısı kurulmamıştır. Güvenlik çalışmaları ile barış araştırmaları ve çatışma çözümü alanları arasındaki bağlantılar vurgulanmıştır.

Dolayısıyla tezde çeşitli teorik okumalar neticesinde oluşturulan analitik çerçeve, bu anlamda önemli bir katkı olabilecektir. Ayrıca Türkiye-IKBY ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerini çatışma çözümü ve güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımları bağlamında oluşturulan bir analitik çerçeve üzerinden ele alan bu çalışma, güvenlikleştirme yaklaşımına özgün bir bakış açısı sunabilecek ve bu anlamda Türkçe literatürdeki ilk çalışmalardan olacaktır. Vakaların bu analitik çerçeve üzerinden incelenmesi ile analitik çerçevenin uygulanması test edilmiş olacak, bu yaklaşımların birbirini nasıl desteklediği gösterilecek ve analitik çerçevenin işleyişini ele almanın yanı sıra iki önemli vaka da bu kapsamda incelenmiş olacaktır. Son olarak bu analitik çerçeve, çatışma çözümü ve güvenlikdışılaştırma yaklaşımları arasındaki bağlantılara dair kavramsal anlamdaki kafa karışıklığının giderilmesi noktasında da işlevsel olup literatüre önemli bir katkı sunacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Güvenlik analizinde önemli bir husus söylemin gücüdür. Bu çerçevede, güvenlik söyleminin prensiplerini incelemek adına geliştirilen çeşitli yöntemlerden birisi olan güvenlikleştirme teorisi, dayandığı söz-edimi felsefesi ile oldukça ilgi görmüştür (Balzacq, 2005: 171). Nitekim eleştirel güvenlik çalışmaları kapsamında Stritzel'in (2011: 344) vurguladığı üzere, "söylemsel uygulamalara, sürece, metinlerarasılığa ve uyarlamaya odaklanmak, üretken tınlama (productive resonance) olasılığı ve kavramla daha derin bir ilişki kurma olasılığı için verimli bir zemin sağlar."[3] Dolayısıyla güvenlikleştirme analizlerinde kullanılan en temel metodolojik araçların başında şüphesiz söylem ve metin analizi gelmektedir. Nitekim Buzan ve diğerlerine (1998: 25) göre güvenlikleştirme çalışmanın yolu söylem analizinden geçmektedir. Ona göre belli bir etkileyici (rhetorical) ve göstergesel (semiotic) yapı hedef kitlenin oluşturulmasında yeterli etkide bulunabilirse ve bu kitle gerektiğinde yasaların ihlalini tolere edebilirse etkili olacaktır. Güvenlikleştirme teorisi referans nesnesi ya da nesnelerine yönelik

[3] Stritzel'in (2011: 344) ifade ettiği üzere, çeviri (translation) "yalnızca kaynağını kopyalamakla kalmaz, yalnızca anlamı 'nakletmek'le kalmaz, aynı zamanda onu yaratıcı bir şekilde *üretir*, yeniden yazar, yeniden ifade eder, bir şeyi yeni terimlerle yeniden temsil eder." Uluslararası güvenlik meselelerinde çeviri kavramına dair detaylı bir okuma için bkz. Stritzel, H. (2011). Security, the Translation. *Security Dialogue*, 42 (4-5), 343-355.

varoluşsal tehdit algılarını öznelerarası bir şekilde aktörlerin söylemleriyle inşa etmektedir. Zira herhangi bir konunun ya da referans nesnesinin varoluşsal olarak tehdit altında olup olmadığını anlamanın yolu aktörlerin söylemleri vasıtasıyla belirlenecektir. Diğer bir ifadeyle, Kopenhag Okulu üyelerinin güvenliği bir "söz-edimi" olarak ifade etmeleri söylemleri, metinleri önemli kılmakta ve dolayısıyla söylem ve metin analizi güvenlikleştirme yaklaşımını ele alırken önemli bir analiz tekniği olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çerçevede nitel bir araştırma yaklaşımı altında bir veri analiz tekniği olarak ele alınabilecek söylem analizini detaylandırmadan evvel, nitel yöntem konusuna kısaca değinmek gerekmektedir. En basit tanımlamayla nitel, "analitik aracın istatistiksel veya sayısal analiz içermediği ve özünde makinelerden ziyade insan yargısını ve kararını içerdiği" anlamındadır (Benoit, 2020: 469). Yani herhangi bir çalışmanın "geçerliliği" noktasında karar verici faktör insan yargısıdır (Benoit, 2020: 470). Uluslararası ilişkiler disiplininde nitel yöntem, "mikro-tarihsel düzeyde izlenecek bir karar verme süreci ile bir veya birkaç dış politikanın incelenmesi anlamına gelir." (Klotz, 2008: 43). Nitel yöntemler, "araştırmacıların seçtikleri araştırma konusuna ilişkin bağlamsal olarak zengin verileri incelemelerine olanak tanıyan geniş bir yöntem veya teknikler yelpazesini kapsar." (Lamont, 2015). Hardy ve diğerlerine göre (Aktaran: Lamont, 2015), söylem analizi, "nitel, yorumlayıcı ve yapılandırmacı olan sosyal fenomenleri analiz eden bir metodoloji" olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, söylem analizi dilsel iletişim biçimlerinin yorumlanmasına dayanan bir tür nitel analiz tekniği olup, sözlü, yazılı, resmi ya da gayri resmi iletişim türlerini kapsayabilir. Yani söylem analistleri açısından dilin kilit ve performatif bir rolü vardır ve birtakım söylemlerin neden ve nasıl olduğunu anlamayı (Lamont, 2015), çeşitli temsilleri ve bunların aralarındaki asimetrileri ortaya çıkarmayı amaçlarlar. Dolayısıyla analist, temsiller arasındaki asimetrileri kabul eder ve onunla çalışır (Neumann, 2008: 70). Hansen'in (2006: 16) vurguladığı üzere, dil, "sosyal ve politik bir uygulama alanıdır ve bu nedenle dilsel temsilin ötesinde hiçbir nesnel veya 'gerçek anlam' yoktur." Bir söylem, eylem için önkoşullar üretebilir, insanların düşüncelerine kısıtlamalar getirebilir ancak söylem eylemi tam olarak belirleyemez. Zira her zaman birden fazla sonuç ortaya çıkabilir (Neumann, 2008: 62-63). Nitekim bir metnin anlamı "hiçbir zaman metnin kendisi tarafından tam olarak verilmez, her zaman diğer okumaların ve yorumların bir ürünüdür." (Hansen, 2006: 49).

Dolayısıyla söylem analistleri birtakım kalıpları temsillerde haritalamak için ifadeleri kullanırlar. Bunlar metinler yani yazılı ifadeler olabilir ya da herhangi bir işaret (semafor, resim, mimik vb.) belirli bir bağlamda anlam ifade ettiği için metin olarak değerlendirilebilir (Neumann, 2008: 63). Yine mecazlar, semboller, metaforlar, alegoriler, imalar bu kapsamda yer alabilir (Benoit, 2020: 468). Kopenhag Okulu üyeleri açısından önem taşıyan söylem ve metinlerin, sesli ya da yazılı olması fark etmez, dolayısıyla güvenlikleştirme yaklaşımı, ne konuşmayı önceleyen Austin çizgisinde ne de metni önceleyen Derrida çizgisindedir (Açıkmeşe, 2011: 65). Bu aşamada vurgulanması gereken nokta, güvenlikleştirme yaklaşımının dikkate aldığı metinler ile sınırlı olduğudur. Biraz daha açmak gerekirse, güvenlikleştirme yaklaşımında sadece ilgili metnin içinde yer alanlar analize tabidir, gizli hesaplar ve niyetler anlaşılması mümkün olmadığından analizin dışındadır (Açıkmeşe, 2011: 65).

Ancak Kopenhag Okulu'nun "söz-edimi" ağırlıklı ve bağlamı dışlayıcı bu özelliği eleştirilerle (Balzacq, 2005) karşılaşmıştır. Tilly ve Goodin'in (2006: 6) vurguladığı üzere, "ne zaman, nerede, hangi ortamlarda, hangi öncüllerde, incelenen süreçlerin hangi anlayışlarıyla (understandings) ilgili sorularının cevabı için önemli siyasi süreçlerin işlediği bağlamlara" önem verilmelidir. Onlara göre, bağlam sistematik bilgiyi destekleyen bir unsurdur ve siyasi süreçlerin incelenmesinde önemlidir. Bu kapsamda "analistlerin siyasi süreçleri anlamaları", "siyasi süreçlerin ampirik olarak incelenmesi için mevcut kanıtlar" ve "süreçlerin kendileri üzerinde" şeklinde bağlamsal etkilerin üç türü mevcut olup, bunların üzerinde tarihin önemli bir etkisi vardır (Tilly ve Goodin, 2006: 7 ve 27). Dolayısıyla her ne kadar 2002 sonrası süreçteki ilişkilerin analizi bu çalışmanın temel konusu ise de, konunun gerektirdiği kadar tarihsel perspektife de yer verilmiştir. Şüphesiz bu tarihsel analiz, hem devletlerin tarihsel ve psikolojik güvenlik kaygılarını hem de çatışma çözümünün gerekli kıldığı ve çatışmanın, çeşitli nedenleri üzerinde durulan arka plan analizini kapsadığı için önem taşımaktadır. Kısaca bu çalışma güvenlikleştirme analizi yapılırken söylemin yanı sıra bağlamın da analize dâhil edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu çerçevede çalışmada, AK Parti'nin iktidara gelişi ile birlikte, Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile olan ilişkilerinde etkili aktörler olan güvenlikleştirici/güvenlikdışılaştırıcı ve işlevsel aktörlerin söylemleri, kolaylaştırıcı koşullar ve bu söylemlerin ortaya koyulmasında etkili olduğu düşünülen bağlam dikkate alınmaktadır.

Söylem analizi yapmak için öncelikle vakanın kapsamında ne tür konuşmaların, beyanların ve belgelerin ele alınacağına değinmek ve neden bunların seçildiğinin açıklanması gerekmektedir. Kısaca "neyi anlamaya çalışıyoruz"? Resmi söylemler incelenirken veya bunlar üzerine düşünürken, bu metinlerin resmi veya konuşmaya yetkili kaynaklardan gelmesi önemlidir. Metin seçiminin tanımlanması ve gerekçelendirilmesi önemlidir. Bunun ardından aktörlerin bu tür söylemlere "neden ve nasıl başvurduklarını" anlama üzerine düşünülmektedir. "Söylem analizinin odak noktası, dilin çevremizdeki dünyayı nasıl oluşturduğunu ve ürettiğini anlamaktır." (Lamont, 2015). Söylem analistleri metinleri analiz ederler fakat hangi metinleri sorusu kaçınılmaz olarak karşımıza çıkar. Parti sistemleri üzerine bir inceleme yapılacaksa şüphesiz parti programları, seçim kanunları ve liderlerin seçim konuşmaları birincil kaynaklar olacaktır. İkincil kaynaklar da bu tür analizlerde yer alabilir ancak geniş bir literatürün varlığı dikkate alınarak sınırlandırma yapmak önemlidir (Neumann, 2008: 65-66). Yine en çok ses getiren baskın temsilin olduğu metinlere odaklanarak diğerlerini görmezden gelme durumu ise bu gruba ayrıcalık tanınması anlamına gelir ve dolayısıyla bu tür bir sansürleme ile buna karşı olanların tespiti mümkün olmaz (Neumann, 2008: 66). Medya verileri söylem analizi kapsamında önemli araştırma kaynaklarıdır. Ancak bu tür kaynaklar kullanılırken, küresel ağlar, uluslararası medya kaynakları ile yerel haber kaynakları arasında ayrım yapmak önemlidir. Kısaca başvurulan kaynakların ulusal mı yoksa daha sınırlı düzeyde kitlelere mi hitap ettiği dikkate alınmalıdır. Ayrıca kaynakların belli bir siyasi ya da ideolojik gruplaşmaya hitap edip etmediği de önemlidir (Lamont, 2015). Yine de metinler seçilirken, her zaman risk vardır. Şöyle ki, Neumann'ın (2008: 69) aktardığı üzere, Foucault'nun "kişinin her şeyi okuması, her şeyi incelemesi" yönündeki ısrarı pratikte mümkün olmadığından, her zaman bazı ilgili metinlerin kapsam dışında kalma riski bulunmaktadır.

Dolayısıyla söylem analizi dışında, teorik yaklaşımlar ve bağlamın etkisini ortaya koyabilmek adına literatür taraması gereklidir. Bu çerçevede hem güvenlikleştirme teorisi hem de çatışma çözümü disiplini kapsamında öne çıkan temel metinler ve bunları destekleyici olarak ikincil kaynaklar incelenmiştir. Literatür taraması kapsamında, güvenlikleştirme siyasetinin birinci ve ikinci kuşak teorisyenlerinin (Buzan, 1997, 1998, 2008; Wæver, 1995, 1998; Balzacq, 2005; Stritzel, 2007; Emmers, 2007; Aradau, 2004) ve çatışma çözümü alanında da öne çıkan teorisyenlerin (Ramsbotham, Woodhouse,

Miall, 2011; Rogers, 1999, 2007; Oelsner, 2005; Galtung, 2013; Kriesberg, 2016) çalışmaları temel referans kaynakları olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra söylem analizi yöntemi kullanıldığı dikkate alındığında şüphesiz çeşitli metinler, bu tez çalışmasının temel olarak başvurduğu kaynaklar olarak öne çıkmaktadır. Vaka incelenmesi ve veri analizinde, Türkiye'nin özellikle son 20 yıldaki hem IKBY hem de Ermenistan ile olan ilişkileri açısından akademik literatür, güvenlikleştirici/güvenlikdışılaştırıcı aktörlerin söylemlerinin analizi için, siyasi ve askeri liderlerin beyanatları ve basına yansımış söylemleri, yapılan antlaşmalar, özellikle basın açıklamaları, gazete haberleri, meclis tutanakları, Dışişleri Bakanlığı gibi resmi kurumların açıklamaları, raporlar, sivil toplum kuruluşlarınca yapılan çalışmalar temelde faydalanılan kaynaklar olmuştur. Gazete haberleri seçilirken de, hem iktidar hem de muhalefete yakın olan kaynaklar tercih edilmiş, bu şekilde tarafsız bir incelemenin sağlanması amaçlanmıştır. Yine analize tabi tuttuğumuz vakalarla ilgili olarak, bu alanlarda çalışan çeşitli akademisyenlerin, büyükelçilerin yazılarına da ikincil kaynaklar olarak yer verilmiştir.

Çalışmada söylem analizi dışında vaka analizi de bir metod olarak kullanılmaktadır. Nitekim uluslararası ilişkiler disiplininde sıklıkla başvurulan ve çoğu zaman nitel yöntemlerle eşanlamlı olarak kullanılan bir araştırma yöntemi ise vaka çalışmasıdır. Ancak buna rağmen "iyi bir vaka çalışmasını neyin oluşturduğuna dair genel bir kavramsal netlik" yoktur. Araştırmanın amacı, çalışılan alanda özel bilgi üretmekten öte teorik alanda daha geniş bilgi tartışmalarına yol vermesi olmalıdır. Vaka çalışmaları söylemin gücünü vurgulamada önemlidir. Vaka analizi yönteminde araştırmacının vaka incelemesiyle ne elde etmeyi umduğu ve neden bu vakaları seçmiş olduğu şeklindeki iki temel soruya cevap vermesi gerekmektedir (Lamont, 2015). Vaka çalışmalarını çok sayıda teorisyen farklı farklı tanımlamış olsa da (Aktaran: Lamont, 2015) "diğer olaylara genellenebilecek tarihsel açıklamaları geliştirmek veya test etmek için tarihsel bir olayın bir yönünün ayrıntılı olarak incelenmesi" (George ve Bennett, 2005) ve "(benzer) büyük bir birim sınıfını anlama amacından uzak tek bir birimin yoğun bir şekilde incelenmesi" (Gerring, 2004), genel olarak geçerli ve işlevsel tanımlardır. Vaka çalışmasının amacının, vaka/vakalar hakkında bilgi üretmek ve daha geniş vakalar evreni için kümülatif bilgiler sağlamak olduğu dikkate alındığında, bu tür çalışmalarda nedensel mekanizmaları ortaya çıkarabilmek için, süreç izleme gibi nitel araçlar tercih edilebileceği gibi, söylemin etkisini vurgulamak amacıyla söyleme de odaklanılabilmektedir (Lamont, 2015).

Bu açıklamalardan hareketle, bu çalışmanın incelediği iki vakanın seçimine dair bilgiler sunabiliriz. 2002 sonrası süreç Türk dış politikası bağlamında Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin Irak müdahalesi, Kıbrıs meselesinde Annan planı, Türkiye-Suriye ilişkilerinde stratejik ortaklık, Kuzey Irak ile ilişkilerde yumuşama, Arap Baharı ve bölgeye yansımaları, Avrupa Birliği (AB) ile müzakere sürecinin başlaması, Kafkasya'da yaşanan krizler ve Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkileri gibi ciddi sonuçlar doğuran dış politika olaylarının gerçekleştiği bir dönemdir. Bu dönem çalışmamız açısından oldukça fazla ve değerli örnekleri bize sunmakla birlikte, güncelliği ile de önem taşımaktadır. Zira 2002 sonrasında Türkçe literatürde vaka incelemesi bazında ele alınan çalışmalar fazlaca bulunmasına rağmen, bu çalışmada çatışma çözümü disiplini ile birlikte Türk dış politikası perspektifinden ele alınacak bu vakalar çerçevesinde güvenlikleştirme siyasetlerinin öneminin yadsınamaz olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin son dönemde hem IKBY hem de Ermenistan ile olan ilişkileri, normalleşme denemeleri ve bunların başarı ya da başarısızlıkları noktasında incelenmesi değerli iki benzer örnektir. Şöyle ki, Türkiye'nin hem IKBY hem de Ermenistan ile yürüttüğü normalleşme girişimleri incelendiğinde, hem temel kaygıları hem de sürecin ilerleyişi açısından çok benzer aşamalardan geçtikleri dikkat çekmektedir. Her ne kadar 2005 sonrası süreç Türk dış politikasının genel anlamda normalleşmeye dönük bir siyaset izlediği dönem olsa da, IKBY ve Ermenistan ile de başlatılan normalleşme denemeleri benzer vakalar olarak incelenmeye değerdir. Bunlara ek olarak, Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan politikası analiz düzeyleri olarak devlet ve devlet altı düzeylere tekabül etse de Türk dış politikası bağlamında hem iç politika, hem uluslararası politika hem de ikili ilişkiler boyutu olan benzer vakalardır. Şöyle ki Türkiye'nin Ermenistan ile olan mevcut güvenlik sorunları devlet düzeyinde gerçekleşirken; Kuzey Irak ile olan sorunlarda devlet altı düzeyde olmasına rağmen, her iki vaka da Türkiye'nin güvenlik algılarını ya da daha spesifik olarak bekasına ya da toprak bütünlüğüne dair hassasiyetlerini aynı tarzda şekillendiren benzer örneklerdir. Bu benzerlikler bu iki vakayı örnek olarak seçmemizde önemli gerekçelerden olmuştur. Bu vakalarda 2009 yılında Ermenistan ile imzalanan protokoller ile zirveye ulaşan normalleşme süreci kısa süre içerisinde başarısız olurken; IKBY ile ilişkilere baktığımızda, geçmişte ulusal güvenliğe bir tehdit olarak görülen Irak'ın kuzeyinde bir Kürt bölgesi oluşumu, yapısal şartlar ve pragmatik politikaların da etkisini dikkate aldığımızda, eskisi gibi bir tehdit olarak görülmemeye başlamıştır. Hatta bu

yapılanma, enerji gibi alanlarda çeşitli işbirliklerinin dahi mümkün olduğu bir birim, stratejik ortak konumuna gelmiştir. Kısaca normalleşme çabaları kapsamında, örneklerden biri görece başarılıyken diğeri başarısızdır. Bu anlamda da seçilen örnekler her iki durumu da göstermesi açısından önemlidir. Bu iki örnek olayın iç ve dış anlamda sebeplerinin araştırılması teorik ve metodolojik anlamda önem arz etmektedir. Örneğin Ermenistan ile ilişkiler kapsamında, protokoller ile başlatılan normalleşme süreci hususunda hedef kitle yeterince ikna edilememiş, Dağlık Karabağ sorunu konusunda çıkmaza giren süreç tekrar karşı-güvenlikleştirmeye uğramıştır. Dolayısıyla güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümleri noktasında karşı-güvenlikleştirme meselesi ciddi engel teşkil etmektedir. Bu kapsamda çalışmada, sürecin karşı-güvenlikleştirmeye dönmesini engellemek ya da bir diğer deyişle normalleşme adımlarının güvenlikdışılaştırma sürecini getirmesi ve güvenlikdışılaştırmanın istikrarının sağlanması noktasında çatışma çözümü teknik ve aşamalarının doğru ve eksiksiz bir şekilde kullanılması ve uygulanmasının önemi vurgulanmaktadır. Yine uzun süreli (protracted) çözülemeyen sorunlardan birisi olarak ifade edilen Türkiye-Ermenistan arasındaki sorunların neden bu şekilde olduğunu ortaya çıkarmak bir diğer amaç olarak ifade edilebilir. Bu anlamda tezin önemli bir katkısı da bu noktada olacaktır. Dolayısıyla temelde hem güvenlikleştirme siyaseti hem de çatışma çözümü perspektiflerinden iç içe geçmiş hal alan bu vakaların araştırılması önemli görülmektedir. Kısaca bu tez çalışması hem teorik, hem metodolojik hem de örnek olay incelemeleri kapsamında özgün bakış açıları sunma kaygısı taşımaktadır. Çatışma çözümü uygulamaları, süreçlerden oluşan bir yaklaşım olduğundan (Beriker, 2009: 24), süreç analizi de önemli bir yöntem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda vaka analizinin de sıklıkla başvurduğu yöntemlerden birisi olarak süreç analizi de söylem analizini destekleyen bir yöntem olarak çalışmada kullanılmıştır. Özetle, süreç izleme, belirli bir durumda iş başında olan nedensel mekanizmanın/mekanizmaların işleyişini izlemek anlamına gelir. Mekanizmanın işleyişi hakkında teorik olarak türetilmiş önceki beklentilerle ne ölçüde örtüştüğü araştırılarak sürecin dikkatli bir şekilde haritası çıkarılır. Süreç izleme verileri, doğası gereği büyük ölçüde niteldir ve tarihi anıları, uzman anketlerini, röportajları, basın açıklamalarını ve belgeleri içerebilir (Checkel, 2008: 116).

Bahsedilen teorik ve metodolojik hedeflere ulaşılması açısından analiz düzeyleri de önemli bir çerçeve sunacağından, çalışmada kullanılacak analiz düzeyi orta düzey ya da

Buzan ve diğerlerinin (1998: 5-6) ifade ettiği üzere[4] "birimler" düzeyi olacaktır. Nitekim birey ve sistem dışında özellikle devletler ve ulusları temel alan orta düzey analizi kullanacak çalışma, tümevarımcı bir perspektifle ilerleyecektir. Kopenhag Okulu yazarları açısından referans nesnesinin düzeyi (mikro, makro ve orta) güvenlikleştirme analizinin başarısı açısından oldukça önemlidir (Baysal ve Lüleci, 2015: 77). Aşağıdaki tablodan da görülebileceği üzere, Kopenhag Okulu teorisyenlerince, güvenlikleştirme açısından en uygun düzey orta düzey olarak ifade edilmektedir.

Tablo 1: Referans Nesnesinin Düzeyi

Mikro Düzey	Bireyler, küçük gruplar gibi	Referans nesne için, nadiren meşruiyete sahiptirler.
Makro Düzey (Sistemik)	Tüm insanlık, dünya barışı gibi	Bu düzeyde referans nesnesinin meşruiyeti ve başarılı güvenlikleştirme zordur.
Orta Düzey	Devlet, ulus, medeniyet gibi sınırlı topluluklar	Başarılı güvenlikleştirme en kolay ve verimli olarak, Kopenhag Okulu yazarları açısından bu düzeyde gerçekleşmektedir.

Kaynak: (Baysal, 2017: 37-38).

Kısaca bu çalışma, AK Parti iktidarı dönemindeki iki önemli dış politika konusunun iki farklı teorik yaklaşımın işlevsel yönleri ve kavramsal bağlantıları üzerinden bir teorik ve ampirik analizini içermektedir. Bu kapsamda iki önemli disiplin ve kavram olarak güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımları ve çatışma çözümü disiplini temel hareket noktalarıdır. Bu noktada temas edilmesi gereken bir husus, kimi dönemde bir güvenlik sorunu olarak ifade edilen bir konunun, başka bir dönemde edilmemesidir. Bu durum, kimi yapısal, bağlamsal şartların aktörlerin soruna bakışını ve dolayısıyla söz-edimlerinin değişimini şekillendirebileceğine işaret etmektedir. Bu durumu çalışmanın

[4] Uluslararası ilişkiler çalışmalarında en sık kullanılan beş analiz düzeyini Buzan, Wæver ve de Wilde (1998: 5-6) şu şekilde sıralamaktadır: uluslararası sistem, uluslararası altsistemler, birimler, alt birimler ve bireyler. Uluslararası sistem, üzerlerinde hiçbir sistem düzeyinin olmadığı birimlerin bağımlılığı ya da etkileşiminin en büyük grubu anlamındadır. Uluslararası altsistemler, farklı doğaları ya da birbirleriyle etkileşimlerinin yoğunluğu ya da birbirlerine bağlılığı ile tüm sistemden farklılaşabilen, uluslararası sistem içindeki birimlerin oluşturduğu gruplardır. Alt sistemler teritoryal olarak uyumlu olabilir (ASEAN, Afrika Birliği Örgütü gibi) ya da uyumlu olmayabilir (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, OPEC gibi). Yani bunlar bölge değil ama alt sistemlerdir. Birimler, çeşitli altgruplar, örgütler, topluluklardan oluşan aktörlerdir (devletler, uluslar, ulus aşırı şirketler). Alt birimler, birimin davranışını etkileyen ya da etkilemeye çalışan, birimler içinde bireylerden oluşan organize gruplardır (bürokrasiler, lobiler gibi).

ele aldığı iki örnek vakanın analizinde de tespit etmek mümkündür. Dolayısıyla bağlamın etki etmediği bir güvenlikleştirme analizi çok da sağlıklı sonuçlar üretmemektedir. Nitekim tezin bir diğer teorik aracı olan çatışma çözümü disiplininin, yapısal koşullar bağlamında önemli bir destekleyici yaklaşım olacağı düşünülmektedir.

Her ne kadar güvenlikleştirme siyaseti "gerçek" bir tehdidin var olup olmaması ile ilgilenmiyorsa da, normalleşme ve güvenlikdışılaşma mevzuları birtakım gerçekliklerin ortaya çıkarılması çabasından bağımsız işleyememekte, işletilse de istikrarlı olamamaktadır. Aradau'nun (2004: 6) güvenlikdışılaştırma yaklaşımının "demokratik siyasetin istisnai siyasete kaymasını reddeden etik-politik bir seçim" olduğu yönündeki vurgusu dikkate alındığında, normalleşme ve güvenlikdışılaştırma süreçlerinin, çatışma çözümü disiplininin mekanizmalarının "olması gerektiği gibi"[5] işletilmesi ile daha istikrarlı sonuçlar ortaya çıkacarağı ifade edilebilir. Nitekim teoride güvenlikdışılaştırma kavramının yeterince analiz edilmemiş olması (Aradau, 2004) yönündeki açık, çatışma çözümünün eklemlenmesi ve desteği ile azaltılabilecektir.

Bu kaygıdan hareketle, çatışma çözümü disiplininin güvenlikdışılaştırma hedefi açısından önemli olduğu, karşılıklı olarak her iki teorinin de birbirini beslediği ve de istikrarlı politikaların üretilmesinde kolaylaştırıcı olabilecekleri öngörülmektedir. Güvenlikdışılaştırma ve normalleşme süreçlerinde hedeflenen, referans nesnelerine yönelik tehdit algılarının gerilemesi, normal siyaset alanına çekilmesi ve bu alanda tartışılıp çözülmesi ise, şüphesiz buna en büyük desteği çatışma çözümü mekanizmaları sunacaktır. Bu düşüncelerle oluşturulan analitik çerçeveden hareketle, Türkiye'nin AK Parti dönemi IKBY ve Ermenistan ile olan normalleşme ve güvenlikdışılaştırma çabaları incelenmekte ve çatışma çözümü mekanizmaları da bu analizde destekleyici olarak kullanılmaktadır.

Çalışmanın Kapsamı ve Sınırlılıklar

Çalışma giriş ve sonuç dışında beş ayrı bölümden oluşmakta ve şu şekilde ilerlemektedir. Birinci bölümde ilk olarak, Kopenhag Okulu ve onun geliştirdiği güvenlikleştirme yaklaşımını anlayabilmek adına, ana hatlarıyla güvenlik kavramı ve gelişiminin

[5] Bununla ifade edilmek istenen, taraflar arasında normalleşme çabaları yürütülürken çatışma çözümleri mekanizmalarının eksiksiz, tüm aşamalarıyla ve sırasıyla uygulanmasıdır. Bundaki temel amaç, ilk olarak tarafların aralarındaki sorunları tanımlamalarının gerekli olmasıdır. Zira bu ilk ve önemli aşama birçok krizin çözümüne yönelik çabalarda ihmal edilmekte ve bu sebeple istikrarlı bir çözüm sağlanamamaktadır.

açıklamasına yer verilmektedir. Bu bölümün temel inceleme konusu ise Kopenhag Okulu'nun ileri sürdüğü güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma teorisi ve bileşenleri ile çatışma çözümü diplomasisinin işleyişine dair detayların ele alınmasıdır. Bu şekilde, ilerleyen bölümlerde öne sürülen argümanlara uygun çerçeve sunulmaktadır. Yine bu bölümde, güvenlik ve barış kavramları arasındaki ilişkiden hareketle, çatışma çözümü teknikleri ile güvenlikdışılaştırma yaklaşımı arasındaki kavramsal bağlantılar üzerinde durulmaktadır. Bu bölümün sonunda ise, güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımı ile çatışma çözümü tekniklerini bir araya getirerek oluşturduğumuz analitik çerçeveye yer verilmektedir. Ayrıca bu analitik çerçevenin ele alınan vakalarda nasıl kullanılacağına dair açıklamalarda bulunulmaktadır.

Teorik bölümün ardından Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerindeki güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümü adımları dört döneme ayrılarak ele alınmakta ve bölümlerde ilgili noktalarda öne çıkan bağlamsal gelişmelere temas edilmektedir. 2005 öncesi dönemi inceleyen ikinci bölümde, Türk devletinin tarihi ve psikolojik hafızasında yer edinmiş, ikili ilişkilerini etkileyen temel güvenlik kaygıları (referans nesneler) ele alınmakta ve bu kaygıların güvenlikdışılaştırma noktasında ne derece belirleyici olduğuna değinilmektedir. Dolayısıyla bu bölüm hem güvenlikleştirme teorisi bağlamında referans nesnelerin neler olduğunu göstermekte hem de çatışma çözümü disiplini çerçevesinde arka plan analizinin yapılmasını sağlamaktadır. Bunlara ek olarak, her ne kadar tezin zamansal açıdan kapsamı, 2002'den günümüze kadarki (Ocak 2022) süreç olsa da hem süreç analizinin gerekli kıldığı hem de çatışma çözümü diplomasisinin sorunu tanımlama aşaması için gerekli olan arka plan analizinin gerektirdiği düzeyde tarihsel süreç incelenmektedir.

Üçüncü bölümde, 2005-2009 döneminde yoğunlaşan, Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinde güvenlikdışılaştırma çabalarına geçiş evresi ve bu anlamda barış yapma çabaları ele alınmaktadır. Bu kapsamda ilişkilerde normalleşme adımlarının başlangıcını temsil eden gelişmelere, aktörlerin analizine ve çabalarına yer verilmektedir. Yine hem IKBY hem de Ermenistan ile yürütülen normalleşme çabalarındaki kırılma noktaları vurgulanmaktadır. Bunu yaparken dönemin siyasi aktörlerinin, karar vericileri ve bürokratik elitlerinin söylemleri ve bunlara etki eden bağlamsal koşullar dikkate alınarak, bunların dış politika yapımındaki etkileri incelenmektedir.

Dördüncü bölümde, 2010-2014 yılları arasında Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerindeki normalleşme çabalarına etki eden bağlam ya da bir başka deyişle bu çabaları kolaylaştıran koşulların etkisi dikkate alınarak, güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümü adımlarının çıktıları ve istikrarı ele alınmaktadır. Bağlamın analize dâhil edilmesiyle, Kopenhag Okulu'nun üzerinde durduğu şekilde sadece söylemin kullanılmasının ötesinde birtakım bölgesel ve yapısal koşulların da ikili ilişkilerin normalleşmesine yönelik çabalarda etkili olduğu gösterilmektedir. Bu bölümün temel vurgusu ise Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinde sorun tanımlamasını yapamadığı ve bu anlamda çatışma çözümü diplomasisinin "olması gerektiği gibi" uygulanamadığına yöneliktir. Bu noktada Türkiye-IKBY ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki referans nesnelerine dair tehdit algılarında gerileme yaşanıp yaşanmadığına bakılmaktadır. Bu kapsamda ortaya çıkan somut gelişmeler özellikle dikkate alınmakta ve hedef kitlenin onayı konusu irdelenmektedir. Yine dönemin siyasi aktörleri, karar vericileri ve bürokratik elitlerinin öne çıkan söylemlerine sıklıkla referans verilmektedir. Bu aşamada dikkat çekilen temel husus, normalleşme ve güvenlikdışılaştırmanın başarısının aynı zamanda iyi bir çatışma çözümü uygulamasının varlığını gerektirdiği yönündedir.

Beşinci bölümde, Türkiye-IKBY ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde 2015-2021 süreci ele alınmakta ve ikili ilişkilerdeki güvenlikdışılaştırma çabalarının gerileyişi ve çatışma çözümü diplomasisi bağlamında eksik yapılan noktalar üzerinde durulmaktadır. Ağırlıklı olarak 2015 sonrası süreçteki güncel gelişmelerden örnekler yoluyla bu süreç ele alınmakta ve normalleşme sürecinin gerilemesindeki temel faktörlere bakılmaktadır. Öncekilere göre daha kısa olan bu bölümde, ikili ilişkilerde tehdit algıları gerilemeden atılan normalleşme adımlarının istikrarlı olamayacağı vurgulanmakta ve son dönemde ikili ilişkilerdeki tehdit algılarının gerilemediğini gösteren çeşitli örneklere yer verilmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme bölümünde ise, tezin genel bir özetine yer verilmektedir. Ayrıca çalışmaya yön veren araştırma sorularının cevapları netleştirilmekte, ikili ilişkilerde normalleşme ve güvenlikdışılaştırmanın tesisi ve istikrarı önündeki engellerin temel sebepleri üzerinde durulmaktadır. Çatışma çözümü mekanizmalarının "olması gerektiği gibi" uygulanmasının güvenlikdışılaştırma açısından oldukça önemli olduğu, başarı ve istikrarını etkilediği hususu vurgulanmaktadır. Çatışma çözümü mekanizmaları

uygulanmış ancak buna rağmen, normalleşme sağlanamamışsa çatışma çözümü mekanizmalarının sağlıklı bir şekilde uygulanmadığı tespitine yer verilmektedir. Bunların yanı sıra çatışma çözümü mekanizmalarının çok da fazla uygulanmamasına rağmen kısmen normalleşme sağlanabilmesi durumunda ise, yerel, bölgesel ve yapısal koşulların ya da pragmatik politikaların süreci yönlendirdiğine yer verilmektedir. Taraflar arasında öncelikle tehdit algılarının geriletilmesi ve bunun için de sorun tanımlamasının yapılması gerektiği vurgusu ile çalışma nihayetlendirilmektedir.

Son olarak tezin karşılaştığı birkaç kısıtlılıktan bahsetmek gerekirse; hedef kitlenin düşüncelerinin çok fazla görülememesi önemli bir engeldir. Özellikle her iki vakada da etkili ve zorlu bir hedef kitle Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) ve kamuoyudur. Bu çerçevede TSK'nın görüşlerinin Milli Güvenlik Kurulu (MGK) dâhil olmak üzere, 2008 sonrası süreçte görünürlüğünün ve etkisinin ciddi manada azalması, basın açıklamalarının yer almaması, Ergenekon, Balyoz kumpas davaları bağlamında da itibarı ve gücü zedelenen TSK'nın ve "ulusalcı" olarak ifade edilen kesimin, hedef kitle olarak analizini güçleştirmektedir. Kısaca hedef kitle konusundaki güvenlikleştirme teorisine yöneltilen eleştiriler bu çalışma kapsamında da geçerlidir. Bir diğer kısıtlılık ise güvenlikleştirme ve çatışma çözümü işbirliğinin etik ve normatif yönüyle ilgilidir. Her ne kadar güvenlikleştirme teorisi "gerçek" bir tehdidin varlığı ile ilgilenmese de çatışma çözümü açısından çözüme kavuşturulması ya da normalleştirilmesi gereken somut bir mesele vardır. Bu sorunun çözümü ise tarafların samimi adımlarını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla güvenlikleştirme siyasetindeki gibi konjonktürel söylem farklılaşmaları, çatışma çözümü noktasında işlememekte, süreçte güven ve samimiyet yitirilmekte ve sorun tanımlaması anlamsızlaşmaktadır. Yani güvenlikleştirme açısından işlevsel olan bir adım, çatışma çözümü adımlarını işlevsiz kılabilmektedir. Dolayısıyla iki yaklaşım arasındaki bu amaçsal farklılık, hem iki yaklaşımın birbirini tamamlayan noktaları olarak görülebilir hem de bir kısıtlılık olarak düşünülebilir ve bu nokta yeni çalışmalar açısından bir soru teşkil edebilir. Yine bir diğer kısıtlılık, güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma siyasetlerinde olduğu gibi çatışma çözümleri disiplini açısından da bunların uygulamaya koyulduğu ülkelerin demokrasi yaklaşımlarından bağımsız olmadığı hususudur. Nev-i şahsına münhasır özelliğe sahip çatışmaların, her çözüm çabası karşısında aynı neticeyi vermesi beklenemeyeceği gibi, çatışmaların farklı yapısının yanı sıra aktörlerin/devletlerin farklı demokratik kültürlere sahip oluşu da çatışma çözümlerinin

uygulanışı noktasında önemli bir belirleyicidir. Zira bu durumun, çatışma çözümleri mekanizmalarının farklı koşullar, aktörler, demokratik değerler, politikalar ve krizleri kapsamasından ötürü, farklı farklı sonuçlar ortaya çıkarabilecek oluşu realitesi ise çatışma çözümü ve güvenlikdışılaştırma çabaları noktasında analizi zorlaştıran bir kısıtlılık olarak ortaya çıkmaktadır. Özetle çatışma çözümü diplomasisinin "olması gerektiği gibi" uygulanmasının önünde bu tür değişkenler de mevcuttur. Bu durum ise çeşitli araştırmalar açısından bir soru teşkil edebilir.

BÖLÜM 1: GÜVENLİKLEŞTİRME SİYASETİ VE ÇATIŞMA ÇÖZÜMÜ DİPLOMASİSİ: LİTERATÜR TARAMASI VE TEORİK ÇERÇEVE

Kopenhag Okulu ve onun geliştirdiği güvenlikleştirme (securitization) yaklaşımının kuramsal çerçevesinin ele alındığı bu ilk bölümde, güvenlikleştirme yaklaşımınının ortaya çıkışını anlayabilmek adına güvenlik kavramının kısa bir değerlendirmesinin yapılması gerekli görülmüştür. Bu bağlamda, öncelikli olarak güvenlik kavramının anlamı, ortaya çıkışı ve geçirdiği dönüşüme kısaca yer verilmektedir. Kopenhag Okulu, güvenlikleştirme teorisi ve bileşenleri ile güvenlikleştirme yaklaşımının işleyişine dair detaylar ise bu bölümün temel inceleme konusudur. Güvenlikleştirme yaklaşımının incelenmesinin ardından, özellikle güvenlikdışılaştırma yaklaşımı ile önemli kavramsal bağlantıları bulunan çatışma çözümü disiplinine yer verilerek, güvenlik ve barış kavramları arasındaki ilişkinin boyutu ele alınmaktadır. Ardından çatışma çözümü ve güvenlikdışılaştırma yaklaşımlarının kavramsal bağlantı noktalarına değinilmektedir. Güvenlikleştirme siyaseti ve çatışma çözümü diplomasisine dair temel hususların ele alındığı bu bölümün sonunda ise, güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımı ile çatışma çözümü tekniklerinin işlevsel yönleri ve kavramsal bağlantıları üzerinden oluşturduğumuz analitik çerçeveye yer verilmekte ve bu çerçevenin IKBY ve Ermenistan ile normalleşme çabalarını ele aldığımız bu çalışmada nasıl kullanılacağından bahsedilmektedir.

1.1.Gelenekselden Eleştirele Güvenlik Kavramı

Güvenlik çalışmaları literatürüne baktığımızda, güvenlik kavramına yönelik standart, herkesin üzerinde uzlaşı sağladığı tek bir tanıma rastlamak mümkün değildir. Güvenlik alanında öne çıkmış çeşitli uzmanların kavramı tanımlamaya yönelik farklı yaklaşımları mevcuttur. Güvenlik kavramının belli bir tanımının yapılamaması ise bu konudaki çabaların yetersizliğinden değil, bu kavramın kişiler ve toplumların siyasi ve felsefi bakış açılarına göre "türe(til)miş bir kavram" olmasından kaynaklanmaktadır (Bilgin, 2010: 76). Buzan (1983: 1-2) "People, States and Fear" adlı çalışmasının giriş kısmında ulusal güvenlik sorununa ve güvenlik kavramı açısından günümüzde geçerli olan ya da olmayan önemli hususlara değinmektedir. Ayrıca ulusal güvenlik problemini anlayabilmek için

öncelikle güvenlik kavramının anlaşılması gerektiğini, zira güvenlik kavramının az gelişmiş bir kavram olduğunu ve asıl yapılması gerekenin kavramın gelişimini sağlamak olduğunu ve güvenlik kavramına dair geçerli salt bir tanımın mevcut olmadığını, dolayısıyla tartışmaya açık bir kavram olduğunu ifade etmektedir. Booth'un (2012: 124) vurguladığı gibi, Buzan'ın üzerinde uzlaşılmış bir güvenlik tanımının mümkün olamayacağına dair yaklaşımı, onu aynı zamanda tanımlamaya çalışmanın kimseye fayda sağlamayacağı anlayışına da yöneltmiştir. Tanım üretmek yerine birbirine çok benzeyen şekilde, başkalarının tanımlarına yer vermiştir. Ancak Booth bu noktada Buzan'dan ayrılmış ve "güvenliği adlandıramazsak, onu elde etmeyi nasıl ümit edebiliriz" yaklaşımını benimsemiştir (Booth, 2012: 125).

Tanım konusunda ortaya koyulmuş birtakım örneklerden bahsetmek gerekirse, "Security and Emancipation" adlı çalışmasında güvenlik kavramının tehditlerin yokluğu anlamına geldiğini söyleyen Booth (1991: 319), yine güvenlik ve özgürleşmenin "aynı paranın iki yüzü gibi"[6] olduğunu ve özgürleşmenin teorik olarak güvenlik olduğunu vurgulamaktadır. Booth'un "Dünya Güvenliği Kuramı" adlı eserinde temel vurgusu, güvenlik kavramının özünde ihtilaflı olmadığı, dünya siyaseti bağlamında koşullara bağlı olarak ihtilaflı bir kavram olarak görülebileceği yönündedir (Booth, 2012: 127). Zira dünya siyasetinde sorunlar siyaset katmanlarına dolandığından daha karmaşıklaşabilmektedir. Kısaca Booth'a göre, "güvenlik sorunu, kavramın anlamında değil anlamın siyasetindedir." Güvenliğin anlamına ilişkin siyasetin başlangıcı ise güvensizlik durumudur (Booth, 2012: 127-128). Booth, güvenlik kavramının siyaset kuramından ayrı düşünülemeyeceğini vurgulayarak, "güvenlik politikası siyaset kuramının epifenomenidir" demektedir. Zira Booth (2012: 186) güvenlik kavramının bir özne, bir tehlike ve bu tehlikeyi önlemeye dair istek gibi bileşenlerinin hiçbir zaman dünya siyasetinden bağımsız olamayacağını, belli siyasi varsayımlara dayandığını ve dolayısıyla "bir yerden, birisi için ve bir amaç için" olduğunu vurgulamaktadır. Arnold Wolfers'a (Aktaran: Brauch, 2008: 4-5) göre ise, "güvenlik, nesnel olarak, kazanılmış

[6] Booth daha sonra yayınladığı "Theory of World Security (Dünya Güvenliği Kuramı)" adlı eserinde "aynı paranın iki yüzü" ibaresi ile ilgili olarak yani güvenlik ve özgürleşme ilişkisini açıklamak açısından, güvenliği araç, özgürleşmeyi de amaç olarak kabul etmek gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Booth, yine bu iki kavram arasındaki ilişkiyi açıklarken "güvenliğin uygulanmasının özgürleştirici alanı genişletmek, özgürleşmeyi idrak etmenin de güvenliği uygulamak demek olduğunu" ifade etmektedir (Booth, 2012: 144-145).

değerlere yöneltilen tehditleri ölçmektedir, öznel olarak, bu değerlere saldırılacağı yönünde korkuların olmamasıdır."

Yine güvenlik çalışmaları alanında çığır açıcı bir çalışma olarak değerlendirilebilecek olan Buzan, Wæver ve de Wilde'ın (1998: 21) "Security: A New Framework for Analysis" adlı çalışmalarında bahsettikleri üzere, "geleneksel olarak, bir devlet yetkilisi 'güvenlik' diyerek acil durum ilan etmekte, böylece tehdit oluşturan gelişmeyi önlemek için gerekli olan her türlü aracın kullanılması hakkını talep etmektedir." Yine bir başka güvenlik tanımlamasına bakacak olursak, Hobbesçu bakış açısına göre güvenlik, "savaş, askeri, stratejik çalışmalar ya da güvenlik çalışmalarının" bir kavramını teşkil ederken; Grotius ve Kantçı bakış açısına göre "savaşın önlenmesi ya da pozitif barışa odaklanan, barış ve çatışma araştırmalarının" önemli bir kavramıdır (Brauch, 2008: 10). Walt'un (1991: 214) vurguladığı üzere, İkinci Dünya Savaşı güvenlik çalışmaları için "birinci dalga" ya da "Altın Çağ" olarak adlandırılan sürecin (1955-65 yılları) zeminini hazırlamış ve devletlerin kitle imha silahlarını nasıl siyaset araçları olarak kullanabildikleri bu dönemdeki temel soru olmuştur.[7] Yine, güvenlik çalışmaları "askeri gücün tehdidi, kullanımı ve kontrolünün araştırılması" olarak da tanımlanabilir (Walt, 1991: 212; Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 3; Buzan, 1997: 10). Buzan ve diğerlerine göre (1998: 3; Buzan, 1997: 10), bu görüşlerinden hareketle Walt, gelenekselcilerin pozisyonunu belki de en güçlü yansıtan isimdir[8].

[7] Bu süreçte, güvenlik çalışmaları genellikle siyaset bilimi içerisinde konumlanmış olsa da, her zaman disiplinler arası olmuş ve etkileyici çalışmaların çoğu RAND Corporation gibi düşünce kuruluşları tarafından gerçekleştirilmiştir (Walt, 1991: 214). 1960'ların ortalarında güvenlik çalışmalarının ilk dalgasının sona ererek bir düşüş evresine girdiğini belirten Walt'a (1991: 215-216) göre, güvenlik çalışmalarının rönesansı 1970'lerin ortalarında başlamaktadır. Rönesans döneminde akademik alanda güvenlik çalışmalarının artışı ise bu dönemin "Altın Çağ"dan önemli farkıdır (Walt, 1991: 219). Kısaca, Soğuk Savaş dönemi boyunca güvenlik, devletler arasındaki askeri güç ve stratejik ilişkiler çerçevesinde algılanmıştır (Booth, 2012: 122). 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin kötüleşmesi ulusal güvenlik konularını yeniden akademik dünyanın gündemine taşımış, yayın mecralarındaki artış (International Security, Journal of Strategic Studies, Survival, The Adelphi Papers, Cornell Studies gibi) da bu dönemde güvenlik alanı için önemli bir gelişme olmuştur (Walt, 1991: 220-221). Walt'un bu çalışmasının yanı sıra güvenlik çalışmalarının evrimi ve barış çalışmaları ile olan ilişkisi hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Buzan, B. & Hansen, L. (2009). *The Evolution of International Security Studies*, UK: Cambridge University Press.

[8] Gelenekselcilerin pozisyonuna dair Buzan'ın (1997: 10) önemli bir tespiti ise, "gelenekselcilerin çoğunun devlet-merkezci bakış açılarını yumuşatmaya hazırken, güvenliğin anahtar kavramı olarak "askeri çatışma" üzerinde ısrar etmeleridir." Booth, (1991: 318) bu geleneksel yaklaşımın üç özelliğine dikkat çekmektedir: "kavramın askeri tehditleri ve güçlü bir karşı duruş ihtiyacını vurgulaması", "statüko yönelimli olması" ve son olarak "devlet merkezli olması"dır. Kısaca güvenlik çalışmaları geleneksel anlamda "devletçi, askeri ve sıfır toplamlı (*zero-sum*) uygulamalar" olarak özetlenebilir (Beriker, 2009: 22).

Walt'un vurguladığı ve temel olarak güvenliğin genişletilmesine karşı çıkan görüşün aksine, 1980'lerin başında güvenlik çalışmalarının kapsamıyla ilgili kimi tartışmalar gündeme gelmiştir. 1980'lerden itibaren güvenliğin devleti önceleyen ve askeri güce vurgu yapan geleneksel anlamında[9] artan bir şekilde değişiklik ihtiyacı görülmeye başlamıştır. Bu durum ise sık sık kavramın genişletilmesi ya da güncellenmesi yönünde eleştirileri beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla güvenliğin geleneksel anlamının dışında yani askeri odaklı ve devlet merkezli olmasının ötesinde farklı tanımlamaları da mevcuttur. Bu doğrultuda uluslararası ilişkiler literatüründe, 1983 yılında ilk baskısı yapılan, Buzan'ın "People, States and Fear" adlı eseri güvenlik kavramının kapsamlı teorik analizini sunan ilk çalışma olmuştur (Booth, 1991: 317). Kopenhag Okulu'nun önemli temsilcilerinden Buzan ve diğerlerinin (1998: 30) yer verdiği üzere, güvenlik hem objektif hem de sübjektif olarak yani hem gerçek bir tehdidin olduğu hem de bir tehdit algısının olduğu bir olgu olarak ele alınmalıdır. Nitekim Buzan ve Hansen'in (2009: 44) vurguladığı gibi, birtakım gerçeklerin yorumlanma şekli güvenlik tartışmalarını yönlendiren temel husustur.[10] Wæver'ın (1995: 54) ifade ettiği üzere, "güvenlik sorunları, bir devletin egemenliğini veya bağımsızlığını özellikle hızlı veya dramatik bir şekilde tehdit eden ve onu kendi başına yönetme kapasitesinden yoksun bırakan gelişmelerdir." Bu durumda siyasi düzen ortadan kalkacağı için tüm imkânların bu tehdide karşı kullanılması gerekmektedir. Yani "belirli bir gelişmeyi güvenlik sorunu olarak adlandırırken, 'devlet', son kertede her zaman devlet ve onun seçkinleri tarafından tanımlanacak olan özel bir hak talep edebilir" (Wæver, 1995: 54). Dolayısıyla sabit bir alan olmayan güvenlik alanı evrilerek İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren oldukça dikkat çekici bir hale gelmiş ve böylece güvenliğin eski katı askeri tanımlamasının etkisi azalmıştır (Wæver, 1995: 50). Kısaca, uluslararası güvenlik çalışmaları alanı, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından devletlerin iç ve dış tehditler karşısında nasıl savunulacağına

[9] Stephen M. Walt'un (1991) güvenlik çalışmalarının evrimini incelediği ve alandaki son gelişmelere odaklandığı "The Renaissance of Security Studies" başlıklı makalesi, güvenlik alanında geleneksel yaklaşımın savunulması kapsamında öne çıkan bir çalışmadır. Makalede temel olarak güvenliğin genişletilmesine karşı çıkılmakta, askeri olmayan meselelerin güvenlik gündemine dâhil edilmek istenmesi eleştirilmektedir.

[10] Örneğin, güvenliği geleneksel anlamda yorumlayanlar, HIV/AIDS'in özellikle Afrika'da sayıca fazla ölüme yol açtığı ve buralarda ekonomik ve toplumsal anlamda sıkıntılar teşkil ettiğini kabul etseler de bunun askeri güvenliği etkileyen bir sonucu olmadığı sürece bir güvenlik sorunu olduğunu kabul etmemektedirler. Buna karşılık güvenliği geniş yorumlayanlar ise, HIV/AIDS'in toplumsal güvenliğe yönelik önemli bir tehdit olduğunu, bu durumun çeşitli aktörlerce başarılı şekilde güvenlikleştirildiğini savunmaktadırlar (Buzan ve Hansen, 2009: 44).

dair yapılan tartışmalar üzerine gelişmeye başlamıştır (Buzan ve Hansen, 2009: 8). 1980'li yılların sonlarından itibaren güvenlik gündeminin genişletilmesini ve bu bağlamda güvenliğin yeniden kavramsallaştırılmasını savunan tartışmalar ışığında, devletin güvenliği (ulusal güvenlik) üzerindeki katı odak noktasından insanın (bireyler ya da uluslararası topluluk) güvenliğine yönelik alternatif ya da daha geniş odak noktalarına doğru bir değişim gözlenmeye başlanmıştır (Wæver, 1995: 46-47). 1980'lerle birlikte askeri sorunların da ötesinde yoksulluk, çevre sorunları, nüfus, göç, hastalıklar, ekonomik istikrarsızlık, suç gibi çeşitli sorunların da güvenlik endişelerini tetiklediği görüşü yerleşmeye başlamıştır (Açıkmeşe, 2014: 242). 1980'ler boyunca askeri-politik güvenlik konularının yaşadığı bu düşüş ise, Doğu ve Batı arasındaki nükleer caydırıcılığın yol açtığı bir durumdan ileri gelmiştir (Buzan, 1997: 6).

Geleneksel güvenlik yaklaşımının dünyadaki güvenlik sorunlarını açıklama noktasında yetersiz kaldığı ve bu sorunlara yeterince çözüm üretemediği tartışmaları üzerine (Miş, 2012: 14), yeni bir güvenlik gündeminin oluşması gerekliliği tartışılmaya başlanmış ve bu çerçevede sadece askeri, geleneksel kaygılarla hareket eden güvenlik gündemi eleştirilmiştir. Bu noktada, Türkçe literatürde güvenlik çalışmalarındaki dönüşümün ve yeni güvenlik çalışmalarının katkılarının ele alındığı önemli bir çalışma Pınar Bilgin'in (2010) "Güvenlik Çalışmalarında Yeni Açılımlar: Yeni Güvenlik Çalışmaları" adlı makalesidir. Bu çalışmasında Bilgin'in (2010: 73) ifade ettiği gibi, yeni güvenlik yaklaşımının ortaya çıkışı, 1990'lı yıllarda "güvenlik gündeminin salt askeri konuların ötesinde, insan, devlet hatta üzerinde yaşadığımız gezegenin güvenliğini ilgilendiren başka hususları[11] da içerecek şekilde geliştirilmesi çağrıları" üzerine gerçekleşmiştir. Güvenlik gündeminin genişlemesi konusunda baktığımızda, özellikle iki temel eser karşımıza çıkmakta ve genişleyen güvenlik gündemi bağlamında önemli noktalara işaret etmektedir. Bunlar daha öncesinde de bahsedildiği üzere, Buzan'ın 1983'te yayınladığı ve sonrasında revize ederek yeniden yayınladığı "People, States and Fear" isimli kitabı ile Richard Ullman'ın "Redefining Security" isimli makalesidir. Her iki temel eserin de

[11] Booth (1991: 318), kavramın genişletilmesi ve güncellenmesine yönelik baskıların iki kaynağından bahsetmektedir. İlki, güvenliğin dar bir şekilde sadece askeri tehditler bağlamında tanımlanması sebebiyle meydana gelen problemlerin gittikçe görünür hale gelmesidir. Bir diğer baskı ise güvenlik gündemine dâhil olan örneğin, siyasi baskı, etnik rekabet, terörizm, ekonomik çöküş, kıtlık, aşırı nüfus, suç, doğanın zarar görmesi ve hastalık gibi alanlardan gelmekteydi.

önemli vurgusu, güvenliğin askeri tehditler ötesinde tanımlanarak, güvenlik gündeminin geniş yorumlanması gerektiği üzerinedir. Buzan Stratejik Çalışmalar'ın daha geniş bir güvenlik çalışmaları içerisinde farklı bir askeri alt alan olarak kalmasını savunmaktadır. Ullman da yine Buzan gibi, tehdit algısının yalnızca askeri olmaktan öte daha genel bir kavramı ifade edecek şekilde genişletilmesini savunmaktadır (Buzan, 1997: 9; Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 2).

Güvenliğin yeniden kavramsallaştırılmasında Brauch (2008: 22-23) da bazı eğilimlerden bahsetmektedir. Bunlar güvenliğin genişlemesi, derinleşmesi ve sektörleşmesi; referans nesnesinin devletten bireye doğru kayması; yeni güvenlik tehditlerinin ortaya çıkması ve bunların güvenlikleştirilmesi; yeni güvenlik tehditleriyle baş etmek için askeri olmayan yeni stratejilerin araştırılması şeklinde olup, realist, geleneksel ve dar kapsamlı güvenlik anlayışının kabul edilmediği yaklaşımlardır. 1990'lardan itibaren güvenlik kavramının evrimi bağlamında özellikle öne çıkan yaklaşımlar; genişleme, derinleşme ve devlet-dışı sektörleşme şeklindedir. Buna göre genişleme; devlet odaklı yaklaşımın dışındaki "çok katmanlı risk ve çatışma potansiyellerini" gündeminde bulunduran yeni güvenlik tehditlerini ifade etmektedir (Kardaş, 2014: 227). Bir başka ifadeyle, geleneksel güvenlik anlayışının aksine, eleştirel güvenlik yaklaşımları, güvenlik gündeminin askeri tehditler dışında askeri olmayan tehditleri ve devletlerin dışında çok çeşitli aktörleri de içerecek şekilde genişletilmesini savunmaktadır (Oelsner, 2005: 2). Şöyle ki, sadece gündemin genişletilmesi olarak algılanmaması gereken yeni güvenlik "güvenlik anlayış ve uygulamalarının merkezine insanın ihtiyaçlarını yerleştirmeyi hedefleyen topyekün bir yenilenme girişimidir." (Bilgin, 2010: 79). Dolayısıyla güvenlik kavramının dönüşümü "güvenliğin askeri ve diğer tüm boyutlarını" kapsamayı hedeflemekte ve bunu yaparken şu temel soru ve cevaptan hareket etmektedir: "güvenlik kimin içindir?... güvenlik insan içindir." (Bilgin, 2010: 79).

Halen merkezi önemini korusa da, yeni güvenlik gündeminde devlet daha az önem taşımaktadır ve artık yegâne referans nesnesi değildir (Buzan, 1997: 11). Uluslararası güvenliğin kendine has gündemi olduğunu savunan Buzan'a göre (1997: 13) "güvenlik hayatta kalmayla ilgili olup, tehditler askeri olan ya da olmayan her alandan gelebilir." Booth (2012: 134) ise, hayatta kalma ve güvenlik arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamaktadır: "Hayatta kalmak varoluşla (fiziksel bir varlık olarak kalıcı olmak) eşdeğer tutulurken, güvenlik hayatta kalmanın ötesidir… Hayatta kalmak güvenliğin garantisi değildir çünkü

tehditleri ortadan kaldırmaz." Bu anlayıştan hareketle Booth (2012: 134), Kopenhag Okulu kuramcılarının iddia ettiği, güvenliğin hayatta kalmayla ilgili olduğu yönündeki tezlerini eleştirmektedir. Ona göre, güvenliğin hayatta kalmayla ilgili olduğu tezi, basit anlamda doğru olsa da bu yüzeysel bir yaklaşımdır zira her şey bir noktaya kadar zaten hayatta kalmakla ilgilidir. Dolayısıyla hayatta kalmak güvenlikle aynı anlama gelmez, hayatta kalmak sadece güvenliğin gerekli koşuludur (Booth, 2012: 135). Booth'un (2012: 136) bir başka deyişiyle "hayatta kalmak hayatta olmak demektir; güvenlik yaşamaktır."

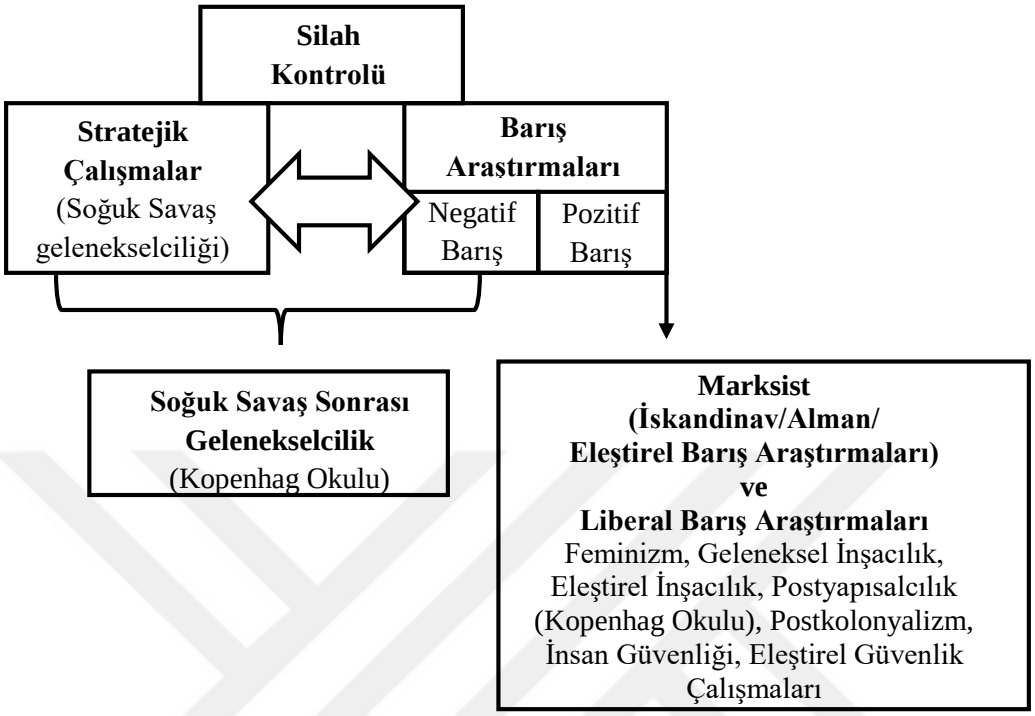
Derinleşme, güvenliğin öznesinin devlet düzeyinden toplum ve birey düzeyine doğru derinleşmesi anlamındadır (Kardaş, 2014: 227). Güvenlik kavramının derinleştirilmesini de Booth (2012: 194) bu siyaset kuramı ile ilişkili değerlendirmektedir. Ona göre, derinleştirme, "güvenlik tutum ve davranışlarının kaynaklandığı siyaset kuramını açığa çıkarmak için kazı yapmak" anlamına gelmektedir. Derinleştirme olmaksızın güvenlik çalışmalarının teknik bir mesele olarak kalacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla güvenlik tanımının genişletilmesinin dışında, Kopenhag Okulu güvenlik çalışmalarını devlet dışı aktörleri de içerecek şekilde derinleştirmiştir. Burada vurgulanan husus, güvenlik tanımının içerisine her şeyin dâhil edilmesiyle, hiçbir şeyin aslında bir güvenlik sorunu olmaması riskinin ortaya çıkabileceğidir (Emmers, 2007: 110). Bu sebeple de Emmers (2007: 110), güvenlik kavramının yeniden tanımlanması ve genişletilmesinde yeni kavramsal araçların geliştirilmesine ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Bu noktada da Kopenhag Okulu'nun güvenlikleştirme ve güvenlikdışılaştırma kavramlarının önemi ortaya çıkmakta, zira bu kavramlar güvenlik kavramının analitik çerçevesinin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır (Emmers, 2007: 110). Özetle, Soğuk Savaş'ın sona erişinin akabinde, bu kez güvenlik derinleşerek bir değişim daha geçirmiştir. Referans nesnesi geleneksel devletçi-askeri faktörlerden uzaklaşmış, uluslararası ve bölgesel düzeyden ulus içi ve bireye doğru derinleşmiştir (Kardaş, 2014: 227). Son olarak sektörleşme ise, gıda, çevre, sağlık, enerji güvenliği gibi çeşitli yeni güvenlik alanlarının tespitini ve bunlarla mücadelede askeri stratejiler dışında farklı stratejiler geliştirilmesini hedeflemektedir (Kardaş, 2014: 227).

Güvenliğin genişleyen gündemini vurgulayan ve savunan önemli çalışmalardan bir diğeri ise Barry Buzan'ın (1997) "Rethinking Security after the Cold War" adlı makalesidir. Buzan bu çalışmasında güvenliği geleneksel, geniş ve eleştirel olarak yorumlayanlar arasındaki tartışmanın yönlerini incelemekte ve güvenliğin kapsam olarak salt askeri

meselelerden ibaret değil, geniş yorumlanması gerektiğini savunmaktadır.[12] Soğuk Savaş sona erdikten sonra, güvenlik çalışmaları konusunda literatürde önemli ölçüde artış gözlenmiştir. Bu çerçevede Buzan'ın literatüre önemli katkı sağlayan bu makalesi de güvenliği geniş perspektifte inceleyen yaklaşımı savunmakta ve geleneksel bakışı savunanların genişleyen yaklaşıma yönelik eleştirilerinin aksini ispatlamayı hedeflemektedir (Buzan, 1997: 5). Yine Booth (2012: 196) güvenliğin genişletilmesini eleştirenlere, her ne kadar geleneksel perspektiften bakıldığında hak verilse de, karşı durulması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre güvenlik uzmanları, askeri stratejistlerin üzerinde durdukları konuları göz ardı etmemeli ancak bunun yanında güvenlik gündeminde birçok kadın, yoksul insan ve ırklarından ötürü baskı ve şiddet görenlere de yer verilmesi gerektiğinin son derece gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Güvenliğin genişletilmesine karşı çıkanlara Booth (2012: 197) "insanlar ciddi şekilde güvensizken, herhangi bir sorunun güvenlik gündeminden ayrı tutulması, nasıl (hangi gerekçeye dayanarak) haklı gösterilebilir?" sorusuyla cevap vermektedir. Tabi bu noktada yeni güvenlik anlayışı ile ilgili olarak Bilgin'in (2010: 77) vurguladığı husus, yeni güvenlik çalışmalarında insan güvenliğinin esas alınması yönündeki önerinin, devlet güvenliğini geri plana attığı şeklinde anlaşılmaması gerektiğidir. Nitekim "devletin güvenliğinin sağlanması, yurttaşların güvenliğini sağlamak için ön şarttır… Adına 'ulusal güvenlik' de denilen devlet güvenliğinin sağlanmasına hep öncelik verilmiştir." (Bilgin, 2010: 77). Yine bir başka önemli çalışma olarak, Richard H. Ullman (1983) "Redefining Security" adlı çalışmasında, güvenliği geleneksel anlamda yorumlamanın yani bir devletin ulusal güvenliğini sadece askeri terimlerle tanımlamanın yanlış bir tutum olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu durumu ise iki açıdan sakıncalı görmektedir. İlki, devletlerin yalnızca askeri tehditler üzerinde odaklanması ve diğer tehditleri daha zararlı tehditler dahi olsa göz ardı etmesi, ikinci olarak yine sadece askeri tehditlere odaklanmanın, uzun dönemde küresel güvenliksizliği arttırabilecek olan uluslararası ilişkilerde askerileşmenin yayılmasına katkı yapacak olmasıdır (Ullman, 1983: 129). Nitekim uluslararası ilişkiler anarşik bir doğaya sahip olduğu için, bir devletin bekası

[12] Bu tartışma içerisinde değinmekte fayda bulunan bir husus olarak Buzan, güvenliği genişleticilerden yani geniş yorumlayanlardandır. Ancak ekonomik ve çevresel güvenliğin uygun kavramsallaştırmalarına yönelik beklentiler noktasında şüphe duymuştur (Buzan, 1997: 9; Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 2). Bu çerçevede Buzan, Wæver ve de Wilde, ekonomik ve çevresel boyutları da güvenlik kavramının kapsamına dâhil eden genişleticiler ile güvenliği dar anlamda yani sadece askeri güvenlik olarak sınırlandıran gelenekçiler arasındaki ayrıma vurgu yapmışlardır (Brauch, 2008: 6-7).

sorunu, o devletin güvenlik meselesiyle ilgilenmesini elzem kılmaktadır (Brauch, 2008: 5).

Şekil 1: Uluslararası Güvenlik Çalışmalarının Evrimi (**Kaynak:** Buzan ve Hansen, 2009: 222)

Güvenlik çalışmalarında geleneksel anlayıştan eleştirel anlayışa geçiş sürecine genel olarak değindikten sonra, bu bölümün devamında tezin temel yaklaşımı olan Kopenhag Okulu teorisyenlerinin literatüre kazandırdığı güvenlikleştirme ve güvenlikdışılaştırma yaklaşımları ele alınmaktadır.

1.2. Kopenhag Okulu ve Güvenlikleştirme Teorisi

Güvenlik çalışmaları alanındaki bu boşluk ve çeşitli tartışmalar, güvenlik kavramı ve bu alandaki çalışmalara dair yeni yaklaşımların ortaya atılmasını beraberinde getirmiştir. Buna yönelik, Kopenhag Çatışma ve Barış Araştırmaları Enstitüsü'nde (COPRI) ortaya çıkan ve Barry Buzan, Ole Wæver, Jeap de Wilde gibi teorisyenlerin girişimleriyle temsil edilen Kopenhag Okulu, güvenlikleştirme ve güvenlikdışılaştırma gibi önemli kavramları geliştirerek güvenliğin yeniden düşünülmesi ve güvenlik kavramının genişletilmesinde önemli bir rol oynamıştır (Emmers, 2007: 110). Barry Buzan, Ole Wæver ve Jaap de Wilde dışında Morten Kelstrup, Pierre Lemaitre ve Elzbieta Tromer gibi isimlerin yer aldığı bu bir grup akademisyene Bill McSweeney tarafından 1996'da "Kopenhag Okulu" adı verilmiştir (Balamir Coşkun, 2011: 7-8). 1980'lerin sonundan itibaren Kopenhag

Okulu güvenlik kavramını geniş bir gündemle ele almaya ve düşünmeye başlamıştır. Dolayısıyla Kopenhag Okulu güvenliği geniş yorumlayanlara destek vermekte ve güvenlik gündemini ve analizini devlet içi çatışmalar, göç, ulusaşırı suçlar gibi çok farklı tehdit türlerine ve güvenlik sorunlarına açık tutmaktadır (Buzan, 1997: 13; Wilkinson, 2007: 6). Bu çerçevede ilk defa kaleme alındığı 1983 yılı da dikkate alındığında "People States and Fear", güvenlik çalışmaları alanında güvenliğin kavramsal gelişimine ve sektörel anlamda genişlemesine dair önemli bir başvuru kitabı olarak ortaya çıkmıştır. Hansen'in Kopenhag Okulu'na yönelik eleştirisini incelediği çalışmasında Shorto'nun (2016: 1) ifade ettiği gibi, Kopenhag Okulu güvenliğin genişletilmesi ve derinleştirilmesi yönündeki adımlara güvenlikleştirme yaklaşımını getirerek bir "devrim" yapmıştır.

Kopenhag Okulu'nun güvenlik yaklaşımını inceleyen "Security: A New Framework for Analysis" adlı eserde Buzan, Wæver ve de Wilde uluslararası güvenliği geleneksel bir askeri bağlam içerisinde tanımlayarak başlamaktadırlar. Onlara göre "güvenlik hayatta kalmayla ilgilidir. Bir konu belirli bir referans nesnesi açısından varoluşsal bir tehdit olarak sunulduğunda, güvenlik gündeme gelmektedir" (Buzan ve diğerleri, 1998: 21; Emmers, 2007: 110). Bu yönüyle Kopenhag Okulu "güvenliği varoluşsal tehditler karşısında hayatta kalma olarak tanımlayan" Kenneth Waltz'un neorealist perspektifi ile aynı pozisyonda yer almaktadır (Balamir Coşkun, 2011: 9). Uluslararası ilişkilerde bir şeyi neyin uluslararası güvenlik sorunu haline getirdiğinin cevabı, güvenliğin geleneksel askeri-siyasi anlayışıyla yani hayatta kalmayla ilgilidir. Bu anlamda güvenlik, bir konu devlet, toprak, hükümet ve toplum gibi referans nesnelerine yönelik var oluşsal bir tehdit olarak sunulduğunda gerçekleşmekte ve bunun neticesinde, bu tehditlerle başa çıkabilmek için olağanüstü önlemlerin kullanılması meşru hale gelmektedir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 21). Bunun birçok örneği, tezin ilerleyen kısımlarında değinileceği üzere, Türkiye'nin hem IKBY hem de Ermenistan ile ilişkilerinde görülmektedir. Zira Türk dış politikasının tarihi, psikolojik ve siyasi hafızasında devletin bekasına yönelik derin izleri bulunan her iki vaka da Türkiye'nin güvenlik referanslarında her daim yerini almış ve almaktadır.

Kopenhag Okulu'na göre güvenliğe yönelik tehditler söylemler dâhilinde mevcuttur. Kısaca söylem dışında tehdit yoktur. Meselelerin güvenlik tehdidi olması, devlet yetkililerinin güvenliği onlara atıfta bulunurken dile getirmeleriyle oluşur, yani güvenlik bir söz-edimidir (Booth, 2012: 202). Dolayısıyla söylemle ilgili olan güvenliğin temel

odak noktası, kimin kime güvenlikle alakalı ne söylediğidir. Ancak bu yaklaşım, bu bakış açısıyla söylem dışında hiçbir tehdidin olmadığı kabulüne dayanır ve Booth'un (2012: 203) vurguladığı gibi, söylem dışında ya da söyleme dönüşmeden evvel de çevre güvenliği, küresel ısınma gibi ampirik olarak açıkça mevcut tehditler vardır. Bunların yanı sıra Kopenhag Okulu'nun Güvenlik Çalışmaları disiplini açısından yaptığı üç önemli katkıdan bahsedilebilir. Bu çerçevede Barry Buzan, Ole Wæver gibi COPRI uzmanlarının girişimleri kapsamında; Buzan bölgesel güvenlik kompleksi teorisi/Regional Security Complex Theory (RSCT) ve güvenlik sektörleri yaklaşımını geliştirirken; Wæver da güvenlikleştirme yaklaşımı ile özgün bir yaklaşım ortaya koymuştur (Oelsner, 2005: 2; Wilkinson, 2007: 6).

1.2.1. Güvenlik Sektörleri

Kopenhag Okulu'nun güvenlik çalışmalarını yeniden formüle etmesinin ilk adımı olan (Balamir Coşkun, 2011: 8) "Güvenlik Sektörleri", güvenliği beş ayrı sektörde inceleyen yaklaşımdır. Buzan, güvenlik analizinde sektörleri askeri, politik, toplumsal, ekonomik ve çevresel güvenlik olarak beş kategoride ele almaktadır (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 7-8; Emmers, 2007: 110; Booth, 2012: 199-200). Yani güvenlik-hayatta kalma mantığı, güvenliğin askeri sektörün ötesinde diğer güvenlik sektörlerinin de ele alınarak genişletilmesini gerekli kılmıştır (Emmers, 2007: 110). Kısaca güvenliğin genişletilmesi 1980'lerden itibaren güvenlik gündeminin askeri olmayan tehdit konularını da içermesi anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Booth, 2012: 199-200).

Sektörel bazda bu değişimi ve genişlemeyi anlatan, daha önce de bahsedildiği üzere, alanın önde gelen eseri olarak Barry Buzan, Ole Wæver, Jaap de Wilde'in (1998) birlikte yazdığı "Security: A New Framework for Analysis" başlıklı kitap gösterilebilir. Kitap gelenekselcilerin güvenliği tek bir sektörde sınırladığı durumu reddederek, güvenliğin farklı özellik ve dinamiklerini daha geniş kapsamda yani "askeri, politik, ekonomik, çevresel ve toplumsal" olarak beş sektörde incelemektedir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: vii). Güvenlik çalışmaları için kapsamlı ve yeni bir çerçeve oluşturmayı hedefleyen kitap, güvenlik çalışmalarına yönelik yeni görüşü savunan genişleticiler ile askeri ve devlet-merkezli bakışı savunan gelenekselciler olmak üzere iki yaklaşıma temas etmektedir. Buzan ve diğerlerine (1998: 1) göre, bu iki görüşü kıyaslamak neyin güvenlik konusu olup, neyin olmadığının bir sınıflandırmasını sağlamaktadır. Bu kıyaslama bize

konuların güvenlikleştirilmesi sürecini açıklamada ve "güvenliğin farklı tiplerinin ilgili güvenlik dinamiklerini, yerelden, bölgesele ve küresele uzanan bir dizi düzeye yerleştirme noktasında yardımcı olmaktadır." (Buzan ve diğerleri, 1998: 1). Ayrıca güvenlik sektörleri, karmaşık bütünün ayrıştırılmasına hizmet ederek analizi kolaylaştırmaya imkân sağlamaktadır (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 8). Albert ve Buzan'ın (2011: 413) "Securitization, Sectors and Functional Differentiation" adlı çalışması ontolojik olarak sektörlerin durumunu, güvenlik sektörleri ile toplumun işlevsel olarak farklılaşmış alanları arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Sektörler ve ilgili oldukları alanları ise şu tabloyla göstermektedirler:

Tablo 2: Güvenlik Sektörleri

1.Askeri sektör	Güçlü zorlama ilişkileri ve aktörlerin birbirleriyle savaşma yeteneği ile ilgili.
2.Siyasi sektör	Otorite ilişkileri, yönetim statüsü ve tanınma ile ilgili.
3.Ekonomik sektör	Ticaret, üretim ve finans ilişkileri ile ilgili.
4.Toplumsal sektör ya da sosyo-kültürel sektör	Kolektif kimliklerin sürdürülebilirliği ile ilgili.
5.Çevresel sektör	İnsan faaliyetleri ve biyosfer arasındaki ilişkilerle ilgili.

Kaynak: (Albert ve Buzan, 2011: 418).

Geleneksel güvenlik çalışmaları açısından tüm askeri olaylar güvenliğin konusunu oluşturmaktadır. Şöyle ki, askeri sektörde temel referans nesnesi devlet olmakla birlikte, uygulanan politikalar gereği referans nesnesi diğer politik birimler de olabilir. Örneğin, silahlı kuvvetlerin hedef alındığı bir durumda referans nesnesi konumuna gelen silahlı kuvvetler, mevcut hükümete ve politikalarına yönelik müdahalelerinde meşru gerekçelere sahip olabilecektir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 22; Buzan, 1997: 16). Politik sektörde, varoluşsal tehditler egemenlik ve ideoloji gibi devletin kurucu ilkeleri aracılığıyla geleneksel olarak tanımlanır ve belirlenir. Nitekim egemenlik, tanıma, meşruluk ya da yönetici otorite gibi hususları sorgulayan durumlardan ötürü varoluşsal tehdit altında olabilir (Buzan, 1997: 16; Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 22). Örneğin, entegrasyon sürecine zarar verebilecek her türlü gelişme AB açısından varoluşsal tehdit teşkil edebilir. Yine uluslararası rejimler ve uluslararası toplum, bunları oluşturan kurallar ve kurumların işleyişinin ihlali neticesinde varoluşsal olarak tehdit edilebilir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 22). Ekonomik sektör kapsamında, referans nesneleri ve bunlara

yönelik varoluşsal tehditleri saptamak diğer sektörlere göre nispeten zordur zira nüfus açısından yaşamsal tehdit oluşturmadığı sürece ulusal ekonominin durumu, varoluşsal tehdit olarak nitelendirilmez (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 22). Yine küresel ekonomiyi düzenleyen kurallar, normlar ve kurumların işleyişini engelleyen faktörler sebebiyle uluslaüstü referans nesneleri varoluşsal olarak tehdit edilebilir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 22). Toplumsal sektörde, uluslar ve dinler gibi büyük çaplı kollektif kimlikler referans nesnesi olarak yer almaktadır (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 22-23; Buzan, 1997: 17). Kimliksel açıdan toplumların algıladığı tehditlerle ilgili olan toplumsal güvenlik, "güvenlik ilişkilerinde kimliğin rolünü ya da bizlik (we-ness) duygusunu vurgulamaktadır" (Balamir Coşkun, 2011: 10-11). Toplumsal ve siyasi sektörler birbiriyle yakından alakalı olmasına rağmen yine de aralarında farklar vardır. Toplumsal güvenlik (kimlik güvenliği), "kabul edilebilir şartlarda, dil, kültür, dini ve ulusal kimlik ve geleneklerin sürdürülebilirliği" şeklinde tanımlanmaktadır. Siyasi güvenlik ise "devletlerin, hükümet sistemlerinin ve onlara meşruluk sağlayan ideolojilerin örgütsel istikrarı" hakkındadır (Lundgren, 2007: 16). Son olarak çevresel sektörde ise bazı hayvan türleri ya da yağmur ormanları, göller gibi habitat türleri ile iklim, biyosfer gibi muhtemel referans nesnelerinin çeşitliliği çoktur (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 23).

1.2.2. Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi (RSCT)

Kopenhag Okulu teorisyenlerinin literatüre sundukları bir diğer katkı olan bölgesel güvenlik kompleksi teorisi, 1990'lardan itibaren Kopenhag Okulu'nun çalışmaları arasında yer almakta ve "güvenliğin bölgesel dinamiklerini tekrardan öne çıkartmayı hedeflemektedir." (Baysal ve Lüleci, 2015: 73). Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi ilk kez Buzan tarafından "People, States and Fear" (1983) kitabında gündeme getirilmiştir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 10). Buzan ve arkadaşları bu teori üzerine çalışırken, Soğuk Savaş sonrası uluslararası ilişkilerin bölgesel düzeyde yoğunlaşacağı varsayımından hareket etmişlerdir (Buzan ve diğerleri, 1998: 9).

Buzan ve diğerleri (1998: 13) güvenlik komplekslerini "alt sistemler" ya da "minyatür anarşiler" şeklinde adlandırmaktadırlar. Bu alandaki çoğu diğer geleneksel çalışma gibi öncelikle siyasi ve askeri sektörlere, dolayısıyla devlet güvenliğine odaklanan güvenlik kompleksi teorisi, bölgesel altsistemlere güvenlik analizinin objeleri olarak yer vermekte ve bu altsistemlerle ilgili analitik bir çerçeve sunmaktadır (Buzan ve diğerleri, 1998: 11).

Bu teorinin temel mantığına göre, "çoğu politik ve askeri tehditler kısa mesafelerde uzun olanlardan daha kolay ilerleyebilir, güvensizlik/güvenliksizlik çok kez yakınlıkla bağlıdır. Çoğu devletler komşularından, uzaktaki güçlerden daha fazla korkarlar." (Buzan ve diğerleri, 1998: 11). Dolayısıyla birçok tehdidin kısa mesafede daha kolay ilerlemesi ana fikrinden hareket eden bölgesel güvenlik kompleksi teorisi, "güvenlik karşılıklı bağımlılığının normalde bölgesel tabanlı kümeler halinde modellenmesi" şeklinde ifade edilmektedir (Buzan ve Wæver, 2003: 4). Bölgesel güvenlik kompleksi teorisine göre, "bir bölgenin aktörleri arasında daha otonom güvenlik dinamikleri olabilecektir." (Baysal ve Lüleci, 2015: 73). Ayrıca bölgesel güvenlik kompleksi teorisi[13], uluslararası güncel meselelerin Soğuk Savaş dönemi ve öncesi dönemle bağlantılandırılmasına imkân tanıyan tarihsel bir boyuta sahiptir (Buzan ve Wæver, 2003: 40).

1.2.3. Güvenlikleştirme

Kopenhag Okulu teorisyenlerince güvenlik çalışmaları literatürüne yapılan en büyük katkı güvenlikleştirme yaklaşımı olmuştur. 1990'lardan itibaren güvenlikleştirme teorisi ve bu teorinin bir çıktısı olarak güvenlikdışılaştırma kavramı güvenlik çalışmaları alanındaki tartışmalı yaklaşımlardandır. Barry Buzan, Ole Wæver, Lene Hansen, Jaap de Wilde gibi isimler yaptıkları çalışmalarla (Buzan ve Wæver, 2003; Buzan ve Hansen, 2009; Buzan, Wæver ve Wilde, 1998) güvenlikleştirme ve güvenlikdışılaştırma kavramlarıyla tanışmamızda ve bu kavramların gelişmesinde önemli katkılar sağlamışlardır. Bunlar dışında "ikinci kuşak" teorisyenler olarak Thierry Balzacq, Holger Stritzel, Lene Hansen gibi isimler de çalışmalarında güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma teorilerine daha eleştirel ve meta-teorik bakış açıları sunmuşlardır (Balzacq, 2010; Stritzel, 2014; Williams, 2011; Vuori, 2011).

1.2.3.1. Tanım ve Genel Özellikler

Kopenhag Okulu'na göre güvenlikleştirme modelinin bazı adımları vardır. Emmers (2007: 123-124) bu adımları beş madde halinde sıralamaktadır. Buna göre; ilk olarak Kopenhag Okulu güvenlikleştirici aktörün kim olduğunu sorar. İkinci olarak kim ya da neyin korunması gerektiğini sorar. Üçüncü olarak, güvenlik kaygısı bir varoluşsal tehdit

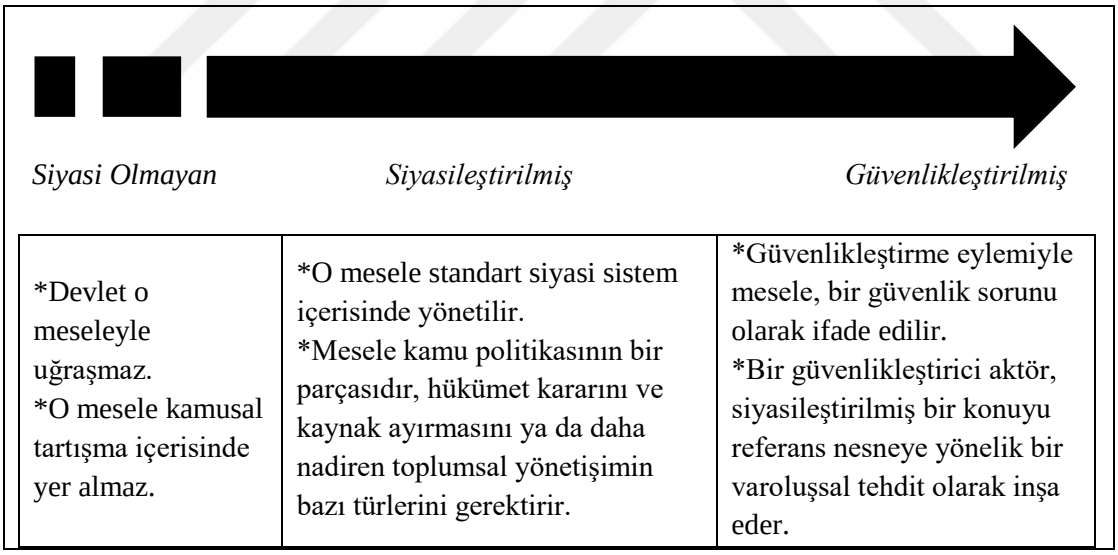
[13] Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi tezin temel inceleme konusu olmadığından bu kadar açıklama ile sınırlandırılmıştır. Bölgesel güvenlik kompleksi teorisi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Barry, B. & Wæver, O. (2003). *Regions and Powers*, (ss. 40-100). New York: Cambridge University Press.

olarak formüle edildiği için, referans nesnesinin ne tür tehditlerden korunması gerektiğini sorar. Dördüncü olarak, neyin bir güvenlik sorunu olduğuna kimin karar vereceğini yani ilgili hedef kitlenin kim olduğunu sorar. Son olarak ise, varoluşsal tehditle mücadelede ne tür araçların kullanıldığını yani olağanüstü önlemlerin neler olduğunu sorar. Buzan ve diğerlerinin (1998: 32) ifadeleriyle, güvenlikleştirme çalışmaları "kimin, hangi konularda (hangi tehditler üzerine), kimin için (referans nesnesi), niçin, hangi sonuçlarla (with what results) ve özellikle hangi koşullar altında" güvenlikleştirdiğini tam olarak anlamaya oldukça önem vermektedir. Buzan ve Hansen'in (2009: 10) ifade ettiği üzere, "güvenlik her zaman 'tirelenmiş (hyphenated) bir kavramdır' ve her zaman belirli bir referans nesnesine, iç/dış konumlara, bir veya birden fazla sektöre ve siyaset hakkında belirli bir düşünme biçimine bağlıdır."

Güvenlikleştirme, politikleştirmenin (politicization) daha uç bir versiyonudur. Daha detaylı bir şekilde ifade edilecek olursa, "teoride herhangi bir konu, politika dışı bir alandan (yani kısaca devletin o konuyla ilgilenmediği) politik alana (yani o konunun kamu politikasının bir parçası olduğu ve hükümet kararı ya da farklı bir umumi yönetişim gerektirdiği) ve güvenlikleşmeye (yani o konunun acil önlemler alınmasını gerektiren bir varoluşsal tehdit olarak sunulduğu) doğru sıralanan bir spektrum üzerine yerleştirilebilir" (Buzan, 1997: 14; Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 23-24; Lundgren, 2007: 14). Bir diğer ifadeyle güvenlikleştirme politikleştirilmiş alandan, güvenlik alanına yani devletin yetki alanına doğru hareket etme anlamına gelir ve "politikaları oyunun yerleşik kurallarının ötesine götürür ve konuyu politikanın özel bir türü ya da politika üstü bir mesele olarak şekillendirir" (Balcı ve Kardaş, 2012: 100). Buzan, Wæver ve de Wilde'e (1998: 23) göre güvenlikleştirme, "siyaseti oyunun yerleşik kurallarının ötesine taşıyan ve konuyu siyasetin özel bir türü ya da siyaset üstü olarak kuran bir girişimdir." ve bu haliyle "güvenlikleştirme, politikleştirmenin daha uç bir versiyonu olarak görülebilir." Buzan ve diğerlerinin (1998: 24-25) tanımıyla, güvenlikleştirici aktörün varoluşsal tehdit söylemine yer vermesi ile herhangi bir meselenin normal politika gündeminden çıkarılması sonucunda güvenlikleştirme olayına sahip oluruz. Kısaca güvenlikleştirme, güvenlikleştirici aktörün tehdit ya da tehditleri, güvenliği sağlanması gereken referans nesnesine yönelik bir varoluşsal tehdit olarak başarılı bir şekilde sunarak olağanüstü önlemlerin alınmasını talep ettiği ve bunların uygulanmasının kabul edilmesi ile

gerçekleşen bir süreçtir. Yani aktör, tehdide karşı belli araçları kullanmayı talep etmektedir (Wæver, 1998: 80).

Kopenhag Okulu'na göre, herhangi bir spesifik konu politikleştirilmemiş (non-politicized), politikleştirilmiş (politicized) ya da güvenlikleştirilmiş (securitized) olabilir. Siyasi olmayan bir konu, devlet eylemi ile ilgili değildir ve kamusal tartışmaları içermemektedir. Standart politik sistem içerisinde yönetilen bir konu ise politikleştirilmiş bir konudur (Buzan ve diğerleri, 1998: 23-24). Zira politikleştirme, siyaseti önceleyen, bu anlamda ivedilikle kaynakların devreye sokulmasını savunan ve dolayısıyla savaş mantığından uzak bir yaklaşımdır (Oelsner, 2005: 3). Bir konu, devletin olağan politik karar verme süreçlerinin ötesinde acil eylemleri gerekli kıldığında ise güvenlikleştirilmiş bir hal almaktadır (Emmers, 2007: 111). Güvenlikleştirme hareketindeki acil ya da olağanüstü önlemler, şiddetin ya da diğer önlemlerin kullanımının meşrulaştırılmasıyla ilgili olup bu meşrulaştırma ise, güvenlikleştirme sürecinin politikleştirme sürecinden temel farkıdır (Oelsner, 2005: 3). Bu kavramlar arasındaki ayrım aşağıdaki şekil üzerinden daha net anlaşılmaktadır.

Şekil 2: Güvenlikleştirme Tayfı (**Kaynak:** Emmers, 2007: 112)

Klasik olarak güvenlikleştirme, konuyu normal politikaların üzerine çıkararak "panik siyaset" (panic politics) alanına çekmekte ve böylece güç kullanımını meşrulaştırmakta, olağanüstü önlemler ve/veya acil eylem gerektirmektedir. Bu noktada ise normal siyaset kuralları ortadan kalkmakta ve dolayısıyla ilave yürütme yetkileri ve eylemleri ile gizlilik gibi durumlar meşrulaşmaktadır (Buzan, 1997: 14). Bu aşamada Wæver'ın (2008: 80), vurguladığı üzere, tehdit edilenin hayatta kalması gerektiği yönünde genel bir kabulün

olması ve tehdidin acil önlem alınmasını gerekli kılması yani "geri dönüşü olmayan" bir nitelik taşıması gerekmektedir. Özetle, varoluşsal tehditler ve olağanüstü önlemlerin meşruluğuna dikkat çeken güvenlikleştirme teorisine göre, belli bir konunun güvenlik sorunu olarak öne çıkması güvenlikleştirici aktöre olağanüstü önlemlerin alınmasında özel bir hak kazandırmaktadır (Balamir Coşkun, 2011: 9). Güvenlikleştirme geçici (ad hoc) ya da kurumsallaşmış olabilir. Özellikle askeri sektörde gözlenen ve tehdidin sürekli bir hale gelmesi durumunda güvenlikleştirme kurumsal bir hale gelmektedir (Buzan ve diğerleri, 1998: 27).

Temas edilmesi gereken bir husus, askeri güç kullanımını ve devletlerarası siyasete odaklanmayı sürdürmek isteyen gelenekselciler ile güvenlik gündemini genişletip derinleştirerek yeniden tanımlamak isteyen eleştireller arasındaki güvenlik çalışmalarının bir çıkmaza girmiş olması ve David Campbell'ın bahsettiği gibi "sen kendi yoluna, ben kendi yoluma" anlayışına yol açmış olmasıdır (Aktaran: Wilkinson, 2007: 6). Ancak "daha fazla güvenliğin daha iyi olmadığı" temel vurgusu ve kanaatini taşıyan Buzan, Wæver ve de Wilde'e göre (1998: 29) güvenlik, normal politika alanındaki konularla başa çıkmada bir başarısızlık olarak görüldüğünden negatif bir durum teşkil etmektedir. Booth da (2012: 201) her ne kadar güvenlik kavramının genişletilmesinden yana olsa da, güvenlik gündemine dâhil edilen meselelerin Kopenhag Okulu'nun ileri sürdüğü gibi "güvenlikleştirilmesi"ne karşı çıkmaktadır. Ona göre bu tür meselelerin güvenlikleştirilmesi demek, "ciddi şekilde kusurlu olan bir kavramın (ve düşünce biçiminin) güvenlik söylemine sızmasına göz yummak" anlamına gelmektedir.

Bu noktada Kopenhag Okulu teorisyenlerinin güvenliğin dar şekilde tanımlanması taraftarı olduğundan bahsetmek gerekmektedir. Bununla kastedilen Kopenhag Okulu'nun asıl olarak güvenlikdışılaştırma yaklaşımının uygulanması ve bu yönde çaba gösterilmesini savunan bir ekol olarak, yalnızca ve yalnızca devletin bekası ile ilgili tehditlerin güvenlikleştirilmesini önermesidir (Bilgin, 2010: 81-82). Kopenhag Okulu'na göre, devletin bekasına yönelik tehditlerin dışındaki konuların normal siyasi süreçler içerisinde ele alınması gerekir çünkü güvenlik genişletildiği takdirde, diğer sorunların çözümü için de şiddet içeren yöntemlerin kullanılması söz konusu olabilir (Bilgin, 2010:

83-84).[14] Dolayısıyla Kopenhag Okulu sadece askeri ve devlet temelli güvenlik anlayışının ötesinde geniş güvenlik gündemini benimsemiş olmasının yanı sıra, her şeyin güvenlik konusu haline dönüştürülmesine de karşı çıkmaktadır (Açıkmeşe, 2011: 58). Bu şekilde Kopenhag Okulu güvenlik kavramına bakışta gelenekselciler ile eleştireller arasında bir denge kurmaktadır.

Kopenhag Okulu meselelerin "nasıl ve ne zaman güvenliğe yönelik bir varoluşsal tehdit olarak algılandığını" açıklamak için iki aşamalı bir güvenlikleştirme sürecine dayanmaktadır. Bu çerçevede "ilk aşama, belli konuların, kişilerin ya da birimlerin referans nesnesine karşı varoluşsal bir tehdit olarak tanımlanmasını kapsamaktadır" (Emmers, 2007: 112). Ancak "bir şeyin referans nesnesine yönelik varoluşsal tehdit olarak sunulması, başlı başına güvenlikleştirmeyi oluşturmamakta", bunun yerine sadece bir güvenlikleştirici hareket (securitizing move) söz konusu olmaktadır. Bunun yanı sıra o mesele sadece hedef kitle o konunun normal politika alanının dışına çıktığını kabul ettiğinde güvenlikleştirilmiş olur. Hedef kitlenin böyle bir kabulü yoksa yalnızca bir güvenlikleştirme hareketi ya da girişiminden bahsedilebilir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 25). Dolayısıyla, güvenlikleştirme sürecinin ikinci önemli aşaması, güvenlikleştirici aktör ilgili hedef kitleyi referans nesnesinin "varoluşsal tehdit altında" olduğuna ikna ettiğinde gerçekleşmiş olmaktadır. Hedef kitle ise sadece halk olmak zorunda değildir, siyasi karar alıcılardan bürokratik elitlere, askeri yetkililere kadar hedef kitle çeşitlenebilmektedir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 25; Emmers, 2007: 112; Balcı ve Kardaş, 2012: 101). Hedef kitlenin ikna edilmesiyle güvenlikleştirme süreci başarılı şekilde tamamlanmakta ve ancak bundan sonra olağanüstü önlemlerin uygulamaya konulması mümkün hale gelmektedir (Emmers, 2007: 112). Bir başka deyişle, başarılı güvenlikleştirme güvenlikleştirici aktör tarafından değil, güvenlik söz-ediminin hedef kitlesi tarafından belirlenmektedir. Yani hedef kitlenin o konunun paylaşılan bir değere varoluşsal bir tehdit oluşturduğunu kabul etmesi gerekmektedir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 31). Balcı ve Kardaş'ın vurguladığı üzere, Kopenhag Okulu'nun ileri sürdüğü bu iki aşamaya ek olarak, hedef kitlenin ikna olduğu ancak güvenlikleştirme sürecinin tehditlere yönelik somut sonuçlarının olmadığı yani tehdidin üstesinden gelmek

[14] Kopenhag Okulu'nun Aberystwyth Okulu'ndan temelde farklılaştığı nokta da burasıdır. Kopenhag Okulu ve Aberystwyth Okulu arasındaki temel farklılıklar için bkz. Bilgin, P. (2010, Ocak). Güvenlik Çalışmalarında Yeni Açılımlar: Yeni Güvenlik Çalışmaları. *Stratejik Araştırmalar*, 8 (14), 69-96.

için anlaşmalar, yaptırımlar, savaşlar gibi önlemlerin devreye sokulmadığı durumlarda güvenlikleştirme sürecinin başarısı ölçülemeyecektir. Dolayısıyla güvenlikleştirme sürecinin üçüncü aşaması olarak bu "belirli" tedbirlerin alınması ifade edilebilir (Balcı ve Kardaş, 2012: 102). Bir meselenin güvenlikleştirilmesi Emmers'ın (2007: 115) ifade ettiği üzere, halkın desteğini almak ve daha fazla kaynağın kullanılmasını sağlamak gibi bazı somut faydaları olabilmekte fakat aynı meselenin politik bir konu olarak ele alınması durumunda aynı başarılar elde edilemeyebilmektedir. Nitekim Türkiye'nin son 20 yıllık süreçte IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerini incelediğimiz bu çalışmanın ilerleyen kısımlarında bahsedildiği üzere, konjonktüre göre farklılaşan söylemlerin olduğu, aktörlerin tehdit algılarında azalma olmadan da normalleşme adımları atabildikleri ya da tam tersine güvenlikleştirme yolunu tercih edebildikleri dikkatleri çekmektedir. Dolayısıyla güvenlikleştirme ve güvenlikdışılaştırma adımlarının liderlerin politik tercihleri ve bağlamsal koşullardan bağımsız olduğu söylenemez.

Bunun yanında güvenlikleştirmenin tehlikelerinden bahsetmek de önem arz etmektedir zira literatürde olağanüstü önlemlerin neler olduğu açıkça tanımlanmış değildir. Dolayısıyla güvenlikleştirme siyaseti, çeşitli güvenlik birimlerinin sivil eylemlerde meşruluğunu arttırmak ve güçlendirmek için suiistimal edilebilmektedir. Yine aktörlerin güvenlikleştirme eylemini, sivil özgürlükleri azaltmak, sıkıyönetim uygulamak, siyasi muhalifleri ya da terör şüphelilerini yargılamadan hapsetmek, bazı siyasi kurumların etkilerinin kısıtlanması ya da askeri bütçelerin arttırılması gibi amaçlarla kullanmalarına yol açabilmektedir (Emmers, 2007: 115). Yani tam olarak Kardaş'ın sözcükleriyle, "Bu güvenlik mücadelesini yaptığını iddia eden politik-sivil aktörler varoluşsal tehdidi söz edimleriyle inşa ederken sadece acil önlemler alınmasını sağlamakla kalmaz kendi siyasi pozisyonlarını da tahkim ederler" (Kardaş, 2014: 230-231). Güvenlikleştirme hareketinin yol açacağı potansiyel tehlikeleri vurgulamak için Emmers'ın (2007: 115) aktardığı üzere, Kyle Grayson, Frankenstein Canavarı analojisini kullanmaktadır. Bu metafor, olağanüstü güvenlik eylemlerine kapı aralayan strateji ile kontrolün kaybedilmesi neticesinde, güvenlikleştirici aktörün ne derece güçleneceğini anlamamızı sağlamaktadır. Bu metaforu dikkate aldığımızda, Kopenhag Okulu, meselelerin normal politika alanında, siyasi sınırlar içerisinde çözülmesi gerektiğini savunmaktadır (Emmers, 2007: 115).

Güvenlikleştirme siyaseti açısından varoluşsal tehdidi inşa eden subjektif bir unsurdur (Emmers, 2007: 113). Objektif olarak oluşturulmaktan uzak ve aktörlerce belirlenen

güvenlik kavramı açısından yalnızca subjektif etiketi yeterli değildir, zira "bir konu güvenlik konusu olsun ya da olmasın sadece bireyler tarafından karar verilebilecek" bir şey olmayıp "güvenlikleştirme öznelerarası ve sosyal olarak inşa edilmektedir" (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 31). Sosyal olarak inşa edilmiş güvenliğin anlamı, "basitçe tehditlerin subjektif algı ile ilgili olmadığı, bireylerin yalnız karar vereceği bir konu olmadığı fakat öznelerarası bir karaktere sahip olduğu şeklinde açıklanabilir" (Oelsner, 2005: 3). Konstrüktivistler açısından güvenlik 'öznelerarası' bir özelliğe sahiptir yani aktörlerin meseleyi nasıl anlamlandırdığı ile ilgilidir (Brauch, 2008: 5). Öznelerarası bir süreç olarak söz-edimi ve güvenlikleştirme teorisi güvenlikleştirici aktör ve hedef kitlenin varlığını gerekli kılmakta, nitekim "güvenlik eylemi güvenlikleştirici aktör ve hedef kitle arasında müzakere edilmektedir" (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 26). Buzan ve diğerlerinin (1998: 30; Buzan, 1997: 18) ileri sürdüğü argümana göre, devletlerin ve milletlerin tehdit tanımlamalarında farklı algıların etkisi bulunmakta ve "politikleştirme gibi güvenlikleştirmenin de öznelerarası bir süreç olarak algılanması" gerekmektedir. Lundgren'in (2007: 14) vurguladığı gibi, yapısalcı perspektiften bakıldığında, neyin bir tehdit olduğu, bir konunun nasıl ve kim tarafından yorumlandığına bağlıdır. Nitekim bir devlet tarafından tehdit olarak görülen bir şey, başka bir devlet açısından zararsız görülebilmektedir. Bu durum ise onların göreceli kimlikleri ve hassasiyetlerine bağlıdır.[15] Bir ulusun kendini nasıl tanımladığına bağlı olarak tehdit edici fenomenler de değişebilmektedir. Örneğin kendisini seküler olarak tanımlayan bir ulus için din tehdit iken, kendisini dini terimlerle tanımlayan bir ulus açısından ise sekülerizm tehdit teşkil edebilmektedir (Lundgren, 2007: 15). Dolayısıyla Kopenhag Okulu teorisyenlerinin ifade ettiği üzere nesnel tehditler yoktur, sadece meseleleri güvenlik alanına taşıyan tehdit temsilleri mevcuttur. Bundan ötürü de bir meselenin güvenlik sorunu olarak tanımlanmasıyla siyasi bir karar verilmiş olur. Nitekim Wæver'a göre, herhangi bir konuyu güvenlikleştirme girişimi, bunu güvenlik alanına sevk edenlerin sorumlu olacağı bir siyasal tasarruftur (Kaliber, 2005: 36). Yani "öznelerarasındaki bu ilişki eşit ve

[15] Lundgren tehditlerin göreceli anlamlar taşıdığını vurgulamakla birlikte, askeri saldırılar, etnik temizlik, soykırımlar, terörizm, patlayan bombalar, virüsler, depremler, trafik kazaları, yoksulluk, kirlilik gibi "gerçek" tehditlerin varlığının yadsınamayacağını da ifade etmektedir. Bu gibi durumların devletler açısından herhangi bir tehdit oluşturup oluşturmadığı hususu herhangi bir yorumu gerektirmemekte ancak bu tehditlerden sadece bazıları ulusal güvenliğe tehdit olarak algılanmaktadır. Lundgren burada şu örneği vermektedir. Trafik kazalarında ölenler terörizmden ölenlerden daha fazla olmasına rağmen, sadece terörizm güvenlikleştirilmekte, varoluşsal bir tehdit olarak sunulmakta ve ona karşı olağanüstü tedbirler alma yoluna gidilmektedir (Lundgren, 2007: 14-15).

simetrik olmayıp, başarılı güvenlikleştirme olasılığı aktörün pozisyonu ile önemli oranda değişmektedir" (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 31). Kısaca söz-edimi vasıtasıyla özneler arası üretilmiş tehditler söz konusudur. Pratikte ise, güvenlik tamamen subjektif olmadığından neyin güvenlikleştirilip neyin güvenlikleştirilemeyeceği ile ilgili sosyal olarak tanımlanan, belirlenen bazı kısıtlılıklar mevcuttur ve bunlar değişebilmektedir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 39).

Kopenhag Okulu'nun yaklaşımına göre objektif bir gerçekliği ifade etmeyen güvenlik kavramı, güvenliksizliği (insecurity) bastırmak için siyasi elitlerce olağanüstü önlemlerin alınmasına müsaade eden varoluşsal tehditler üzerindeki söylemlerin temsil ettiği, kendine referans veren (self-referential) bir pratiği ifade etmektedir (Balzacq, 2005: 181). Balzacq (2005: 179), güvenlikleştirme teorisi için, güvenliğin aynı zamanda öznelerarası bir süreç olarak kendine referans veren bir aktivite olduğundan bahsetmekte ve hedef kitleyi geçersiz kılan, olumsuzlayan Kopenhag Okulu'nun öznelerarası olmasından ziyade kendine referans vermesine olumlu baktığını belirtmektedir. Bu görüşün ise, sadece hedef kitle ile değil, aynı zamanda bağlam ve aktörün de daha etkili şekilde kaynaşmasına dayalı pragmatik bir yaklaşımla birlikte ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Balzacq (2005: 179) getirdiği bu yeniliğin, güvenlik çalışmalarının Kopenhag Okulu tarafından geliştirilmesini inkâr anlamı taşımadığını, sadece teoriyi daha da güçlendirmeye yönelik bir girişim olduğunu da eklemektedir.

Son olarak, Hansen'in (2011) güvenlikleştirme teorisindeki post-yapısalcı dinamiklere dikkat çekerek bunlara katkı sunmayı amaçladığı "The Politics of Securitization and the Muhammad Cartoon Crisis: A Post-structuralist Perspective" adlı makalesinde bahsettiği üzere, güvenlikleştirme teorisi ele alınırken, John L. Austin, Jacques Derrida, Carl Schmitt gibi isimler Buzan ve Wæver'ın güvenlikleştirme teorisini formüle etmelerinde etkili olmuştur. Bu yönüyle güvenlikleştirme yaklaşımında post-yapısalcı unsurlar[16] önemli yer tutmaktadır (Hansen, 2011: 357).

[16] Hansen çalışmasında Huysmans ve Williams'ın Schmitt'in; Balzacq, Vuori ve Floyd'un Austin ve Searle'nin; Stritzel'in ise Derrida ve Butler'ın görüşlerinin izlerini sürdükleri ve bunlara katkı sunduklarına değinmekte ve karikatür krizi örneği üzerinden güvenlikleştirme teorisinin post-yapısalcı özelliklerine dikkat çekmektedir. Bu konuda detaylı bir okuma için bkz. Hansen, L. (2011). The Politics of Securitization and the Muhammad Cartoon Crisis: A Post-structuralist Perspective. *Security Dialogue*, 42 (4-5), 357-369.

1.2.3.2. Güvenlikleştirme Analiz Çerçevesi

Analiz çerçevesi olarak güvenlikleştirmeyi ele alırken, güvenlikleştirme teorisinin temel bileşenlerini, ögelerini incelemek gerekmektedir. Kopenhag Okulu teorisyenlerine göre güvenlikleştirme yaklaşımı temel olarak üç birimi içerir: referans nesneleri (referent objects), güvenlikleştirici aktörler (securitizing actors) ve işlevsel aktörler (functional actors) (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 36; Balcı ve Kardaş, 2012: 100; Baysal, 2017: 37). Güvenlik dinamiklerinin nasıl işlediğini anlamayı hedefleyen güvenlikleştirme analizi (Balamir Coşkun, 2011: 12) kapsamında, güvenlikleştirme teorisinin temel bileşenleri olarak; referans nesnesi, güvenlikleştirici aktör ve işlevsel aktör ele alınmalıdır. Bu üç birim dışında güvenlikleştirme teorisini ele alırken söz edimi, kolaylaştırıcı koşullar ve hedef kitleden de bahsetmek gerekmektedir. Tüm bu bileşenlerin mevcudiyeti güvenlikleştirme hareketinin başarısını önemli ölçüde etkileyen unsurlardır.

1.2.3.2.1. Referans Nesnesi

"Security: A New Framework for Analysis" adlı çalışmanın ikinci bölümü, iki analitik konuya açıklık getirmeye çalışmaktadır: "(1) neyin güvenlik konusu olup neyin olmadığı nasıl belirlenir? Ya da bir konunun politikleştirilmesi ya da güvenlikleştirilmesi nasıl farklılaşır? ve (2) güvenlikleştirici aktörler ve referans nesneleri nasıl belirlenir?" (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 19). Bu kapsamda Buzan ve diğerleri (1998: 36) referans nesnesini, "varoluşsal olarak tehdit altında olduğu düşünülen ve hayatta kalma konusunda meşru bir iddiası olan şeyler" olarak ifade etmektedirler. Ayrıca referans nesneleri güvenlik sektörlerine göre farklılaşabilmektedir. Örneğin askeri sektörde referans nesnesi devlet, politik sektörde ulusal egemenlik ya da bir ideoloji, ekonomik sektörde ulusal ekonomiler, toplumsal sektörde kollektif kimlikler, çevresel sektörde türler ya da habitatlar olabilmektedir (Emmers, 2007: 110). Ancak Wæver'ın (1998: 80) vurguladığı gibi "tüm topluluklar veya ilkeler, hayatta kalmak için geniş çapta kabul görmüş bir talebe sahip değildir."

Güvenliğin bu tartışmalı olan doğasına ek olarak, güvenliğin referans nesnesinin yani güvenliği sağlanması gereken şeyin belirlenmesi ve bunun bahsedilen sektörlere (askeri, siyasi, ekonomik, çevresel ve toplumsal) uyarlanması bağlamındaki zorlukları ele almayı Buzan "People States and Fear" eserinin temel görevi olarak görmektedir (Buzan, 1983:

10-11). “Neyin güvenliği?” sorusuna cevap vermeyi gerektiren güvenlik kavramı açık bir şekilde bir referans nesnesini gerekli kılmaktadır. Bunu ise basitçe devlet olarak tanımlamak yeterli değildir zira birçok devlet mevcut olup, birisinin güvenliği diğerleri dikkate alınmaksızın tartışılamaz. Güvenliğin birçok muhtemel referans nesnesi bulunmaktadır ve bu nesneler yalnızca devletler topluluğunun üyelerinin artmasıyla değil aynı zamanda devlet düzeyinden birey düzeyine inildikçe ve uluslararası sistem düzeyine çıkıldıkça artmaktadır (Buzan, 1983: 13).

Buzan ve diğerlerinin (1998: 36) tanımıyla referans nesnesi, geleneksel anlamda devlet ve ulusu ifade etmekte olup, bir devlet için egemenlik, bir ulus için ise kimlik varoluşsal olarak tehdit edilebilmektedir. Bunun yanı sıra güvenlikleştirici aktör herhangi bir konuyu referans nesnesi olarak inşa edebilir ancak uygulamada, kolaylaştırıcı koşulların kısıtlamaları sebebiyle, aktörlerin bazı konularda daha fazla başarılı olması sonucu ortaya çıkabilmektedir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 36). “Referans nesnesi bireyler ve gruplar (mülteciler, insan hakları mağdurları gibi) olabileceği gibi meşru var olma iddiasında bulunabilen ve varlıkları görünüşte tehdit edilebilen belli konular (ulusal egemenlik, çevre, ekonomi gibi) da olabilir” (Emmers, 2007: 113). Ayrıca güvenlikleştirme eyleminin yalnızca tek referans nesnesi olması gerekmez, eylemin birden çok referans nesnesi olabilir (Baysal ve Lüleci, 2015: 78).

1.2.3.2.2. Güvenlikleştirici Aktör

Güvenlikleştirici aktörler, bir referans nesnesinin varoluşsal olarak tehdit edildiğini söyleyerek konuları güvenlikleştiren aktörlerdir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 36). Güvenliğin her bir kategorisinin dinamikleri güvenlikleştirici aktörler ve referans nesneleri tarafından belirlenmektedir (Emmers, 2007: 110). Wæver’ın (1995: 54) vurguladığı üzere, “elitler öyle olduğunu beyan ettiğinde bir şey bir güvenlik sorunudur.” Dolayısıyla güvenlik konuşma eylemini yerine getiren bir kişi ya da grup güvenlikleştirici aktör olarak tanımlanmakta ve siyasi liderler, bürokrasiler, lobiler, hükümetler ve baskı grupları bu roldeki yaygın aktörler olarak öne çıkmaktadır (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 40). Bunların argümanı, devletin, ulusun, diğer bazı büyük grupların, toplulukların, medeniyetin, ilke ya da sistemin güvenliğinin korunması gerekliliğidir. Ancak sadece hükümetler ya da şirketler gibi aktörler genellikle başarılı bir şekilde güvenlik konuşma eylemini gerçekleştirebilen aktörlerdir (Buzan ve diğerleri, 1998: 40).

Güvenlikleştirme eyleminde devletlerin yanısıra devlet dışı aktörler de önemli oyunculardır. Ancak yine de güvenlikleştirme, güvenlikleştirici aktörün gücü ve etkisine dayanan, güçlü aktörlerin ayrıcalıklı pozisyonlarına dayanılarak domine edilen bir süreçtir (Emmers, 2007: 112). Kamu görevlileri, diğer güvenlikleştirici aktörlerle kıyaslandığında, bir meseleyi güvenlikleştirebilmek noktasında daha avantajlıdır çünkü onlar güvenlik alanında etkili pozisyonda ve kitle iletişim araçlarına ulaşma noktasında daha öncelikli durumdadırlar (Balzacq, 2005: 190). Kopenhag Okulu açısından üst düzey liderler, devletler, tehdit altında bulunan elitler ve izleyici kitleler önem taşımakta olup, söylem oluşturma gücü olmayan aktörler güvenlikleştirme oyununa katılamazlar. Yani güvenlikleştirme çalışmalarında "yukarıdan-aşağıya" bir yaklaşım mevcuttur ve bu alanda insan haklarına çok yer verilmemesi de bu yaklaşımı desteklemektedir (Booth, 2012: 205). Referans nesnesine karşı bir şeyin tehdit olarak öne sürülmesi, normal politikanın ötesine geçip olağanüstü önlemlerin alınmasını meşrulaştırmakta ve dolayısıyla o konuyla başa çıkmada aktöre çok güçlü bir pozisyon sağlamaktadır (Stritzel, 2007: 360). Hansen'in (2006: 34) de ifade ettiği gibi bugüne dek siyasi aktörler "diğer ülkeleri, göçmenleri, eşcinselleri ve komünistleri, ulusal toplumun güvenliğini ve sosyal dokusunu tehdit eden diğerleri olarak inşa ederek güvenlik politikalarını meşrulaştırmışlardır."

Buzan, Wæver ve de Wilde'ın (1998: 34) vurguladığı üzere, söz-edimi yaklaşımına göre, bir konuyu güvenlikleştiren sadece aktördür, hedef kitle ise bunu kabul edendir. Bu şekilde o konu bir güvenlik konusu olur ve bu aşamada, analist aktörün yerini alamaz. Buzan ve diğerlerine göre (1998: 40) bu noktada "aktörleri belirlemek referans nesnelerini belirlemekten daha karmaşıktır." Örneğin aynı olay devlet, bürokrasi, birey gibi farklı düzeylere uygun olabilmekte ve bu şekilde analiz düzeyi problemi ortaya çıkabilmektedir. Her ne kadar bir dizi işlevsel aktör kararları etkileyebilse de askeri sektörde referans nesnesi de güvenlikleştirici aktör de hemen hemen her zaman devlettir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 42). Kısaca, "ne adına güvenliği kimin sağladığı" güvenlik analizindeki temel sorudur (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 45). Siyasi, toplumsal ya da entelektüel liderler birtakım konularla ilgili olarak konuşmaya başladığı zaman, meseleler güvenlikleştirilmiş olur (Buzan, 1997: 13-14). Buzan ve diğerlerinin (1998: 44) verdiği örnek üzerinden baktığımızda, "güvenlikleştirici aktör "a", "A"

Topluluğu adına, A'nın B tarafından tehdit edildiğini ileri sürerse, B tehditten sorumlu olarak, bir aktör olacaktır."

1.2.3.2.3. İşlevsel Aktörler

İşlevsel aktör "güvenlik alanındaki kararları önemli derecede etkileyen bir aktördür" (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 36). Fakat işlevsel aktör asla referans nesnesini belirleyen bir güvenlikleştirici aktör olamaz. Güvenlikleştirici aktör politik bir konuyu referans nesnesine yönelik "varoluşsal tehdit" olarak tanımladığı zaman işlevsel aktörler süreçteki yerini alır. Yani işlevsel aktör, güvenlik söz-edimine katkı sağlayan bir aktördür (Balcı ve Kardaş, 2012: 101).

Örneğin, işlevsel aktör olarak medya, güvenlikleştirme ya da güvenlikdışılaştırma siyasetlerinde oldukça önem taşımaktadır. Özellikle yazılı ve görsel medyanın güvenlikleştirici ya da güvenlikdışılaştırıcı aktörün söylemlerini vurgulayarak dolaşıma sokması, hedef kitlenin iknası açısından güvenlikleştirici ya da güvenlikdışılaştırıcı aktörün yanında oldukça etkili bir aktördür. Fırat, Şannan ve Arslan'ın (2016: 6) vurguladığı gibi yazılı ve görsel medya, toplumsal belleğin yeniden inşasında yani olayların aktarılması, unutturulması ya da hatırlatılması noktasında oldukça işlevsel ve kritik bir role sahiptir.

1.2.3.2.4. Hedef Kitle

Buzan ve diğerlerinin (1998: 31) vurguladığı gibi başarılı güvenlikleştirmenin gerçekleşebilmesi adına, hedef kitlenin tehdit olarak ortaya koyulan meselenin ortak bir değere yönelik varoluşsal bir tehdit oluşturduğunu kabul etmesi gereklidir. Dolayısıyla "güvenlik söz-edimi güvenlik kelimesi söylenerek tanımlanmaz." (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 27). Ancak Miş'in (2012: 114) de ifade ettiği gibi hedef kitlenin kabulü için her zaman rızaya dayalı olmayan, "özgür bir tartışma ortamı sağlanmadan" ve baskıyı da içeren yöntemler uygulanabilmektedir. Bunun yanında her ne kadar belirli bir hedef kitle mevcut bir meselenin güvenlik tehdidi olduğunu düşünse de olağanüstü önlemlerin alınmasına rızası olmayabilir. Bu durumda güvenlikleştirme başarısız kabul edilmez zira hedef kitle o meselenin bir güvenlik tehdidi olduğunu reddetmemektedir (Miş, 2012: 114).

Güvenlikleştirme kuramına göre başarılı bir güvenlikleştirmenin başarısı hedef kitlenin güvenlikleştirici aktörün iddialarını kabul etmesine bağlı olmasına rağmen, Booth (2012: 207) bu duruma karşı çıkmakta ve güvenlikleştirmenin başarılı olmasının aktörün hedef kitleye ulaşmasındaki başarısına bağlı olmadığını ileri sürmektedir. Çünkü ona göre, hayatın genelinde olduğu gibi siyasette de "hiç kimse duymak istemeyenler kadar sağır olamaz."[17] Yine Booth'a (2012: 207) göre, bazı durumlarda hedef kitlenin basitçe yorumlanmasından öte uyandırılması ya da yaratılması gerekli olup, "birinin mağdurlar adına konuşmasını gerektiren anlar vardır. Güvenlik her zaman bir söz-edimiyse güvensizlik çoğu zaman kapatılmış bir ağızdır." Bunun yanı sıra Williams'ın (2011: 215) vurguladığı üzere, güvenlikleştirme yaklaşımı tüm biçimleriyle hedef kitlenin önemini ortaya koysa da bu hedef kitlenin güvenlikleştirme eyleminden önce mevcut olması gerekmez. Yani güvenlikleştirme hareketi kendi anlayışını benimseyen, "kabul eden bir hedef kitle yaratabilir."

Buzan ve diğerlerine göre (1998: 31), bir şeyi varoluşsal tehdit olarak sunmak, kendi başına güvenlikleştirmeyi oluşturmamakta, hedef kitlenin kabulü aranmaktaydı. Rıza ya da zorlama yöntemiyle hedef kitleyi ikna etmeye çalışan güvenlikleştirici aktörün, rıza ile ikna konusunda hedef kitlenin ihtiyaçlarını, çıkarlarını ve duygularını dikkate alan bir dil kullanması önem taşımaktadır (Balamir Coşkun, 2011: 15). Buzan ve diğerlerinin (1998: 25) iddiasına göre, varoluşsal tehdidin acil önlemlerin alınmasını meşrulaştırabilecek yeterli bir rezonans (etkileşim) yaratması gerekmektedir. Ancak bir güvenlikleştirme girişiminin kabul görüp görmediğini ya da yeterli bir rezonans oluşturup oluşturmadığını en azından otoriter devletler açısından anlamak çok da mümkün değildir. Yine de kabaca şunu varsaymak mümkündür; bir hükümet bir meseleyi varoluşsal tehdit olarak sunar ve nüfusun çoğunluğu da bu konuyu zararsız görürse, bu durumda hükümet için olağanüstü önlemlerin alınmasını meşrulaştırmak zor olacaktır (Lundgren, 2007: 38).

Balamir Coşkun'un (2011: 15) Paul Roe'dan aktardığı üzere, "güvenlikleştirme bir çeşit 'call and response' süreci"dir. Kısaca güvenlikleştirici aktör söylemekte (call), hedef kitle ise buna karşılık vermektedir (response). Hedef kitlenin buna olumsuz cevap vermesi halinde süreç başarısızlıkla sonuçlanmış olmaktadır. Nitekim Balzacq'a (2005: 193) göre

[17] Booth (2012: 207) bu iddiasına yönelik olarak, 1994 Ruanda soykırımı esnasında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin, gündem oluşturabilecek bir hedef kitle olmasına rağmen, o süreçte sessiz kalmasını örnek göstermektedir.

"uyumlu güçlerin bir bağlantı noktası" olan güvenlikleştirme bağımsız, kendine yeten bir süreç değildir.

Balzacq'a (2005: 184) göre, güvenlikleştirici aktör için zor olan, örneğin kamuoyu gibi bir hedef kitleyi, temsili bir referans nesnesinin niteliğini, doğasını tanımaya, kabul etmeye ikna edebilmektir. Dolayısıyla buradan güvenlikleştirmenin hedef kitle merkezli olduğu varsayımını çıkarabiliriz. Hedef kitleyi ikna edebilmek yani etkisöz (perlocutionary)[18] etkisi elde edebilmek için Balzacq, konuşma eylemini yapan aktörün dilini hedef kitlenin tecrübesiyle uyumlu hale getirmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Yine aktör ve hedef kitle ilişkisi açısından Balzacq'ın (2005: 184) temas ettiği bir diğer nokta, güvenlikleştirici aktörün iki tür desteğe duyarlı olduğudur: resmi (formal) ve manevi (moral) destek. Bunlar birbirleriyle uyumlu olabilir veya olmayabilir ancak, aralarındaki uyum ne kadar çok olursa, o kamusal mesele de o kadar başarılı şekilde güvenlikleştirilecektir. Moral yani manevi destek gerekli olsa da, tek başına yeterli değildir. Dolayısıyla, hükümetin belli bir politikayı benimsemesi noktasında onu yetkili kılan, parlamento, Güvenlik Konseyi, Kongre gibi resmi kurumlarca gerçekleştirilen oylamalar resmi destek kapsamında olup, "bu destek genellikle gerekli ve yeterlidir" (Balzacq, 2005: 185).

Güvenlikleştirme siyasetinin elit odaklı bir yaklaşım olmasından ötürü, bu süreçte güvenlik söz-edimini gerçekleştirebilen diğer kesimler ile hedef kitlenin rolünü dikkate almama noktasında genel bir eğilim bulunmaktadır (Balamir Coşkun, 2011: 17). Bunun yanı sıra, hedef kitleyi etkileme ve olağanüstü önlemlerin devreye sokulmasında hükümetler ve siyasi elitler, diğer aktörlere göre daha avantajlıdır. Örneğin, demokratik bir sistemde, seçilmiş olmanın verdiği meşruiyet hükümete hedef kitleyi ikna etmede ve acil eylemleri uygulamada önemli bir avantaj sağlamakta ancak bu avantaj, hedef kitlenin söz edimini kabul etmeme hakkını da doğurmaktadır (Emmers, 2007: 113). Demokratik olmayan toplumlarda ise, güvenlikleştirme siyasetinin şekillendirilmesi bürokratik ve politik elitlerin yanı sıra ordunun hâkimiyeti altında olup, hedef kitle de daha geniş nüfusu

[18] Austin (1962: 94-107) "bir şey söylemek bir şey yapmak*tır*, ya da bir şey söyler*ken* bir şey yaparız, hatta bir şey söyle*yerek* bir şey yaparız" şeklinde özetlediği üç eylem türünden bahsetmektedir: düzsöz edimi (locutionary), edimsöz edimi (illocutionary) ve etkisöz edimi (perlocutionary). Bu eylem türlerine dair detaylı bilgi için bkz. Austin, J. L. (1962). *How To Do Things With Words*. The William James Lectures in 1955. Oxford University Press.

değil, yalnızca siyasi elitler ve ordu gibi bazı devlet kurumlarını içermektedir (Emmers, 2007: 113). Bununla kastedilen ise güvenlikleştirme girişiminin başarısı noktasında daha sınırlı bir hedef kitlenin iknasının yeterli kabul edilmesidir (Emmers, 2007: 113). Temelde demokratik olan devletler olmak üzere, çoğunlukla devletler nüfusun çoğunluğunun desteğini hesaba katmadan, bir meseleyi güvenlikleştirmeye yanaşmazlar (Lundgren, 2007: 15).

Bir güvenlikleştirme eyleminin hedef kitlenin söylemi kabul edip etmemesine bağlı olarak, başarılı ya da başarısız olabildiği dikkate alındığında, Kopenhag Okulu neden bazı eylemler başarılı olurken, bazılarının başarısız olduğunu sorgulamanın yanı sıra, neden bazı meselelerin ilk önce güvenlikleştirildiğini incelemektedir (Emmers, 2007: 114). Güvenlikleştirme yaklaşımına göre, bir konunun güvenlik alanına transfer edilmesi, hedef kitlenin tehdidi kabul etmesine bağlı olup, olağanüstü tedbirlerin benimsenmesi gerekli değildir. Nitekim Buzan, Wæver ve de Wilde (1998: 25) olağanüstü tedbirlerin benimsenmesi noktasında bir zorlama olamayacağını söylemektedir. Yine Emmers'ın (2007: 115) ifade ettiği üzere, "tam bir güvenlikleştirme eyleminin, hem söylemsel (söz edimi ve ortak anlayış) hem de söylemsel olmayan (politika uygulama) boyutları içerdiği ve onları gerektirdiği ileri sürülebilir." Bu durumda ise hem hedef kitlenin söz-edimini yani söylemsel boyutu hem de olağanüstü önlemlerin alınmasını yani söylemsel olmayan boyutu kabul etmesi gerekmektedir. Nitekim Williams'ın (2011: 213) vurguladığı gibi, Kopenhag Okulu açısından güvenlik, varoluşsal tehditle özdeşleşen bir aşırılık olarak tanımlanmaktadır.

1.2.3.2.5. Bir Söz Edimi Olarak Güvenlikleştirme

Kopenhag Okulu'nun güvenlikleştirme yaklaşımında kullandığı güvenlik analizi tekniği, söz-edimi yaklaşımına dayanmaktadır. Söz edimi yaklaşımı John L. Austin tarafından ayrıntılı olarak açıklanan ve onunla özdeşleştirilen bir yaklaşımdır. Austin kelimelerin edimselliğiyle yani basit önerme değil eylem tipleri olmalarıyla ilgilenmektedir (Booth, 2012: 137; Balzacq, 2005: 174). Austin'in (1962: 5) "How to do Things with Words" adlı kitabında söylediği üzere, "Cümlenin söylenmesi, normalde bir şey söylemek olarak tanımlanmayacak olan bir eylemin yapılmasıdır veya bunun bir parçasıdır." Austin (1962: 5-6) bu noktada, "bu kadını yasal nikâhlı karım olarak kabul ediyorum" (evlilik töreni esnasında dile getirildiği üzere), "bu gemiye Kraliçe Elizabeth adını veriyorum", "Saatimi

kardeşime veriyorum ve vasiyet ediyorum", "Altı peniye bahse girerim yarın yağmur yağacak" örneklerini vermekte ve bu şekilde bir eylemin gerçekleştirildiğine vurgu yapmaktadır. Yani edimsel ifade ya da söz-edimi (performative utterance), "bir şeyin doğru veya yanlış olduğunun ifade edilmesi olmadığı gibi, bir şey söylemek değil fakat bir şey yapmak"tır (Austin, 1962: 25).

Jacques Derrida'ya göre de söz-edimleri gerçeklik inşa ederler. Ancak bu aşamada Austin ve Derrida'nın söz edimine bakışındaki farklılığa değinmek gerekmektedir. Söz edimi hem Austin hem de Derrida açısından önem taşımakla birlikte, Austin için konuşma, Derrida için metin öne çıkmaktadır. Yazıyı ya da metni öncelikli kabul eden Derrida, bu açıdan Austin'in yaklaşımını eleştirmektedir (Açıkmeşe, 2011: 60). Derrida'nın söz-edimi kuramı açısından metne atfettiği önem "metnin dışında bir şey yoktur (there is no outside-text; il n'y a pas de hors-texte)" yaklaşımını geliştirmesiyle neticelenmiştir (Derrida, 1997: 158). Dolayısıyla "Derrida güvenlikleştirme teorisinin meta-teorik düzeyde analizi açısından önemlidir" (Balamir Coşkun, 2011: 13). Judith Butler söz-ediminin üretken güce (productive power) sahip olduğu iddiasını geliştirmek için, böyle bir post yapısalcı ya da postmodern duruşu daha da genişletmektedir. Butler'ın edimsellik (performativity) kavramına göre, söz edimleri sosyal ilişkilerde yeni anlamlar oluşturmak ve anlamın yeni yapılarını meydana getirme gücüne sahiptir (Stritzel, 2007: 361). Wæver da Derrida ve Butler'ın bu görüşlerine yani söz ediminin kendi başına belirsiz, sınırsız (indeterminate) bir gücü olduğuna katılmaktadır. Kopenhag Okulu düşüncesinin içinde yer alan bu post yapısalcı ya da postmodern dil ya da kök (root), kapsamlı bir güvenlikleştirme yaklaşımının olası (içsel-internalist) bir ağırlık merkezine işaret etmektedir (Stritzel, 2007: 362).

Dil teorisinde geçen söz-edimi güvenlikleştirme sürecini ifade etmekte ve gerçek bir durumun göstergesi olarak düşünülmemektedir, zira söylemin kendisi eylemdir (Buzan, 1997: 14; Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 26). Dil teorisine dayanarak Wæver da güvenliğin bir söz-edimi olarak görülebileceğini ileri sürmektedir. Wæver'ın (1995: 55) güvenlik kavramı ve söz-edimi arasındaki ilişkiye bakışı şu şekildedir:

> "O halde güvenlik nedir? Dil kuramının yardımıyla "güvenliği" bir söz edimi olarak görebiliriz. Bu kullanımda güvenlik, daha gerçek bir şeye atıfta bulunan bir işaret olarak ilgi çekici değildir; sözün kendisi eylemdir. Söyleyerek, bir şey yapılır (bahse girmek, söz vermek, bir gemiye isim vermek gibi). Bir devlet temsilcisi "güvenlik"

> diyerek belirli bir gelişmeyi belirli bir alana taşır ve böylece onu engellemek için gerekli olan her türlü aracı kullanma konusunda özel bir hak talep eder."

Yani Mcdonald'ın (2008: 568) ifade ettiği gibi "belirli bir bağlamda konuşulan veya yazılan belirli dil biçimlerinin güvenliği oluşturması anlamında, dilin kendisi güvenlik haline gelir." Buzan ve diğerlerine (1998: 33) göre ise, güvenliğin söz-edimi perspektifinden ele alınması güvenlik gündeminin belirlenmesinde aktör ve analistler arasında bazı sorunları ortaya çıkarmaktadır. Şöyle ki güvenlik konularının oluşumunda araştırmacılar rol oynasa da, "bir konunun "gerçek" bir güvenlik problemi oluşturup oluşturmadığına karar vermek, onların temel görevi değildir." (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 33). Kopenhag Okulu'na göre, "bir kurala dayalı (rule-governed) pratik" olarak ifade edilen güvenlikleştirme yaklaşımının başarısı için gerçek bir tehdidin varlığı gerekli değildir. Yani asıl gerekli husus, söylemsel yetenektir (Balzacq, 2005: 179). Kopenhag Okulu tarafından güvenlikleştirme sürecinin başlangıç noktası kabul edilen söz-edimi, "belli bir meselenin güvenliğe yönelik varoluşsal tehdit oluşturduğunun söylemsel temsili olarak tanımlanmaktadır" (Emmers, 2007: 112).

Kopenhag Okulu'nun güvenlikleştirme yaklaşımına göre, başarılı bir güvenlikleştirme için iki temel kural vardır ve aktörler bu kurallara uymadıkça, bir güvenlik probleminin dilbilimsel inşası yani güvenlikleştirme mümkün olamamaktadır. Bunlar; "içsel, dilbilimsel-gramatik" ve " dışsal, bağlamsal ve sosyal" kurallar ya da koşullardır (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 32; Balzacq, 2005: 172). Burada içsel koşul, devlet yetkililerinin söylemlerindeki referans nesneye yönelik varoluşsal bir tehdidin varlığını yani güvenlik dilini ifade ederken; dışsal boyutun da iki koşulu bulunmaktadır. Birincisi, her ne kadar resmi otorite olarak tanımlanmasa da Buzan ve diğerlerinin (1998: 33) aktörün "sosyal sermayesi" olarak ifade ettiği, güvenlikleştirici aktörün otorite pozisyonunda olmasıdır. İkincisi, ileri sürülen tehditlerin özellikleri ile ilgili olup, bunlar "tanklar, düşman duygular ya da kirli sular" gibi güvenlikleştirme sürecinin kolaylaştırılmasında önemli rol oynayan koşullardır (Buzan ve diğerleri, 1998: 33). Wæver'ın (1995: 57) "güvenlik yalnızca belirli bir yerden, kurumsal bir sesle elitler tarafından dile getirilir" yönündeki vurgusu, güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma pratiklerinde elitlerin taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. Bu konuya temas eden önemli bir çalışma Nebi Miş'in (2012) 1923-2003 yılları arasında Türkiye'de güvenlikleştirme siyasetini ele aldığı çalışmasıdır. Wæver'ın bu elit yönlü vurgusu noktasında Miş (2012: 96), Mustafa Kemal Atatürk

örneğini ele almakta ve onun iktidar gücünün (power position) hedef kitlenin iknası bağlamında önemli bir faktör olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla güvenlikleştirme ya da güvenlikdışılaştırma adımları kapsamında söylemi dile getiren aktörün pozisyonu dikkate alındığında, söz edimleri tek başına oldukça fazla işlevsel olmaktadır. Buna benzer bir durum ise 2002 sonrası Türk dış politikası uygulamalarında görülmektedir. Şöyle ki hem güvenlikleştirme hem de güvenlikdışılaştırma çabaları kapsamında Erdoğan'ın söylemleri belirli bir hedef kitle açısından oldukça etkili olabilmektedir. Atatürk sonrası dönemde iktidara gelen siyasi aktörler arasında Erdoğan'ın diğerleriyle kıyaslandığında toplum nezdinde sahiplenilme, politika oluşturma, uygulama ve değiştirme açısından daha etkili bir aktör olduğu değerlendirmesi yapılabilir.

Bu noktada Booth "Joni Mitchell'in şarkılarını seviyor musun?" sorusuna cevaben söylenen "Evet" cevabı ile bir nikâh töreninde söylenen "Evet" cevabı arasında edimsel olarak çok büyük fark bulunduğu örneği üzerinden, söz edimlerinin sözel iletişimden öte, bunların eylemlerin karşılığı olduğunu vurgulamaktadır (Booth, 2012: 137). Balzacq'ın (2005: 171) vurguladığı üzere, Kopenhag Okulu'nun güvenlikleştirme yaklaşımının dayandığı temel varsayıma göre "güvenliğin dile getirilmesinin kendisi, 'normal siyaset'in parantez içine alındığı yeni bir sosyal düzen yaratır." Kopenhag Okulu dili edimsel (performative) olarak kabul ettiğinden, "söz-edimi sonucunda güvenli bir alan güvenliksiz olabilmektedir" (Balamir Coşkun, 2011: 16). Fakat ileri sürülen iddiaların doğruluğunu tayin etme yalnızca söz-edimini gerçekleştiren kişinin yetkisinden kaynaklanmamakta; o iddianın kendisinden de ortaya çıkabilmektedir (Balzacq, 2005: 191).

1.2.3.2.6. Kolaylaştırıcı Koşullar

Güvenlikleştirme sürecinin başarısını etkileyen bir diğer kavram olan kolaylaştırıcı koşullar, Austin'in "uygunluk koşulları" (felicity conditions) kavramından esinlenmiştir (Balamir Coşkun, 2011: 16). Kolaylaştırıcı koşullar (facilitating conditions), hangi konuların referans nesnesi olmaya uygun olduğunu ve hangi aktörün konuşma eylemini en iyi yapacağına karar vermeye yardımcı olur (Balcı ve Kardaş, 2012: 101). Buzan ve diğerleri (1998: 33), kendi başlarına güvenlikleştirmeyi gerçekleştiremeyen ancak bunu kolaylaştıran kolaylaştırıcı koşulların; güvenlik gramerini izleyen söz-ediminin içsel talebi, güvenlikleştirici aktörün yetkisi ile ilgili sosyal şartlar ve güvenlikleştirmeyi

kolaylaştıran ya da zorlaştıran, öne sürülen tehditlerin özellikleri gibi başlıklar altında özetlenebileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla kolaylaştırıcı koşullar bir güvenlikleştirici hareketin başarısını etkileyen faktörlerdir (Stritzel, 2007: 358). Ancak kolaylaştırıcı koşulların teoride yeterli düzeyde ele alınmamış olması yani "Kopenhag Okulu'nun ortaya koyduğu çerçevede güvenlikleştirmenin içinde oluştuğu şartların yeterince analiz edilememesi" eleştirilmektedir (Baysal ve Lüleci, 2015: 83). Nitekim çalışmada ele aldığımız Kuzey Irak ve Ermenistan ile ilişkilerin güvenlikleştirilmesi ve güvenlikdışılaştırılması adımlarının salt söz-edimi tekniğine dayalı olmayıp birtakım konjonktürel koşulların süreci ve söylemi etkileyen önemli dinamikler olduğu tezin ilerleyen kısımlarında açıklanmaktadır. Bu anlamda söz-ediminin bağlamın ortaya koyduğu koşullarla daha güçlü etki yarattığı açıktır.

1.2.4. Güvenlikdışılaştırma

Wæver'a göre, güvenlikdışılaştırmanın sağlanabilmesi için, konuların acil durum dışına çıkarılıp, politik alanda normal görüşme sürecine dâhil edilmesi gerekmektedir (Buzan, Wæver, de Wilde, 1998: 4). Bir diğer ifadeyle, güvenlikdışılaştırma, sürecin tersine çevrilmesini ifade etmekte yani "meselelerin acil moddan çıkarılmasını ve siyasi alanda normal pazarlık sürecine dönüştürülmesini" içermektedir (Emmers, 2007: 111). Bu çerçevede ilerleyen bölümlerde basedileceği üzere, Türkiye'nin hem Kuzey Irak hem de Ermenistan ile ilişkilerinde AK Parti'nin iktidara gelişi sonrasında atılan normalleşme adımlarının işleyişinde, çatışma çözümü mekanizmaları ile desteklenen güvenlikdışılaştırma yaklaşımı temel inceleme konusudur. Güvenlikdışılaştırma hareketleri ya da girişimlerinde, güvenlikleştirilmiş referans nesneleri aktörler tarafından kolaylaştırıcı koşullar altında, işlevsel aktörlerin de yardımıyla yeniden siyaset alanına çekilirler. Güvenlikdışılaştırma sürecinin başarılı olabilmesi için, aktörlerin hedef kitleyi referans nesnesi ya da nesnelerinin varoluşsal olarak tehdit altında olmadığına ve alınan önlemlerin ters teptiği ve başarılı güvenlikleştirmenin sonuçlarının tersine evrilmesi gerektiğine ikna etmesi gerekmektedir (Balcı ve Kardaş, 2012: 102). Güvenlikdışılaştırmanın nasıl gerçekleştirileceğine dair Kopenhag Okulu üç seçenek üzerinde durmaktadır: (1) "sorunlar hakkında güvenlik kavramları içerisinde konuşmamak", (2) "bir sorun bir kere güvenlikleştirilmişse, güvenlik ikilemleri ve kısır döngüler yaratmaktan uzak durmak", (3) "güvenlik konularını normal politika alanına

geri döndürmek" (Balamir Coşkun, 2008: 394). Dolayısıyla ilişkilerin güvenlikdışılaştırılmasında siyasi iradenin/isteğin göstergesi olarak retorik ve işbirlikçi kurum ve kuruluşların inşası son derece önemli iki faktördür (Balamir Coşkun, 2011: 23).

Güvenlikleştirme teorisi her ne kadar hem güvenlikleştirme hem de güvenlikdışılaştırma süreçlerini içerse de, "güvenlikdışılaştırmanın nasıl düşünülmesi gerektiğini" tartıştığı makalesinde Aradau'nun (2004: 1-2) vurguladığı gibi, Kopenhag Okulu tarafından güvenlikdışılaştırma sürecine güvenlikleştirme teorisinin aksine daha az ilgi gösterilmiş ve bu açıdan da yeterince açık bir şekilde belirtilmemiştir (underspecified). Dolayısıyla güvenlikdışılaştırmadaki bu yetersiz kuramlaşma (under-theorized), kavramla ilgili olarak çeşitli kafa karışıklıklarına yol açmıştır (Aradau, 2004: 2). Aradau (2004) bu çalışmasında, Kopenhag Okulu'nun güvenlikleştirme teorisini analitik olarak ele almasına ve siyasi açıdan incelememesine vurgu yapmakta ve bu durumun ise güvenlikdışılaştırmanın gelişmesini engellediğini savunmaktadır.

"Güvenlikdışılaştırmanın temel hedefi, bir sorunun artık güvenlik terimleri ile tanımlanmaması yani tehdit olarak görülmemesidir" (Balamir Coşkun, 2011: 19). Daha detaylı olarak, güvenlikdışılaştırma en iyi şekilde, mevcut tehditlerin daha fazla geçerli olmaması ya da bu tehditlerin yerini daha güçlü tehdit algılarına bırakması sonucu belli bir konunun güvenlik gündeminden çıkarılması ve tehditle başa çıkmada olağanüstü önlemlerin kullanılmasını azaltmak ya da durdurmak şeklinde tanımlanabilmektedir (Balamir Coşkun, 2008: 394). Mcdonald'ın (2008: 566) dikkat çektiği üzere, "normal siyasetin başarısızlığı ve (genellikle) normatif olarak gerileyen bir gelişme olarak" ifade edilen güvenlik ve güvenlikleştirmenin normatif zorunluluğu, konuların güvenlik gündeminden çıkarılması yani güvenlikdışılaştırmadır ancak bu durum önemsiz görülmüştür.

Kopenhag Okulu'nun açık bir çerçeve sunmadığı güvenlikdışılaştırma süreci, güvenlikleştirme sürecinin "söz-edimi tarafından yönlendirilen karşıt yönü" olarak ifade edilmekte ve bu sebeple güvenlikleştirme sürecinin güvenlikleştirici aktör, söz-edimi, hedef kitle ve kolaylaştırıcı koşullar şeklindeki bileşenlerine güvenlikdışılaştırma sürecinin analizi için de başvurulabilmektedir (Balamir Coşkun, 2008: 395). Güvenlikleştirici aktörün aksine, Kopenhag Okulu'nun açıkça tanımlamadığı güvenlikdışılaştırıcı aktörler (Balamir Coşkun, 2011: 20), bir meselenin varoluşsal tehdit

olarak sunulmasına karşın, güvenlikleştirilmiş alandan normal kamusal alana çekilmesini ve siyasi zeminde tartışılmasını savunan aktörlerdir (Emmers, 2007: 113). Güvenlikdışılaştırma süreci, güvenlik alanına hapsedilmiş konuların yeniden tanımlanarak yorumlanmasını ve bu anlamda söz-ediminde meydana gelen değişikliklerin dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır (Balamir Coşkun, 2011: 21). Ayrıca güvenlikdışılaştırmanın gerçekleşmesi için ne tür bir kanıtın olması gerektiğinin cevabı "hiçbirşey"dir. Yani bir konunun güvenlikdışılaştırıldığına yönelik hiçbir şey görmemiz ya da duymamız gerekmiyor. Zira eğer güvenlikleştirme bir söz-edimi ise, güvenlikdışılaştırma da bu söz edimlerinin olmayışıdır (Aras ve Polat, 2008: 498-499).

Güvenlikleştirme kapsamında sözü geçen aktörler, ilgili hedef kitleye yönelik uygun cevapları yeniden müzakere ederek, güvenlikdışılaştırma sürecini teşvik edebilir, belli konuların güvenlik gündeminden çıkarılmasını hedefleyebilir. Özetle, güvenlikdışılaştırmada temel amaç, söz konusu meselenin artık güvenlik terimleriyle tanımlanmaması ve dolayısıyla tehdit olarak görülmemesidir (Oelsner, 2005: 4). Bu aşamada güvenlikdışılaştırma kavramı çerçevesinde üç aşamaya açıklık getirmek gerekmektedir. Bunlardan ilki güvenliksizlik (insecurity)[19] evresidir. Güvenliksizlik, bir konunun (örneğin bir başka devletin) tehdit edici görülmesi ve ona karşı yeterli savunmanın eksikliğidir. Bu durumun aksi ise güvenlik (security) halidir. Güvenlik hali, tehdide karşı, karşı tedbirlerin mevcut ve yeterli olduğunun düşünüldüğü durumdur. Çünkü o devlet, yeterli karşı önlemlere sahip olmak suretiyle, tehdidin azaldığını ya da savunma kabiliyetlerinin arttığını düşünmektedir. Hem güvenlik hem de güvenliksizlik hallerinin ortak özelliği, her ikisinde de algılanan bir tehdidin varlığıdır. Bunların aksine, tehdit algısının yok olmasıyla ortaya çıkan durum güvenlik topluluğu (asecurity) denilen evredir. Bu aşamada ise güvenlik dili ve mantığı söz konusu olmayıp, mesele güvenlik terimleriyle tanımlanmamaktadır (Wæver, 1998: 81; Oelsner, 2005: 4-5). Çünkü güvenlikdışılaştırma evresinde ne güvenliksizlik ne de güvenlik hali bulunur (Wæver, 1998: 81).

Batı Avrupa'nın bugün bir "güvenlik topluluğu" oluşturduğunu ifade eden Wæver (1998) çalışmasında, Batı Avrupa'nın 1940'lardan 1990'lara kadarki güvenlik dönüşümünü ele almaktadır. Bu çerçevede bu dönüşümü güvenliksizlik-güvenlik-güvenlik topluluğu ve

[19] Güvensizlik ve güvenliksizlik olarak da kullanılan "insecurity" kavramı için bu çalışmada "güvenliksizlik" kavramının kullanımı tercih edilmiştir.

yeniden güvenlikleştirme aşamaları kapsamında incelemektedir. Wæver (1998: 72) güvenlik topluluğunu (asecurity) oluşturan devletler arasında "savaşın hayal edilemeyeceğini" ifade etmektedir. Toprak bütünlüğü, egemenlik gibi savaş sebebi olabilecek türden meseleler var olsa da bunlar yine barışçıl yöntemlerle çözümlenir. Böylesi bir durum ise Wæver (1998: 73) açısından "kardeş milletler" ("broderfolk"- sister nations) olmayı gerektirir. Wæver'ın (1995: 56) ifade ettiği üzere,

> "Güvenlik ve güvensizlik ikili bir karşıtlık oluşturmaz. "Güvenlik", bir güvenlik sorununun varlığı ve buna karşılık olarak alınan bazı önlemler ile işaretlenmiş bir durumu ifade eder. Güvensizlik, güvenlik sorunu olan ve yanıt verilmeyen bir durumdur. Her iki koşul da güvenlik problematiğini paylaşır. Güvenlik sorunu olmadığında durumumuzu güvenlik açısından kavramsallaştırmıyoruz; bunun yerine, güvenlik sadece alakasız bir endişedir."

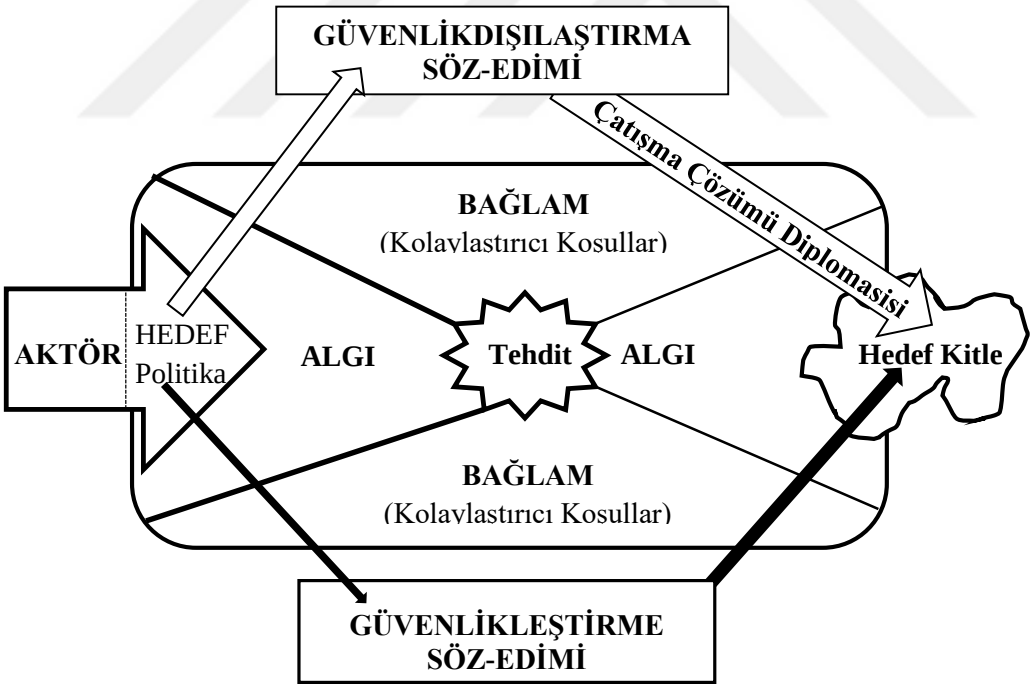
İlişkilerde güvenlik (security) hali güvenliksizlik (insecurity) yani tehditlere karşı yeterli önlemlerin olmadığı durumdan daha iyidir. Ancak güvenlikleştirilmiş bir ilişki, bazı etkili önlemler alınmasına rağmen, ciddi çatışmaların halen var olmaya devam ettiği bir durumdur (Buzan, 1997: 11). Güvenlik hali her zaman iyi bir şey olarak düşünülmemeli ve Wæver'ın ileri sürdüğü üzere asıl olarak güvenlikdışılaştırma hali hedeflenmelidir. Kısaca, meseleler acil durum yerine siyasi alanda normal müzakere sürecine sokulmalıdır (Buzan, 1997: 11). Nitekim "Securitisation and Desecuritization" adlı çalışmasında vurguladığı üzere,[20] Wæver (1995: 57) açısından sorunların güvenlikleştirilmesinden daha etkili olacak olan, bu sorunlara yönelik olarak uygulanacak güvenlikdışılaştırıcı politikalardır. Nitekim Buzan ve diğerlerinin (1998: 208) vurguladığı üzere güvenlik kavramının, kelimesinin nasıl kullanıldığı ve algılandığı hususu, siyasi yaşamın idaresini önemli ölçüde etkileyebilecektir. Onlara göre, güvenlik kavramı "siyasi öncelikleri belirleyen ve güç kullanımını, yürütme yetkilerinin yoğunlaştırılmasını, gizlilik hakkı iddiasını ve diğer aşırı önlemleri haklı çıkaran güçlendirici bir kelime" olup, bu sebeple

[20] Wæver (1995: 46), "Securitization and Desecuritization" adlı çalışmasında, güvenliğin muhtemel bir perspektifini sunmakta ve 4 farklı güvenlik gündemi aracılığıyla onun etkilerini değerlendirmektedir. Ayrıca temel amacı güvenliğin bu perspektifi ile daha geleneksel yaklaşımlar arasındaki çelişkiyi ortaya koymaktır. Wæver'ın (1995: 57-58) bu çalışması, güvenlik çalışmalarındaki güvenlikleştirme ve güvenlikdışılaştırma süreçlerine odaklanmakta ve bu çerçevede, aktörlerin sorunları "ne zaman, neden ve nasıl" güvenlik sorunları olarak etiketlediklerini ele almaktadır. Bu sorularına cevap verebilmek için de özellikle Avrupa güvenliği bağlamında örneklerden ve güvenlik gündemlerinden yararlanmaktadır.

aşırı şekilde güvenlikleştirmenin "otizm ve paranoya" hali üreteceğini ifade etmektedirler.

Güvenlikdışılaştırma sürecinin politik kültürden, dış faktörlerden ve değişen iç durumlardan kaynaklanan belli kısıtlılıkları vardır (Aras ve Polat, 2008: 497). Örneğin toplumsal sektörde normalleşme ve güvenlikdışılaştırma iki farklı kimliğin de bir arada var olmasının kabulünü gerektirdiğinden oldukça zor bir seçenektir (Balamir Coşkun, 2008: 406; Balamir Coşkun, 2011: 19). "Güvenlikdışılaştırma, aşağıdan yukarı (bottom-up) psikolojik süreçleri olduğu kadar yukarıdan aşağıya (top-down) siyasi süreçleri de gerektirmektedir" (Balamir Coşkun, 2008: 404).

Bu noktada güvenlikleştirme ve güvenlikdışılaştırma yaklaşımları ile yapılan okumalar sonrası hazırladığımız aşağıdaki şekil, sürecin bir özetini sunması anlamında önemli görülmektedir. Bölümün ilerleyen kısımlarında ise güvenlikleştirme yaklaşımına yönelik eleştirilerin ele alınmasının ardından güvenlikdışılaştırma söz-edimi kapsamında önemli görülen çatışma çözümü diplomamasisine yer verilmektedir.

Şekil 3: Güvenlikleştirme-Güvenlikdışılaştırma Analiz Çerçevesi (**Kaynak:** Yazar tarafından hazırlanmıştır.)

1.2.5. Güvenlikleştirme Teorisine Yönelik Eleştiriler

Önemli bir analiz tekniği olarak ortaya çıkan güvenlikleştirme teorisi kimi eleştirilerle de karşılaşmıştır. İlk olarak güvenlikleştirme, analiz birimi olarak devleti ele alması ve çoğunlukla devlet davranışlarına odaklanması sebebiyle eleştirilmektedir (Balamir Coşkun, 2011: 25). Bunun dışında, Emmers'ın (2007: 116) vurguladığı üzere, "Security: A New Framework for Analysis" isimli kitapta, Avrupa merkezlilik çok fazla belli olmasa da, Kopenhag Okulu'nun temelinde yer alan ve referans nesnesi olarak devletten çok toplumu vurgulayan toplumsal güvenlik yaklaşımı çoğunlukla Avrupa tecrübesinden türemiştir. Yani Kopenhag Okulu'nun sorunları ele alırken Avrupa merkezli bakış açısına sahip olması da eleştirilmiştir (Balamir Coşkun, 2011: 25).

Yine Kopenhag Okulu'nun söz-edimine yaptığı aşırı vurgu ve güvenlikleştirmenin gerçekleştiği şartların yani bağlamın yetersiz analiz edilmesi önemli eleştirilerdendir. "The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context" adlı makalesinde güvenlikleştirme teorisini yalnızca bir söz-edimi olarak düşünmenin yetersiz olduğuna vurgu yapan Balzacq (2005: 179), etkili bir güvenlikleştirmenin hedef kitle merkezli, bağlam bağımlı ve güç/iktidar yüklü olması gerektiği şeklindeki üç özelliğine dikkat çekmektedir. Yani güvenliği bir söz edimi olarak sunmak, güvenlikleştirmenin sosyal bağlamını tam olarak anlamak için oldukça sınırlı kalmaktadır. Zira güvenlikleştirmenin sosyal bağlamını ele almak güvenlikleştirme teorisine önemli bir katkı sağlamaktadır (Aras ve Polat, 2008: 497). Ayrıca Stritzel'in (2011: 349) vurguladığı üzere, Kopenhag Okulu teorisyenleri güvenlikleştirme teorisinin, söz-edimlerinin üç türüyle (düzsöz-edimsöz-etkisöz) nasıl bir ilişki içerisinde olduğuna dair detaylı bir açıklama getirmemektedir. Bu durum ise teoride bir eksiklik olarak ortaya çıkmaktadır.

Kopenhag Okulu'nun aksine, bir söz-edimi olarak güvenliği sorunlu gören Balzacq (2005: 172 ve 174) güvenlikleştirmenin, bağlam, hedef kitlenin psiko-kültürel tercihleri ve güvenlikleştirici aktör ile hedef kitle arasındaki etkileşimin sonucu farklılık gösteren gücü/iktidar durumunu dikkate alan "stratejik (pragmatik) bir uygulama olarak daha iyi anlaşıldığını" savunmaktadır. Balzacq'ın (2005: 181) ileri sürdüğü üzere, Kopenhag Okulu "dil aracılığına bağlı olmayan dış ya da kaba tehditleri[21]" yani insan yaşamına

[21] Kaba (brute) tehditler diyerek Balzacq, dış kaynaklı ve bizim kontrolümüz dışındaki tehditleri kastetmektedir (ç.n.).

yönelik tehlikeleri, riskleri göz ardı etmektedir. Hâlbuki ona göre güvenlikleştirme, "güvenlikleştirici aktör ve hedef kitle kaygı verici, netameli bir gelişmeyle ilgili ortak bir yapısal algıya ulaştıklarında başarılı olur." Balzacq'a (2005: 181) göre, "dil gerçekliği inşa etmez; olsa olsa onu algılayışımızı şekillendirir." Örneğin bir hava olayı olan tayfunla ilgili söylediğimiz sözler, onun aslını, özünü ya da niteliğini değiştirmez. Kopenhag Okulu söz-ediminin temel ilkelerinin başarılı şekilde uygulanmasıyla (edimsel eylem-illocutionary act) güvenlik kavramının bağlamı değiştirdiğini savunurken; Balzacq bunun aksine, hedef kitleyi kazanabilmek için güvenlik sözlerinin genellikle bir dış gerçeklikle ilişkili olması gerektiğini ileri sürmektedir (Balzacq, 2005: 182).

Hansen'in Kopenhag Okulu'nun güvenlikleştirme kavramına bakışındaki eleştirisi ise, "güvenliğin söylemsel inşasına yönelik epistemolojik güvenidir". Nitekim Okul'un bu güvenliğe bakışı sebebiyle, "güvenlik sorunlarının tanımı konuşma temeline dayandığından, güvenliksizliklerini daha da kötüleştireceği korkusuyla kendi durumlarını güvenlikleştiremeyenleri dışlaması" sonucu ortaya çıkabilecektir (Shorto, 2016: 1).

Stritzel (2007: 359) "Towards a Theory of Securitization: Copenhagen and Beyond" adlı çalışmasında, güvenlikleştirmenin kısıtlı yönlerini ortaya koyup, daha sistematik ve açık alternatif bir yaklaşım geliştirmeyi hedeflemiştir. Güvenlikleştirme teorisinin iki ağırlık merkezinden söz eden Stritzel'in (2007: 359) ilk olarak söz-edimine odaklanarak bunu edimsellik (performativity) kavramına dayandırması, güvenlikleştirmenin içsel, daha postyapısalcı/postmodern (Derridarian/Butler) anlayışına tekabül etmektedir. Stritzel'in (2007: 359-360) bahsettiği ikinci ağırlık merkezi güvenlikleştirme sürecinin "gömülmüş olma durumu" (embeddedness) fikrine dayandırılmaktadır. Bu durum ise Stritzel'in de savunduğu üzere, güvenlikleştirmenin dışsal, daha konstrüktivist anlayışıyla uyumludur.

Güvenlikleştirme teorisi, hedef kitlenin yetersiz kuramlaştırılması sebebiyle de eleştirilmektedir. Zira hedef kitlenin tam olarak kim olduğunun tanımlanamaması önemli bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Hedef kitle nüfusun tamamını içermediği gibi siyasi sisteme ve konunun doğasına göre farklılaşabilmektedir (Balamir Coşkun, 2011: 26). Özetle güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma bağlamında, hedef kitle kavramının halen netleştirilmeye ihtiyacı vardır (Kayhan Pusane, 2017: 4).

Mcdonald (2008: 563-564) "Securitization and the Construction of Security" adlı çalışmasında, güvenlikleştirme teorisinin üç yönüne eleştiride bulunmaktadır. Bunları

genellikle siyasi elitler olmak üzere baskın aktörlerin söylemlerine odaklanılarak görsel temsillerin dikkate alınmaması, bağlamın yalnızca müdahale anına odaklanılarak dar şekilde ele alınması, yeterince analize dâhil edilmemesi ve "eylemin niteliğinin yalnızca tehditlerin belirlenmesi açısından tanımlanması" şeklinde sıralamakta ve bu bakımdan güvenlikleştirme teorisinin dar bir şekilde tanımlandığını ifade etmektedir. Şöyle ki bu tür bir odaklanma "güvenliğin (normatif bir amaç veya temel değerlerin ifadesi olarak) belirli bağlamlarda anlaşılma şeklinin merkezi önemini göz ardı eder. Ayrıca, güvenliğin yalnızca tehlike ve tehdit temsilleri yoluyla içerik edindiğini öne sürer." (Mcdonald, 2008: 564).

Yine güvenlikleştirme teorisini, moral ve etik dürtüleriyle ilgili olarak eleştiren bir başka teorisyen Claudia Aradau'nun (2004: 6) "güvenlikdışılaştırma, demokratik siyasetin istisnai siyasete kaymasını reddeden etik-politik bir seçim" olduğu yönündeki vurgusu dikkat çekicidir. Aradau'ya göre, güvenlikleştirme teorisini kullanan analist siyasi bir sorumluluğa sahip olduğundan dolayı, bundan böyle güvenlikleştirme teorik bir araç olarak değil, sadece politik bir metod olarak görülmektedir (Aktaran: Balamir Coşkun, 2011: 26).

Kopenhag Okulu'nun siyaset ve güvenlik arasındaki sınırları daha fazla tanımlayıp netleştirmesi gerektiği de ifade edilmektedir. Okul güvenlikleştirmeyi, politikleştirmenin uç bir versiyonu olarak tanımlamakta, bu durum ise politikleştirilmemiş (de-politicized), politikleştirilmiş (politicized) ve güvenlikleştirilmiş konuların birbirine karıştırılmasına sebep olabilmektedir (Emmers, 2007: 117). Ayrıca politikacılar yeniden seçilme şanslarını ve popülaritelerini arttırmak gibi menfaatleri sebebiyle kamusal meselelerle ilgili olarak güvenlik dilini ön plana çıkarabilmektedir (Emmers, 2007: 117).

Bu noktada çatışma çözümü diplomasisine dair detaylara bakmadan evvel son olarak değinilmesi gerekli görülen hem Kopenhag Okulu'na yönelik bir eleştiri hem de güvenliksizlik kavramı noktasında bir tartışma konusu olan Didier Bigo'nun öncülük ettiği Paris Okulu'nun ileri sürdüğü görüşlerdir. Nitekim Bigo (2002: 63) güvenliksizlik halinin ortaya çıkışını "Bu güvenlik prizmasının popülaritesi, artan güvensizlik, suç, terör ve küreselleşmenin olumsuz etkilerine verilen geleneksel tepkilerin bir ifadesi değil; riskli ve tehlikeli bir toplum oluşturma sürecinde birçok farklı aktörün korkularını ve inançlarını değiş tokuş ettiği bir tehditler ve genel huzursuzluklar silsilesinin

yaratılmasının sonucudur." sözleriyle açıklamaktadır. Dolayısıyla Bigo'nun (2002: 65) vurguladığı üzere, Paris Okulu'nun güvenlik kavramına bakışı, "politikacıların toprak sınırları üzerindeki sembolik kontrollerini kaybetme korkuları" ile ilgilidir. Bunun dışında, Paris Okulu'nun bu güvenlik algısı kimi vatandaşların bir "risk toplumunda" yaşamaları ve bu sebeple günlük yaşamın belirsizliği ile baş edemedikleri için yaşadığı "huzursuzluk" (unease) ile de bağlantılıdır (Bigo, 2002: 65). İç ve dış ayrımı ya da ulusal ya da uluslararası ayrımını reddeden güvenliksizlik alanı (Bigo, 2008: 28), kamu bürokrasilerini, "kamusal alanda 'güvenlik odaklı bir zihniyet geliştirmek' için çalışan özel bürokrasileri, işletmeleri, siyasi aracıları ve gruplaşmaları da içerir." (Bigo, 2008: 25).

Paris Okulu teorisyenlerine göre bazı konuların güvenlikleştirilmesi kimi kesimler açısından güvenliksizlikler doğurmaktadır. Dolayısıyla güvenlik ve güvenliksizlik zıt kavramlar olarak görülemeyeceği gibi Bigo'nun (Aktaran: Baysal, 2017: 56) ifade ettiği üzere "x'in güvenliği her zaman y'nin güvenliksizliğine yol açar." Bu noktada Bigo'nun (2002: 67-68) vurguladığı gibi göç ve göçmenler homojen bir topluluk açısından tehdit teşkil eden bir durumdur[22] ve Paris Okulu güvenlik meselelerinde genellikle unutulan "siyasi" boyutu ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca Bigo'nun güvenlikleştirme yaklaşımını eleştirdiği nokta, yalnızca siyasi söylemin rolüne odaklanılarak "huzursuzluk yönetiminin bürokratik profesyonelleşmesinin rolünün küçümsenmesidir." Zira güvenliksizleştirmede söz-edimleri tek başına yeterli olmayıp, güvenlik algısı aktörün iktidar konumlarıyla ve kurumlar arası mücadelelerle de bağlantılıdır (Bigo, 2002: 73-74). Güvenliksizleştirme süreci, güvenlikleştirme sürecindeki gibi "söz-edimleri ile ilgili sosyal ve politik bir inşa" olsa da söz-edimleri tek belirleyici unsur değildir, zira güvenliksizleştirme farklı çıkarları bulunan aktörler arasındaki yapısal rekabetin bir sonucudur (Bigo ve Tsoukala, 2008: 4-5). Dolayısıyla güvenlikleştirme siyaseti, siyasi aktörler, korkuyu yöneten bürokrasilerdeki güvenlik uzmanları ve siyasi sınırları yeniden şekillendirme noktasında etki eden küresel toplumsal dönüşümler arasındaki çatışmadan üretilen bir durum olarak görülmelidir (Bigo, 2002: 75-76). Dolayısıyla güvenliğin tanımıyla ilgili temel husus, tehdidin belirlenmesinde gücün kime ait olduğunun tespitinin gerekliliği üzerinedir. Zira tehditlerin değerlendirilmesinde sahadaki (field) aktörlerin otorite konumları, "kişisel,

[22] Güvenlik ve göç konusunda detaylı bir okuma için bkz. Bigo, D. (2002). Security and Immigration: Toward a Critique of the Governmentality of Unease. *Alternatives,* 27, 63-92.

siyasi ve kurumsal çıkarları" önemlidir (Bigo, 2008: 24). Hakim pozisyonları işgal eden aktörler (polis, asker gibi), bu pozisyonlarını kullanarak alternatif söylem ve uygulamaları dışlarlar. Saha (field) ise bu aktörler ile uygulamalarını etkileyen sosyal pozisyonları (habitus) arasında kurulur (Bigo, 2008: 14). Bunun yanında Bigo ve Tsoukala'nın (2008: 5) vurguladığı gibi güvenliksizlik durumu "hakim bir aktörün belirli bir stratejisinin sonucu değil, bir saha etkisidir." Genel olarak ifade etmek gerekirse, güvenlikleştirme teorisi yukarıdan-aşağıya süreçleri kapsayan ve söz-edimlerine odaklanan bir yaklaşım iken, güvenliksizleştirme yaklaşımı ise aşağıdan-yukarıya süreçleri kapsayan ve güvenlik uygulamalarına odaklanan bir yaklaşımdır (Baysal, 2017: 66-67). Özetle, yukarıdan-aşağıya bir süreci kapsayan Kopenhag Okulu'nun güvenlikleştirme yaklaşımının aksine, Bigo'nun öncülük ettiği Paris Okulu, sahanın (field) ve sahadaki aktörlerin rolünü öne çıkararak risk, korku ve huzursuzluk vurguları ile tabandan kaynaklı bir sürecin önemini vurgulamaktadır. Fakat Baysal'ın (2017: 67) vurguladığı üzere, güvenlikleştirme hem yukarıdan aşağıya hem de aşağıdan yukarıya özellikleri olan ve bu sebeple de hem söylemlere hem de uygulamalara odaklanması gereken bir yaklaşımdır. Kısaca bu çalışmanın savunduğu üzere, bağlamın analize dâhil edilmesi güvenlikleştirme çalışmalarında ve çatışma çözümü diplomasisinde oldukça önemli bir unsur olup, hem yukarıdan aşağıya hem de aşağıdan yukarıya yaklaşımların benimsenmesi önemlidir.

1.3. Güvenlik Çalışmalarında Barış Kavramı ve Çatışma Çözümü Diplomasisi: Kavramsal Bağlantılar

1.3.1 Barış Çalışmaları Alanı ve Gelişimi

"Roma devrinden bu yana barış genel olarak absentia belli (savaş halinin olmaması) olarak anlaşılmış ve 'devlet' başlıca analiz birimi olarak kabul edilmiştir." (Özerdem, 2013: 7). Uluslararası güvenlik çalışmaları gibi, barış çalışmaları da 25 yıl içinde iki dünya savaşının ortaya çıkışının önlenmesi noktasında başarısız olunması üzerine, İkinci Dünya Savaşı sonrasında geliştirilmiş bir çalışma alanıdır (Rogers, 2007: 36). Aslında Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasının önlenememesi, savaş sonrasında birçok ismi barış çalışmaları konusunda bazı adımlar atmaya teşvik etmiştir. Ramsbotham, Woodhouse ve Miall'in (2011: 37) sınıflandırmasına göre bunlar barış çalışmaları alanındaki birinci kuşağın çalışmalarıdır.

Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı katliamlar pasifist duyguları yükseltmiş ve özellikle ABD ve Avrupa'da barışı teşvik edici kurumların inşa edilmesi yönündeki çabaları arttırmıştır. Örneğin bu çabalar Milletler Cemiyeti'nin (MC) kurulmasını beraberinde getirmiş ancak bu kurum Versay düzeni yani Almanya ve İtalya'da faşizmin yükselişi, 1930'larda dünya çapındaki ekonomik bunalım gibi sebeplerle başarılı olamamıştır (Kriesberg, 2016: 116-117). Ayrıca barış çalışmalarının kurumsallaşması 1945'e dek başlayamasa da uluslararası ilişkilerin ayrı bir disiplin olarak ortaya çıkması ve 1920-45 arasında Avrupa ve Kuzey Amerika'da uluslararası ilişkiler dersleri ve kurumlarının (MC, Carnegie Endowment for International Peace, German Peace Academy gibi) oluşturulması da bu süreçte barışı teşvik edici gelişmeler olmuştur (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 37)[23]. Dolayısıyla Kriesberg'in (2016: 117) ifade ettiği gibi "Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile İkinci Dünya Savaşı'nın bitişi arasındaki dönemdeki pekçok toplumsal gelişme, çağdaş çatışma çözümünün[24] habercisi" olmuştur.

Barış ve çatışma araştırmaları üzerine ilk kurumlar 1945-65 yılları arasında (ikinci kuşak çalışmalar) ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda Thedore F. Lentz tarafından 1945'te Barış Araştırma Laboratuvarı, Kenneth Boulding tarafından 1957'de Çatışma Çözümü Dergisi ve 1959'da Çatışma Çözümü Araştırma Merkezi kurulmuştur (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 42-43; Kriesberg, 2016: 119). Yine Kuzey Avrupa'da Johan Galtung'un çalışmaları alana detaylı katkılar sunmuş, Oslo'da Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün/Peace Research Institute in Oslo (PRIO) kurulmasına yardımcı olmuştur (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 43-44; Kriesberg, 2016: 120). Bunlar dışında bu süreçte, 1962'de Hollanda-Groningen'de Polemoloji Enstitüsü, 1966'da İsveç'te Stockholm Uluslararası Barış Araştırma Enstitüsü (SIPRI) ve 1969'da Finlandiya'da Tampere Barış Araştırma Enstitüsü kurulmuştur. Yine 1964'te Galtung'un kurucu editörü olduğu Barış Araştırmaları Dergisi faaliyete geçmiştir (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 44).

[23] Detaylı bilgi için bakınız Ramsbotham, O. & Woodhouse, T. & Miall, H. (2011). *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts* (35-42), (3rd Edition). Polity Press.

[24] Çağdaş çatışma çözümü, akademik araştırma ve kuramlaştırmanın yanı sıra geleneksel ve yenilikçi uygulamalar üzerine kuruludur. Çatışmaları sürdürürken ve çözerken şiddete en az düzeyde güvenmeyi ve çatışmaların sona ermesinde dış aracıların rolünü vurgulama eğilimindedir. Başlangıçta şiddeti durdurmaya odaklansa da zamanla şiddet sonrası uzlaşma, adaletin güçlendirilmesi, çatışma yönetim sistemlerinin kurulması ve diğer birçok konu dâhil olmak üzere barış için koşulların oluşturulmasını içerecek şekilde genişlemiştir (Kriesberg, 2016: 115).

Kriesberg'in (2016: 118) sınıflandırmasına[25] göre ise "1946-69 arasındaki birçok gelişme, çağdaş çatışma çözümünün inşa edildiği malzemeleri sağlamış" ve yapılan araştırmalarla yıkıcı savaşların önlenmesine katkı sunmak amaçlanmıştır. Alanın önemli figürlerinden bir diğeri John Burton'dır. Özellikle iletişim ve problem çözme kapsamındaki çalışmalarının öne çıktığı Burton'ın öncülüğünde 1963'te University College London'da Çatışma Analizi Merkezi kurulmuştur (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 45-46; Kriesberg, 2016: 120).

Barış çalışmaları, Soğuk Savaş'ın zirvede olduğu dönemde "yatıştırma çalışmaları" (appeasement studies) olarak adlandırılarak tepki görmüş fakat ilgi alanlarına barışı koruma (peacekeeping), çatışma çözümü ve çatışma sonrası barış inşası (peace-building) gibi hususların da girmesiyle ayakta kalarak büyümeye devam etmiştir (Rogers, 2007: 36). Rogers ve Ramsbotham'ın (1999: 743) ifade ettiği gibi, barış araştırmalarının modern çağı 1957'de Journal of Conflict Resolution'ın (Michigan Üniversitesi) kurulması ve ardından Galtung tarafından 1959'da PRIO'nun kurulması ile başlamıştır. Nitekim PRIO o tarihte, isminde "barış" kelimesi geçen dünyadaki ilk araştırma kuruluşuydu. O dönemden itibaren de Galtung dünya çapında çok sayıda barış araştırmaları enstitüsünün kurulmasına yardımcı olmuştur (Galtung, 2013: 8). 1957'de Kenneth Boulding'in kurduğu Çatışma Çözümü Dergisi (The Journal of Conflict Resolution) ile 1964'de Johan Galtung'un kurduğu Barış Araştırmaları Dergisi (The Journal of Peace Research) çatışma çözümleri alanının önde gelen yayınları olmuşlardır (Galtung, 2013: 8; Arslan ve Çapan, 2013: 46).

Barış çalışmaları zaman içerisinde genişleyerek, devletlerarası ilişkileri inceleme konusu yapmanın yanında ulus, sınıf, cinsiyet, etnisite ile ilgili konuları da kapsamına almıştır. Ayrıca, savaşı durdurmanın ötesinde savaşı aşma ve dönüştürme için çabalama yönünde yol almaya başlamıştır. Yine özne olarak yukarıdan-aşağıya yani devletten bireylere doğru ilerlemiştir (Booth, 2012: 91). 1960'lı yılların sonunda meydana gelen toplumsal ve siyasi hareketler (Vietnam Savaşı, öğrenci ve siyahlara özgürlük hareketleri gibi), demokrasi ve yapısal şiddet konularını gündeme getirmekle birlikte, çatışma çözümünün daha da derinleşmesine ve sosyal konulardaki uzlaşmazlıkların da inceleme alanına

[25] Kriesberg (2016: 116) çatışma çözümünü dört ana dönemde ele almaktadır: 1) İlk gelişmeler (1914-45), 2) Temellerin atılması (1946-69), 3) Genişleme ve kurumsallaşma (1970-89), 4) 1989'dan itibaren ise yayılma ve farklılaşma.

girmesine sebep olmuştur (Arslan ve Çapan, 2013: 46). Şöyle ki, ilk etapta Kuzey ve Güney arasındaki farklılıklar ve çevre krizleri üzerinde durulurken, daha sonra ise kalkınma çalışmaları ve cinsiyet eşitsizliği konuları öne çıkmıştır (Rogers, 2007: 41-42). Özetle barış çalışmaları, devlet merkezli olmayan ve daha küresel düzeydeki sorunları kapsamına alarak çözüm üretme arayışındadır.

1965-85 dönemi üçüncü kuşak çalışmaların olduğu dönem olup, Louis Kriesberg, Chris Mitchell gibi isimlerin çalışmaları öne çıkmıştır (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 49-50). Yine bu süreçte Herbert C. Kelman öncülüğünde Harvard'ta Uluslararası Çatışma Analizi ve Çözümü Programı kurulmuş, 1970 ve 1980'ler boyunca, John W. Burton, Herbert C. Kelman, Leonard Doob, Ronald J. Fischer, Edward E. Azar gibi akademisyenler tarafından problem çözümü ve müzakere konuları üzerine çok sayıda çalıştay gerçekleştirilmiştir (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 50-51; Kriesberg, 2016: 121). Bunlara ek olarak, 1980'lerde Roger Fisher ve William Ury yaptıkları çalışmalarla müzakere ve arabuluculuk kavramlarını daha da geliştirmişlerdir (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 51; Kriesberg, 2016: 122).

1970'lerin başlarında Soğuk Savaş'ın daha kontrollü hale gelişi ile ABD ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ve Çin arasında çeşitli anlaşmalar, kültürel alışverişler görülmüş ancak 1979 yılında SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesi üzerine ABD-SSCB gerginliği tekrar artmıştır (Kriesberg, 2016: 121). 1980 sonrası süreçte Mitchell, Webb, Touval, Zartman, Kressell, Bercovitch, Pruitt, Böhmelt, Toft özellikle Track I arabuluculuk üzerine çalışmalarıyla öne çıkarlarken, Adam Curle ise "yumuşak" arabuluculuk olarak da ifade edilen Track II arabuluculuğun yani gayr-i resmi diplomasinin geliştirilmesinde örnek olmuştur (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 53-54). 1985 yılında Danimarka parlamentosu tarafından Kopenhag Barış Araştırmaları Enstitüsü (COPRI) bağımsız bir enstitü olarak kurulmuştur (Kriesberg, 2016: 124)[26]. Yine Elise Boulding'in çalışmalarının da özellikle sivil toplum fikri, küresel sivil kültür için yeni imkânlar sağlama üzerine önemli katkıları olmuştur (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 55).

[26] Çatışma çözümü alanının gelişimine dair detaylı bilgi için bkz. Kriesberg, L. (2016*). Louis Kriesberg: Pioneer in Peace and Constructive Conflict Resolution Studies* (113-135). Switzerland: Springer International Publishing.

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle beraber dünyada ekonomik entegrasyonun artışı, küresel iletişimin yoğunlaşması, insan haklarına yönelik normların önem kazanması gibi gelişmeler ile ulusötesi toplumsal hareketler ve örgütlerin sayısında artış yaşanmıştır. Dolayısıyla bu tür gelişmeler yıkıcı çatışmaların ortaya çıkışı ve sürmesini engelleyici gelişmelerden olmuştur (Kriesberg, 2016: 125). Çatışma çözümü alanı da bu gelişmelerden hem etkilenmiş hem de onları etkilemiştir. Çatışmaların yürütülme şeklini etkilemiş ve 1990 sonrası barışçıl düzenlemelerin artmasına katkıda bulunmuştur. Dünyadaki bu tür gelişmeler çatışma çözümü alanının evrimi noktasında önemli bağlamı sunmuştur (Kriesberg, 2016: 126). Dolayısıyla 1989 sonrası dönem, çatışma çözümü alanının genişlemesi ve dünya çapında yayılmasının meydana gelmesi ile önemlidir (Kriesberg, 2016: 127). Özetle Wallensteen'in (2002: 33) bahsettiği gibi, Soğuk savaş dönemindeki özellikle küresel çapta etkisini hissettiren nükleer tehditler ve kutuplaşmalar çatışmaların temel dinamiklerinin anlaşılmasını gerekli kılmıştır.

1985'ten itibaren 2005'e kadarki süreci ise Ramsbotham ve diğerleri (2011: 55) "yeniden yapılanma" ve dördüncü kuşak olarak tanımlamaktadırlar. Bu dönemde çatışmaların dönüştürülmesi çabalarında farklı düzeylerdeki, farklı sektörlerdeki ve önleme, barışı koruma, barışı sağlama ve barış inşası gibi farklı yaklaşımların kullanıldığı yani "daha profesyonel nicel ve nitel yöntemlerin" çatışma analizinde geliştirilmesi gibi çalışmalar görülmüştür. Yine bu süreçte STK'ların çatışma çözümü noktasında faaliyetleri oldukça artmıştır (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 56). Ayrıca çatışma çözümü alanı bu "yeniden yapılanma" döneminde eleştirel ve post-yapısalcı düşüncelerden de etkilenmiştir (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 62).

Değer odaklı bir yaklaşım olarak barış araştırmaları, Soğuk Savaş dönemine hâkim olan Hobbesçu güvenlik yaklaşımına karşı çıkan yeni güvenlik çalışmalarının içerisinde ortaya çıkmış bir disiplindir (Brauch, 2008: 31).[27] Bu değer odaklı yönü sebebiyle bilimselliği sorgulanan barış çalışmaları konusunda Galtung, tıp gibi barış çalışmalarının da bir bilim olduğunu, insanların güvenliğini, özgürlüğünü, refahını, kimliğini korumayı ve temel ihtiyaçlarını karşılamayı hedefleyerek barış araştırmacılarının da bir tıp doktorunun yaptığı görevi yaptığını savunmaktadır. Dolayısıyla ona göre nasıl bir doktorun bilim dışı

[27] "Klasik barış ve güvenlik gündemi için Hobbesçu realist, Grotiusçu pragmatik ve Kantçı iyimser dünya görüşleri vardır." Brauch, H. G. (2008 Yaz). Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü. *Uluslararası İlişkiler*, 5 (18), 36.

olduğunu söylemek yanlışsa, barış çalışmaları açısından da bunu söylemek doğru değildir. Zira barış çalışmalarının amacı sadece teorisyenler değil, öğrendiklerini uygulayabilen uygulayıcılar da yetiştirmektir (Galtung, 2013: 12).

Galtung'un dışında, geleneksel güvenlik alanında öne çıkan Walt (1991: 224), güvenlik çalışmaları alanında barış ve işbirliği gibi hususların önemine vurgu yapmaktadır. Ona göre, barış ve işbirliği konusunun sonuçlarına gösterilen büyük önem, bu süreçteki büyüyen alanlardan olup, savaşın nedenleriyle ilgili çoğu teori aynı zamanda barış teorileriyle de ilgilidir. Önceden güvenlik çalışmaları, bir ütopya olarak gördüğü barış konusunda yetersiz araştırma yapma eğilimindeydi ve güvenlik alanında çalışanlara göre barış araştırmacıları güç kullanımını her zaman irrasyonel olarak görmekteydiler (Walt, 1991: 224). Ayrıca kimi barış araştırmacılarının kapitalizmi "çatışmanın güçlü motoru" olarak görmeleri bu iki alanı uzak noktalara atmış ancak zamanla bunlar yakınlaşmaya ve her iki alandaki literatür (saldırı/savunma) benzemeye başlamıştır (Walt, 1991: 224-225).

Brauch (2008: 1-2) da güvenliğin yeniden kavramsallaştırılmasıyla ilgili makalesinde, güvenlik kavramıyla ilgili çeşitli kavramsal tartışmaları ele almakta ve güvenlik kavramının barış, çevre, kalkınma gibi kavramlarla arasındaki bağlantıya da vurgu yapmaktadır. Burada vurguladığı üzere, güvenlik kavramı ile barış kavramı birbirleri ile yakından ilgili iki kavramdır. Walt'a (1991: 225) göre, "barış üzerine iyi bir araştırma, anarşiye realist bir cevaptır ve güvenlik çalışmalarının bir parçası olmalıdır." Zira barışı korumak doğrudan devletlerin ulusal güvenliğine katkı sağlamaktadır. Walt'un bu vurgusundan hareketle, güvenlik ve barış kavramlarının ortaya koyduğu kaçınılmaz bir döngü var diyebiliriz. Şöyle ki, devletler ulusal güvenliklerine tehdit olarak algılamaları sebebiyle bazı meseleleri/ülkeleri güvenlikleştirmektedirler. Ama aslında barışın sağlanması da ulusal güvenliğe hizmet etmektedir. Kriesberg'in (2016: 96) vurguladığı üzere, "güvenlik, büyük ölçüde meşru şiddet içermeyen çatışma yönetimi prosedürlerinin gücüne bağlıdır. Hukukun üstünlüğünün etkin bir şekilde sürdürülmesi, bir sosyal sistemdeki tüm insanlar için önemli bir güvencedir." Özetle, Kriesberg'in açıkça vurguladığı gibi güvenlik, çatışma çözümü mekanizmalarının ne derece işletildiğiyle yakından ilgilidir.

Birleşmiş Milletler (BM) Şartı'nda da yer aldığı üzere, güvenlik ve barış kavramları birbiriyle yakından ilgili iki kavramdır (Brauch, 2008: 28). Örneğin BM Şartı madde 1/1'de yer aldığı üzere, BM'nin en temel amacı şu şekilde düzenlenmiştir.

> "Uluslararası barış ve güvenliği korumak ve bu amaçla: barışın uğrayacağı tehditleri önlemek ve bunları boşa çıkarmak, saldırı ya da barışın başka yollarla bozulması eylemlerini bastırmak üzere etkin ortak önlemler almak ve barışın bozulmasına yol açabilecek nitelikteki uluslararası uyuşmazlık veya durumların düzeltilmesini ya da çözümlenmesini barışçı yollarla, adalet ve uluslararası hukuk ilkelerine uygun olarak gerçekleştirmek."

Bu ibarenin dışında, BM Şartı madde 2/3'te düzenlendiği üzere, "tüm üyeler, uluslararası nitelikteki uyuşmazlıklarını, uluslararası barış ve güvenliği ve adaleti tehlikeye düşürmeyecek biçimde, barışçı yollarla çözerler" ibaresi de yine güvenlik ve barış kavramlarının birbiriyle oldukça ilgili iki kavram olduğunu ortaya koymaktadır.

Güvenlik ve barış kavramlarının bu yakın işlevsel yönlerinin yanı sıra, Booth (2012: 209) güvenlikleştirme çalışmaları ve barış çalışmaları arasında kıyaslama yaparak, güvenlik sorunlarının geleceğine yönelik fikir sunması açısından barış çalışmalarını daha verimli bulmaktadır. Zira ona göre güvenlikleştirme çalışmalarının karmaşık bir yapısı bulunmaktadır. Ayrıca Booth (2012: 209), güvenlik gündeminin Johan Galtung gibi önde gelen barış araştırmacılarının getirdiği kuramsal yeniliklerle genişletilmiş olduğunu söylemektedir. Örneğin Galtung'un yapısal şiddet kavramı, 1960'lar ve sonrasındaki süreçte barış çalışmaları gündeminin revize edilmesine katkı sunmuştur. Açlık, hastalık, evsizlik, ihmal, eşitsizlik, demokrasi eksikliği gibi kasıtlı bir şiddet eyleminin söz konusu olmadığı durumları Galtung dolaylı ya da "yapısal şiddet" olarak ifade etmektedir. Nitekim bu tür durumlarda doğrudan bir şiddet söz konusu olmasa da zamanla insanlar bu durumlardan ötürü hayatlarını kaybedebilmektedir. Bu sebeple Galtung (2013: 11-12 ve 35) "doğrudan şiddet"in aksine bu tür durumlar için "yapısal şiddet" kavramını kullanmaktadır.

Yapısal şiddete daha sonra Galtung "kültürel şiddet" kavramını da eklemiştir. Milliyetçilik, ırkçılık, cinsiyetçilik ve eğitimde, medyada, edebiyatta, sinemada, sanatta, sokak adlarında, savaş kahramanlarını kutlayan anıtlarda yer verilen ayrımcılık ve önyargının diğer formlarını Galtung (2013: 12) "doğrudan ve yapısal şiddetin entelektüel gerekçesi" olarak görmektedir. Yani din, ideoloji, dil, sanat gibi alanlardaki semboller

(bayrak, marş, geçit töreni, afişler vb.) doğrudan ya da yapısal şiddeti meşrulaştırmak için kullanılabilmekte, bu ise kültürel şiddeti ifade[28] etmektedir (Galtung, 2013: 38-39 ve 41).

Özetlemek gerekirse, Galtung'un terminolojisinde şiddetin üç türü bulunmaktadır: doğrudan şiddet, yapısal şiddet ve kültürel şiddet. Galtung'un (2013: 46) ifadesiyle "doğrudan şiddet bir olaydır; yapısal şiddet inişli çıkışlı bir süreç ve kültürel şiddet, temel kültürün yavaş dönüşümleri göz önüne alındığında, uzun dönem özünde aynı kalan 'kalıcı' bir süreçtir."

Yine barış çalışmaları, bireyden uluslararası sisteme kadar, çok düzeyli analizi kapsayan disiplinlerarası bir alandır (Rogers, 2007: 43). Barış çalışmaları başlangıçtan itibaren çok disiplinli olduğundan ötürü bağımsız bir disiplin ya da bir alt disiplin şeklinde gelişme imkânı bulamamış ancak, zamanla genişlemiş ve uluslararası ilişkiler dışında sosyoloji, psikoloji, antropoloji, siyaset bilimi, ekonomi, uluslararası hukuk ve tarih dahil olmak üzere birçok disiplini de kapsamına alarak uyum, işbirliği ve çatışma dönüşümü yoluyla şiddetin olumsuzluğunu anlamaya çalışmıştır (Booth, 2012: 89-90; Galtung, 2013: 139).

Soğuk Savaş sonrası süreçte, güvenlik çalışmaları ve barış çalışmaları alanlarının daha fazla birbirine yaklaştığını ifade eden Kriesberg'e göre, önleyici diplomasi, barış koruma, barış inşası ve barış çalışmaları alanları "güvenlik çalışmalarının yeni alt alanları olarak" yer almıştır (Aktaran: Beriker, 2009: 5-6). Ayrıca krizleri önlemek, barışı koruma (peace-keeping), barış yapma (peace making) ve barışın inşasındaki (peace building) daha kısa süreli unsurlar gibi kavramlar barışı destekleme unsurları olarak yer almaktadır (Rogers ve Ramsbotham, 1999: 750).

Bunların dışında barış çalışmaları, öğrenciler ve araştırmacılar üzerinde etik motivasyonları içerdiğinden, hem analitik hem de normatif bir özelliğe sahiptir. Bunların dışında barış çalışmaları, kamuoyu oluşturucular ve politika yapıcılarla yakından ilgilidir (Rogers, 2007: 45). Nitekim Coşkun'un (2008: 408) da vurguladığı üzere, toplumlar ve devletlerarasında barış kültürünün yerleştirilmesi güvenlikdışılaştırma için çok önemli bir adımdır. Bu noktada barış kültürünün tanımına yer vermek gerekirse, Galtung'un (2013: 42) ifadesiyle "kültürel şiddetin karşıtı kültürel barış olacaktır, yani bir kültürün doğrudan

[28] Kültürel şiddet konusuyla ilgili detaylı bilgi ve Johan Galtung'un hayatı, çalışmaları ve eserlerine dair detaylar için bkz. Galtung, J. & ve Fischer, D. (2013). *Johan Galtung: Pioneer of Peace Research* (Vol. 5). Springer Briefs on Pioneers in Science and Practice.

barışı ve yapısal barışı meşrulaştırmaya hizmet eden yönleri. Bir kültürde bu türden çok ve çeşitli yönler bulunursa, ona 'barış kültürü' adını verebiliriz." Kısaca "barış kültürü, barışı teşvik eden bir kültürdür" (Galtung, 2013: 151).

1.3.2. Çatışma Çözümü Diplomasisi: Tanım ve Genel Özellikler

Genel olarak barış araştırmaları ve güvenlik kavramı ile ilişkisine değindikten sonra, çatışma çözümü disiplinine bakmak gerekirse; "çatışma, toplumsal değişimin içsel ve kaçınılmaz bir yönüdür. Toplumsal değişimin yarattığı yeni oluşumların kalıtsal kısıtlamalara karşı ortaya çıkan çıkarların, değerlerin ve inançların heterojenliğinin bir ifadesidir." (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 17). Soğuk Savaş sonrası dönemde, çeşitli ihtilafları barındırsa da "çatışma çözümleri" barış çalışmalarının en hızlı büyüyen yönlerinden birisi olmuştur. Arabuluculuk, çatışmaların dönüşümü, çatışma sonrası barış inşası gibi süreçleri de içeren çatışma çözümleri, hem akademik hem de hükümet dışı örgütler ve uluslararası kuruluşlar bağlamında gelişmekte olan bir alandır (Rogers, 2007: 50). Çatışma çözümü yaklaşımı ABD'de 1960'lı yıllarda iktisat ve sonrasında sosyal psikoloji alanlarından beslenerek önemli kuramsal gelişmeler kaydetmiştir. Uluslararası ilişkiler biliminin çatışma çözümü alanına eğilmesi ise Soğuk Savaş döneminde ABD ve SSCB arasındaki ilişkiler üzerine gerçekleşmiş ve arabuluculuk, müzakere, paralel diplomasi gibi konular uluslararası ilişkiler alanında çalışılmaya başlanmıştır (Beriker, 2009: 23-24). Yeni fikirlerin ilgi çekmesiyle birlikte bilimsel dergilerin ve kurumların oluşturulması sonucu çatışma çözümü alanı büyümeye ve yayılmaya başlamış ve sosyal çatışmalar, iç savaşlar, uluslararası krizler, arabuluculuk ve müzakere gibi yaklaşımları inceleyen çeşitli alt dallar geliştirmiştir (Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, 2011: 4).

1980'lerin ilk yıllarında John Burton ve arkadaşlarının realist uluslararası ilişkiler geleneğine alternatif olarak yöneldikleri bir alan olan çatışma çözümü, ilerleyen süreçte farklı disiplinlerden de etkilenerek "melez kavramlar, yöntemler ve uygulamalar üretmiştir." (Beriker, 2009: 28). Günümüzde ise oldukça genişleyen çatışma çözümü çalışmaları barış, şiddet, çevre ve cinsiyet gibi alanları da bünyesinde barındıran disiplinlerarası bir uğraş haline gelmiştir (Arslan ve Çapan, 2013: 46). Bu bağlamda çatışma çözümü disiplini farklı ontolojik ve epistemolojik yaklaşımlardan beslenmekte olup yöntemsel bağlamda eklektik bir özelliğe sahiptir (Beriker, 2009: 24).

Booth'a (2012: 93) göre, hem akademik hem de siyasi alanda ihmal edilmiş olan çatışmanın önlenmesi ve çözümlenmesi yaklaşımları buna rağmen, ümit vaat eden alanlardır. Çatışmanın altında yatan sebeplere yönelmek ve çatışmanın dönüştürülmesi için şiddet içermeyen yaklaşımların araştırılması, modern barış çalışmalarının temel unsurları içerisinde yer almaktadır (Rogers, 2007: 45). Nitekim "çatışma çözümüne dair yeni akım yaklaşımlar sadece şiddet davranışlarını durdurmayı değil aynı zamanda adalet, insani gereksinimler, meşruiyet ve eşitlik gibi temel ilkeleri yansıtan yeni etkileşim biçimlerinin kurulmasını kendilerine hedef olarak koyarlar." (Bercovitch ve Jackson, 2020: 27).

Çatışma çözümü yeni bir kavram olsa da uluslararası hukuk, çatışma teorisi, işbirliği ve entegrasyona ilişkin kökleri vardır. Çatışma çözümü alanı 1990'larda merkezi ve önemli hale gelmiştir. Nitekim bu alandaki çalışmalar 1980'lerin ortalarından itibaren dikkatleri çekmektedir ve bu alandaki literatürün artışı sonraki yıllarda olmuştur (Wallensteen, 2002: 7). Çatışma çözümü literatürüne genel olarak bakıldığında çatışmaların yapısal sebepleri dışında algısal sebeplerinin de olabileceği dikkat çekmektedir (Beriker, 2009: 24). Bu açıdan çatışma çözümü literatürü ile güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma literatürü arasında bağ kurabilmekteyiz. Nitekim güvenlikleştirme yaklaşımında da yapısal sebepler dışında özellikle söz-edimleriyle yönlendirilen algılar son derece önemlidir.

Kavramın kapsamına dair fikir birliğinin bulunmadığını vurgulayan Kriesberg (2016: 113) çatışma çözümünü şu şekilde tanımlamaktadır: "çatışma çözümü, aileler, kuruluşlar, topluluklar veya ülkeler içinde veya arasında olsun, tüm çatışma alanlarıyla ilgilidir." Wallensteen (2002: 8), barış anlaşmalarının çatışma çözümü açısından önemli bir unsur olduğunu ifade etmekte zira böyle bir anlaşma olmaksızın çatışmanın tarafları arasında çatışma çözümüne dair bir süreçten bahsedilemeyeceğini vurgulamaktadır. Her ne kadar barış anlaşması barışı sağlamada yeterli olmasa da kalıcı barışa yönelik ilk adımı teşkil etmesi açısından önemlidir. Bu vurgulardan hareketle Wallensteen (2002: 8) çatışma çözümünü "çatışan tarafların temel uyuşmazlıklarını çözen, taraflar olarak birbirlerinin daimi varlığını kabul eden ve birbirlerine karşı tüm şiddet eylemlerinin sona erdirildiği bir anlaşmaya girdikleri durum" şeklinde ifade etmektedir. Dolayısıyla çatışma çözümü ile barış aynı şeyler değildir. Çatışma çözümü, barışın sınırlı tanımından yani savaşın olmaması durumundan daha fazlasını ifade ederken; barışın adalet, işbirliği, entegrasyon

gibi geniş anlamları barındıran yönü dikkate alındığında, çatışma çözümünün bu kadar büyük değerleri kapsayıp kapsamayacağı baştan söylenemez. Yani bu, tarafların ne istediklerine veya neyi buna dâhil etmeyi kabul edeceğine göre değişmektedir. Bu anlamda, çatışma çözümü daha geniş değerleri içerebilir ya da içermeyebilir (Wallensteen, 2002: 10). Dolayısıyla çatışma çözümü kavramı, barışın dar tanımı ile geniş tanımı arasında bir noktada yer almaktadır (Wallensteen, 2002: 11).

Bu noktada Beriker'in (2009: 24) de vurguladığı gibi "barışçıl çözüm yöntemlerinin etkin kullanılamaması" faktörü çatışmaların ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir. Örneğin müzakere süreçleri, iki ülke arasında güvenin tesis edilmesi, iyi iletişimin geliştirilmesi, taraflar arası bilgi sağlanması gibi konularda fayda sağlayabilecek bir araç olmasının yanında, müzakere süreçleri iyi planlanmamışsa aksi yönde bir etki de yaratabilmektedir (Bayer, 2009: 56).

1.4. Çatışma Çözümü Diplomasisi ve Güvenlikdışılaştırma Yaklaşımının İşlevsel Yönleri

Tezin esinlendiği önemli bir çalışma Andrea Oelsner'ın "(De)Securitisation Theory and Regional Peace: Some Theoretical Reflections and a Case Study on the Way to Stable Peace" adlı makalesidir. Oelsner (2005) burada, güvenlikdışılaştırma süreci ile barışın istikrarı (peace stabilisation) ve barışın konsolidasyonu (peace consolidation) arasında bir bağlantı kurmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken Oelsner, ilk olarak güvenlik (security) - güvenlikdışılaştırma (desecuritisation) – güvenlik topluluğu (asecurity) sırasını, dizisini tartışmaktadır. Oelsner için bu silsile, tehdidin öznelerarası algılarının iç (domestic) dönüşümünü teşkil etmektedir (Oelsner, 2005: 1). Bu silsilenin dış tamamlayıcısı olarak ise, kırılgan/istikrarsız (fragile/unstable) barış - soğuk (cold) barış - pozitif barış sırasını ileri sürmektedir. Bu dizi, iki taraflı ya da bölgesel bir ilişkiyle ilgilidir. Pozitif barış ise kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır: istikrarlı (stable) barış ve çoğulcu güvenlik topluluğu (pluralistic security community) (Oelsner, 2005: 1). Oelsner'in, barış türlerini açıklayan tablosu şu şekildedir:

Tablo 3: Barış Türleri

Negatif Barış	Kırılgan (Fragile) Barış İstikrarsız (Unstable) Barış Soğuk (Cold) ya da Şartlı (Conditional) Barış
Pozitif Barış	İstikrarlı (Stable) Barış Çoğulcu Güvenlik Topluluğu (Pluralistic Security Community)

Kaynak: (Oelsner, 2005: 8).

Barış türlerine daha yakından bakacak olursak; negatif barış, savaşın olmadığı ancak savaşa yönelik hazırlıkların ve acil durum planlarının olduğu bir durumu ifade etmekte olup, şiddetli çatışmaların ne kadar sıklıkla gerçekleştiğine bağlı olarak, bu kategori de kendi içerisinde kırılgan, istikrarsız ve soğuk barış olarak üçe ayrılmaktadır (Oelsner, 2005: 7). Galtung'a göre (2013: 173) negatif barış, doğrudan şiddet türlerinin olmadığı ancak bu yönüyle şiddetin olmaması açısından iyi ama barışın eksik olması yönünden yetersiz olan ve tam bir barış halinin olmadığı bir durumdur. Boulding'in ifade ettiği üzere ise negatif barış "kargaşa, gerginlik, çatışma ve savaşın yokluğu" olarak ifade edilmektedir (Aktaran: Bayer, 2009: 39). Ancak Galtung'a (2013: 36) göre, barışı savaşın karşıtı olarak anlamak ve sadece savaşı sınırlandırmaya çalışmak son derece dar bir bakıştır. Negatif barış halinde, çatışan taraflar arasındaki uyuşmazlığın temel dinamiklerinin yani sorunun kökeninin ele alınmamasına yönelik eleştiriler pozitif barış yaklaşımlarını savunan teorisyenleri öne çıkarmıştır (Özerdem, 2013: 8). Kısaca negatif barış konusundaki çalışmalar şiddetin kullanılmaması ve gayr-i meşru hale getirilmesiyle ilgiliyken; pozitif barış çalışmaları ise uyumun kullanılması ve meşrulaştırılmasıyla ilgilidir (Galtung, 2013: 39). Kriesberg'in (2016: 159) vurguladığı gibi "negatif barışın değeri küçümsenmemelidir" zira negatif barış "pozitif barışı geliştirmek ve sürdürmek için makul bir önkoşuldur." Negatif barış konusundaki bu açıklamalardan sonra, Oelsner'ın (2005: 18) de ifade ettiği gibi güvenlikleştirme negatif barış sürecinin kapsamına dâhildir.

Negatif barış türlerini genel olarak incelediğimizde kırılgan barış, potansiyel çatışmaların var olduğu, bölgesel çatışma ihtimallerine dair silahlı kuvvetlerin hazırlık içerisinde bulunduğu ve dolayısıyla devletlerin her türlü savaşa hazır olduğu durumdur (Oelsner, 2005: 7). Her ne kadar askeri çatışmalar sık sık meydana gelse de, kırılgan barış halen bir barış alanı olarak ifade edilebilir. Nitekim bu çatışmalar güvenliksizlik hali algılanmadıkça, uluslararası bir savaş düzeyine ulaşmaz (Oelsner, 2005: 7). İstikrarsız

barış, silahlı çatışmaların olmadığı ya da sadece uzak geçmişte olduğu ancak savaşa yönelik planlama ve hazırlıkların var olduğu bir evredir. Dolayısıyla güvenliksizlik ya da güvenlik hali açısından geçerli olan bu durum, güvenlik topluluğu (asecurity) hali için söz konusu değildir (Oelsner, 2005: 7). Bu noktada Oelsner (2005: 9), ortak sınır boyunca askeri birliklerin konuşlandırılması, yakın savaş, silahlanma yarışı, toplumlararası güvensizlik ve antipati, az ya da uzun aralıklı diplomatik ziyaretler, kişilerin dolaşımıyla ilgili engeller gibi hususları yüksek düzeyde güvensizlik algısı ile güvenlikleştirilmiş ilişkilerin ve bu anlamda kırılgan ya da istikrarsız barışın işaretleri olarak belirtmektedir. Yani Kopenhag Okulu kavramlarıyla bahsettiğimizde, kırılgan ve istikrarsız barış hali güvenliksizlik, güvenlik ve güvenlikleştirme süreçlerini kapsamaktadır.

Güvenliksizlik halinin söz konusu olmadığı bir durum olan soğuk ya da şartlı barış, kademeli bir yumuşama sürecinin başladığı ya da yerel aktörlerin savunma kapasitelerinin üstün olduğunu düşündükleri durumda söz konusu olur. Bu durum "güvenin varlığından ziyade, halen savaşın yokluğu halidir" (Oelsner, 2005: 7). Güven ve güvenlik arttırıcı önlemler çatışan taraflar arasındaki mevcut belirsizliğin, yanlış algılamaların, tedirginliğin ve gerilimlerin azaltılmasını ya da yok edilmesini hedefleyen önlemlerdir (Bercovitch ve Jackson, 2020: 171). Bu önlemler kanalıyla bir karşılıklı hesap verebilirlik sisteminin varlığı ise muhtemelen soğuk ya da istikrarlı barışın göstergesidir. Bu durumda bazı konular halen güvenlikleştirilmiş ve bu sebeple yakından takip edilmesi gerekmektedir (Oelsner, 2005: 9).

Diplomatik ziyaretler ve gerilimin giderilmesine yönelik açıklamalar ve konuşmalar, güven ve güvenlik arttırıcı önlemler, problem çözme mekanizmalarını göstermektedir. Karşılıklı güven durumu çok yüksek oranda olmasa da, taraflar tavırlarını daha öngörülebilir ve şeffaf yapmak için ortak mekanizmalar geliştirirler. Bu durumun içindeki devletler, soğuk ya da şartlı barış hali içerisinde bulunmaktadır (Oelsner, 2005: 9). Oelsner'in (2005: 9) de vurguladığı gibi, devletler bu aşamada, negatif barışı pozitif barışa taşıyacak çabalar içerisinde olsa da, bu ortak mekanizmalardan birisinin çökmesi halinde, durum istikrarsız ya da kırılgan barışa ve hatta savaşa evrilebilir. Bu aşamada barışı istikrarsız hale getirmemeye özen gösteren taraflar, daha sıkı bağlar kurmak yerine, bazı konuları güvenlikleştirilmiş olarak bırakmayı ve tetikte, tedbirli halde beklemeyi tercih etmektedirler (Oelsner, 2005: 9).

Richmond'un ifade ettiği üzere pozitif barış, "insan güvenliği ile alakalı daha geniş meseleleri içine alan" bir süreçtir (Aktaran: Bercovitch ve Jackson, 2020: 27). Boulding'e göre ise pozitif barış, "iyi bir yönetim durumu, çatışmaların düzenli bir şekilde sonuçlandırılması, olgun ilişkilerle bağlantılı bir uyum, karşılıklı nezaket ve sevgi"yi içermektedir (Aktaran: Bayer, 2009: 39). Kısaca, emniyet ve güven halinin hâkim olduğu pozitif barış içerisindeki devletler savaşa yönelik bir hazırlık içinde olmadıkları gibi diğer devletlerin de böyle bir hazırlık içerisinde olduğunu düşünmezler (Oelsner, 2005: 7). Tüm anlaşmazlıklar çözülmese de taraflardan hiçbiri uyuşmazlıkları gidermek için ikili ve bölgesel ilişkilerde güvenlik dilini ve zor kullanmayı düşünmezler. Oelsner'ın (2005: 7) ifade ettiği üzere, tarafların kendi aralarında bir savaş olasılığını düşünmedikleri pozitif barış, kendi içerisinde istikrarlı barış ve çoğulcu güvenlik topluluğu olarak ikiye ayrılmaktadır.

Akıcı iletişim kanalları, ortak pazar gibi ortak fayda sağlayıcı projelerin, ortak kurumların, yüksek düzeyde karşılıklı bağımlılık, insanların kolayca ve özgürce dolaşımı gibi hususların olduğu durum, yüksek düzeyde karşılıklı güvenin olduğu duruma işaret etmektedir (Oelsner, 2005: 9-10). Karşılıklı güvenin yüksek olduğu ve dolayısıyla uyuşmazlıkların çözümü için güç kullanımı ve tehdidinin düşünülmediği böylesi bir durumda, "istikrarlı barıştan ya da eğer devletler ve toplumlar arasındaki biz duygusu ve topluluk duygusu gelişmişse, çoğulcu güvenlik topluluğunun varlığından bile bahsedilebilir" (Oelsner, 2005: 10). İstikrarlı barış, "iki devlet arasında bir anlaşmazlık, hatta ciddi bir anlaşmazlık durumunda bile taraflardan birinin güce başvurmayı, hatta güce başvurma tehdidinde bulunmayı düşünmeyeceği bir ilişki" şeklinde de tanımlanabilmektedir (Bayer, 2009: 42). Oelsner (2005: 18) güvenlikdışılaştırmayı barışın istikrarı/istikrarlı barış (peace stabilisation) olarak adlandırmaktadır. Zira istikrarlı barış ve konsolide olma süreci, kırılgan, hassas, kolayca tersine çevrilebilir ve önemli oranda siyasi iradeye ihtiyaç duyan bir süreçtir.

"İstikrarlı barışın daha katılımcı bir türü" olarak ifade edilen çoğulcu güvenlik topluluğu, toplumlar arasındaki bağların, karşılıklı sevginin ve bir tür ortak kimliğin geliştirildiği ve savaşın olanaksız olduğu bir süreçtir. "Tüm çoğulcu güvenlik toplulukları istikrarlı barışın da alanlarıdır. Ancak, istikrarlı barışın tüm alanları çoğulcu güvenlik topluluğu değildir" (Oelsner, 2005: 8). Ortak kurumların oluşturulduğu, uyumlu ulusal rejimlerin tesis edildiği, yüksek düzeyde karşılıklı bağımlılığın bulunduğu, ortak sınırdaki askeri

birliklerin çekildiği ya da olmadığı durumlar, taraflar arasında güvenin varlığına ve böylece istikrarlı barış haline ya da hatta çoğulcu güvenlik topluluğuna işaret etmektedir (Oelsner, 2005: 9). Wæver (1998: 81) böylesi bir güven halini "güvenlik topluluğu" (asecurity) olarak ifade etmekte ve bunu "topluluk ve kimliğe dayalı" bir istikrarlı barış olarak tanımlamaktadır (Wæver, 1998: 93). Adler ve Barnett'in tanımlamasıyla çoğulcu güvenlik topluluğu "egemen devletlerden oluşan ve halklarının güvenilir barışçıl değişim beklentileri bulunan bağımsız devletlerden oluşan devletler üstü bir bölge"dir (Aktaran: Bayer, 2009: 43).

Bu aşama çatışma çözümlerinin son evresi ve nihai hedefi olan "uzlaşma" (reconciliation) evresine tekabül etmektedir. Uzlaşma, tarafların aralarında mevcut radikal farklılıklara rağmen, şiddete başvurmadan yaşamayı öğrenmeleri anlamına gelmektedir (Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, 2011: 246). Karşıtlıkları uzlaştırmak ve farklılıklar arasında köprü kurmayı içeren uzlaşma, bireyler arasında olduğu gibi devletler, uluslar gibi büyük gruplar arasında da mümkün olmakla birlikte diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasından, çelenk koyma veya resmi pişmanlık ifadeleri gibi sembolik jestlere ve ortak kurumlar yaratma ve kültürel değişimleri teşvik etme çabalarına kadar uzanabilir (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 247). Kriesberg'in (2016: 92) tanımladığı üzere uzlaşma, "kişilerden uluslara kadar değişen pek çok farklı türde taraf arasında meydana gelir ve karşıt taraflardan bireyler ve gruplar arasında, tabanda, orta ve elit düzeylerde meydana gelir." Yani ülkeler, halklar, siyasi ve dini kuruluşlar, şehirler, bölgeler veya mahalleler arasında uzlaşmadan bahsedilebilir (Kriesberg, 2016: 92-93). Kriesberg'in (2016: 93-94) vurguladığı üzere uzlaşma, "gerçekler, adalet, saygı ve güvenlik" boyutlarında çeşitli düzeylerde uyuşmayı gerektirir. Ayrıca Kriesberg (2016: 94) uzlaşma konusunda "resmi soruşturmalar, adli kovuşturmalar, edebi ve kitle iletişim araçları tasvirlerinin tümünün, gizlenmiş veya reddedilmiş suistimallerle açıkça yüzleşmenin yolları" olduğunu ve ayrıca zararı verenlerin olanlardan dolayı sorumluluk kabul ettikleri ölçüde uzlaşmanın daha da artacağını ifade etmektedir.

Uzlaşılacak tarafların ortak bir kimliğe sahip aynı sosyal sistemin parçası olma derecesindeki değişiklikler, Almanya ve Fransa örneğindeki gibi, aralarındaki uzlaşmanın kapsamını ve niteliğini büyük ölçüde etkilemektedir. Tam tersine Yahudi-Arap ilişkilerinde olduğu gibi, güçlü bir ortak kimliğin yokluğu ise uzlaşmayı engellemektedir. (Kriesberg, 2016: 106-107). Ayrıca 1915 Ermeni olaylarından sonra Türkiye-Ermenistan

ilişkilerinde olduğu gibi, bazı çatışmaların çözümünün önünde ciddi engeller bulunmakta, bu durum ise uzlaşma sürecinin başarısız olmasına yol açabilmektedir (Kriesberg, 2016: 109). Çatışma sonrası geçiş sürecinin önemli bir parçası olan uzlaşma konusundaki ciddi bir zorluk ise çatışmanın ardından sahadaki insanların tamamının geçmiş meselelerle alakalı olarak eşit derecede ilgileneceği varsayımıdır (Atashi, 2009: 55). Atashi'nin (2009: 56) vurguladığı üzere, şiddet içeren bir geçmişle mücadele eden herhangi bir toplumda, uzlaşma süreci "geçmiş acıların tüm hatıralarını silmeyi değil, daha fazla acı çekmeyi önlemeyi" hedeflemelidir.

Elbette güvenlikdışılaştırma ile neticelenebilecek bir ilişki, hiç de az rastlanmadığı üzere güvenlikleştirme evresine gerileyebilir, yeniden şiddet sarmalına girebilir. Çatışma çözümleri kavramlarıyla birlikte değerlendirmek gerekirse, "çatışma çözümlerinin en temel noktalarından birisi çatışmanın "nasıl" yönetileceği hususudur. Zira çatışma, nasıl yönetilirse ona göre şekillenecektir. Daha açık bir ifadeyle, herhangi bir sebeple ve türde ortaya çıkan çatışma, iyi yönetilirse iyi, kötü yönetilirse kötü bir yöne doğru evrilecektir." (Keskin Karagöl, ORMER, 2015: 2). Güvenlikleştirilmiş bir ilişkinin de çeşitli çatışma yoğunluklarına doğru ilerleme ihtimali mevcuttur. Bu konuda farklı sınıflandırmalar mevcut olmakla birlikte, Heilderberg Institute for International Conflict Research (HIIK) tarafından 2021 yılında paylaşılan aşağıdaki gruplandırma dikkat çekicidir:

Tablo 4: Çatışma Yoğunlukları

Yoğunluk Seviyesi	Terminoloji	Şiddet Seviyesi	Yoğunluk Sınıfı
1	Anlaşmazlık (Dispute)	Şiddet Içermeyen (Non-Violent) Çatışmalar	Düşük
2	Şiddet Içermeyen Kriz (Non-Violent Crisis)	Şiddet Içermeyen (Non-Violent) Çatışmalar	Düşük
3	Şiddetli Kriz (Violent Crisis)	Şiddet Içeren (Violent) Çatışmalar	Orta
4	Sınırlı Savaş (Limited War)	Şiddet Içeren (Violent) Çatışmalar	Yüksek
5	Savaş (War)	Şiddet Içeren (Violent) Çatışmalar	Yüksek

Kaynak: (HIIK, 2021: 9).

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, kriz evresinde özellikle de şiddet içermeyen kriz evresinde, krizin her iki yöne de yani pozitif ya da negatif olarak ilerleme ihtimalinin

yüksek olmasıdır. Dolayısıyla çatışma çözümü yaklaşımı kapsamında oldukça hassas olan bu evrede aktörlerin rolleri, söylem ve eylemleri oldukça önemlidir. Şiddet sarmalına girmiş bir kriz durumunda yapılması gereken ise, taraflar arasında ilk etapta şiddeti durdurmak, akabinde de normalleşme ve güvenlikdışılaştırma evrelerine geçiş için birtakım çatışma çözümü tekniklerinin uygulanmasının gerekliliğidir. Ramsbotham, Woodhouse ve Miall (2011: 14) bu konudaki yaklaşımlarını aşağıdaki tablo ile özetlemektedir.

Aşağıdaki tablodan da görülebileceği üzere, çatışmayı dönüştürme aşaması, çatışma çözümlerinin en derin seviyesini temsil etmekte olup, "şiddeti yeniden üreten kurum ve söylemlerde olduğu kadar, çatışan tarafların kendilerinde ve ilişkilerinde de derin bir dönüşümü ifade etmektedir" (Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, 2011: 31-32). Bu aşama barış inşası sürecinin en derin seviyeleri olan yapısal ve kültürel barış inşa süreçlerini kapsayan aşamadır. Bunun "kişisel, toplumsal, küresel ve ekolojik alanları" birbirine bağlayarak küresel kültürler arasında kendisini göstermesine ise kozmopolit çatışma çözümü (cosmopolitan conflict resolution) denilmektedir (Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, 2011: 31-32).

Tablo 5: Çatışma Çözümü Evreleri-Çatışma Yoğunlukları-Çatışma Çözümü Teknikleri

Çatışmayı Önleme/Kontrol/Yatıştırma (Conflict Containment)	Şiddet	Önleyici Barış Koruma (Preventive Peacekeeping)
	Savaş	Savaşı Sınırlama (War Limitation)
	Ateşkes	Barış Koruma (Peacekeeping)
Çatışmayı Çözme (Conflict Settlement)	Anlaşma	Barış Yapma (Peacemaking) (Elite Peacemaking)
Çatışmayı Dönüştürme (Conflict Transformation)	Normalleşme	Yapısal Barış İnşası (Structural Peacebuilding)
	Uzlaşma	Kültürel Barış İnşası (Cultural Peacebuilding)

Kaynak: (Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, 2011: 14).

Kriesberg'in (2016: 154) ifade ettiği üzere, çatışma dönüşümü "yıkıcı çatışmaların nasıl değişip nispeten yapıcı hale geldiğini ve ayrıca insanların bu tür değişiklikleri teşvik etmek için nasıl davrandıklarını" araştıran bir alandır. Nitekim taraflar arasındaki ateşkes

görevinin yerine getirilmiş olması Galtung'un (2013: 173) ifade ettiği üzere, tam bir barış sürecinin altıda birini teşkil etmekte ve bunun doğrudan, yapısal ve kültürel barışı inşa etme görevleri ile desteklenmesi gerekmektedir.

Barış inşası (peacebuilding) aşağıdan yukarıya (bottom-up) barışın yapımını ifade etmekte olup güven ve işbirliğine dayalı ilişkiler amaçlanmaktadır. Galtung'a göre, barış inşa süreci çatışmanın kökeninde yatan anlaşmazlıkları gidermeyi amaçlamakta ve bu anlamda pozitif barışı kurma çabası taşımaktadır. Yapısal ve kültürel şiddeti sona erdirmeyi amaçlayan pozitif barış, Kopenhag Okulu'nun kavramları ile "güvenlikdışılaştırma" ve "güvenlik topluluğu" (asecurity) olarak ifade edilmektedir (Balamir Coşkun, 2008: 397).

Çatışma yönetiminin kavramsal bir analizini ele alan Akyeşilmen'in "Çatışma Yönetimi: Kavramsal Bir Analiz" (2013) adlı makalesi literatürdeki önemli bir başka çalışmadır. Çatışma yönetimi kapsamında yer verilen çatışmayı yatıştırma, çatışma çözümü ve çatışmayı dönüştürme evrelerine dair önemli bir bilgi kaynağıdır. Buna göre, çatışmayı önleme, yatıştırma ve çatışma çözümü aşamaları yani çatışmayı dönüştürme evresinden önce gelen aşamalar, geçici evreler olarak görülmektedir. Dolayısıyla Akyeşilmen'in (2013: 37) vurguladığı gibi "çatışmayı dönüştürmeyi hedeflemeyen hiçbir çatışma yönetimi stratejisi barışı sağlayamaz." Rogers ve Ramsbotham (1999: 750) ise çatışmayı dönüştürme yanında çatışma çözümü sürecinin de uzun dönemli süreç olduğunu vurgulamaktadır.

Beriker'in (2009: 17) ifade ettiği üzere de çatışma dönüşümü "ilişkilerin iyileştirilmesi ile ilgili olup gerilimleri ortadan kaldıran, çıkarları yeniden tanımlayan ve ortak mecralar oluşturmaya yarayan etkileşim süreçlerinin çalıştırılması yoluyla taraflar arasında anlaşma sağlamaya yönelik gayretlerin tümünü içerir". Böylece çatışma dönüşümü, çatışan taraflar arasında çatışma çözümü disiplini açısından oldukça önem taşıyan ortak değerler ve ortak entelektüel alanlar oluşturmayı hedeflemektedir (Beriker, 2009: 17). Çatışma dönüşümü, "tarafların çıkarları, hedefleri veya öz-tanımlamalarında (self-definitions) gerçek anlamda değişiklikleri gerektirir." Bunlar, çatışmanın kendisinden, tarafların kendi içindeki ya da destek gruplarındaki değişikliklerden kaynaklanabileceği gibi çatışmanın yer aldığı bağlamdaki değişikliklerden de kaynaklanabilir (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 177).

Çatışma çözümleri de bağlam ve bu noktadaki değişimlerden etkilenen bir alandır. Ramsbotham, Woodhouse ve Miall'in (2011: 175) ifade ettiği gibi, çatışmaların gömülü olduğu sosyal, bölgesel ve uluslararası bir bağlam vardır. Hatta bu "bağlamsal değişiklikler bazen o kadar etkili olabilmektedir ki, taraflar arasındaki ilişkilerin değişmesinden daha dramatik etkiler yaratabilmektedir."[29] Bu noktada Ramsbotham ve diğerleri (2011: 14), her ikisi de çatışma çözümü olarak Türkçe ifade edilebilen "conflict settlement" ve "conflict resolution" kavramlarının bazıları tarafından birbirinin yerine kullanılsa da aynı şeyler olmadığını ifade etmektedirler. Çatışma çözümü (conflict resolution), "çatışmanın kökleşmiş kaynaklarının ele alındığı ve dönüştürüldüğü daha kapsamlı bir terimdir" (Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, 2011: 31). Buna karşılık çatışma çözümü (conflict settlement) "elit barış yapımı" (elite peacemaking) olarak da ifade edilen ve çatışan taraflar arasında karşılıklı olarak kabul edilebilir bir anlaşmaya varmak amacıyla yürütülen müzakere veya arabulucuk olarak ifade edilebilir (Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, 2011: 14). Daha genel bir ifadeyle çatışma çözümü (conflict settlement), "siyasi bir anlaşmazlığı çözmek için taraflar arasında bir anlaşmaya varılması, dolayısıyla silahlı bir çatışmanın önlenmesi veya sona erdirilmesi" yani çatışmanın şiddet içeren aşamasına son verilmesidir. Ancak bu evrede çatışma tutumları ve çatışmanın altında yatan sebepler, yapısal çelişkiler ele alınmamış olabilir (Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, 2011: 31).

Çatışma çözümü (conflict resolution) "davranışların artık şiddet içermediği, tutumların artık düşmanca olmadığı ve çatışmanın yapısının[30] değiştirildiği"ni ifade etmektedir. Ancak çatışma çözümü çatışmanın tamamen ortadan kaldırılmasını değil, "gerçekte veya potansiyel olarak şiddet içeren çatışmayı barışçıl (şiddet içermeyen) sosyal ve politik değişim süreçlerine dönüştürme"yi amaçlamaktadır (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 32). Buna karşılık çatışma yönetimi (conflict management) kavramı, çatışmaların silahlı yönüne yani doğrudan şiddet içeren boyutuna odaklanmaktadır ve bu anlamda çatışmaların kontrol altına alınması, yayılmasının sınırlanması ve sona erdirilmesi ile ilgilenmektedir (Wallensteen, 2002: 53). Çatışma yönetimi, kimi zaman çatışmanın ele

[29] Ramsbotham ve diğerlerinin (2011: 175) örnek olarak ifade ettiği üzere, Güney Afrika, Orta Amerika ve başka yerlerde uzun süreli çatışmalara yol açan önemli bir bağlamsal dönüşüm Soğuk Savaş döneminin sona ermesidir.

[30] Çatışma yapısı: "çatışmayı oluşturan aktörler ve uyumsuz hedefler veya ilişkiler bütünüdür. Çatışmanın temel nedenleri, tarafların faaliyet gösterdiği ilişkilerin yapısında yatıyorsa, çatışmayı çözmek için bu yapının dönüşümü gereklidir." (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 176).

alınışının tüm yelpazesini kapsayacak şekilde genel bir terim olarak kullanılsa da esasında şiddetli çatışmanın sınırlandırılması, hafifletilmesi ve yatıştırılmasına atıfta bulunmak anlamındadır (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 31). Bar-Siman-Tov'a göre çatışma yönetimi, çözüme ya da güvenlikdışılaştırmaya geçişte bir ön aşama olarak düşünülebilir (Aktaran: Coşkun, 2008: 398). Çatışma yönetimi (conflict management) "krizin tehlikelerinin azaltılmasına, biraz güven oluşturulmasına ve (potansiyel veya fiili) acının hafiflemesine yardımcı olabilir." Buna karşılık çatışma çözümü (conflict resolution), "çatışan tarafları yönlendiren temel sorunları, uyuşmazlıkları etkilemeye çalıştığı için" ve "tarafların uyuşmazlıklarıyla müştereken yüzleşmelerini ve onunla yaşamanın veya çözmenin bir yolunu bulmaları beklendiğinden daha iddialıdır." (Wallensteen, 2002: 5 ve 53).

Kapsamlı analizleri ve orta vadeli stratejileri içeren çatışma çözümü safhasında barış savaşın olmaması anlamına gelir ve "önyargılardan kaçınılması gereken bu safhada temel hedef, ortak çıkarlara odaklanmak ve işbirliği düşüncesi ile çalışmaktır." (Akyeşilmen, 2013: 36). Çatışmanın yapısına göre uzun dönemli müzakere süreçlerini gerektirebilen bu safhada çatışmanın temelinde yatan sebepler araştırılarak, tarafların karşılıklı talepleri ve beklentileri ortaya koyulur (Akyeşilmen, 2013: 36).

Çatışma çözümü süreci, üçüncü tarafların aldığı önlemler dikkate alındığında aynı zamanda barış yapım (peacemaking) sürecidir. Barış yapım süreci ile taraflar arasındaki doğrudan şiddetin sona erdirilmesi amaçlanmakta olup bu anlamda süreç negatif barışı kurmaktadır (Balamir Coşkun, 2008: 397). Galtung'un doğrudan şiddetin durması olarak ifade ettiği negatif barış süreci, Kopenhag Okulu'nun kavramları ile normalleşme, güvenlik ve güvenliksizlik olarak ifade edilmektedir (Balamir Coşkun, 2008: 397). Dolayısıyla barış yapım sürecinin başarısız olması güvenlikleştirme sürecinin yeniden ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Balamir Coşkun, 2008: 395).

Dolayısıyla çatışma çözümü evresi bu yönüyle oldukça önemlidir. Nitekim taraflar arasında sorun tanımlamasının ya da adlandırmasının yapılacağı evre de bu safha olacaktır. Bercovitch ve Jackson'ın (2020: 15-16) ifade ettiği üzere, çatışma çözümü "çatışmalardaki şiddet düzeyini sınırlandırma ve azaltma, çatışmadaki temel sorunlara dair bir anlayışa ve siyasi bir anlaşmaya veya… karşılıklı olarak kabul edilebilir bir karara ulaşma gayesiyle tasarlanmış- çatışmaya taraf olanlar veya olmayanlarca yürütülen bir

dizi resmi ve gayrıresmi faaliyetler dizisini" kapsamaktadır. Bayer'in (2009: 52) ifade ettiği üzere, çatışma çözümü, "iki tarafın pozisyonlarındaki uyumsuzlukların artık bir endişe kaynağı teşkil etmediği duruma ilişkin" iken; çatışma yönetimi, "fiili savaşmaya son vermeye odaklanır; ancak uyuşmazlıkların ortadan kaldırılmasını hedef almaz."

Wallensteen'in çatışma çözümü tanımlamasında anlaşma vurgusu dikkat çekmektedir. Zira anlaşma, silahlı bir çatışma içerisinde yer alan tarafların "asgari bir anlayış biçimini" teşkil etmekte ve bu anlamda silahlı çatışma evresinin bitişine işaret etmektedir. Ancak bu durum çatışma çözümü olarak ifade edilemez, yalnızca buna yönelik gerekli bir adımdır (Wallensteen, 2002: 52-53). Ramsbotham ve diğerlerinin (2011: 246) de ifade ettiği gibi, "taraflar arasındaki doğrudan şiddetin sona ermesi çatışma çözümünü mümkün kılar, çatışan çıkarlar arasındaki müzakere çözümün kapısını açar ve yapısal adaletsizliğin üstesinden gelinmesi için de daha fazla dönüşümün meydana gelebileceği kalıcı bir alan yaratır." Çatışma çözümü güç ve güç kullanma tehdidi, müzakere, arabuluculuk çabaları, ikinci kanal (paralel) diplomasi (Track II diplomacy)[31] ve kurumsal yöntemler gibi çeşitli araçları içeren[32] bir yaklaşım olup, "siyasi aktörlerin kullandığı bir dizi taktik olarak da düşünülebilir" (Bayer, 2009: 54). Beriker'in (2009: 24) bahsettiği üzere, "köklü, karmaşık ve büyük zaman dilimlerine yayılmış sosyal çatışmalarda[33] çoğu zaman taraflar kendi çözümlerini üretemez hale gelebilirler. Bu durumda üçüncü tarafların yapıcı müdahaleleri etkileşim dinamiğini değiştirebilir". Bu çerçevede "arabuluculuk", "sorun çözme

[31] "Track I" diplomasi, genellikle kazan-kaybet veya "pazarlık" çizgisi boyunca bir sonuç aramak veya zorlamak için dostane girişim, arabuluculuk ve sopa-havuç kullanabilecek resmi hükümet veya hükümetlerarası temsilcileri içerirken; "Track II" diplomasi, havuç ve sopası olmayan gayr-i resmi arabulucuları içermektedir. Anlaşmaları kolaylaştırmak için taraflarla veya onların destek gruplarıyla birlikte çalışırlar, tarafları kendi çıkmazlarının kaybet-kaybet/kazan-kazan çizgisinde yattığını görmeye ve karşılıklı olarak tatmin edici sonuçlar bulmaya teşvik ederler (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 23-24).

[32] Bu araçların detaylı bir incelemesi için bkz. Bayer, R. (2009). Çatışmadan Uzlaşmaya Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar. İçinde N. Beriker (Ed.), *Barış ve İhtilaf Çözümü* (ss. 33-69). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

[33] Bu aşamada uzun süreli sosyal çatışma kavramına değinmek gerekmektedir. Uzun süreli *(protracted)* sosyal çatışma, 1970'lerin ortalarından itibaren Maryland Üniversitesinde Edward Azar'ın geliştirdiği "yeni tip çatışma"dır. Bu tür çatışmalar devletler arasında meydana gelmesinden ziyade, toplumsal içerikleri (ırksal, etnik, dini, kültürel vb.) olan çatışmalardır ve bu konudaki çalışmaların temel analiz birimleri kimlik gruplarıdır (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 100). Devlet ve bu gruplar arasında yaşanan çatışmalar ve bu çatışmalarda devletin toplumun diğer gruplarının ihtiyaçlarını dikkate almaması uzun süreli sosyal çatışmaları beslemektedir (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 101). Kriesberg'in (2016: 64) ifade ettiği gibi, inatçı (intractable) çatışmalar, uzun süre devam eden uzun süreli (protracted) çatışmalardır. Bazı meseleler genellikle birkaç gün ya da haftada çözülebilecekken çatışma daha uzun süre devam ederse, uzun süreli kabul edilebilir. Nitekim sosyal beklentiler bir çatışmanın kalıcılığını değerlendirmede önemlidir. Ancak tüm uzun süreli çatışmalar son derece inatçı değildir. Bitmez gibi görünen sağ-sol, işçi-işveren çatışmaları gibi kimi çatışmalar iyi yönetilebilir, bu durumda inatçı kabul edilmez (Kriesberg, 2016: 65).

atölyeleri", "kolaylaştırıcılık" ve "çok kulvarlı diplomasi" öne çıkan temel işlevsel uygulamalardır (Beriker, 2009: 25).

Beriker taraflar arasındaki çatışma çözümü diplomasisinin araçlarını şöyle sıralamaktadır: 1) tek taraflı tavizler/jestler, 2) sorun çözümü müzakereleri, 3) arabulucu ile işbirliği, 4) karşılıklı ziyaretler, 5) anlaşmalar ve 6) taahhütler (Beriker, 2009: 11-12). Bu araçlar sorun yaşayan taraflar arasında sıklıkla kullanılan yöntemler olmasına karşın, geleneksel diplomasi araçlarına da sıklıkla başvurulmaktadır. Beriker bu araçları ise şu şekilde sıralamaktadır: 1) tehditler, uyarılar, cezalar, 2) tavizsiz duruşlar, 3) suçlamalar, 4) silahlanma, 5) stratejik ortaklıklar, 6) askeri müdahaleler, 7) liderlik, 8) ödüller ve övgüler (Beriker, 2009: 12-13).

Bazı çatışmalarda üçüncü taraflar ya da arabulucular yer alabilmektedir. Bunlar emekli devlet adamları, dini role sahip kişiler ya da işadamları gibi kişilerce yürütülebilmektedir. Bu kapsamda BM Genel Sekreteri önemli bir role sahiptir. Örneğin, 1999 Eylül ayında Doğu Timor sorununda BM Genel Sekreteri aldığı çok sayıda mesaj üzerine, arabulucu olarak görev yapmıştır (Wallensteen, 2002: 280). Kriesberg'in (2016: 157) ifade ettiği üzere, "arabuluculuk, yorgun ve güvensiz düşmanlar için çekici olan yeni seçeneklerin oluşturulmasına yardımcı olabilir ve bu seçeneklerin ulaşılabilir görünmesini sağlayabilir." Arabuluculuk konusunda bir yaklaşım, herhangi bir çatışmada arabulucunun yalnızca kolaylaştırıcı rol oynaması yani herhangi bir öneride bulunmadan, tarafları mevcut konudan sapmadan geçmişe yönelik suçlamalar yerine çözüme odaklanmalarını teşvik etmesidir. Diğer bir yaklaşım ise, Galtung'un da savunduğu üzere, arabulucunun taraflara çözüm önerileri sunduğu, tarafları benzer sorunların başka yerlerde nasıl çözüldüğüne dair bilgilendirdiği bir yoldur. Tabi burada da önerileri kabul edip etmemek tarafların inisiyatifindedir (Galtung, 2013: 16-17). Özetle arabuluculuk çatışan tarafların etkileşimde bulunabileceği bir platform sağlaması açısından önemlidir. Arabulucular çatışan tarafları zorlama veya teşvik yoluyla çözüm konusunda sundukları seçeneklerle barışın tesisinde kritik rol oynayabilmektedirler (Dayton, 2009: 61). Ancak barış inşa sürecinde arabulucuların rolünü incelediği çalışmasında Dayton'ın (2009: 61) özetle vurguladığı üzere, tarafların çatışma noktasına bağlılıkları dikkate alındığında, arabulucular barışın inşası için gerekli ve yararlı olan ama her daim yeterli olmayan unsurlardır. "Uzlaştırma" (conciliation) ve "kolaylaştırma" (facilitation) kavramları da arabuluculuk kavramına yakın anlamlı kavramlardır. Çatışma içerisindeki tarafların

çatışmalarını çözmeye veya yatıştırmaya çalıştıkları süreç olan müzakere ortamına tarafları çekmek için kullanılan arabuluculuk çabaları olup "dostane girişimin (good offices) daha minimalist rolü olarak da ifade edilebilir" (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 32). Daha iddialı bir girişim olarak ifade edilen "problem çözme" yöntemi ise çatışan tarafların yaratıcı ve kazan-kazan sonuçlar elde etmelerini sağlamak için uzlaşmaya davet edilmeleridir (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 32). "Diyalog, her seferinde bir tarafla, 'kazanmak' ya da ikna etmek için hiçbir çaba göstermeden, çatışmayı keşfetmek için kullanılan bir araçtır: zamanın, sorgulamanın ve yanıtın eşit olarak paylaşıldığı, dürüst, açık sözlü, düşünceli, dikkatli ve 'normal' olmak anlamına gelen, devam eden bir beyin fırtınası sürecidir." (Galtung, 2013: 59). Beriker'in çalışmasında yer verdiği bu araçları açıkladığı, Dış Siyaset Araçları şemasının "Taraf Rolleri" adlı kısmı aşağıda gösterildiği şekildedir:

Tablo 6: Dış Siyaset Araçları: Taraf Rolleri

Sorun Çözme Diplomasisi	"Aktör devam eden bir uyuşmazlığa taraftır ve eylemleri ile var olan rekabetçi durumu işbirliğine dönüştürmeye karar verir."
1.Tek taraflı tavizler/jestler	Aktör, gerilimi azaltmak ve ilişkilere işbirlikçi bir nitelik kazandırmak amacıyla tek taraflı taviz verir veya "düşman"a zeytin dalı uzatır.
2.Sorun çözümü müzakereleri	Karşılıklı yararları artırmaya yönelik, kazan-kazan ilkelerini benimseyen müzakere süreci başlatmak veya böyle bir müzakere sürecine aktif olarak katılmak.
3.Arabulucu ile işbirliği	Aktör uyuşmazlıkta bir arabulucunun yardımını kabul eder. Uyuşmazlığa taraf olan aktör, aktif olarak barış sürecini başlatacak veya böyle bir sürece yardım edecek bir üçüncü taraf arar.
4.Karşılıklı ziyaretler	Aktörler arasında gerilim sürerken çatışan devletler arasında gerçekleştirilen etkileşimler ve diplomatik ziyaretler.
5.Anlaşmalar	Uyuşmazlığa son vermek üzere anlaşmalar imzalamak veya kısmen kolay konularda anlaşmaya varmak.
6.Taahhütler	İşbirliği yapmak konusundaki görüşlerin ifade edilmesi.
Geleneksel Diplomasi	"Aktör dış politikaya kazan-kaybet bakış açısından yaklaşır ve ulusal çıkarlarını arttıracağına inandığı girişimlerde bulunur."
1.Tehditler, uyarılar ve cezalar	Bir sorun ya da siyasi pozisyon hakkında sert ve uzlaşmaz söylemlerin tekrarlanması. Bir amaca ulaşmak için tehdit ve ceza yöntemlerine baş vurulması.
2.Tavizsiz duruşlar	Aktör karşı tarafa var olan siyasi pozisyonlarını hatırlatır ve bu tavırla ilgili kararlılığını tekrarlar.
3.Suçlamalar	Eylemleri, tavırları ve davranışlarından ötürü diğer tarafın kınanması, sorumlu tutulması.
4.Silahlanma	Silah teknolojisi oluşturma veya eldeki silahların kalite ve sayısını arttırmak.

5.Stratejik ortaklıklar	Devletin gücünü muhafaza etmek ve arttırmak için benzer fikirli devletlerle askeri ittifaklar oluşturması.
6.Askeri müdahaleler	Stratejik hedeflere ulaşmak için çatışma halinde olunan ülkeye askeri birliklerin gönderilmesi.
7.Liderlik	Dünya meseleleri üzerine müşterek olarak harekete geçerek, uluslararası stratejik ortaklık kurmak ve stratejik işbirliği önermek.
8.Ödüller ve övgüler	Aktör, kendi önceliklerine uygun olarak, diğer tarafı, tavrını değiştirmesi veya sürdürmesi için ödüllendirir. Aktör, evvelce var olmayan bir gelişme veya sonuç için memnuniyetini dile getirir.

Kaynak: (Beriker, 2009: 11-13).

Çatışmayı önleme (conflict containment) ise, "önleyici barış koruma (preventive peacekeeping), savaş sınırlama ve ateşkes sonrası barışı korumayı kapsamaktadır." Önleyici barış koruma ile belirtilen durum, savaş öncesindeki şiddet evresini içermektedir. Savaş sınırlaması, savaşı coğrafi olarak sınırlama, şiddetini hafifletme ve mümkün olan en kısa zamanda savaşı sona erdirme girişimlerini kapsamaktadır (Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, 2011: 14). Çatışmayı önleme, yatıştırma ya da kontrol aşaması olarak ifade edilen bu safhada, temel hedef ilk aşamada çatışmanın şiddetinin sonlandırılmasıdır. Dolayısıyla çatışmanın nedenleri ve dinamiklerine dair sebepler bu safhada dikkate alınmamaktadır. Özetle "barış bu safhada, adil bir çözümden ziyade şiddetin olmaması durumu için kullanılmaktadır." (Akyeşilmen, 2013: 36). Barışı korumayı, BM Barış Koruma Operasyonlarının eski Genel Sekreteri olan Marrack Goulding ayrıntılı olarak şöyle tanımlamaktadır:

> "İlgili tarafların rızası alınarak, aralarındaki çatışmanın kontrol ve çözümüne yardım etmek için Birleşmiş Milletler'in komuta ve kontrolü altında, askeri ve diğer personel ve ekipmanların gönüllü olarak üyeler tarafından karşılandığı, üye devletler adına, taraflar arasında tarafsızlık içinde hareket etmek ve gereken en düşük kuvveti kullanmak üzere Birleşmiş Milletler tarafından kurulan saha operasyonlarıdır." (Aktaran: Bercovitch ve Jackson, 2020: 143).

Barışı koruma (peacekeeping), yıkıcı bir savaşın ardından imzalanan barış anlaşmasından sonra alınacak önlemlerin ve kararlaştırılan hususların uygulanması amacıyla yapılan tarafsız bir role sahip operasyonlardır (Wallensteen, 2002: 255). Ramsbotham ve diğerlerine göre (2011: 147) barışı koruma üç açıdan önemlidir: 1) "şiddeti kontrol altına almak ve savaşın tırmanmasını önlemek", 2) "bir kez patlak verdiğinde, savaşın yoğunluğunu, coğrafi yayılımını, süresini sınırlamak" ve 3) "ateşkesi pekiştirmek ve savaşın bitiminden sonra yeniden yapılanma için alan yaratmak." Çatışma önleme

(conflict prevention), BM Eski Genel Sekreteri Boutros-Gali'nin tanımına göre, "yeni silahlı çatışmalardan kaçınma, mevcut silahlı çatışmaların kontrol altına alınması ve sona ermiş silahlı çatışmaların tekrarlamaması"dır. Ancak Ramsbotham ve diğerleri (2011: 123), her ne kadar çatışma önleme ile çatışmayı sona erdirme ve çatışma sonrası barış inşası arasında örtüşme olduğunu kabul etseler de çatışma önleme ile asıl olarak silahlı çatışmaların başlamadan nasıl engelleneceği üzerinde durmaktadırlar.[34] Wallensteen'in (2002: 271) ifade ettiği üzere de çatışma önleme ile mutlaka çatışmanın ortadan kaldırılması değil ancak çatışmadaki şiddetin azaltılması ya da sona erdirilmesi hedeflenmektedir. Özetle, çatışma önleme, taraflar arasındaki anlaşmazlıklarda silahlı güce başvurma tehdidinin, kullanımının ve bunun yayılmasının önlenmesi amacıyla üçüncü tarafların eylemlerini kapsamaktadır. Bu noktada barışa zorlama (peace enforcement) kavramına da açıklık getirmek gerekirse, bu kavram uluslararası örgütlerin "yeni araçlarından biri" olup "savaşların çok taraflı organların himayesi altında doğrudan ve ezici askeri müdahalelerle durdurulması anlamına gelmektedir." (Wallensteen, 2002: 258). Yani barışa zorlama, "güçlü bir üçüncü tarafça bir çözümün dayatılmasıdır" (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 32). Bu yönüyle çatışma önleme (conflict prevention) ile barışa zorlama ve barışı koruma benzer amaçları güden uygulamalardır.[35] Özetle barışı korumanın yıkıcı davranış düzeyini azalttığı, barışı sağlamanın çatışmanın ana kahramanının/aktörünün tutumlarını değiştirmeyi amaçladığı ve barış inşasının ise çatışmanın temelinde yatan çelişkileri aşmaya çalıştığı söylenebilir (Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, 2011: 32). Çatışma çözümü mekanizmaları ve bu kapsamda alınan önlemlere dair önemli bir tablo şudur:

[34] Çatışma önleme üzerine dataylı bilgi için bkz. Ramsbotham, O. & Woodhouse, T. & Miall, H. (2011). *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts* (123-146), (3rd Edition). Polity Press.

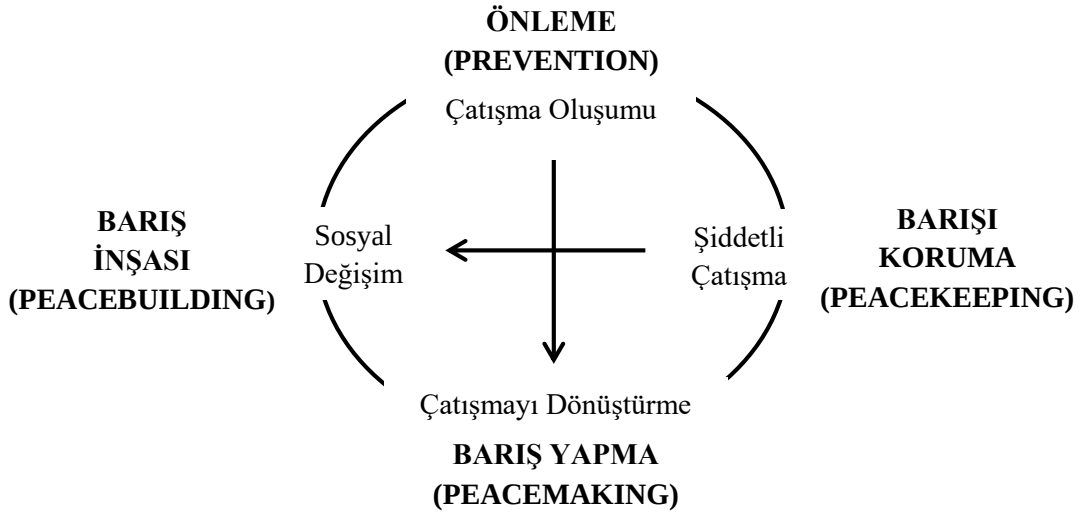
[35] Akyeşilmen'in (2013: 35) yer verdiği üzere, çatışmaya müdahale safhalarını Dennis Sandole beş grupta incelemektedir. Çatışma yönetimi safhalarının daha net anlaşılması bağlamında önemli görülen bu sınıflandırma şu şekildedir: 1) Çatışmayı engelleme: evdeki yangını söndürmek (Makedonya'da bulunan BM Engelleyici Güç Konuşlandırılması [UNPREDEP] misyonu), 2) Çatışma yönetimi: mevcut ateşin yayılmasını engelleme (Bosna'daki BM Koruma Gücü [UNPROFOR]), 3) Çatışmayı yatıştırma: gerekirse güç bile kullanılarak ateşi söndürme (1995'te NATO'nun Bosna'daki Sırp mevzilerini bombalaması ve ardından NATO yönetiminde kurulan Uygulama Gücü [IFOR] ve İstikrar Gücü [SFOR]), 4) Çatışmayı çözme: evdeki ateşin nedenlerini inceleme ve değerlendirme, 5) Çatışmayı dönüştürme: evde sağ kalan insanlar arasında ve komşularıyla olan uzun vadeli ilişkiler.

Tablo 7: Çatışma Çözümü Teknikleri ve Alınan Önlemlere Örnekler

Şiddet Evresindeki Barış Koruma Tekniği	Araya girme, kriz yönetimi (crisis manegement) ve çatışma önleme (containment)
Savaş Evresindeki Savaşı Sınırlandırma Tekniği	Barışı zorlama/uygulama (peace enforcement), barış desteği ve istikrar
Ateşkes Evresindeki Barışı Koruma Tekniği	Önleyici barış koruma, silahsızlanma ve güvenlik sektörü reformu, güven arttırıcı ve güvenlik arttırıcı önlemler, polis eğitimi yoluyla toplumda güvenlik
Anlaşma Evresindeki Barış Yapma (Elite Peacemaking) Tekniği	Seçim ve anayasa reformu, güç paylaşımı ve gücün adem-i merkezileşmesi/dağıtılması, problem çözümü
Normalleşme Evresindeki Yapısal Barış İnşası Tekniği	Kollektif güvenlik ve işbirliği düzenlemeleri, ekonomik kaynaklı işbirliği ve geliştirme, alternatif savunma
Uzlaşma Evresindeki Kültürel Barış İnşası Tekniği	Soruşturma/hakikat komisyonları ve adalet komisyonları, barış medyası geliştirme, barış ve çatışma bilinci eğitimi ve öğretimi, kültürel değişimler ve girişimler, uzlaşma olarak spor, gelecek imgesi olarak problem çözümü

Kaynak: (Ramsbotham, Woodhouse ve Miall, 2011: 16).

Bu kavramların daha net anlaşılması açısından, Ramsbotham ve diğerlerinin paylaştığı aşağıdaki şekil oldukça açıklayıcıdır:

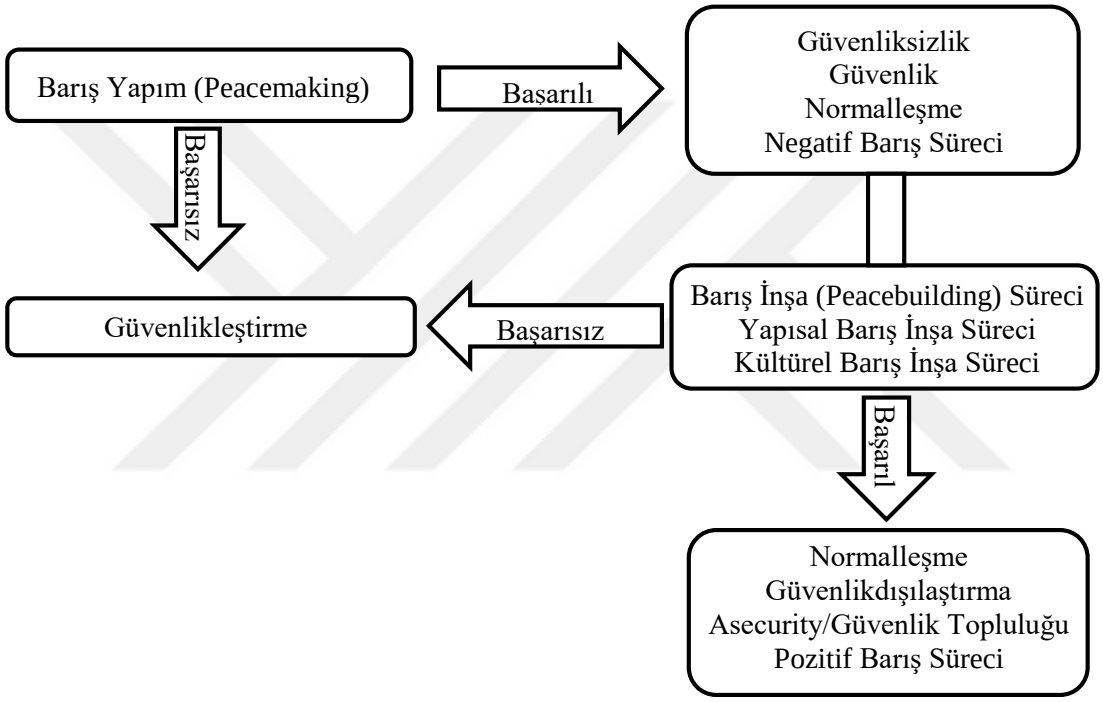

Şekil 4: Çatışma Dinamikleri ve Çatışma Çözümü (**Kaynak:** Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 26)

Bercovitch ve Jackson'ın (2020: 36) ifade ettiği üzere "kalıcı barışı sağlamak ancak yerel, bölgesel ve küresel düzeylerde kültüre duyarlı, içeridekileri problem olarak dışarıdakileri

de çözüm olarak görmeyen, bir barış-yapımı ve barış-inşası ile mümkündür." Barış yapım ve barış inşa çabaları birlikte bir güvenlikdışılaştırma süreci oluşturabilir ancak uzlaşma için ilişkilerin güvenlikdışılaştırılması gerekmektedir (Balamir Coşkun, 2008: 405 ve 408). Siyasi süreçte başarısızlık, şartların çatışma çözümü için henüz uygun olmadığı anlamına gelmekte ve çatışma çözümü çabalarının başarısız olması bir çatışma yönetimi (conflict management) yaklaşımını gerekli kılmaktadır (Balamir Coşkun, 2008: 397).

Tüm bu kavramsal ve teorik açıklamalardan sonra çatışma çözümü ve güvenlikdışılaştırma arasındaki ilişkisel ağını aşağıdaki şu şemayla özetleyebiliriz.

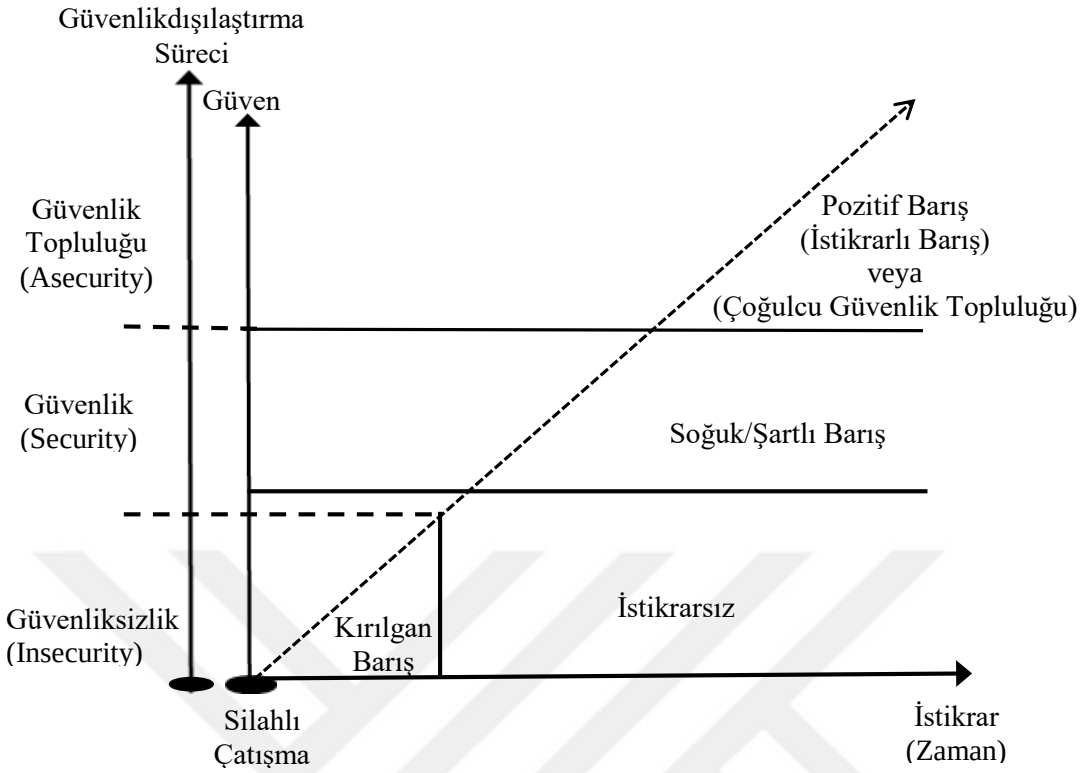

Şekil 5: Çatışma Çözümü ve Güvenlikdışılaştırma İlişkisi **(Kaynak:** Yazar tarafından hazırlanmıştır.)

Ramsbotham, Woodhouse ve Miall (2011: 14) kum saati ismini verdikleri modelde barış inşa sürecini yapısal barış inşası ve kültürel barış inşası olarak ikiye ayırmaktadırlar. Buna göre Yapısal barış inşa süreci başarılı olursa normalleşmeyi, kültürel barış inşası başarılı olursa uzlaşma (reconciliation) sürecini yani çatışmanın dönüştürülmesini sağlamaktadır. Yapısal barış inşa süreci, güvenlik, ekonomik büyüme, insan hakları, güç dağılımı ve kaynakların paylaşımı gibi ihtiyaçlara odaklanırken; kültürel barış inşa süreci, barış ve çatışma bilinci, eğitim, toplumsal karşılaşmalar ve kültürel değişimler gibi hususlar üzerinde durmaktadır (Balamir Coşkun, 2008: 397). Bir diğer ifadeyle yapısal barış inşası çatışan taraflar arasındaki ilişkileri; kültürel barış inşası ise algıları değiştirmektedir

(Balamir Coşkun, 2011: 28). Uzlaşma kavramı ile ilgili olarak Kriesberg (2016: 104), bölgesel ve küresel çaptaki siyasi, ekonomik ve sosyal koşulların ya da güncel dış gelişmelerin taraflar arasındaki uzlaşma sürecini şekillendirmede dolaylı ya da doğrudan bir şekilde etkili olduğunu vurgulamaktadır. Zira bağlamsal faktörler dış müdahalelere de kapı aralamaktadır ve gerek büyük gerekse nispeten küçük güçler ya da hükümetdışı aktörlerden oluşabilen dış müdahalecilerin, birincil aktörlerden daha fazla mevcut çatışmanın sona erdirilmesinde çıkarı bulunabilmektedir (Kriesberg, 2016: 105). Daha konsolide bir barışın gelişimi, "öteki"ne yönelik negatif algıların "yeniden tanımlanma ve yorumlanma sürecini" gerekli kıldığından, eski düşmanlar arasındaki çatışmanın çözümü noktasında elzem bir nokta olan güvenlikdışılaştırma süreci kolay ve hızlı şekilde gerçekleşmemektedir (Balamir Coşkun, 2011: 23; Balamir Coşkun, 2008: 396). Güvenlikdışılaştırmanın en temel hedefi, "farklılıkları bağdaştırmayı ve bir arada yaşamayı öğrenmek" yani uzlaşmanın sağlanmasıdır. Aynı zamanda çatışma çözümlerinin ideal çıktısı olan uzlaşma, düşmanlar arasında geçmişi unutup birlikte ileriye dönük bir tutumun benimsenmesini ve bu anlamda realitenin yeniden tanımlanması ve yorumlamasını gerektiren bir yaklaşımdır (Balamir Coşkun, 2008: 396-397).

Oelsner'in (2005: 6) vurguladığı üzere, karşılıklı güvenlik kaygılarının olmadığı ya da meseleler etkili bir şekilde güvenlikdışılaştırıldığı zaman, taraflar arasında daha istikrarlı ve sağlam bir barış umulabilir. Özetle "güvenlik halinden güvenlik topluluğu haline (security-asecurity) geçişte ve gerçek nitelikte bir barışa ulaşmak için güven önemli bir rol oynamaktadır." Bu durumla ilgili Oelsner'ın aşağıdaki şekli oldukça açıklayıcıdır. Buna göre, dikkatli, fedakâr ve sadakatle sürdürülmesi gereken barış süreci kırılgan olduğundan barışı kurmak barışa son vermekten zordur ve "başarılı bir şekilde inşa edilen barış kendi kendini güçlendirme eğilimindedir" (Oelsner, 2005: 6). Geçmişteki sorunlarına dair hafıza, devletler ve toplumlar arasındaki güven duygusunun derecesini etkilediğinden, bu tür meselelerin güvenlikleştirilmiş olarak kalması daha muhtemeldir. Zaman, karşılıklı güven duygusunun düzeyini etkileyerek, dolaylı olarak barışın türünü de etkileme eğilimindedir (Oelsner, 2005: 8).

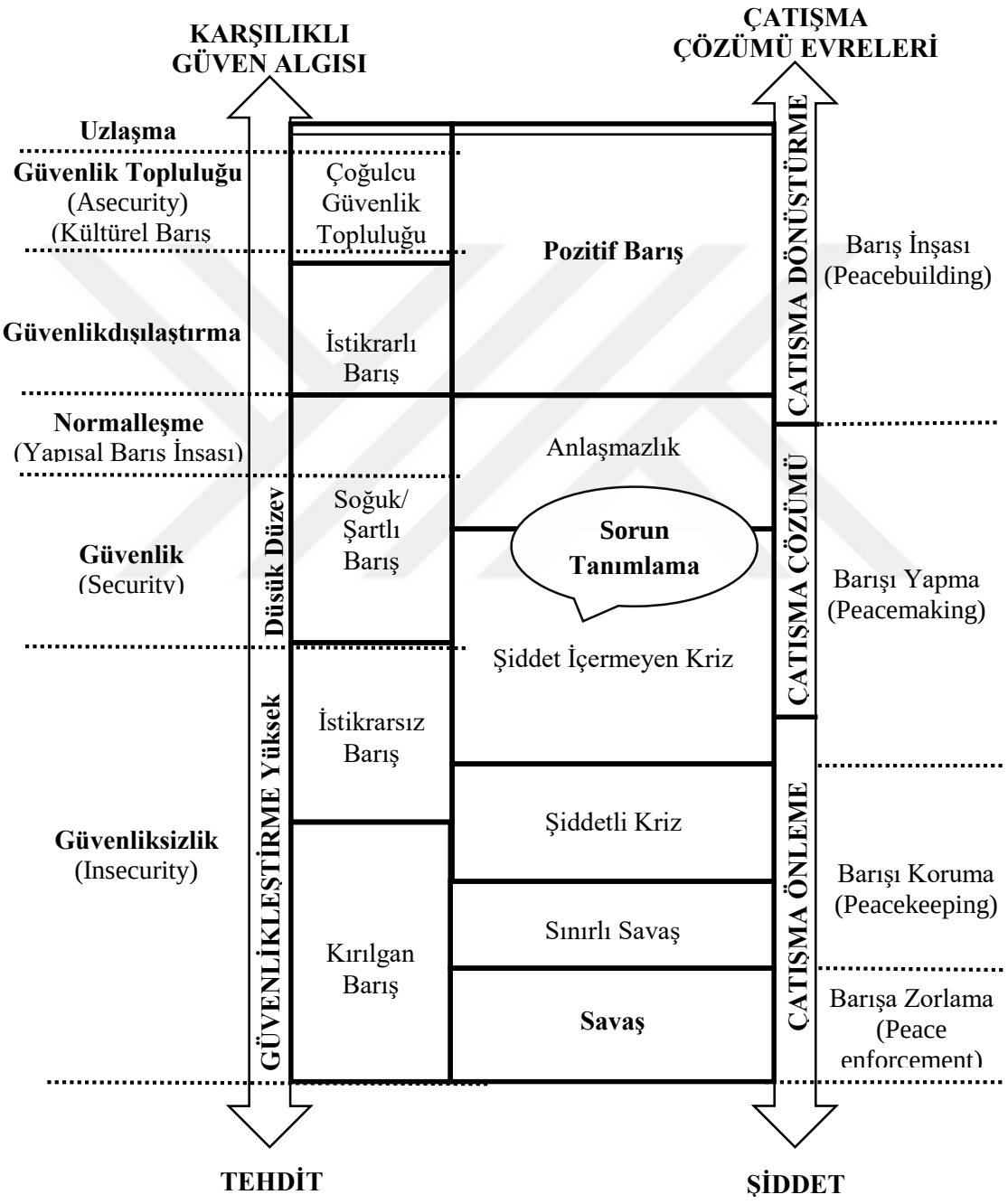

Şekil 6: Güvenlikleştirmenin Farklı Seviyeleri ve Barışın Farklı Türleri Arasındaki Bağ
(**Kaynak:** Oelsner, 2005: 10)

Nitekim Bayer'in (2009: 47) de vurguladığı gibi, taraflar arasındaki mevcut çatışma konularının varlığını sürdürmesi durumunda, taraflar arasında gerçekleşebilecek yüksek bir barış seviyesini beklemek zor bir ihtimaldir. Yine Oelsner'ın şekli üzerinde görülebileceği gibi, negatif barışın pozitif barışa evrilmesindeki temel unsur olan karşılıklı güvenin derecesi ne kadar yüksekse, barışçıl ilişkiler de o kadar sağlam olmaktadır. Fakat karşılıklı güvenin yerine güvensizliğin hâkim olduğu durumda, küçük bir yanlış anlama sonucu askeri bir çatışma ya da olası bir savaşın gerçekleşmesi ihtimali yüksektir (Oelsner, 2005: 8-9). Dolayısıyla Oelsner'ın terminolojisinde güven, istikrarlı barış ve güvenlikdışılaştırmanın anahtar kavramıdır. Buna ek olarak, bu tezin savunduğu temel unsur, taraflar arasında güveni sağlayabilecek faktörün, çatışma çözümü diplomasisini yürüttükleri ilk andan itibaren sorun tanımlaması yapmaları, birbirlerinden beklentilerini açıkça ortaya koymaları, ilerleyen süreçlerde normalleşme adımlarını sekteye uğratacak samimiyetsiz duruş ve söylemleri en başında netleştirdikleri talepleriyle engellemeyi sağlamaları olduğuna dairdir.

1.5. Güvenlikleştirme/Güvenlikdışılaştırma ve Çatışma Çözümü Analitik Çerçevesi

Güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümü yaklaşımlarının kavramsal ve teorik bağlantılarını dikkate alarak oluşturduğumuz analitik çerçeveyi aşağıdaki şekilde gösterebiliriz.

Şekil 7: Güvenlikleştirme/Güvenlikdışılaştırma ve Çatışma Çözümü Analitik Çerçevesi
(**Kaynak:** Yazar tarafından hazırlanmıştır.)

Kavramsal ve teorik literatürün incelenmesi sonrası oluşturduğumuz bu çerçevenin asimetrik yapısı ve hücrelerinden de anlaşılabileceği üzere, tüm kavramlar arasında net ayrımlar bulunmamaktadır. Nitekim literatürün bu kavramlara yönelik tek ve standart bir açıklama sunmaması dikkate alındığında bu durum daha iyi anlaşılabilecektir. Ayrıca uygulama evresi bu kavramların iç içe geçen haller ve safhalar oluşturması sonucunu doğurmaktadır. Örneğin, "çatışma çözümü" safhası, hem "güvenlik" hem de "normalleşme (yapısal barış inşası)" evrelerinde yer alabilmektedir. Yine analitik çerçeveden de izlenebileceği üzere, "şiddet içermeyen kriz" yoğunluğundaki bir çatışma, "istikrarsız barış" türüne tekabül edebileceği gibi, ilişkilerde yumuşama gözlenen bir durum söz konusu olduğunda "soğuk ya da şartlı barış" türünün kapsamına da girebilmektedir.

Ele aldığımız vakalar bağlamında çalışmada, "güvenliksizlik", "güvenlik", "barış yapma", "şiddet içermeyen kriz", "anlaşmazlık", "istikrarsız barış" ve "soğuk ya da şartlı barış" kavramları ile çatışma çözümü ve kısmen de çatışmayı dönüştürme evreleri vaka incelemelerinde daha çok öne çıkmaktadır. Nitekim Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkileri bağlamında yapılan söylem ve süreç analizi, bu kavramlar üzerinde yoğunlaşmayı gerekli kılmıştır.

En temelde vurgulanan ise, tarafların ortak bir sorun tanımlamaları bulunmadığından çatışma çözümlerinin olmazsa olmazı ilk evresinin uygulama alanı bulamamış olduğudur. Zira aşağıdaki tablonun ilk aşamasından görülebileceği üzere, çatışma çözümlerinde yer verilen Stratejik-Diyalog Planı Çerçevesi'ne göre, çatışmanın çözümünde, tarafların başlangıçta sorunu tanımlamaları gerekmektedir. Nitekim Bağcı'nın (2013: 6) vurguladığı üzere, çatışma çözümlerinde "sorunu anlamak çözümün yarısıdır" anlayışı oldukça önemlidir. Ayrıca her çatışmanın kendine özgü nedenleri ve dinamikleri bulunması sebebiyle bir çözüm planının her çatışmada aynı sonucu vermesi mümkün olmadığından her çatışmanın ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir.

Galtung'un (2013: 71) barışı sağlamak için çeşitli akademisyenler ve üyelerle birlikte 1993'te kurduğu TRANSCEND[36] yaklaşımı Teşhis-Prognoz-Terapi (Diagnosis-Prognosis-Therapy) üzerine kurulmuştur. Bu yöntemin amaçları, çatışmanın tüm

[36] TRANSCEND hakkında detaylı bilgi için bkz. Fischer, D. (2013, 13 Nov.). A Brief History of TRANSCEND. http://www.transcend.org/history E.T.: 01/05/2022.

taraflarıyla diyalog kurulması, çatışmayı tarafları ve hedefleri açısından haritalandırmak, tarafların ileri sürdüğü hedeflerinin meşruiyetini temel ihtiyaçlar, insan hakları ve hukuk çerçevesinde sorgulamak ve meşru hedefler çerçevesinde tüm tarafları kapsayıcı köprüler kurmak olarak ifade edilebilir (Galtung, 2013: 71). Bu yaklaşımın ilk aşaması olan "teşhis" dikkate alındığında ve yaklaşımın temel amaçlarına bakıldığında sorunun tanımlanması aşamasının taraflar arasında oldukça önemli bir ilk aşama olduğu söylenebilir. Bağcı (2013: 3-17) aşağıda yer verildiği üzere, "Stratejik-Diyalog Planı Çerçevesi" (SDPÇ) dediği bir analiz çerçevesinden bahsetmektedir. Bu tablonun çalışmamızı yönlendiren kısmı ilk aşaması olan "sorun tanımlama" olduğundan bu kısım detaylı ele alınmış, diğer aşamalara çok kısa yer verilmiştir.

Tablo 8: Stratejik-Diyalog Planı Çerçeve Unsurları

A. Sorunu Tanımlama Bu kısımda sorunu anlamak için sorunun **siyasi** (siyasi yapı, güç dağılımı, sivil asker ilişkisi, STK rolü, medyanın rolü, insan hakları durumu), **ekonomik** (gelir, doğal kaynaklar, ticaret, şehirleşme, kaynak çeşitleri, üretim, uluslararası ekonomi ile bağımlılık derecesi), **sosyal** (nüfus yapısı, eğitim, eşitlik, ayrımcılık, sağlık, demografi), ve **kültürel** (ideoloji, etnik, dini, dil, gelenek, kimlik, demokrasi kültürü, tolerans) nedenlerinden oluşan **arkaplan analizi**, çatışma ile ilgili doğrudan ve dolaylı aktörlerin yapıları, çıkarları ile çatışmanın yoğunluğu, kapsamı, süresi, son gelişmeler, dış dünyanın algısı gibi unsurlardan oluşan çatışmanın **mevcut durumu** ve çevre durumu (ulusal, lokal, bölgesel), medya ve iletişim araçlarına ulaşma, kimlik farklılıkları, güvenlik, tolerans, uluslararası ilişkiler, güvenlik güçleri, silahlı gruplar, yönetim, ekonomik durum, eğitim, istihdam, fırsat eşitliği, yeme, giyinme, barınma ve sağlık durumları, dini ve etnik etkiler, doğal kaynaklar gibi **yönlendirici güçlerin etkisi** olarak bilinen çok geniş bir perspektifle çatışma tanımlanmaya çalışılır	**A.1.** Arkaplan Analizi (Çatışmanın Nedenleri) Siyasi Nedenler Sosyal Nedenler Kültürel Nedenler Ekonomik Nedenler **A.2.** Çatışmanın Mevcut Durumu **A.3.** Yönlendirici güçlerin etkisi
B. Aktör Analizi Çatışmada yer alan aktörlerin (doğrudan/dolaylı aktörler ya da birincil/ikincil aktörler) yapıları, çıkarları, ihtiyaçları, pozisyonları, zayıf ve güçlü yanları ile fırsatlar ve tehditler ve birbirleriyle olan ilişkileri incelenir.	**B.1.** Aktör/koalisyon (SWOT) analizi **B.2.** Karşılaştırmalı aktör analizi
C. Strateji Oluşturma Arabulucu ilk iki aşamada elde ettiği verilere dayanarak barış planı için stratejik hedefler koyar ve bunlara ulaşmak için de stratejik öneriler geliştirir.	**C.1.** Diyaloğun stratejik hedefleri **C.2.** Stratejik konu ve öneriler
D. Uygulama Çatışma analizi neticesinde elde edilebilecek bir barış projesinin son safhası olan uygulama sürecidir.	**D.1.** Eylem Planı **D.2**. Ayrılan kaynaklar **D.3.** İzleme süreci

Kaynak: (Bağcı, 2013: 3-17).

Sorunu tanımlama aşamasında, sorunun temelindeki ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel dinamikler incelenmektedir (Bağcı, 2013: 8). Sorunu tanımlama, çatışma çözümlerinde en temel adım olup, normalleşme ve güvenlikdışılaştırma süreçlerine olan katkısı tartışmasız önemlidir. Nitekim birçok sorunda taraflar arasında sorunun tanımı ya da bir başka deyişle sorunun adlandırılması net bir şekilde yapılamadığından, çözüm süreci de sağlıklı bir şekilde yürütülememektedir. Taraflar müzakereler amacıyla bir araya geldiklerinde bu kez adlandırmalar ve tanımlar noktasında anlaşamamakta ve süreç çıkmaza girmektedir. Bercovitch ve Jackson'ın (2020: 36) vurguladığı gibi, "dipte yatan nedenlerini ele alacak daha bütünlükçü ve hatta daha radikal bir yaklaşım benimsenmezse çatışmaların hakkıyla çözümlenemeyeceği gayet ikna edici bir iddiadır." Yine Galtung'un (2013: 16) vurguladığı gibi "dumandan kurtulmak için yangını söndürmek gerekir. Şiddeti önlemek veya sona erdirmek için, altta yatan çatışmayı dönüştürmek gerekir."

Çatışmanın kökeninin, dip çatışmanın iyi şekilde çözümü veya dönüşümü, olumsuz duygular ve bilişlerin körelmesini sağlayabilir. Nitekim sürekli kamusal alanda geçmişteki adaletsizlikler ve çatışmaların anlatılması çatışmayı yeniden canlandırabilir. Kısaca Galtung'un (2013: 144) vurguladığı üzere "birey için iyi olanı, çatışma oluşumu için iyi olanla karıştırmamak esastır."

Tüm bu teorik bilgilerin dışında, güvenlikleştirme yaklaşımının söz-edimi teorisinden faydalanması ve öznelerarası kurulan bir inşa süreci olmasından hareketle, gerçeğin değil söylemin yarattığı algının ortaya konulması peşinde olmasına karşılık; çatışma çözümleri ve barış çalışmalarının somut gerçekliklere tekabül eden kavramlarının bulunması sebebiyle, bu iki yaklaşımın birleştirilmesi analizin daha net cevaplar verebilmesine imkân sağlayabilecektir. Güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımı algılar üzerinden sorun çözümüne çabalarken; gerçek durumları çoğunlukla göz ardı etmektedir. Çatışma çözümü yaklaşımı ise sorunları algılar değil, mevcut şartlar üzerinden ele almaktadır. Taraflar dipte yatan sorunlarını görmekten ne kadar uzaklaşabilirlerse, söylemin gücü ile güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma başarı sağlarken; söylemin oluşturduğu dostluk ya da düşmanlık algısı çökünce, ortaya çıkan realitenin gerekli kıldığı o noktada çatışma çözümleri yer almaktadır.

Temelde güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma teorisinin ele alındığı çalışmada, güvenlikdışılaştırma süreci, çatışma çözümü ve barış çalışmaları disiplinlerindeki

birtakım teknikler ve kavramlar birleştirilerek incelenmiştir. Yukarıda oluşturduğumuz analitik çerçeveyi detaylandırmak gerekirse;

a) Analitik çerçevede yer alan çatışma çözümü kavramı geniş anlamı ile değil, çatışma çözümü/yönetimi (conflict settlement/management) olarak dar anlamı ile kullanılmıştır. Zira geniş anlamı ile çatışma çözümü, çatışmanın yapısının değiştirildiği, çatışmanın kökleşmiş kaynaklarının ele alınıp dönüştürüldüğü bir süreci ifade etmektedir. Kullandığımız analitik çerçevede çatışmanın dönüştürülmesi çatışma çözümünden sonraki evre olarak ele alınmaktadır.

b) Kopenhag Okulu kavramları olarak güvenliksizlik, güvenlik, normalleşme, güvenlikdışılaştırma ve güvenlik topluluğu/asecurity süreçleri ile savaş, sınırlı savaş, şiddetli kriz, şiddet içermeyen kriz, anlaşmazlık şeklinde sıralanan çatışma yoğunlukları ele aldığımız örnek vakalarda üzerinde özellikle durulan hususlardır.

c) Kopenhag Okulu yaklaşımı esas alınarak oluşturulmuş olan tehdit-karşılıklı güven algısı üzerinden Türkiye-IKBY ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri süreç içerisinde gerçekleşen olaylar ve bunlara yönelik söz-edimleri ve yapısal koşullar (bağlam) dikkate alınarak incelenmektedir.

d) Barış türleri ile çatışma yoğunluklarını gösteren kavramlar kullanılarak, söz-edimlerinin neticeleri Kopenhag Okulu yaklaşımıyla bağlantılandırılmaktadır.

e) Bu bağlamda Kopenhag Okulu'nun kavramlarına tekabül eden çatışma yoğunlukları da çalışmada gösterilmektedir. Bu şekilde Kopenhag Okulu ve çatışma çözümleri arasındaki bağlantılardan birisi kurulmuş olmaktadır.

f) Sonuç bölümünde Türkiye-IKBY ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde gerçekleşen/gerçekleşmeyen güvenlikdışılaştırmanın benzer ve farklı yönleri ele alınarak temel araştırma sorularının cevabı aranmaktadır.

BÖLÜM 2: TÜRKİYE'NİN IKBY VE ERMENİSTAN'A DAİR GÜVENLİK KAYGILARI: REFERANS NESNELER VE 2005 ÖNCESİ ARKA PLAN ANALİZİ

İkili ilişkilerde güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümü yaklaşımlarının ne derece etkili olduğunu incelemeden evvel bu tür çaba ya da girişimlere yön veren temel dinamiklerin ele alınması gerekmektedir. Dolayısıyla bu bölümde sırasıyla Türkiye'nin referans nesneleri bağlamında Irak'ın kuzeyi ve Ermenistan'a yönelik temel güvenlik kaygılarına ve bu kaygıların güvenlikdışılaştırma noktasında ne derece belirleyici olduğuna değinilmektedir. Akabinde de bu kaygıların şekillendirdiği politikalar ele alınmaktadır. Arka plan analizinin yer verildiği bu evrede, 2005 öncesi yaşanan gelişmeler de genel hatlarıyla ele alınmaktadır.

2.1. Türkiye'nin Güvenlik Kaygıları: IKBY'ye Yönelik Tehdit İnşası

Buzan, Wæver ve de Wilde (1998: 36), referans nesnesini, varoluşsal olarak tehdit altında olduğu düşünülen ve hayatta kalma konusunda meşru bir iddiası olan şey ya da şeyler olarak ifade etmektedir. Dolayısıyla, referans nesneleri güvenlik sektörlerine göre farklılaşabilmektedir. Örneğin askeri sektörde referans nesnesi devlet, politik sektörde ulusal egemenlik ya da bir ideoloji, ekonomik sektörde ulusal ekonomiler, toplumsal sektörde kollektif kimlikler, çevresel sektörde türler ya da habitatlar olabilmektedir (Emmers, 2007: 110). Bu bağlamda Türkiye her daim toprak bütünlüğü, ulusal birlik, devletin bekası ve parçalanma hususlarını temel güvenlik algılarını şekillendiren ve besleyen hususlar olarak gördüğünden, güvenliğinin sağlanmasının en temel unsurları olan "devlet, ulus ve toprak bütünlüğü söz konusu olduğunda asla taviz verilmez" (Lundgren, 2007: 2-3).[37]

Türkiye'nin bu hassasiyetinin temel sebebini Lundgren (2007: 3), henüz daha ulus inşa sürecinin tamamlanmamış olması şeklinde açıklamakta ve Türk ulus inşa süreci yakından

[37] Bu bağlamda Türkiye'nin Kuzey Irak ile ilgili dış politikasını inceleyen önemli bir çalışma Åsa Lundgren'in "The Unwelcome Neighbour, Turkey's Kurdish Policy" adlı kitabıdır. Lundgren temelde burada, Türkiye'nin ulus inşa süreciyle birlikte, Kuzey Irak'taki Kürt yönetimine karşı dış politikasını incelemektedir. Ayrıca Lundgren çalışmasında, ulus inşası, dış politika ve ulusal güvenlik arasındaki yakın ilişkiye vurgu yapmakta ve kitabın kuramsal çerçevesini de bu bağlamda şekillendirmektedir. Bkz. Lundgren, Å. (2007). *The Unwelcome Neighbour, Turkey's Kurdish Policy*. I. B. TAURIS.

incelenirse,[38] olası bir Kürt devletinin –hem de kendi sınırları dışında- ortaya çıkmasının Türkiye açısından neden büyük bir tehdit olduğunun anlaşılabileceğini ifade etmektedir. Nitekim milliyetçi retoriğin önemli bir temsilcisi olan Özdağ'ın (2010: 159) ifade ettiği üzere, bağımsız bir Kürt devletinin kurulması durumunda Türkiye, Suriye ve İran gibi çevre ülkelerde yer alan Kürt nüfusun bulundukları ülkelere "olan sadakatlerini azaltıcı kışkırtıcı politik, toplumsal ve kültürel önlemler geliştirme eğilimi" içerisine girebilecek olmaları önemli bir tehdittir. Miş (2012: 82) bu güvenlik kaygısına, "ulus devlet olarak Türkiye'nin inşası sürekli 'ötekiler', 'düşmanlar' üretilerek yapılmıştır" sözleriyle değinmektedir. Yine jeopolitik açıdan Türkiye'nin taşıdığı önem, yönetici elitlerin söylemlerinde hep yer almıştır. Yeşiltaş'ın (2016: 96) vurguladığı üzere, sivil ve siyasi aktörler Türkiye'nin jeopolitik önemine dair söylemi sık sık kullanarak, "Türkiye'nin jeopolitik konumunu belirli bir rejim tipinin varlığını sürdürmek ya da kendi politikalarının meşruiyeti adına sürekli bir biçimde 'güvenlikleştirme' söyleminin içine dâhil etmişlerdir." 1920'li yıllardan itibaren Türk iç ve dış siyasetinin önemli meselelerinden birisi olan Kürt sorunu[39], Özal döneminde, Birinci Körfez Savaşı'nın akabinde Kürt mültecilerin ülkeye kabulüyle beraber resmi söylemin tartışmaya açılmasına yol açmıştır (Kösebalaban, 2014: 306). Fakat Özal'ın 1993'te vefatı ile birlikte Kürt meselesindeki söylem değişikliği de ortadan kalkmış, 2003 Irak Savaşı ile ülkenin kuzeyinde ortaya çıkan fiili Kürt devleti yapılanmasına dek Türkiye bu konuda resmi söylemini sürdürmüştür. (Kösebalaban, 2014: 306-307).

Türkiye'nin güvenlik kaygılarını besleyen önemli bir husus "Sevr Sendromu" olarak ifade edilen ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünü parçalamaya yönelik teritoryal planlardır. Her ne kadar 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması yürürlüğe girmemiş olsa da Türk topraklarının parçalanma ve paylaşılması planlarının yer aldığı bu anlaşma, Türk devletinin tarihi ve psikolojik hafızasında en temel güvenlik referansı olarak yerini almıştır. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu tarihten itibaren, toprak bütünlüğü söylemine sıklıkla referans verilmesi, Türkiye'nin topraklarına dair "dış güçlerin jeopolitik arzularını" yansıtan bir güvenlik endişesidir (Yeşiltaş, 2016: 106). Bu endişenin

[38] Türkiye'nin ulus inşa sürecinin detaylı incelemesi için bkz. Lundgren, Å. (2007). *The Unwelcome Neighbour, Turkey's Kurdish Policy*. I. B. TAURIS.

[39] Adlandırmalar sorunun varlığı ve çözümü noktasında önemli kriterlerdendir. "Kürt sorunu" bağlamında çeşitli tanımlamaların mevcut olması da ortak tanımın olmadığının göstergesidir. Ötekileştirici kavramlaştırmalardan sakınmak adına, bu aşamada "Kürt sorunu" ifadesinin adlandırma noktasında sadece genel bir söylem olarak kullanıldığını vurgulamak gerekmektedir.

temelinde ise Batılı güçlerin 19'uncu yüzyılda Balkanlardaki Hristiyan nüfus arasında ortaya çıkan ve nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına ve 1920 yılında Sevr Antlaşması'nın imzalanmasına yol açan milliyetçi hareketleri desteklemesi yer almaktadır (Lundgren, 2007: 21). Sevr Antlaşması'nda yer alan hükümler sebebiyle, Türkiye'nin bunu var oluşsal bir tehdit olarak inşa etmesinin gerekçelerine daha ayrıntılı bakıldığında, Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Kürtlere Sevr Antlaşması'nın üç maddesinde (madde 62-64) özerklik ve bağımsızlığın yolunu açan hükümler tesis edildiği görülmektedir. Bu konuda Sevr Antlaşması'nın 62'nci maddesi şu hususları düzenlemektedir:

> "Fırat'ın doğusunda, ileride saptanacak Ermenistan'ın güney sınırının güneyinde ve (…) Suriye ve Irak ile Türkiye sınırının kuzeyinde, Kürtlerin sayıca üstün bulunduğu bölgelerin yerel özerkliğini, işbu Antlaşmanın yürürlüğe konulmasından başlayarak altı ay içinde (…) üç üyeden [İngiliz, Fransız, İtalyan] oluşan bir Komisyon hazırlayacaktır. (…)" (Oran, 2002: 130).

Yine antlaşmanın 64'üncü maddesi ise madde 62 ile Kürtlere tanınan özerkliğin bağımsızlığa gidiş yolunu açmaktaydı. Buna göre:

> "İşbu Antlaşmanın yürürlüğe konuşundan bir yıl sonra, 62. maddede belirtilen bölgelerdeki Kürtler, bu bölgelerdeki nüfusun çoğunluğunun Türkiye'den bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak Milletler Cemiyetine başvururlarsa ve Konsey de bu nüfusun bu bağımsızlığa yetenekli olduğu görüşüne varırsa ve bu bağımsızlığı tanımayı Türkiye'ye salık verirse, Türkiye, bu tavsiyeye uymayı ve bu bölge üzerinde [ki] bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçmeyi, şimdiden yükümlenir. (…)" (Oran, 2002: 130).

Sevr Antlaşması'nın Türk tarihi, siyasi ve psikolojik hafızasında edindiği yer dikkate alındığında, Türkiye'nin doğusunda, güneydoğusunda ve Irak, İran, Suriye gibi çevre ülkelerinde Kürt nüfusun çoğunlukta olması ve bunların birbirini etkileme potansiyeli önemli bir güvenlik tehdidi idi. Şöyle ki, Kürt nüfusun bir ülke içerisinde elde ettiği siyasi ve sosyal haklar diğer ülkelerde yaşayan Kürt etnik grupları da etkileme ve onları harekete geçirebilme potansiyelini taşımakta idi (Özpek, 2011: 584)[40]. Bu tehdit durumunun Kürt

[40] Özpek çalışmasında tarihi perspektiften Türkiye'nin Kuzey Irak yönetimiyle ilişkilerindeki dönüşümü incelemektedir. Türkiye ve Kuzey Irak arasındaki ilişkilerin temel dinamiklerinin ve ilişkilerde meydana gelen iniş çıkışlarının sebepleri ise cevap aradığı hususlardır. Detaylı bilgi için bkz. Özpek, B. B. (2011).

milliyetçiliği ideolojisi ile birleşmesi durumunda ise, ”bağımsız Kürt devletinin Türkiye, İran ve Suriye'ye istikrarsızlık ihraç etmesi” sonucu ortaya çıkabilecektir (Özdağ, 2010: 159). Toprak bütünlüğü konusundaki bu hassasiyeti sebebiyle Türkiye, anayasasında bu konuyu özellikle vurgulamaktadır. Bu çerçevede, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda, "Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür" (T.C. Anayasası madde 3) ibaresi yer almaktadır ve bu değiştirilemeyecek nitelikteki hükümlerdendir.

Her ne kadar Lozan Barış Antlaşması ile yeni kurulan Türk devleti uluslararası anlamda resmen tanınmış olsa da, Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'nı gerçekleştirdiği devletlere karşı duyduğu güvensizlik devam etmiştir. Bu güvensizliği besleyen sebeplerden birisi ise Lozan'dan arta kalan sorunların çözümü noktasında bu devletlerin gösterdiği Türkiye'nin ulusal çıkarlarına aykırı olan tavırlar olmuştur (Armaoğlu, 2005: 321). Yine Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde oluşturulan yeni Türkiye devletinin milli siyaseti "Türkiye'nin siyasi bağımsızlığından taviz vermemek ve devletlerarası anlaşmazlıkları barışçı yollarla çözümlemek" olarak inşa edilmiş, bu çerçevede toprak bütünlüğünün ve ulusal bağımsızlığın korunması konusunda her daim hassas olunmuştur (Turan ve diğerleri, 2005: 219-220). Nitekim Türkiye'nin teritoryal parçalanma korkusu 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli'de[41] yer verilen ilkelerde de görülmektedir. Bu ilkelerin başında gelen şu ibare yine toprak bütünlüğü konusundaki kaygılarından ileri gelmekteydi:

> "Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzaladığı tarihte (30 Ekim 1918) İtilaf Devletleri'nin işgali altında bulunan Arap çoğunluğun yaşadığı Osmanlı topraklarının durumu, halkın serbestçe verecekleri oya göre belirlenmesi gereklidir. Bunun dışında mütareke hududu içinde Türk ve İslam halkın oturduğu kısımlarının tümü, hiçbir şekilde parçalanamaz bir bütündür." (Turan ve diğerleri, 2005: 102-103).

Türk Dış Politikası Yıllığı 2010. Burhaneddin Duran, Kemal İnat, Mesut Özcan (Ed.), *Çatışmadan İşbirliğine: Türkiye ve Iraklı Kürtler* (s.579-596). İstanbul: SETA Yayınları.

[41] Misak-ı Milli konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Turan, R. & Safran, M. & Hayta, N. & Şahin, M. & Çakmak, M. A. & Dönmez, C. (2005). *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi* (102-103), (10. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.

Harita 1: Misak-ı Milli Haritası (**Kaynak:** https://www.ttk.gov.tr/misak-i-milli-haritasi-3/, E.T. 15/03/2022)

Kabul edilen Misak-ı Milli belgesi, yeni kurulan devletin sınırlarını belirliyor ve aynı zamanda "bu uğurda sonuna kadar çalışacak millî bir ülkü anlamına geliyordu" (Güler ve Akgül, 1998: 156). Nitekim 1920'li yıllarda Türkiye-Irak sınırı çizildiğinde, Türkiye'nin Musul'un Türkiye Cumhuriyeti'nden ayrılmasını kabul etmeme gerekçesi Misak-ı Milli çerçevesinde düzenlenen bu ilkeye dayanmaktaydı, zira Türkiye açısından Musul'dan vazgeçmek Misak-ı Milli'den taviz vermek anlamına gelmekteydi (Lundgren, 2007: 35). Musul sorunu konusunda 5 Haziran 1926'da Türkiye ile İngiltere Ankara Anlaşması'nı imzalamış, bununla birlikte Türkiye-Irak sınırı kesinlik kazanmıştır (Özpek, 2011: 584). Sınır çizilirken Musul'daki ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Kürtlerin farklı devletlerde yer alarak farklı ulus inşa süreçlerine dâhil olmaları sonrasında, Irak Kürtleri arasında artan milliyetçilik ve elde ettikleri birtakım kazanımlar, Türkiye'deki Kürtlerin cesaretlenmesine, buna karşılık Türk devlet yetkililerinin ise rahatsızlığına yol açmıştır (Lundgren, 2007: 42). Dolayısıyla Türkiye'nin Musul'u Irak'a bırakmak istememesinin önemli bir sebebi, burada artacak bir Kürt milliyetçiliğinin Türkiye'deki Kürtleri de etkileyebilecek olmasından korkulmasıydı. Örneğin bu şüpheye dair 1923'te Mustafa Kemal Atatürk gazetecilere yaptığı konuşmasında, "eğer İngilizler Musul'da bir Kürt

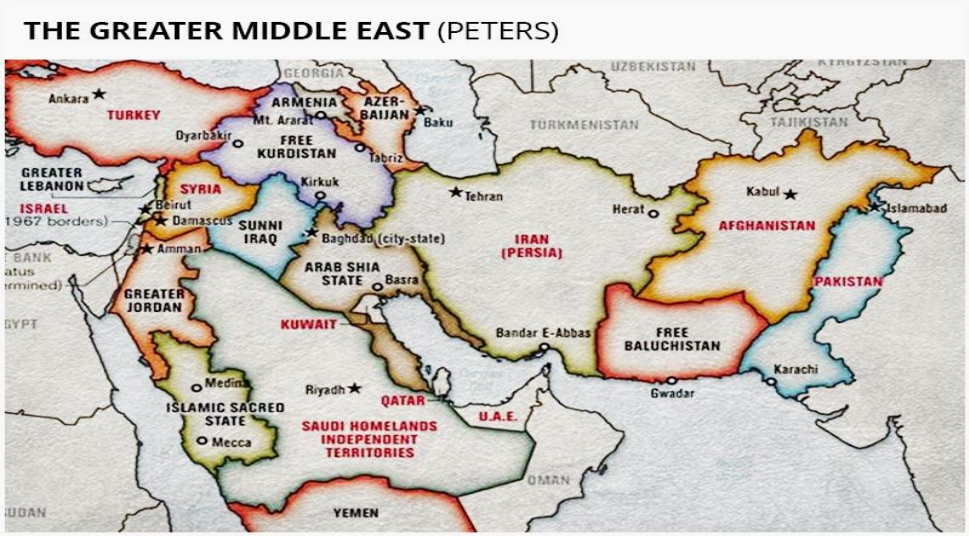
yönetimi kurarsa, bunun Türkiye içerisindekileri de etkileyebileceğini ifade etmiştir" (Lundgren, 2007: 42). Nitekim Cumhuriyet'in kurulma evresinde ve sonrasında Kürtler Türk yönetimine direnmiş ve çok sayıda Kürt isyanı yaşanmıştır. 1921 Koçgiri, 1925 Şeyh Sait, 1937 Dersim dâhil olmak üzere 1923-1937 arasında toplam 21 Kürt isyanı meydana gelmiştir (Yayman, 2011: 20). Bu isyanlardan da görülebileceği üzere Türkiye'nin, Kürt unsurların ayaklanmalarını, dış etkenler de dikkate alındığında, varoluşsal bir tehdit olarak inşa etmesi haklı bir zemine dayanmaktaydı. Dolayısıyla Irak'ın kuzeyinde ortaya çıkabilecek bağımsız bir Kürt devleti, Misak-ı Milli sınırları dikkate alındığında, Türkiye açısından kendi içerisinde bulunan Kürt nüfusu etkileme potansiyeli barındırması nedeniyle varoluşsal bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır. Bu tehdit durumu ise Türkiye'nin IKBY ile ilişkilerini tesis ederken ve yürütürken karar alıcıların söylemlerine her daim yansımıştır. Bunun dışında, devletler arasındaki ilişkileri etkileyen ve güvensizliklerini besleyen önemli bir mesele de çeşitli isyancı ve paramiliter/terörist oluşumların faaliyetlerini gerçekleştirirken komşu devlet ya da devletlerin bunlara resmi veya zımni şekilde destek olmasıdır (Bayer, 2009: 53). Bu çerçevede IKBY yönetiminin Türkiye açısından önemli bir tehdit kaynağı olan Kürdistan İşçi Partisi (PKK) terör örgütüne üs sağladığı ve destek verdiği yönündeki düşünceler, Türkiye'nin IKBY ile ilişkilerinin seyrini belirleyen temel dinamiklerden olmuştur.

Türk devletinin etrafının düşmanlarla çevrili olduğu yönündeki korkusu, 1930'lardan itibaren ders kitaplarında işlenen "Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur" anlayışı ile de kendisini göstermekte ve küçük yaşlardan itibaren öğrencilerin güvensiz oldukları ve düşman bir dünyada yaşadıkları algılarında yer etmektedir (Lundgren, 2007: 37). Özpek'in (2011: 585) Robins'ten aktardığı üzere, 1937 Sadabad Paktı (İran, Irak, Afganistan ve Türkiye) Kürt nüfusa sahip devletlerin bünyelerinde barındırdıkları Kürt grupların siyasi eylemlerini kontrol altına alabilmek için işbirliğinde bulunmalarını amaçlamakta idi. Bu tür kaygılar Türkiye ve Irak'ın da çeşitli anlaşmalar içerisine girmelerine yol açmıştır.

Türkiye'nin Sevr sendromunu her daim canlı hissetmesindeki bir diğer faktör de "Büyük Ortadoğu Projesi/Girişimi"[42] (BOP) gibi öne çıkarılan projelerdir. Zira bu tür projeler

[42] George W. Bush'un ilk kez bahsettiği bu projenin tam adı: "Genişletilmiş Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesi ile Müşterek Bir Gelecek ve İlerleme İçin Ortaklık İnisiyatifi"dir (Erdemol, *Bir Gün*, 21 Nisan 2017).

Türkiye açısından Sevr'in dirilişi etkisi yaratmaktadır. Mart 2004'te ABD tarafından bölgesel barışın sağlanması amacıyla ortaya atılan bu proje (Beriker, 2009: 27), Irak işgali sonrasında 7 Ağustos 2003 tarihinde dönemin ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Condoleezza Rice'ın "Transforming the Middle East" başlıklı yazısı üzerine uluslararası gündeme taşınmıştır (Cumhuriyet, 8 Ocak 2009). Washington Post'taki bu yazısında Rice (7 Ağustos 2003) özetle, Bush'un ortaya attığı Ortadoğu Ortaklık Girişimi'nden bahsederek, ABD ve müttefiklerinin 22 ülkeden oluşan Ortadoğu'nun uzun vadeli dönüşümü için çabalamaları gerektiğini, zira bu bölgenin istikrarsız yapısının ABD'nin güvenliğini tehdit ettiğini ve bu sebeple Ortadoğu'ya yani Fas'tan Basra Körfezi'ne kadar uzanan bu coğrafyaya "daha fazla demokrasi, hoşgörü, refah ve özgürlük" getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. BOP ve benzeri girişimlerin yanı sıra bu süreçte aynı odakların devlet yetkilileri tarafından gayrıresmi yayın organları vasıtasıyla dolaşıma sokulan haritalar da Türkiye'nin toprak bütünlüğü temelli güvenlik kaygılarını besleyen önemli gerekçeler olmuştur.

Harita 2: Büyük Ortadoğu Haritası (**Kaynak:** https://unitedworldint.com/5067-the-end-of-the-greater-middle-east-project-the-case-of-kurdistan/, E.T. 04/02/2022)

Nitekim bu "Büyük Ortadoğu Haritası"nda Türkiye'nin doğu ve güneydoğusundaki toprakları "bağımsız Kürdistan" ve Ermenistan'ın toprakları olarak gösterilmekteydi. Dolayısıyla bu ve benzeri projeler, Türkiye'nin her daim temkinli yaklaştığı ve bu kapsamda da haklı bir "paranoya" ve güvenlik endişesi yaşamasına yol açan gelişmeler olmuştur. Bu çerçevede, Türkiye'nin IKBY ile ilişkileri, tarihsel ve psikolojik arkaplanı dikkate alındığında, bu tür kaygılardan bağımsız değildir. Özetle Türkiye'nin IKBY ile

ilişkilerinde devlet, ulus ve toprak bütünlüğüne yönelik yaşamsal kaygıları, en temel referans nesneleri yani varoluşsal olarak tehdit altında olduğunu düşündüğü unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

2.1.1. Arka Plan Analizi: Güvenlik Algısı ve Dilinin Yüksek Olduğu Süreç

Çatışma çözümü süreçlerinin başında mevcut kriz konusunda sorun tanımlaması ve arka plan analizinin yapılması gerekmektedir. Bunun temel amacı sorunun kökenini, tarafların meseleye yaklaşımını ve sorunu nasıl tanımladıklarını anlayabilmektir. Nitekim çatışmayı anlamanın bir aracı olarak çatışma çözümü, çatışmanın arka plan analizinin yapılmasını yani sorunun tarihsel sürecini, nedenlerini, çatışmayı etkileyen aktörleri ve süreçte etkili olan dinamikleri ortaya koymayı gerektirmektedir (Bağcı, 2013: 5). Dolayısıyla bu kısımda Türkiye'nin IKBY ile olan ilişkileri bağlamında 2005 öncesi sürece kısaca yer vermek suretiyle sorunun arka plan analizi ele alınacak, böylece Türkiye ve IKBY arasındaki güvenlik problemlerinin temel gerekçelerine yer verilecektir.

2.1.1.1. "Irak'ın Kuzeyi" ile Güvenlik Odaklı İlişkiler Dönemi: Otonom Yapı Tehdidi

1960'lardan itibaren kendi Kürt meselesi ile uğraşmak durumunda kalan Türkiye'de (Özpek, 2011: 586), bu tarihlerden itibaren karar vericiler Irak'ın kuzeyinde özerk ya da bağımsız bir Kürt devletinin ortaya çıkışı ihtimalini Türkiye'ye yönelik bir varoluşsal tehdit olarak sunmaya başlamışlardır (Kayhan Pusane, 2017: 1)[43]. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında çeşitli söylem örnekleri ve görsellerle destekleyeceğimiz üzere, Irak'ın toprak bütünlüğü ve geleceğine yönelik olarak sahip olduğu bu güvenlik kaygıları, Türkiye'nin Ortadoğu ve Arap siyasetine daha çok müdahil olması sonucunu doğurmuştur (Tür ve Han, 2015: 29). Musul'da bulunan Kürt unsurlar dikkate alındığında, bu bölgenin Irak'a verilmesi ve Irak'ın bağımsız bir siyasi yapı haline gelmesi ile birlikte, Türkiye'nin de Irak'taki Kürt unsurlarla ilişkileri başlamış, böylece

[43] Türkiye-Kuzey Irak ilişkilerindeki güvenlikdışılaşma sürecine dair önemli çalışmalardan birisi Özlem Kayhan Pusane'nin (2017) "Desecuritization of Turkish Foreign Policy Towards Northern Iraq: Actor, Context, and Audience" adlı çalışması olup, burada Pusane, Türk dış politikasının 2007-2008 tarihinden itibaren IKBY'ye yönelik güvenlikdışılaştırma süreci ve bu süreçte güvenlikleştirici aktör, dış bağlam, ortam (context) ve hedef kitle arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Türkiye'nin Iraklı Kürtlerle ilişkileri yerel düzeyden uluslararası düzeye evrilmiştir (Özpek, 2011: 581).

Sonraki süreçte, Ankara Üniversitesi'ndeki öğrencilik yıllarında Marksist-Leninist ideolojiden etkilenen Abdullah Öcalan'ın 1978 yılında PKK'yı kurmasının ardından,[44] Türkiye'deki 1980 darbesi sonrasında artan baskılar, Kürtlerin radikalize olmasına yol açarak, 1980'lerin başlarında Doğu Anadolu bölgesinde Kürt milliyetçiliğinin gittikçe güçlenmesine sebep olmuş ve bunun neticesinde PKK küçük aktivist bir grup olmaktan çıkıp büyük bir harekete dönüşmüştür (Lundgren, 2007: 47). Milliyetçi Kürtler 1980 darbesi sonrası diğer PKK liderleriyle birlikte Suriye'ye kaçarak, burada Suriye hükümetinin de desteğiyle PKK eğitim kamplarını kurmuşlardır. 1982 İran-Irak Savaşı'nın yaşandığı süreçte Mesut Barzani'nin Kürdistan Demokratik Partisi'nin (KDP) PKK'ya Irak'ın kuzeyinde hareket alanı sağlaması ile PKK hem Suriye'den hem de Irak'tan olmak üzere Türkiye'ye nüfuz edebileceği iki ayrı noktaya sahip olmuştur (Lundgren, 2007: 47). Kısaca, Türkiye'de yaşanan 1980 darbesi ve akabindeki baskıcı uygulamalar, milliyetçi Kürtlerin daha fazla radikalleşmesinde ve 1984'te PKK'nın ilk eylemini gerçekleştirmesinde etkili olmuştur (Özpek, 2011: 586). Bu kapsamda, 15 Ağustos 1984 tarihinde PKK Siirt ve Hakkâri'de jandarma karakolu ve lojmanlarına yönelik yaptığı saldırı ile ilk eylemini gerçekleştirmiş, bugüne kadar da sivil ve asker dâhil on binlerce kişiyi katletmiştir (Milliyet, 14 Ağustos 2020).

Türkiye'nin Iraklı Kürt liderlerle ilk resmi görüşmeleri 1980'li yıllarda başlamış ancak bu temasların odaklandığı nokta PKK ile mücadele olmuştur. Türkiye bu süreçte Irak'ın kuzeyine bir "güvenlik siyaseti" perspektifinden bakmış ve muhatap olarak da Bağdat yönetimini almıştır (Sarı Ertem, 2015: 300). Kısaca 1980'lerde PKK'nın Irak'ın kuzeyini bir geri çekilme alanı olarak kullanmaya başlaması, Türkiye'nin bu bölgeye yönelik ayrı bir politika oluşturmasını gerekli kılmıştır (Balcı, 2015: 114). Bu kapsamda, 1980'lerde Türkiye Irak'ın kuzeyinde PKK'ya karşı yürüttüğü operasyonları, 1983 tarihli Türkiye-Irak Sınır Güvenliği ve İşbirliği Anlaşması çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Bu anlaşmaya göre, TSK Irak sınırlarında 10 kilometre içeriye girerek teröristleri takip edebiliyordu. Bu anlaşmanın imzalanmasından 1 yıl sonra Türkiye'nin bölgeye yönelik operasyonları

[44] 1960-1984 arasında, "Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi (TKDP), Doğu Devrimci Kültür Ocakları (DDKO), Rizgari, Özgürlük Yolu ve PKK gibi örgütler Kürt siyasi hareketine öncülük etmişlerdir." (Özpek, 2011: 586).

başlamış, bu tarihten itibaren de çeşitli aralıklarla terör örgütüne yönelik operasyonlar düzenlenmiştir.[45] Ancak 1988'de anlaşmanın süresi bitince ve yenilenmemesi üzerine Türkiye bu konuyu tekrar gündeme getirmemiştir (Dörtkardeş, Hürriyet, 21 Ekim 2011; Hancılar, 2021: 355). Bu noktada 24 Ekim 1970 tarihli BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen Devletler arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Konusundaki Bildirge'de yer verilen şu ibare önemlidir:

> "Her Devlet, bir başka Devletin içindeki sivil mücadele hareketleri ya da terörist hareketleri örgütlemek, kışkırtmak, bunlara yardımda bulunmak ya da bunların içinde yer almaktan ya da bu tür hareketlerin yürütülmesine yönelik olarak kendi toprakları içinde yürütülen örgütlü etkinliklere rıza göstermekten, bu paragrafta sözü edilen hareketler güç tehdidi ya da güç kullanımı içerdiği zaman, kaçınmakla yükümlüdür." ("BM Genel Kurulu tarafından…," 24 Ekim 1970).

Bu ibare dikkate alındığında PKK terör örgütünün Kuzey Irak'taki kampları, örgütlenmesi, buradan silah temin etmesi ve Türkiye'ye saldırılarda bulunması Irak'a ve dolayısıyla IKBY'ye yükümlülük getirmektedir. Bu yükümlülük PKK'nın bölgede konuşlanmasının ve Türkiye'ye yönelik saldırılarının engellenmesini içermektedir. Bu yapılmadığı takdirde, BM Genel Kurulu tarafından 1974'te kabul edilen 3814 (XXIX) sayılı kararın 3'üncü maddesinde[46] yer verilen, bir devlete yönelik saldırı eylemi olarak kabul edilebilecek hususlar gereği ve BM Antlaşması'nın 51. maddesi[47] de dikkate alındığında, Türkiye'ye meşru savunma hakkı tanınmaktadır. Bu süreçte, PKK'ya karşı mücadelede bir önlem olarak Irak sınırına yakın köylerde korucu sistemi kurulmuş ancak bu sistem PKK'nın şiddetini daha da arttırarak sadece köy korucularını değil, onların yanında ailelerini de katletmesine yol açmıştır (Lundgren, 2007: 48). Özetle 1980 darbesinden itibaren PKK terör eylemleri Türkiye'nin temel güvenlik tehditlerinin

[45] 1983-1988 arası Türkiye'nin Kuzey Irak'a düzenlediği askeri operasyonların hukuki bir değerlendirmesi için bkz. Hancılar, Ö. (2021). 1983-1987 Kuzey Irak'taki Türk Sınır Ötesi Operasyonlarının Hukukîliği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (46), 347-359.

[46] Saldırı'nın (Tecavüzün) Tanımı: Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 3814 (XXIX) Sayılı ve 1974 Tarihli Kararı için bkz. https://diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/sozlesmeler/coktaraflisoz/bm/bm_31.pdf , E.T. 22/03/2022.

[47] BM Antlaşması madde 51: Bu Antlaşma'nın hiçbir hükmü, Birleşmiş Milletler üyelerinden birinin silahlı bir saldırıya hedef olması halinde, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunması için gerekli önlemleri alıncaya dek, bu üyenin doğal olan bireysel ya da ortak meşru savunma hakkına halel getirmez. Üyelerin bu meşru savunma hakkını kullanırken aldıkları önlemler hemen Güvenlik Konseyi'ne bildirilir ve Konsey'in işbu Antlaşma gereğince uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden kurulması için gerekli göreceği biçimde her an hareket etme yetki ve görevini hiçbir biçimde etkilemez." (BM Antlaşması).

başında gelen sorunlardan olmuş, bu tehdit sebebiyle Türkiye ve Kuzey Irak arasında güvenlikçi politikalar öne çıkmıştır.

Bundan sonraki süreçte önemli bir bağlamsal dönüşüm olan Soğuk Savaş döneminin sona erişinin hemen sonrasındaki yıllarda, Türk dış politikasında yer alan Sovyet tehdidi yerini güneyden yani Irak, İran ve Suriye'den kaynaklanan yeni güvenlik sorunlarına bırakmıştır (Tür ve Han, 2015: 18). 1990'ların başlarında Kürt sorununa dair söylem değişiklikleri yaşanmaya başlamış, nitekim Kürt realitesinin tanınmaya başlaması bu dönemde gerçekleşmiş, Kürt kimliğini tamamen inkâr etmenin mümkün olmadığı görülmeye başlamıştır (Lundgren, 2007: 49)[48]. PKK ile mücadelede güvenlikçi ve sert politikaların kullanılmasını gerekli gören Türkiye'de, Turgut Özal dönemine (1983-1989 Başbakan, 1989-1993 Cumhurbaşkanı) gelindiğinde, bu bakış açısında esnemeler olmaya başlamıştır. Bu noktada Yayman'ın (2011: 37) söylemiyle, Özal bu dönemde "pandoranın kutusunu açan liderlerden biri" olmuştur. 1990'ların başlarında terör eylemlerinin şiddetlendiği süreçte dahi Özal'ın "siyasi çözüm" yönündeki söylemleri gündemde olmuştur. Nitekim Ocak 1992'de Özal'ın hazırlattığı Kürt raporunda, "Kürtlerin demokratik haklarının sağlanması" üzerinde durulmuştur (Milliyet, 4 Mayıs 2020). Bu kapsamda Özal iktidara gelişinin akabinde, Kürt sorunuyla mücadelede demokratik yöntemlere ağırlık vermeyi tercih etmiş, Kürtlerin varlığının tanınması ve Kürtçe üzerindeki yasağın kaldırılması gibi adımları gündemine almıştır. Hatta Özal "terörle mücadelede 'en şahin' benim. 21. asırda çözüm sopayla olmaz, özgürlük, diyalog ve iknayla olur" anlayışıyla resmi söylemin dışında getirdiği yaklaşım, Talabani ve Barzani ile gerçekleştirilen gayrıresmi temaslar, Öcalan ile Bekaa'da yapılan görüşme ve bunun sonucunda ateşkes ilan edilmesi ile bu süreçte dikkatleri çekmiştir (Sabah, 15 Mayıs 2009). Hatta Özal'ın Kürt liderlerle görüşmeler yaptığı ve kamuoyunda Özal'ın federal sistemi benimseyerek Kürt sorununa çözüm sağlanacağı söylentilerinin tartışıldığı bu dönemde, 26 Mart 1991'de Der Spiegel'e verdiği röportajda Talabani, Özal'ın "Kürtlere özerklik vereceğini" ifade ettiğini söylemiştir (Aljazeera, 26 Aralık 2013). Ayrıca Özal

[48] Bu noktada Lundgren, 1990'lara kadar resmi belgelerde ve medyada Kürtlere referans verilmesinden kaçınılmasını örnek vermekte ve gazeteci Murat Somer'in bu konudaki bir çalışmasından bahsetmektedir. Buna göre, 1984 ve 1985 yıllarında Türkiye'de Kürtler konusunda 25 makale yayınlanmış ve bunların da yalnız üç tanesinde Kürt kelimesine yer verilmiştir. Buna karşılık 1991 ve 1992 yıllarında Kürtlerle ilgili 658 makale yayınlanmış olup, bunlardan 304'ünde Kürt kelimesine yer verilmiştir (Lundgren, 2007: 49). Bu durumun Kürt varlığının akademik çalışmalarda daha fazla yer aldığı ve devlet nezdinde kabul edildiğine dair önemli bir istatistik olduğu görülmektedir.

1991 yılında Türkiye'de KDP ile Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB)'nin büro açmalarına müsaade etmiş, akabinde 1992 yılında da KDP ve KYB liderlerine Türkiye üzerinden ABD'ye gidebilmeleri amacıyla kırmızı pasaport imkânı sağlamıştır. Bu gelişme ise, Türkiye'nin Iraklı Kürt unsurları de facto olarak tanıdığı bir sürecin başlangıcı olmuştur (Sarı Ertem, 2015: 301). Dolayısıyla Özal'ın Kürt vatandaşlarla ilişkileri geliştirmeyi teşvik edici bu adımları, Erbil yönetimini Türkiye'nin entegrasyon alanı haline getirmiş, PKK'nın 16 Mart 1993 tarihinde ateşkes ilan etmesi neticesini doğurmuştur (Çandar, 2013: 33). Yine bu süreçte Turgut Özal'ın Iraklı Kürtlerin evlerine dönmelerine izin veren güvenli bölge fikrini desteklemesi, Irak'ta özerk bir Kürt yapılanmasının doğmasını da beraberinde getirmiştir (Bengio, 2014: 269).

1991 Körfez Savaşı sonrasında Ağustos 1992'de, ABD'nin başını çektiği koalisyon güçlerinin, merkezi Irak hükümetinin Kürt unsurlara yönelik kitlesel katliam olarak ifade edilebilecek operasyonlarının önüne geçebilmek amacıyla, BM Güvenlik Konseyi'nin 688 sayılı aldığı kararla Irak'ta 36'ncı paralelin kuzeyi ile 32'nci paralelin güneyi arasındaki bölgede uçuşa yasak bölgenin oluşturulması ve Çekiç Güç'ün kurulmasıyla beraber, bu bölgedeki Kürt unsurlar giderek merkezi Irak hükümetinin kontrolünden çıkmış ve burada özerk bir Kürt bölgesi meydana gelmiştir (Aydın, Özcan ve Kaptanoğlu, 2007: 7; Balcı, 2015: 114; Özpek, 2011: 586-587). Şöyle ki, Batı ittifakı içerisindeki konumunu yitirmek istemeyen Türkiye BM'nin işbirliği talebini reddedemediği gibi bir yandan da bu işbirliğinin bölgedeki Kürtlerin artan otonomisine yol açabileceği ve dolayısıyla bunun diğer ülkelerdeki Kürt unsurları da etkileyebileceği endişesine kapılmıştır (Özpek, 2011: 587-588). 1991 Körfez Savaşının ardından Irak ordusunun Kürt bölgesinden çekilmesi sonrasında, Bengio'nun[49] (2014: 269) vurguladığı üzere hem Irak ordusundan kaçan yaklaşık beş yüz bin Kürt Türkiye sınırına akın etmiş hem de Irak ordusunun çekilmesi, Türkiye-Irak ortak sınırı açısından Irak'ın üstünlüğü artık elinde tutmadığının bir göstergesi olmuştur. Bu durumun Türkiye açısından sakıncası ise, Türkiye'nin artık IKBY ile doğrudan uğraşmak durumunda kalacak olmasıydı (Bengio, 2014: 269). Ayrıca bu özerk yapının ortaya çıkması Kürtlerin siyasal, hukuksal, askeri ve

[49] Ofra Bengio (2014: 267-268), "Ankara, Erbil, Baghdad: Relations Fraught with Dilemmas" adlı makalesinde Ankara-Erbil ve Bağdat üçgenindeki değişimi açıklamayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu değişimde ABD'nin rolünü de incelemekte ve Ankara-Erbil-Bağdat üçgenindeki tüm oyuncular arasında paradigmatik bir değişim olduğundan söz etmektedir. Bu değişimde ise Türkiye'yi öncü (initiator), Kürt yönetimini aktivist ve Bağdat yönetimini de tepki gösteren ortak (reactive partner) olarak tanımlamaktadır.

psikolojik açılardan şu ana dek hiç olmadığı kadar güçlenmesine yol açmış, bu avantajın farkında olan Kürtler ise komşu devletlerin içerisinde yer alan Kürt unsurları etkileme amacı peşine düşmüştür. Mikro milliyetçiliği körükleyen ve ulus devlet yapısı bağlamında tehdit teşkil eden bu durum (Aydın, Özcan ve Kaptanoğlu, 2007: 83) Türkiye açısından toprak ve ulus bütünlüğü noktasında varoluşsal bir tehdit olarak görülmüştür. Nitekim 1990'ların başlarında, Türkiye'nin güneydoğusunda devlet benzeri bir Kürt yapılanması ortaya çıkmaya başlamış, bununla ilgili olarak, Lundgren'in (2007: 1) aktardığı üzere, 2002 yılında Erbil'i ziyaret eden Iraklı bir gazetecinin dile getirdiği "Burası sözde […] Irak toprağı fakat kimse 'Irak' ismini telaffuz etmiyor. Burada onlar Kurdistell denilen cep telefonları kullanıyorlar, Kürt TV izliyorlar. Resmi kurumlarda çalışanların ofislerinde, komşu ülkeleri öfkelendirecek kadar büyük harflerle Kürdistan yazan büyük haritalar asılı" şeklindeki sözler Türkiye'nin karşı karşıya olduğu tehdidi açıkça ortaya koymaktaydı.

Şöyle ki 1990'ların başlarında, PKK saldırılarının artması ile süreçteki gündem yerini "acılı ve kanlı" bir sürece ve askeri çözüm seçeneklerine bırakmıştır (Yayman, 2011: 41). Bunun yanı sıra ulusal bütünlüğü tehdit eden ve Kürt unsurlarca desteklenen PKK'nın şiddet eylemlerinin artmasıyla, Türkiye'nin bu güvenlik kaygıları daha da pekişmiştir (Özpek, 2011: 587). PKK'nın 1991 Körfez Savaşı sonrasında Irak'ın kuzeyine yerleşmesi ve bu şekilde hem Türkiye hem de bölgedeki diğer unsurlar açısından tehdit oluşturan bir hareket olarak ortaya çıkması, Türkiye ve Kuzey Irak arasındaki olumsuz ilişkilerin temel sebebidir (Tınç, Hürriyet, 9 Mayıs 2008). Ardından 1992 yılında Kuzey Irak'ta siyasi partilerin seçimlere gidip bir hükümet kurmaları de facto bir Kürt devletinin oluşmasına yol açmıştır. Bu sebeple Türkiye de bu tarihten itibaren, PKK'nın bölgedeki varlığından ötürü güvenlik ekseninde gelişen bir Kuzey Irak politikası yürütmeye başlamıştır (Balcı, 2015: 114-115). 1992 yılında Kuzey Irak'ta yapılan seçimler sonucu, KDP ve KYB'nin oluşturduğu Irak Kürdistan Cephesi iç siyasi düzenin tesisi noktasındaki başarısını göstermişse de bu başarıya KDP ve KYB arasında 1994 senesinde başlayan çatışmalar gölge düşürmüş ve bunun sonucunda Erbil ve Süleymaniye iki ayrı siyasi birim olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Kuzey Irak bölgesindeki devlet inşa etme sürecinin KDP ve KYB arasındaki çatışmalar üzerine, bu şekilde bir engele maruz kalışı Türkiye'yi güvenlik kaygıları bağlamında bir miktar rahatlatmıştır (Özpek, 2011: 588). Şöyle ki bu süreçte KDP ve KYB'nin çatışma içerisinde oluşu hem kısa vadede bir Kürt devleti

oluşumu tehlikesini engellemiş hem de Türkiye'nin rahatça Kuzey Irak'ta PKK ile mücadelesine olanak sağlamış ve hatta KDP-KYB arasındaki çatışmayı önlemek amacıyla Türk askeri "Barış İzleme Gücü" kapsamında Kuzey Irak'ta üs elde etmiştir (Özpek, 2011: 588).

Balcı'nın (2015: 116-117) ifade ettiği üzere, Kuzey Irak'ta ortaya çıkan bu özerk yapı, geleneksel dış politika uygulamalarının taraflarına "Türkiye-Irak sınırının yapaylığını ve ulus devlet fikrinin kurgusallığını sürekli bir şekilde hatırlattığı için dış politikanın bu temelde işlemesi artık eskisinden daha zordu." Bu çerçevede 1992 tarihli Milli Güvenlik Siyaseti Belgesi'nde, PKK Türkiye'nin karşı karşıya olduğu en önemli tehdit unsuru olarak yer almış, dolayısıyla kuzeyden yani Rusya'dan algılanan tehdit güneye kaymıştır. PKK tehdidi ise güneydeki komşuları (Irak, İran ve Suriye) ve Yunanistan ile PKK'ya verdikleri destek üzerinden ayrıca bağlantılı görülmekteydi (Bila, Milliyet, 6 Kasım 1997). Bu süreçte Türkiye'nin izlediği ve "2.5 Savaş Stratejisi" olarak adlandırılan politikayla kastedilen hem Ege hem de güney bölgelerinde Türkiye'nin askeri operasyonlarını devam ettirmesi, bunun yanı sıra da kendi sınırları içerisinde ortaya çıkabilecek "yarım savaş" tehlikesi bağlamında da hazırlıklı olması gerektiğiydi (Tür ve Han, 2015: 18-19).

Buna rağmen, Özal'ın ölümü sonrasında, Demirel hükümetinin iktidara gelmesiyle beraber (Doğruyol Partisi/DYP-Sosyaldemokrat Halkçı Partisi/SHP koalisyonu), yeni hükümet de Kürt meselesinde yapıcı bir tavır takınmıştır. Örneğin Demirel ve İnönü'nün, iktidara gelmelerinin akabinde gerçekleştirdikleri Güneydoğu gezisinde bölgedeki halkla yaptıkları konuşmaları Bila şu sözlerle aktarmaktadır: "Ne istiyorsunuz? Baraj mı? Yapalım. Yol mu? Yapalım. Üniversite mi? Kuralım. Elektrik mi? Getirelim. Fabrika mı? Kuralım. Kürt kimliği mi? Kabul edelim. Kürt Enstitüsü mü? Kuralım. Söyleyin ne istiyorsunuz? Hepsini yapalım. Yeter ki üniter yapı dışında bir şey istemeyin." (Aktaran: Yayman, 2011: 39). Dolayısıyla yeni hükümet, Özal'ın başlattığı politikaları tamamen reddetmese de devletin birliği ve bütünlüğü noktasındaki hassasiyetleri bu konuşmadaki üniter yapı vurgusu ile dikkatleri çekmektedir. Ayrıca temel referans nesnesi olan toprak bütünlüğü bağlamında güvenlikleştirici aktörün söz edimi ve temel vurgusu açıkça görülmektedir.

Kısaca, 1990'lar boyunca PKK'nın artan şiddeti üzerine, PKK'lı teröristler tarafından kolaylıkla Türkiye sınırlarına girebildikleri bir alan olarak kullanılan Kuzey Irak bölgesinin "yavaş yavaş *de-facto* bir Kürt devleti haline gelmesi", Türk karar alıcıları açısından tehdit algılamalarının artmasına yol açmıştır (Kayhan Pusane, 2017: 1). Örneğin 6 Ağustos 1994 tarihinde Kürt KYB ve KDP liderlerinin Paris'te toplantı yapması, herhangi bir ayrılık kararı alınıp alınmaması noktasında Türkiye açısından endişe verici olmuştur. Dolayısıyla bu süreçte Türkiye'nin temel vurgusu her daim Irak'ın toprak bütünlüğü ve istikrarının korunmasına yönelik olmuş, bu bağlamda da Türkiye bölgede ordu kurulmasına da seçimlerin yapılmasına da sıcak bakmamıştır (Sarıibrahimoğlu, Cumhuriyet, 12 Ağustos 1994: 9). Bu konuyla ilgili olarak Mart 1995'te Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı olan Özdem Sanberk'in bir röportajında, PKK'nın eylemlerinin artması konusunda Barzani ve Talabani'yi suçlayan şu sözleri dikkat çekicidir:

> "Irak'ın fiili egemenliği, Türkiye'nin neden olmadığı Körfez krizinden sonra müttefikler tarafından kaldırıldı ve son 3 ila 4 yıldır Çekiç Güç (İncirlik'te konuşlu) uygulanıyor… Bu güç, Irak hükümet kuvvetlerini 36. paralelin kuzeyine sokmadığı için mevcut karışıklıklardan PKK yararlandı. Böylece Huzur Harekâtı'nın Türkiye aleyhine beklenmedik bir sonucu çıktı. Esas mesele, Barzani ve Talabani'nin PKK'nin kök salmasına izin vermemesi gerekiyordu" (Cumhuriyet, 25 Mart 1995: 1 ve 19).

Nitekim Sanberk'in esas sorun olarak Kuzey Iraklı yöneticilerin PKK'ya verdiği desteğe vurgusu ile ortaya koyulan güvenlik dilinin söylemin belirleyici unsuru olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Kuzey Iraklı yöneticiler izledikleri bu siyasetle Türkiye'nin varlığı ve toprak bütünlüğü açısından önemli bir tehdit unsuruydu. Yine dönemin Milli Savunma Bakanı olan Oltan Sungurlu "…Irak'ın toprak bütünlüğü devam etsin, otorite boşluğu kaldırılsın. Türkiye bunu istiyor. Otorite boşluğunun kalkması ile Kuzey Irak'taki PKK kamplarının kurulması önlenmiş olunacaktır." (Cumhuriyet, 15 Nisan 1996: 10) şeklindeki ifadeleriyle, Kuzey Iraklı liderlerin merkezi yönetim ile uzlaşması gerektiğine vurgu yapmıştır. Böylece Irak'ın kuzeyindeki yapının bağımsız bir birim olarak ortaya çıkarak Türkiye'nin temel referans nesneleri açısından tehdit edici bir unsur olmasının önüne geçilmek istenmiştir. Nitekim bu süreçte, 11 Ağustos 1995 tarihinde on beş aydır çatışma içerisinde olan KDP ve KYB'nin, İrlanda'da yaptıkları toplantıda bu

sürece son veren bir anlaşma imzalayarak uzlaşması (Cumhuriyet, 12 Ağustos 1995: 8), bu iki yapının çatışmasından fayda sağlayan Türkiye açısından endişe verici gelişmelerden olmuştur.

Bunların yanı sıra, Ekim 1998'de terör örgütü lideri Abdullah Öcalan'ın Suriye'de bulunması sebebiyle, Türkiye Suriye'den Öcalan'ı ülkeden çıkarmasını ve PKK'ya verdiği desteği kesmesini istemiştir. Bunun üzerine gerilen iki ülke ilişkileri arabuluculuk çabaları sonucunda savaşın eşiğinden dönmüş, imzalanan anlaşma ile Suriye PKK'ya desteğini kesmeyi kabul etmiş ve Öcalan'ın Suriye'de olmadığı ifade edilmiştir (Lundgren, 2007: 50). Öcalan bu süreçte bir hafta Rusya'da kalmış, ardından ilk olarak Avrupa'ya ve sonrasında Afrika'ya giderek sığınma talebinde bulunmuş, nihayetinde Şubat 1999'da Kenya'da Türk güvenlik güçleri tarafından yakalanmıştır (Lundgren, 2007: 50). Abdullah Öcalan'ın yakalanışı ve bu süreçte PKK'ya karşı Türkiye'nin elde etmiş olduğu başarılar, Türkiye'nin bölücü Kürt terör örgütünden duyduğu güvenlik endişeleri bağlamında nispeten rahatlamasını sağlamıştır (Özpek, 2011: 588-589). Öcalan'ın Kenya'da yakalanması sonrasında 23 Ocak 2000 tarihinde terör örgütünün Kandil'de düzenlediği 7'nci kongresinde, örgütün silahlı mücadeleye ara verdiği ve siyasallaşma evresine geçildiği ileri sürülmüştür (Kaplan, Anadolu Ajansı, 25 Ekim 2019). Ancak 1978'den 2002'ye dek süren sıkıyönetim ve olağanüstü hal sürecinde, PKK gücünü ve etkisini daha da arttırmıştır (Yayman, 2011: 13).

2.1.1.2. Bağdat ile Dost, Kuzey Irak ile Düşman: Tezkere Krizi ve 2003 Irak Savaşı

Öcalan'ın yakalanması ile birlikte Türkiye'nin güvenlik kaygıları bağlamında bölgede nispeten elde ettiği rahatlama, 11 Eylül 2001 saldırıları akabinde, bölgesel statükoyu ABD'nin revize etme isteğiyle birlikte sona ermiş, bu durum ise Türkiye açısından rahatsızlık yaratmıştır (Özpek, 2011: 589). Bu süreçte ABD'nin çabaları neticesinde KDP ve KYB arasında yapılan çeşitli toplantılar sonucunda, 1998'de barış anlaşması yaparak tarafların anlaşması, 4 Ekim 2002 tarihinde de bölgesel parlamentonun toplanmasıyla pekişmiştir (BBC Turkish, 6 Nisan 2005). Bu durum, bölgede bu iki Kürt grubun ayrılığından ve çatışmasından fayda sağlayan Ankara açısından, tekrar güvenlik endişelerinin artmasıyla neticelenmiştir.

Bila'nın (Milliyet, 29 Temmuz 2012) ifade ettiği gibi, ABD 2003'teki Irak işgaline hazırlanırken, Türkiye bu süreçte kırmızı çizgilerini Irak'ın kuzeyinde kurulacak

bağımsız Kürt devleti, Irak'taki Türkmen unsurların can ve mal güvenliğine zarar gelmesi ve PKK eylemlerinin artması şeklinde sıralamaktaydı ve bunlardan herhangi birinin gerçekleşmesi durumunda Kuzey Irak'a müdahale edeceği sinyalini vermekteydi. Hatta Bülent Ecevit'in başbakanlık yaptığı bu süreçte Türkiye, ABD'den de önce Kuzey Irak'a müdahale etmeyi tartışmış, AK Parti'nin iktidara gelmesi sonrasında ise yalnız değil ABD ile birlikte bölgeye müdahale etme fikri ağır basmıştır. Nitekim 1 Mart tezkeresinde yer verilen Türkiye ve ABD işbirliği bu şekilde hazırlanmıştır (Bila, Milliyet, 29 Temmuz 2012). Ancak yapılan planlamanın Türkiye'nin milli güvenliğine ters düştüğünü değerlendiren Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından bu tezkere 1 Mart 2003'te reddedilmiştir. Dönemin Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök'ün (BBC, 26 Mart 2003) bu konudaki görüşünü "…Irak'ın, kendini savunma imkânlarını ortadan kaldırmayacak tarzda silahsızlandırılması, öncelikle Kitle İmha Silahlarından arındırılması, bölgemizin ve ülkemizin istikrar ve güvenliği için hayati önemi haizdir. Ancak bu savaş bizim savaşımız, bu görev bizim görevimiz değildir." şeklindeki sözleri özetlemektedir. Ayrıca tezkerenin geri çekilmesinde, 2003'te ABD askerinin Türkiye üzerinden Irak'a geçişine izin veren tezkereye yönelik çeşitli illerde birçok kişinin protesto gösterileri de etkili olmuştur (Gündüz, Al Jazeera, 1 Mart 2014).

Tezkerenin reddedilmesi üzerine, Türkiye savaş sonrası Irak'ta karar alma sürecinde devre dışı kalmış, bu anlamda da Irak savaşının sonucunun olumsuz etkilediği ülkelerden birisi olmuştur (Aydın, Özcan ve Kaptanoğlu, 2007: 32). Yine tezkerenin reddinin neticesi ABD'nin Türkiye'ye sırt çevirip, Irak'taki Kürt gruplarla işbirliğine gitmesi olmuş (Bila, Milliyet, 29 Temmuz 2012), tezkerenin reddiyle Türk-Amerikan ilişkilerinde ortaya çıkan kriz üzerine Türkiye'nin ABD ile stratejik ortaklık ilişkisi ciddi anlamda zarar görmüş ve bu hadise uzun yıllar iki ülke ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Hatta Irak'ın işgali esnasında ABD'ye bölgede önemli oranda destek veren Kürt gruplar ABD'nin buradaki en önemli müttefiki durumuna gelerek Türkiye'den boşalan yeri doldurmuşlardır (Aydın, Özcan ve Kaptanoğlu, 2007: 26). Örneğin dönemin ABD Başkanı olan George W. Bush "Decision Points" isimli kitabında tezkerenin reddedilmesi konusunda şunları dile getirmiştir (Habertürk, 12 Şubat 2013):

> "…Dönemin Başbakanı Abdullah Gül'ün kabinesi, talebimizi onaylamıştı. Ancak TBMM 1 Mart'ta tezkereye ilişkin nihai oylamayı yaptığında, tezkere az farkla kabul edilmedi. Hayal kırıklığına ve hüsrana uğramıştım. Şimdiye kadar yaptığımız en

> önemli taleplerimizden birinde, NATO müttefikimiz Türkiye, Amerika'yı yarı yolda bırakmıştı."

Yine o dönemki ABD Savunma Bakanı olan Donald Rumsfeld "Bilinen ve Bilinmeyen" adlı kitabında "Bölgedeki kilit bir NATO müttefikinden destek alınamaması, operasyonel açıdan ciddi terslik olmasının yanında, siyasi bir utançtı…" sözlerine yer vermiştir (Habertürk, 12 Şubat 2013). Irak işgalinin, beklenenin çok ötesinde zorluk ve sıkıntıları beraberinde getirmesi ve sonucunda yaşanan başarısızlığın faturasının Türkiye'ye mal edilmesi, işgal sonrası süreçte Türkiye-ABD ilişkilerinde gergin bir sürece girilmesine sebep olmuştur (Tür ve Han, 2015: 26-27). ABD'nin bu tür eleştirileri karşısında Türkiye Dışişleri Bakanlığı açıklamasında, hükümetin TBMM'ye yaptığı başvurulardan görülebileceği üzere, ABD ile ortak hareket etme noktasında iradesini ortaya koyduğu ancak, 1 Mart'ta tezkerenin TBMM'de onaylanmamasının "…Irak'a askeri bir müdahalenin zemini üzerinde yapılan derin tartışmaların demokratik bir yansıması…" olduğu ifade edilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 29 Mart 2003).

Tezkere ile ilgili bu krizin ardından 4 Temmuz 2003 tarihinde gerçekleşen Çuval hadisesi ilişkileri daha da germiş ve taraflar arasındaki güvensizliği arttırmıştır. Şöyle ki Kerkük'ün Kürt valisine yönelik suikast düzenleneceği yönünde gelen istihbarat üzerine, birtakım peşmergenin de (Celal Talabani'nin oğlu dâhil) destek verdiği ABD askerlerinin, Süleymaniye'de bulunan 11 Türk askerinin başına çuval geçirmesi ve tutuklaması (Hürriyet, 4 Temmuz 2013) neticesinde, Türkiye Kuzey Irak'a karşı ciddi güven kaybına uğramış ve ikili ilişkiler güvenlik aşamasından güvenliksizlik evresine yaklaşmıştır. Çatışma çözümü kavramlarıyla anlatacak olursak, Türkiye'de iç politik aktörlerin verdiği tepkiler dikkate alındığında, bu dönemde Türkiye-Kuzey Irak ilişkilerinin boyutunun şiddet içermeyen kriz evresinden şiddetli krize doğru dönüşebilme olasılığı yüksekti. Nitekim bu aşama, çatışma çözümü disiplini bağlamında oldukça riskli bir evre olup, krizin nasıl yönetildiği bu evrede çok önemlidir. Şöyle ki iyi yönetilen kriz iyi, kötü yönetilen kriz ise kötü yönde ilerleyecektir. Akyeşilmen'in (2013: 18) belirttiği gibi çatışma "haddi zatında kötü değildir, iyi yönetilirse iyi, kötü yönetilirse kötü sonuçlar verebilir."

Özetle ABD'nin 2003 Irak işgali üzerine meydana gelen gelişmeler, Türkiye'nin Irak'tan algıladığı tehditleri pekiştirmiş, bu anlamda Irak'ın toprak bütünlüğü ve siyasal birliği

konuları çok daha önemli hale gelmiştir. Örneğin Türkiye Dışişleri Bakanlığınca 4 Mart 2003'te paylaşılan şu ifadeler bu kaygıları açıklamaktaydı:

> "Son günlerde Irak'ın kuzeyinde belirli kesimlerin Türkiye aleyhtarı bir kampanya başlattıkları izlenmektedir… sanki Türkiye'nin Irak'ın toprağında ve Irak ulusunun özgür iradesi üzerinde bir emeli varmış gibi davranılarak Türkiye hedef alınmak istenmiştir… Türkiye, Irak ulusunu meydana getiren Arap, Kürt, Türkmen ve diğer bütün kesimleri kardeş telakki etmekte ve Irak'ın geleceğinin, toprak bütünlüğü ve ulusal birliği temelinde yükselmesini arzulamaktadır." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 4 Mart 2003).

Türkiye bu temel güvenlik endişelerinden hareketle, 2003'te daha Irak Savaşı başlamadan önce Irak'a Komşu Ülkeler Dışişleri Bakanları sürecinin başlatılmasına önayak olmuş, bununla Irak'taki krizin komşu ülkeleri de etkilemesinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Bu platformun toplantılardaki daimi vurgusu ise Irak'ın toprak bütünlüğü, siyasal ve ulusal birliğinin korunması yönünde olmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1 Kasım 2007). Türkiye-Irak ve Türkiye-IKBY ilişkilerindeki olumlu yönde gözlenen çarpıcı değişikliğin nedenlerine ve bu durumun ne derece sürdürülebilir olduğuna değindiği çalışmasında Oktav (2010: 56), ABD'nin bölgede askeri anlamda nüfuzunu artırmasının bölge dengelerinin de değişmesine sebep olduğu ve bu durumun neticesinde Türkiye'nin İran ve Suriye ile güvenlik bağlamında yakınlaşması sonucunun meydana geldiğini ifade etmektedir. Bir başka deyişle AK Parti hükümetinin iktidara gelmesi sonrasında, Irak'taki kriz ortamının derinleşmesi, kuzeyde bir Kürt devleti oluşumu korkusu, Türkiye'yi bu süreçte Suriye ve İran'la yakınlaştırmıştır. Zira bu ülkeler de Kürt nüfus barındırıyordu. Dolayısıyla Türkiye'nin iç problemleri İran ve Suriye'ye yönelik dış politikayı etkilemiştir (Aras ve Polat, 2008: 496). Kısaca, ABD'nin Irak işgali sistemik ve bölgesel düzeyde son derece önemli bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Zira bu işgal yalnızca Irak'ı etkilemekle kalmamış, barındırdıkları Kürt nüfus sebebiyle, Türkiye, Suriye ve İran gibi bölge ülkelerini de etkileyerek, dış politikalarını revize etmelerine yol açmıştır. Çünkü bu ülkeler Irak'ın olası bir parçalanma durumu halinde, bu durumun kendi içlerindeki Kürt nüfusu da etkileyebileceği ihtimalini göz önünde bulundurmak zorunda kalmışlardır. Bu endişelerini arttıran önemli bir gelişme ise, Iraklı Kürt grupların, ABD'ye sağladıkları destek sebebiyle, işgal sonrasında oldukça avantajlı duruma gelmeleridir (Sarı Ertem, 2015: 298; Oktav, 2010: 56). Irak savaşı sonrasında Irak'ta Kürt grupların ve paralelinde

Erbil yönetiminin otoritesinin artması da Ankara'yı kaygılandıran durumlardan olmuştur. Zira Ankara, PKK'nın bölgede eylemlerini arttıracağından endişe etmeye başlamıştır (Oktav, 2010: 56). ABD'nin Irak müdahalesi üzerine, Türkiye artan güvenlik kaygıları sebebiyle sık sık Irak'ın toprak bütünlüğü vurgusu yapmaya başlamıştır. Yine Hilmi Özkök'ün 26 Mart 2003 tarihinde Diyarbakır'daki basın açıklamasında dile getirdiği şu ifadeleri de Türkiye'nin Irak'ın kuzeyi kapsamındaki güvenlik endişelerine dairdi:

> "Irak'ın toprak bütünlüğü ve petrol kaynaklarının Irak halkının tamamına ait olması bilindiği üzere her zaman ifade edegeldiğimiz dış politikamızdır. Bu harekat sonucu, Irak'ın; ulusal bütünlüğü içinde, hür ve demokratik dünyanın şerefli bir üyesi olması, ülkesini komşu ülkelere tehdit oluşturan terörist unsurlardan arındırması, Irak halkının layık olduğu güvenlik ve refah seviyesine ulaşması en büyük arzumuzdur." (Özkök, BBC, 26 Mart 2003).

Irak'ın ulusal ve toprak bütünlüğüne vurgu yapması ve terör gruplarına sağlanan desteğin sonlandırılması talepleri dikkate alındığında, Özkök'ün konuşması Irak'ın kuzeyine dair güvenlikleştirme adımının söz ediminin açık örneğidir. Zira Türk karar alıcıların akıllarındaki, Türkiye'nin kendi içindeki Kürt unsurlarını da etkileyebilecek olması sebebiyle, Irak özerk bölgesinin gelişmesinin nihayetinde bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasına yol açabileceği kaygısıydı (Çubukçu, 2005). Bir başka deyişle, bu süreçte Türkiye'nin güvenlik kaygılarını arttıran en önemli senaryo, Saddam Hüseyin iktidarının sona ermesi sonrasında, Irak'ın kuzeyinde bulunan Kürt unsurların gittikçe güçlenerek, Irak'ın toprak bütünlüğünün parçalanabilecek olması ve PKK'nın bu bölgedeki varlığı ve yapılanması konusunda ABD'nin önleyici herhangi bir adım atma çabasında bulunmamasıydı (Tür ve Han, 2015: 27). Özetle 2003 Irak müdahalesi akabinde PKK'nın Kandil Dağı'nda konuşlanmasından ve bu bölgenin terör örgütü tarafından bir karargâh olarak kullanılmasından oldukça rahatsız olan Türk karar alıcıların, Kürt yönetiminin PKK'nın buradaki varlığını hoşgörüyle karşıladığını düşünmeleri sebebiyle, Kuzey Irak yönetimiyle ilişkileri gittikçe güvenlikleşmiştir (Kayhan Pusane, 2017: 2 ve 5). Güvenlikleştirme, güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümü analitik çerçevesinden (bkz. Şekil 7) hareketle incelendiğimizde, bu dönemde krizin şiddete evrilme olasılığının yüksek olduğu bir aşamada bulunduğu ve bu bağlamda iyi bir kriz yönetimi uygulamasının gerekli olduğu açıkça söylenebilir. Kriz yönetimi çerçevesinde oldukça hassas olan bu evre barış türlerinden istikrarsız barış halidir. Zira tarafların savaşa yönelik

hazırlık ve acil durum planlarının var olduğu evre olan bu aşama (Oelsner, 2005: 7) Türkiye ve Irak'ın kuzeyindeki yapı arasında bu dönemdeki ilişkilerin kırılganlığını ortaya koymaktadır.

Duman (Star Açık Görüş, 4 Kasım 2017), 2003'ten 2005'e kadarki süreci Türkiye-Irak ilişkilerindeki "düşük yoğunluklu politik dönem" olarak ifade etmektedir. Bu dönemde Türkiye'nin Irak siyasetindeki etkisi görece sınırlı düzeydedir. Buna yol açan gelişme ise, 2003 Irak tezkeresinin Meclis'te kabul edilmeyişi üzerine ABD'nin Irak'ı işgal etmesiyle birlikte Türkiye'nin bölgede etkisinin sınırlanmış olmasıdır (Duman, Star Açık Görüş, 4 Kasım 2017). Bu süreçte Kuzey Irak bölgesinden ziyaretler de olmuştur. Örneğin Temmuz 2003'te KDP yetkilisi Neçirvan Barzani Ankara'yı ziyaret etmiştir (Hürriyet, 2 Temmuz 2003). Ancak Ekim 2003'te Barzani The Guardian gazetesine verdiği bir röportajda Türkiye'ye yönelik suçlamalarda bulunmuştur. Bu röportajında Barzani, Türk askerlerinin Irak'ta istikrarsızlık yaratacağı iddiasında bulunmuştur. "Kürtler, Türklerin Kaos Getireceğini Söylüyorlar" başlıklı yazısında The Guardian gazetesi, Irak'ta Türk askerlerine yönelik başta Kürtlerden gelen büyük bir tepki olduğunu vurgulamıştır (Hürriyet, 13 Ekim 2003).

Bu süreçte Irak Kürt Bölgesel Yönetimi (IKBY) 8 Mart 2004'te çıkarılan Geçici Dönem Yasası ile kurulmuştur (Balcı, 2015: 115; Sarı Ertem, 2015: 302). Türkiye yine bu aşamada toprak bütünlüğüne yönelik vurgusunu Dışişleri Bakalığının "Türkiye, Irak'ın toprak bütünlüğü ve birliği korunmuş, huzur ve istikrar içinde demokrasi yolunda ilerleyen, halkıyla ve komşularıyla barışık bir Devlet olarak uluslararası toplumla yeniden bütünleşmesi yolundaki politikasını sürdürmeye ve Iraklılar'a bu geçiş döneminde yardımcı olmaya devam edecektir." şeklindeki açıklamasıyla dile getirmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 5 Mart 2004). Nitekim Türkiye'nin resmi düzeyde sürekli Irak'ın kuzeyine dair dile getirdiği toprak bütünlüğü söylemi, Türk yönetimi açısından Kuzey Irak ile ilişkilerin şüphe üzerinde ilerlediğini göstermekteydi. Zira Türkiye her resmi söyleminde sıklıkla bu vurguyu dile getirmiş ve tezin ilerleyen bölümlerinde de bahsedileceği gibi, bu güvenlik grameri her daim kendisine kullanım alanı bulmuştur.

Bu süreçte, askeri operasyonlar, Abdullah Öcalan'ın İmralı Cezaevindeki koşulları ve AK Parti'nin Kürt meselesi noktasında kayıtsız kaldığını gerekçe gösteren PKK, ilan ettiği ateşkesi Haziran 2004'te yeniden bozmuştur (CNN, 28 Haziran 2010). Aralık 2004'te

Türkiye'nin AB üyeliği için müzakerelerin başlamasına dair tarih verilmesinden kısa bir süre sonra ise Türkiye'nin üyeliğine karşı yeni engeller ve itirazlar gündeme gelmeye başlamıştır. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin tanınması gibi Ankara'dan bazı adımlar atması yönündeki beklentiler, 2005 yılında reform sürecinin yavaşlamasına yol açmıştır (Lundgren, 2007: 54). Bu dönemde PKK'nın Türkiye'de şiddet eylemlerini arttırması sebebiyle, hem Türk ulusal çıkarlarının korunması hem de bağımsız bir Kürt devletinin ortaya çıkması korkusuyla Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması gerektiği çeşitli örneklerle de gösterildiği üzere Türk yetkililerce sık sık vurgulanmıştır (Kayhan Pusane, 2017: 6). Dolayısıyla, Kuzey Irak'ta Kürtlerin eylemleri ve elde ettikleri başarılarının Türkiye'deki Kürtler arasında da yayılabilecek olması ihtimali, özellikle de yarı bağımsız bir Kürt devletinin kurulması ve domino etkisi yaratarak güneydoğudaki Kürtleri de etkisi altına alabilecek olması Türkiye açısından son derece tehditkâr bir gelişmedir (Lundgren, 2007: 71). Bunların yanı sıra 2003 sonrası süreçte, Türkiye açısından endişe verici husus, Kuzey Irak'taki bölgesel yönetimin PKK ile işbirliği yapması ve bunun da toprak bütünlüğüne zarar vereceği düşüncesiydi (Özpek, 2011: 591). Özetle, ABD'nin 2003'te Irak'a müdahalesi ve sonrasında Türkiye-IKBY ilişkileri oldukça güvenlikleşmiştir.

2.2. Türkiye'nin Güvenlik Kaygıları: Ermenistan'a Yönelik Tehdit İnşası

IKBY ile ilişkilerinde olduğu gibi, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşmesinin önündeki engel ya da bir başka deyişle iki ülke ilişkilerinin güvenlikleşmesinin en temel sebeplerinden birisi, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve devletin varlığına yönelik Ermenistan'dan kaynaklanan varoluşsal tehdit algılamalarıdır. Türkiye'nin bu güvenlik kaygılarının gerekçeleri olarak ise çeşitli hususlar bulunmaktadır. Tanımı itibariyle Türk milleti, ırk/soy/kan bağı yerine sahip olunan toprak egemenliği üzerine dayandırıldığından, Türk kimliği açısından olmazsa olmaz bir unsur olarak düşünülen toprak bütünlüğü, Türk hükümetleri için her zaman bir varlık sebebi olmuştur (İşeri ve Çelik, 2015: 347). Toprak bütünlüğü, ulusal birliği ve bağımsızlığı konuları Türkiye açısından kuruluşundan beri taviz verilemeyecek hususlardandır. Dolayısıyla Türkiye'nin toprak bütünlüğü konusundaki hassasiyeti sebebiyle Türkiye'de, ülkenin herhangi bir parçasının ayrılığı konusunu tartışmak suç olduğu gibi resmi söyleme göre, diğer devletlerin toprak bütünlüğü de kutsaldır (Lundgren, 2007: 22). Bu kaygılardan hareketle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda (madde 3), "Türkiye Devleti,

ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür" ibaresi yer almaktadır ve bu değiştirilemeyecek nitelikteki hükümlerdendir.

Yine Türkiye-IKBY ilişkilerinde olduğu gibi Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin önündeki önemli bir tarihi ve psikolojik engel olan Sevr Sendromu kısaca, Batılı güçlerin Türk topraklarını parçalama niyet ve planlarının bulunduğuna yönelik Türk milletinin duyduğu korkular şeklinde ifade edilebilir (İşeri ve Çelik, 2015: 346; Lundgren, 2007: 21). Bu korkunun temel kaynağı ise 1920'de imzalanan ve Osmanlı Devleti'nin egemenliğini büyük ölçüde kısıtlayan ancak Ankara hükümeti tarafından asla tanınmayan ve bu sebeple ölü doğmuş olan Sevr Antlaşmasıdır (Sönmezoğlu, 2000: 615). Bu antlaşmanın Türkiye-Ermenistan ilişkilerini ilgilendiren temel noktası ise, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir Ermeni devletinin kurulmasını öngören kısımlarıydı. Bu sebeple antlaşma ve düzenlediği hükümler Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik doğrudan bir tehditti. Dolayısıyla Sevr Antlaşması'nın etkisi ve bundan duyulan tehdit algısı, aradan geçen 100 yıla rağmen, Türk milletinin hafızasında canlılığını halen korumaktadır (İşeri ve Çelik, 2015: 346). Sevr Antlaşması'nın Ermenilerle alakalı bazı maddeleri şunlardır:

> "Madde 88: Türkiye, Ermenistan'ı müttefik devletler gibi hür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını açıklar.
>
> Madde 89: Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer anlaşma yapan devletler Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın tespiti ABD Cumhurbaşkanı'nın hakemliğine havale ve bunun vereceği kararı ve Ermenistan'ın denize çıkış yerine ve adı geçen sınıra komşu Osmanlı arazisi üzerinde askeri tertibatın ilgasına (demilitarizasyon) dair olmak üzere tespit edeceği bütün hükümlerini kabul etmeyi kararlaştırmışlardır.
>
> Madde 90: 89. Madde gereğince tespit edilecek sınır adı geçen vilayetlerin kısmen veya tamamen Ermenistan'a bırakılmasına gerek bulunduğu takdirde Osmanlı Devleti adı geçen karar tarihinden itibaren terk edilen arazi üzerindeki bütün hukuk ve tasarruflarından feragat ettiğini şimdiden açıklar. Bu antlaşmanın Türkiye'den ayrılan araziye uygulanacak hükümleri o andan itibaren adı geçen araziye de uygulanacaktır." (Okur, 2012: 28-29).

Sevr Antlaşması'nın Türk devletinin toprak bütünlüğüne yönelik bu tür ibarelerinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin son döneminde gündeme gelen aşağıdaki harita ve Ermenistan

Delegasyonu'ndan Bogos Nubar Paşa'nın 29 Şubat 1919 tarihli şu sözleri Türkiye'nin tehdit algıları kapsamında önemlidir:

> "Osmanlı Türk boyunduruk ve baskısından Ermenilerin kurtulması lazım… Şimdi Kafkasya'da Ermeni devleti kuruluyor. Ermenistan Doğu Anadolu'daki 6 vilayet ve Kilikya'yı da (Adana) içine alacak şekilde genişletilmiş olarak kurulmalıdır. Ermenilerin Karadeniz sahillerinde Trabzon'da da denize çıkma hakları vardır… Ermeniler Büyük Ermenistan devletini kurmaya hazırdır. Müttefiklerin bu konuda yardımını bekliyoruz." ("Ermeni Bogos Nubar Paşa'nın Hayalleri….", 17 Ekim 2014).

Harita 3: "Büyük Ermenistan" Haritası (Bogos Nubar Paşa) (**Kaynak:** http://cukurovastrateji.blogspot.com/2014/10/ermeni-bogos-nubar-pasanin-hayalleri.html, E.T. 11/01/2022)

Sevr Antlaşması'nda yer verilen hükümlerin ve Bogos Nubar Paşa'nın dile getirdiği bu ifadelerin Türk devletinin siyasi, tarihi ve psikolojik hafızasında derin izler bırakmış olması, yönetici elitlerin ya da resmi söylemi dile getiren konuşmaya yetkili öznelerin ifadelerinde sıklıkla toprak bütünlüğüne dair referansların yer alması sonucunu doğurmuştur. Bu kapsamda, 1990'larda Ermenistan'ın önemli bir güvenlik tehdidi olarak inşa edilmesindeki ana unsurlardan birisi olan "Büyük Ermenistan" projesi kapsamında kurulacak Ermenistan devletinin, Türkiye'den toprak taleplerinde bulunacağı yani Türkiye'nin toprak bütünlüğüne zarar verebileceği noktası Türkiye'nin temel güvenlik endişelerindendir (Balcı, 2011: 302). Nitekim "Büyük Ermenistan/Birleşik Ermenistan"

olarak ifade edilen coğrafya genel olarak aşağıdaki haritada gösterilen şu bölgeleri kapsamaktaydı (Atun, 12 Mayıs 2014).

Harita 4: "Büyük Ermenistan" Haritası (**Kaynak:** Atun, 12 Mayıs 2014, https://www.turkishnews.com/tr/content/2014/05/11/buyuk-ermenistan-ulkusu/ , E.T. 11/01/2022)

Büyük Ermenistan hayali, Taşnaksutyun'un (Ermenistan Devrimci Federasyonu/ARF) 1988 yılındaki parti programının 10'uncu maddesinde "Batı ve Doğu Ermenistan, Ermenistan alanlarını oluşturur" şeklinde ifade edilmektedir. Yine bu programın amaç bölümünde "Ermeni Devrimci Federasyonunun Hedefi: A. Özgür, bağımsız ve Birleşik Ermenistan'ı yaratmak. Birleşik Ermenistan sınırları içinde Sevr Antlaşmasında belirtilen topraklara ilaveten Artsakh (Dağlık Karabağ), Javakhk (Gürcistan topraklarında yer alan Samtskhe-Javakheti) ve Nahçıvan bölgesini de içermelidir" ifadeleri yer almaktadır (Atun, AVİM, 11 Mayıs 2014). Sevr Antlaşması'ndan algılanan bu tehdit durumu sadece bundan da ibaret değildi. Şöyle ki, henüz Sovyetler Birliği dağılmamışken, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüce Konseyi'nin 23 Ağustos 1990 tarihinde yayınladığı Ermenistan'ın Bağımsızlık Bildirisi'nin[50] 11'inci maddesinde: "Ermenistan Cumhuriyeti, 1915'te Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da yapılan Soykırımın uluslararası alanda kabul edilmesi için sürdürülecek çabaları destekleyecektir." ibareleri yer almaktadır (Oran, 2013: 500). 5 Temmuz 1995 tarihinde Ermenistan'da kabul edilen anayasada ise

[50] Bu bildiride yer verilen "Batı Ermenistan" ibaresi, 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin payına düşmüş olan Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki tarihi Ermeni topraklarını kapsamakta olup, "Osmanlı Türkiyesi" ifadesi ise "Batı Ermenistan" olarak ifade edilen bölgenin dışındaki Batı Anadolu, Kilikya gibi tarihte Ermeni halkının yoğun bir şekilde yaşadığı daha geniş bir coğrafyayı ifade etmektedir. Dolayısıyla bildiri "Batı Ermenistan" ve "Osmanlı Türkiyesi" diyerek 1921 Kars ve Moskova Antlaşmalarını tanımadığını ortaya koymuştur (Oran, 2013: 500).

"Batı Ermenistan" ibaresine yer verilmemekle birlikte şu ifadeler kullanılmaktadır: "Ermenistan Cumhuriyeti'nin resmi sembolü, kalkanın ortasına yerleştirilmiş Ağrı Dağı ve Nuh'un gemisi ile tarihi Ermenistan'ın dört krallığının sembolleridir" (ICG, 2009: 13). Anayasada Ermenistan Bağımsızlık Bildirisi'ndeki ibarelere ayrıca yer verilmemiş olsa da Anayasa'nın ilk maddesinde "Ermeni Halkı, Ermenistan Bağımsızlık Bildirisi'ne nakşolunmuş Ermeni devletinin temel ilkelerini ve ulusal isteklerini esas kabul ederek…" sözlerine yer verilmiştir (Oran, 2013: 500). Bu şekilde, Bağımsızlık Bildirgesi'nde sözü edilen Ermenistan'ın temel ilkeleri ve ulusal hedeflerinin Ermeni halkı tarafından benimsendiğine vurgu yapılmak suretiyle, Bağımsızlık Bildirgesi ve Anayasa arasında bağlantı kurulmuştur (Lütem, 2015: 236). Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nde kullanılan "Batı Ermenistan" ifadesiyle Türkiye topraklarının bir bölümünün ima edilmesi ve yine Ermenistan'ın resmi sembollerinde, Kars Antlaşması ile Türk toprağı olan Ağrı Dağı'na[51] yer verilmesi nedeniyle bu sorun Türkiye gündeminde yerini korumayı sürdürmektedir (ICG, 2009: 13). İşeri ve Çelik'in (2015: 346-347) ifadesiyle, Türkiye'nin toprak bütünlüğü bağlamında Ermenistan'dan algıladığı bu tehditler, "yeni Türk devletinin varlık sebebini (raison d'etre) belirlemede, İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmesinden daha büyük bir rol oynamıştır."

Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecinin önündeki başka bir engel ise Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) nezdinde benimsediği ilkelere rağmen, Ermenistan'ın sınırların değişmezliği hususunda taahhütte bulunmaktan kaçınması ve iki ülke arasındaki sınırı tespit eden antlaşmaları (Kars ve Gümrü) tanıdığını deklare etmemiş olmasıdır (Görgülü, 2008: 12). Her ne kadar Ermenistan'daki resmi yetkililer çeşitli zamanlarda yaptıkları açıklamalarda dolaylı olarak sınırı tanıdıklarını ifade etmiş olsalar da resmen tanımaktan imtina etmişlerdir. Örneğin, Ter-Petrosyan, "İki devlet karşılıklı uluslararası sözleşmeleri tanır ve yükümlülüklerini kabul eder"i teklif etmiştir (Oran, 2013: 500). Ermenistan, mevcut Türkiye-Ermenistan sınırını belirleyen ilgili antlaşmaları büyük oranda iç politik sebepler ve Büyük Ermenistan idealine sahip milliyetçi

[51] İncil'de bahsedildiği üzere, "Nuh'un Gemisi'nin üzerine yerleştiği Ağrı Dağı"na Ermenistan'ın atfettiği kutsallık, Ermenistan'da günlük hayatta çeşitli ürünlerin logolarında, ordunun armasında, hatta milli takımın formasında dahi yer almaktadır (ESI, 2009: 2). Milli takım formasında yer alan Ağrı Dağı, Gül'ün ziyareti evvelinde değiştirilmiş ancak, ziyaretten bir ay sonra yeniden Ağrı Dağı logosu formalarda yerini almıştır (ESI, 2009: 2).

Ermenilerin vereceği tepkilerden endişe ettiği için kabulleniyor gözükmek istememektedir (Görgülü, 2008: 12).

Türkiye açısından iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi için Ermenistan'ın kesin bir şekilde mevcut sınırları tanıması ve Türkiye'nin doğu illerine yönelik taleplerinden kesin suretle vazgeçmesi gerekmektedir (ICG, 2009: 4-5). Bu konuda Ermenistan'ın dile getirdiği husus ise zaten 1921 Kars Antlaşması ve bu antlaşma ile belirlenen sınırlara yönelik bir itirazının bulunmadığı şeklindedir (ICG, 2009: 5). TBMM Hükümeti ile Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında gerçekleştirilen 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması ile 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması dışında, taraflar kendi ülkelerinin topraklarına dair olan anlaşmaları geçersiz kabul etmişler (madde 1), Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan hükümetleri "bugün Büyük Millet Meclisi'nce temsil edilen Türkiye Hükümeti'nin tanımadığı Türkiye'ye ilişkin hiçbir uluslararası sözleşmeyi (bağıtı) tanımamayı kabul etmişler"dir (madde 2) (Erdost, Cumhuriyet, 30 Haziran 2009: 2). Buna göre, Sovyet Rusya ile Sovyet Cumhuriyetleri olan, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan 1) 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması'nı, 2) Sevr Antlaşması ile aynı gün yürürlüğe koyulacak olan Üçlü Anlaşmayı, 3) 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Sözleşmesi'ni ve 4) 15 Mayıs 1916 Sykes-Picot Anlaşmasını tanımamayı yükümlenmişlerdir (Erdost, Cumhuriyet, 30 Haziran 2009: 2).

Ancak SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsız olması sonrasında Ermenistan, Türkiye-Ermenistan sınırını tanımadığı açıklamasında bulunmuş (Erdost, Cumhuriyet, 30 Haziran 2009: 2), bu durum ise Türkiye'nin sınırları ve toprak bütünlüğü noktasında Ermenistan'dan tehdit algılamalarının artmasına yol açmıştır. Yine parçalanma yani toprak bütünlüğüne dair tehdit algısı çerçevesinde 1990'larda dönemin Başbakanı olan Süleyman Demirel, Ter-Petrosyan'a yazdığı mektupta dile getirdiği şu sözleriyle Ermenistan'a karşı toprak bütünlüğü, sınırların değişmezliği noktalarının kırmızı çizgileri olduğunu hatırlatırken, aynı zamanda iki ülke arasında dostça ilişkiler kurulmasını arzuladıklarını belirtmiştir:

> "Hükümetimiz, Ermenistan Cumhuriyetini tanırken, Ermenistan'ın Türkiye Cumhuriyeti ve diğer komşuları ile ilişkilerinde uluslararası hukukun temel ilkelerine ve özellikle toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların değişmezliği ilkesine bağlı kalacağı, iyi komşuluk ilişkilerinin tüm gereklerini yerine getireceği ve davranışlarının bu doğrultuda olacağı anlayışı içinde hareket etmiştir. Türkiye

> Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin bu temel ilkelere saygı ve ortak yarar temelinde tesis edilip geliştirileceğine inanıyorum." (Öztığ, 2018: 417-418).

Ya da bir başka okumayla, bu mektupla iki ülke arasında dostça ilişkilerin ve işbirliği imkânlarının geliştirilmesi için toprak bütünlüğü ve sınırların tanınması hususlarının Türkiye açısından olmazsa olmaz koşullar olduğu hatırlatılmıştır. Dolayısıyla Türkiye, yeni bağımsız olmuş bir bölge devleti olan Ermenistan ile ilişkilerini tesis ederken, temel referans nesnelerinden olan topraklarının bütünlüğü ve devletin bekası hususlarına zarar verebileceğini düşündüğü hususlarda baştan çizgilerini belirlemeyi uygun bulmuştur. Bu anlamda Türkiye aslında Lozan'ın temel esaslarının tüm ülkelerce kabulünü ve kendi topraklarıyla ilgili olarak diğer devletlerden gelebilecek talepleri önlemeyi istemekteydi. Nitekim Ermeni diasporası tarafından ortaya atılan "4 T" planının (Tanıtım-Tanınma-Tazminat-Toprak) içeriğine baktığımızda, bu planın aşamaları 1) sözde "soykırım" iddialarının dünya çapında tanıtılması, 2) sözde "soykırım" iddialarının Türkiye tarafından tanınması, 3) tazminat talebi ve 4) toprak talebi şeklinde sıralanmaktadır (Milliyet, 15 Mayıs 2021). Lütem'in (2008: 9 ve 11) de dikkatleri çektiği üzere, Türkiye'nin sınırlarının tanınması ve toprak bütünlüğünün teyit edilmesi konusundaki taleplerine Ermenistan tarafından net bir cevap verilmemesi ve her gündeme gelişinde konunun geçiştirilmesi, Türkiye açısından Ermeni yetkililerin "Büyük Ermenistan" hayalinden ileri gelmekte, bugün değilse bile gelecekte bu hayale ulaşabilecekleri düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla tüm bu faktörler Türkiye'de yönetici elitin Ermenistan'ı tehdit olarak inşasında etkili olmuştur.

Bu noktada Türkiye'nin Ermenistan'ı bir tehdit olarak inşasında vurgulanması gereken bir söylem, Prof. Justin McCarthy'nin 24 Mart 2005'te TBMM'de yaptığı konuşmadır. McCarthy'nin burada vurguladığı üzere yüz yılı aşkın süredir Ermeni milliyetçileri açısından Türkiye konusundaki plan aynıdır. Bu planın aşamalarını McCarthy (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2005) şu şekilde ifade etmiştir:

> "İlk olarak Türkiye Cumhuriyeti bir 'Ermeni Soykırımı' olduğunu kabul etmeli ve bunun için özür dilemelidir. İkincisi, Türkler tazminat ödemelidir. Üçüncüsü, bir Ermeni devleti kurulmalıdır… Türkiye'nin doğusunda bir 'Ermenistan' olması gerektiğine inanıyorlar… sonra Türklerden Erzurum'u, Van'ı, Elazığ'ı, Sivas'ı, Bitlis'i, Trabzon'u Ermenistan'a vermelerini isteyeceklerdir…"

Uluslararası ilişkilerde taraflar resmi olarak birbirlerini tanımalarına rağmen, aralarında diplomatik ilişkilerin kurulmamasında ikili ilişkilerdeki kapsamlı sorunların varlığı etkilidir (Bayer, 2009: 48). Bu noktada vurgulanması gereken nokta, Türkiye'nin Ermenistan'ı devlet olarak tanımasına rağmen, bağımsız olduğu günden itibaren diplomatik ilişki kurmamış olması halidir. Bu durum ise tarafların geçmişlerinin çeşitli sorunlarla dolu olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin bu dönem Cumhuriyet gazetesi yazarlarından Sinan Gökçen'in Ermenistan'da siyasi parti temsilcileriyle yaptığı röportajlarda, Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi kapsamında bu temsilciler şu ifadelerde bulunmuşlardır.

> "Taşnak Partisi Merkez Komite Temsilci Yardımcısı Gagik Mıkırtcıyan: Petrosyan, devlet başkanı olarak Türkiye ile samimi bir politika sürdürmüyor. Devekuşu politikası yürütüyor. Ermeni ve Türk halkları arasında herhangi bir sorun olmadığını varsayıyor. Türkiye ile kurulacak ilişkiyi, herhangi bir ülkeyle kurulacak ilişki gibi görüyor. Bu böyle değildir, yanlıştır… Bütün sorunları açık açık konuşmalıyız. Soykırım olaylarını ele alırsak, bu konuda bizim ve Türkiye'nin yaklaşımları tamamen farklıdır. Şunu belirtmek gerek, kim kimden ne istiyor, kimin kime ne kadar borcu var, bunu anlamak gerek. Bundan sonra ilişkileri oluşturmak lazım. O zaman ilişkiler daha samimi olarak gelişir… Türkiye'nin soykırımı kabul etmesi ve Ermeni halkından özür dilemesi gerekir… Halkımız o bölgede yaşarken belli bir mal varlığı vardı. Tabii ki soykırımın kabul edilmesinden sonra bu konulara da geçeceğiz. Toprak talebi konusunu ise bugün konuşmak istemiyoruz. Soykırım olayının Türkiye tarafından resmen tanınması iki halk arasındaki psikolojik engeli ortadan kaldırır. Ondan sonra diyaloğa başlanır. Bu diyaloglar sırasında ne gibi taleplerde bulunabiliriz, bu konuda şimdiden tahmin yürütülemez." (Gökçen, Cumhuriyet, 1 Mayıs 1993: 8).

Mıkırtcıyan'ın konuşmasında Sarkisyan'a yönelik eleştirisi dikkate alındığında, Ermenistan açısından Türkiye diğer ülkeler gibi bir statüde olmayıp, basitçe ilişkiler tesis edilip geliştirilmesi mümkün değildir. Mıkırtcıyan'ın bahsettiği üzere, en başta iki taraf arasındaki tüm sorunlar açık açık konuşulmalı, karşılıklı istekler netleştirilmelidir. Bu durum çatışma çözümü diplomasisi bağlamında şüphesiz önemli ilk aşamadır. Ancak Mıkırtcıyan'ın konuşmasının devamında yer verdiği Türkiye'nin soykırımı kabulü, özür dilemesi, tazminat ve toprak talepleri meselelerinin başta kabul edilmesi gerektiğine dair vurguları, süreci baştan çıkmaza sokmaktadır. Ayrıca Ermenistan'daki önemli bir siyasi

parti yetkilisinin bu tür tehditkâr bir söylemi, Türk bir gazeteciye ve dolayısıyla Türk kamuoyuna yönelik olarak dillendirmesi, Türkiye'nin toprak bütünlüğü noktasındaki tehdit algılarının yersiz olmadığının bir başka açık göstergesidir. Yine Ulusal Self Determinasyon Birliği Başkanı Baruyr Hayrikyan Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi çerçevesinde şunları söylemiştir:

> "Ben her iki ülke arasında normal ilişkiler kurulmasına taraftarım. Ama normalleşme daha çok Türkiye'ye bağlıdır. Eğer Türkiye, Ermenistan'ı cezalandırır gibi bir tutum sürdürürse biz de örneğin İran'a gidip, 'bize yardım et' deme hakkına sahip oluruz… İki ülke arasındaki sınırlar açık olmalı. Böylece toprak talebi ortadan kalkmış olur. Eğer herhangi bir Ermeni Kars ya da Van'a gitmek, orada yaşamak isterse ve Türkiye de buna izin verirse ortada sorun kalmaz…"(Gökçen, Cumhuriyet, 1 Mayıs 1993: 8).

"Ankara-Erivan Arasında Kamuoyu Engeli" başlığıyla sunulan haberdeki bu ifadeler de Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi açısından Türkiye'ye sorumluluk yüklemekte, bu anlamda da adım atması gereken taraf olarak Ankara'yı gösterirken, ilişkilerin sorunlu oluşunun sebebi olarak da Türk yönetimini hedef gösteren bir dil kullanmaktadır. Türkiye'nin haberde bahsi geçen adımları atmayışı ikili ilişkilerin önündeki bir engel olarak sunulmakta ve bu tavır devam ettiği sürece Ermenistan'ın da komşu devletlerden yardım talep etme hakkının olduğu yönünde tehditkâr bir dil kullanıma sokulmaktadır.

Bu aşamada dikkat çekilmesi gereken husus, soykırım iddialarına dair Ermenistan hükümetlerinin Türkiye'den açıktan bir tanıma talepleri bulunmamasına rağmen, Türkiye ve Ermenistan arasındaki temel anlaşmazlığın, Ermenistan'ın ve diasporanın bu iddiaların uluslararası alanda tanınması için gösterdiği çabalardan kaynaklandığıdır (Lütem, 2008: 11). Dolayısıyla bugün Ermenistan'ın "önkoşulsuz" yakınlaşmayı kabul etmesi bu konudaki endişeleri gidermemekte, temelde soykırım iddialarının uluslararası alanda tanınması kapsamındaki bu çabalarından vazgeçmesi gerekmektedir. Ancak Ermeni liderler soykırım iddialarının tanınmasına yönelik çabalarından vazgeçmemekte ve ilerleyen kısımlarda yer verileceği üzere Ermeni diasporasının da bu yöndeki çabalarını engelleyemeyeceklerini dile getirmektedirler.

Sevr Sendromu ve sınırların tanınmaması mevzularının dışında, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgali de Türkiye ve Ermenistan'ı karşı karşıya getiren bir mesele

olmuştur. Bölgedeki nüfus yapısının Azerbaycan Türklerinin aleyhine değiştirilerek Ermenilerin topluca bu bölgeye iskân edilmeleri üzerine (Kurt, 2017: 10) önemli bir kriz haline gelen Dağlık Karabağ sorunu, 1988 yılında halk arasında küçük çaplı çatışmalarla başlamış ve 1991 yılından itibaren savaş evresine ulaşmış, tüm bu süreçte de Azerbaycan'ın en önemli destekçisi Türkiye olmuştur (Aydın, 2002: 400). Türkiye o günden beri her daim, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin işgal altındaki Azerbaycan topraklarının terkedilmesi koşuluna bağlı olduğunu vurgulamıştır (Aydın, 2002: 402). Türkiye ile Ermenistan ilişkilerini olumsuz etkileyen Karabağ sorunu, Ermenistan'ın siyasi ve askeri yönden Rusya'ya daha da bağlanmasına neden olmuş ve Türkiye'nin Karabağ meselesinde Azerbaycan'a verdiği açık destek sonucunda, Ermenistan ile yaşadığı problemlere bir başkasını daha ilave etmesine yol açmıştır (Görgülü, 2008: 10). Nitekim Türk kamuoyu bu süreçte Ermenilerin saldırılarına maruz kalan Azerbaycan Türklerinin durumlarını izledikçe, güçlü bir şekilde Azerbaycan halkının yanında yer almaya başlamış, Türk yönetimini de Azerbaycan'ın yanında olması konusunda ciddi anlamda mobilize etmiştir (Aydın, 2002: 403).

Toprak iddiaları ve Dağlık Karabağ meselesi dışında, Türkiye ve Ermenistan'ın bir diğer çatışma noktası 1915 yılında yaşanan olaylar bağlamındadır. Taraflar 1915 olaylarını adlandırma noktasında ayrışmaktadırlar. Şöyle ki, Türkiye bu olayların çatışmalar üzerine ortaya çıkan bir tehcir emri olduğunu ifade ederken, Ermenistan açısından ise 1915 yılında yaşananlar "planlanmış bir soykırımdır" (ICG, 2009: 5). 1915 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği ve Rusya-İngiltere-Fransa ile savaştığı esnada, Osmanlı Devleti doğu bölgelerinde yer alan Ermeniler için tehcir politikasını uygulamış, çünkü bu süreçte baş düşmanı Rusya'nın Hristiyan Ermenileri ayaklanmaya teşvik etmesinden ve bunun sonucunda da topraklarının parçalanmasından korkmuştur (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 128). Ayrıca Osmanlı Devleti'nin doğu ve batıda iki farklı cephede savaştığı bu süreçte, Ermenilerin de Osmanlı askerlerine yönelik eylemlerde bulunmaları ve özellikle doğudaki çeşitli illerde isyanlara başlamaları, Osmanlı Devleti'ni daha da zor durumda bırakmıştır (Taşkıran, 2015: 22). Osmanlı ordusunun savaş alanında olması sebebiyle, Ermenilerin özellikle Van'da başlattıkları isyan ve bunun yanı sıra diğer bölgelerdeki Ermenilerin de isyan, yol kesme, Müslüman köylerini basma ve buralardaki halkı öldürme gibi eylemlerde bulunduklarına dair gelişmeler Osmanlı Devleti'nin çaresiz kalmasına sebep olmuştur (Halaçoğlu, 2021: 4). Özellikle Van'da şiddetlenen

isyanların akabinde bu dönem Osmanlı Ordusu Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın 2 Mayıs 1915 tarihinde İçişleri Bakanlığına yönelik artan isyanlar konusunda durumu belirten telgrafına[52] binaen, Osmanlı hükümeti 27 Mayıs 1915 tarihinde askeri güvenlik gerekçesiyle Tehcir Kanunu'nu[53] çıkarmıştır (Taşkıran, 2015: 58 ve 62).

Tehcir esnasında tasavvur edilemeyen şiddet ve tahribat olaylarının meydana gelmesi sebebiyle bugün, Türkler ve Ermeniler arasında oldukça farklı görüşler mevcuttur. Bu konuda kesin ve tartışmasız rakamlar bulunmamasına rağmen, Ermeniler bir buçuk milyon kişinin o süreçte kasıtlı ve sistematik olarak öldürüldüğünü iddia etmektedir (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 128). Ayrıca Ermenistan'ın bu konudaki temel düşüncesi, Jön Türkler olarak adlandırılan grubun o süreçte tüm Ermeni nüfusunu ortadan kaldırmak amacıyla hareket ettiği yönündedir (Elanchenny ve Maraşlıyan, 2012: 7). Halaçoğlu'nun (2021: 47) ifade ettiği üzere ise, toplam 438.758 Ermeni sevk edilmiş, bunlardan 382.148'i iskân edildikleri bölgelere ulaşmışlardır. Dolayısıyla aradaki fark 56.610 kişidir.[54] Yine Hrant Dink Vakfı'nın (Fırat, Şannan ve Arslan, 2016: 10) yayınladığı raporda da vurgulandığı gibi, Murat Bardakçı'nın (Hürriyet, 25 Nisan 2005) yazısında yer verdiği, 1915 sonrası nüfus hareketlerini kaydettiği Sadrazam Talat Paşa'nın notlarına göre, tehcire tabi tutulan Ermeni sayısı 924 bin 158 kişi olarak ifade edilmektedir. Bunlardan ise en fazla kişinin Sivas'tan (141 bin 592), en az ise Konya'dan (4 bin 381) tehcire tabi tutulduğu bilgisi "tehcirin en önemli belgesi" olarak adlandırılan bu defterde yer almaktadır.

---

[52] Bu telgraf, tehcir kararının ilk işareti olup, Enver Paşa'nın asıl isteği, Ermenilerin isyan çıkaramamaları amacıyla, küçük gruplar halinde çeşitli yerlere dağıtılmaları idi (Halaçoğlu, 2021: 5). Osmanlı Devleti'nin 1915 yılında uyguladığı tehcir kararının detaylı bir analizi ve resmi söyleme dair önemli bir yazı için bkz. Halaçoğlu, Y. (2021, Haziran). *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler: Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı?* TBMM Basımevi.

[53] Bu kanunda yer alan ibareler şu şekildeydi: "1) Savaş halinde ordu, kolordu, tümen ve mevki kumandanları, yurt savunması, asayişin korunması ve hükumet emirlerine karşı halk tarafından karşı koyma, direnme veya silahlı tecavüz vakî olursa buna karşı derhal askeri kuvvet kullanarak hareketi bastırmaya, tecavüz ve direnmeyi yok etmeye yetkili ve mecburdur. 2) Ordu, kolordu ve tümen kumandanları askerî gerekler karşısında casusluk, hıyanet hâlinde görecekleri kasaba ve köy halkını, teker teker veya toplu halde diğer yerlere sevk ve iskân ettirebilirler." 1915 Ermeni tehciri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Taşkıran, C. (2015). Ermenistan: Tarih, Hukuk, Dış Politika ve Toplum. İçinde S. Tamçelik (Ed.), *1915 Yılı Ermeni Tehciri* (ss. 1-76). Gazi Kitabevi.

[54] 56.610 olarak ifade edilen bu sayının ortaya çıkışı konusunda Halaçoğlu, tehcir esnasında yaşanan kayıpların çeşitli aşiretlerin kafilelere saldırıları ve tifo ve dizanteri gibi salgın hastalıklardan ötürü gerçekleştiğini ifade etmektedir (Halaçoğlu, 2021: 48). Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Halaçoğlu, Y. (2021, Haziran). *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler: Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı?* TBMM Basımevi.

Ermenistan ve Türkiye'nin tehcir sırasında hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı üzerindeki bu farklı görüşlerinin dışında, 1915 olaylarına dair Türkiye ve Ermenistan taraflarının üzerinde anlaşamadığı hususlardan bir diğeri ise bu olaylar esnasında meydana gelen Ermeni vatandaşların ölümünde, Osmanlı hükümetinin onları öldürme kastının bulunup bulunmadığıdır (ICG, 2009: 9). Türkiye'nin "soykırım" savlarına yönelik resmi görüşü, yaşanan hadiselerde iki taraftan da ciddi oranda kayıplar verildiği ve bu yüzden büyük bir trajedinin yaşandığı, fakat bu olayların hiçbir şekilde "soykırım" olarak adlandırılamayacağı şeklindedir (Görgülü, 2008: 14). Ermeni lobisi 1960'lı yıllardan itibaren 1915'te yaşananların "soykırım" olarak adlandırılması için çabalarken, Türkiye her daim bunu reddetmekte ve o süreçte Osmanlı Devleti'nin de binlerce kayıp yaşadığını ifade etmektedir (De Waal, 2010: 2).

"Soykırım" iddialarının Türkiye açısından sakıncası, eğer bu iddialar kabul edilirse, bunun ardından Ermenistan'ın çeşitli toprak ve tazminat taleplerini gündeme getireceği endişeleridir. Örneğin Ermenistan'daki ARF Partisi sözcüsü Giro Manoyan'ın, toprak talepleri konusunda "şu an bizim dış politika gündemimizde bulunmuyor. Bu demektir ki yarın gündemimizde olabilir" (ICG, 2009: 13) şeklindeki sözleri aslında Türkiye açısından toprak bütünlüğüne dair endişelerin ve tehdit algılamalarının yersiz olmadığının bir göstergesidir. Nitekim toprak iddiaları kapsamında yukarıda bahsedilen, Ermenistan'ın 23 Ağustos 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer verilen "Ermenistan Cumhuriyeti 1915 yılında Osmanlı Türkiye'sinde ve Batı Ermenistan'da vuku bulmuş olan Ermeni soykırımının uluslararasında tanınması görevini destekler" şeklindeki ifadeler (Lütem, 2015: 235-236) hem soykırım iddiaları kapsamında hem de bu iddiaların kabulü neticesinde çeşitli toprak ve tazminat taleplerinin gündeme getirilebileceği hususlarında Türkiye açısından tehdit edicidir. Ayrıca yine Türkiye için bu mesele, uluslararası imajına zarar veren tarihsel bir yük gibi görülmektedir (İşeri ve Çelik, 2015: 352-353). Şöyle ki çeşitli ülkelerin meclislerinde "soykırım" iddialarının tanınmasının, hukuki açıdan bir bağlayıcılığı bulunmasa da, bu iddialar kabul edildiği yerlerde önemli oranda bir kamuoyu oluşturarak Türkiye'nin imajına ciddi zarar vermektedir (Görgülü, 2008: 15). Dolayısıyla Türkiye ve Ermenistan arasındaki restleşmelerde, Türkiye Dağlık Karabağ çatışmasını Ermenistan üzerinde bir baskı aracı olarak kullanırken; Ermenistan da soykırım iddialarını "geleneksel olmayan bir silah" olarak Türkiye'ye karşı kullanmıştır (Minasyan, 2010: 23).

9 Aralık 1948 tarihli BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi[55] "geçmişe dönük uygulamaları zorunlu kılan herhangi bir hüküm içermediği için 1915 Ermeni olaylarına uygulanamaz." (Taşdemir, 2015: 100). Ancak Ermenistan, sözleşmede yer alan "soykırım" ibaresinin, antlaşmaların geriye yürütülememesi ilkesine rağmen[56], 1915 olaylarının açıklanmasında kullanılabileceğini iddia etmektedir (Taşdemir, 2015: 88). Sözleşme'nin ikinci maddesinin c fıkrasında soykırım suçu kapsamına giren "bir grubu bedeni varlığının kısmen veya tamamen yok olmasına yol açacak hayat şartlarına kasten tabi tutmak" ifadesine istinaden Ermenistan, 1915 yılında yaşananların soykırım olarak nitelendirilebileceğini öne sürmektedir (Görgülü, 2008: 15). Türkiye'nin görüşü ise zamanın Osmanlı idarecilerinin tehcir yöntemi ile Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenileri ırkçı bir düşünceyle ortadan kaldırma maksadını taşımadığı ve bundan dolayı bu süreçte yaşananların Sözleşme'nin ilgili maddesinin beş alt fıkrasında[57] açıklanan hallerden hiçbirine uymadığı yönündedir (Görgülü, 2008: 15). Avrupa Parlamentosu'nun 1987 yılında aldığı "Osmanlı Ermenilerinin yaşadıkları trajediden bugünkü Türkiye'nin sorumlu tutulamayacağını" kabul eden ve "bu tarihsel olayın bir soykırım eylemi olarak tanınmasından dolayı bugünkü Türkiye'den siyasi, hukuki ve maddi taleplerde bulunulamayacağını vurgulayan" kararı da Ermenistan'ın bu yöndeki taleplerinin uluslararası alanda destek bulmadığını göstermiştir (ICG, 2009: 14).

Halen çözüm sağlanamamış olan 1915 tehcir olaylarını her iki tarafın da farklı tanımlamaları iki ülke ilişkilerinin normalleşmesinin önündeki temel engellerdendir. Zira çatışma çözümlerindeki temel aşamaların ilki olan sorunun tanımlanması ve tarafların ortak bir adlandırma noktasında uzlaşması normalleşmenin ve çatışma çözümünün olmazsa olmazıdır. Bu sebeple bu kriz bağlamındaki farklı yaklaşım ve tanımlamalar her

[55] 1915 Ermeni olaylarını Darfur örneği üzerinden uluslararası hukuk kapsamında ele alan detaylı bir çalışma için bkz. Taşdemir, F. (2015). Ermenistan: Tarih, Hukuk, Dış Politika ve Toplum. İçinde S. Tamçelik (Ed.), *Uluslararası Hukuk Açısından 'Soykırım Suçu' ve 1915-1916 Ermeni Olayları* (ss. 77-104). Gazi Kitabevi.

[56] Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi madde 28'e göre: "Antlaşmada aksine bir hüküm olmadıkça ya da başka yollarla bu saptanmamışsa, bir antlaşmanın hükümleri bu antlaşmanın yürürlüğe girmesinden önceki bir işlem ya da eyleme, ya da bu tarihten önce ortadan kalkan bir duruma ilişkin olarak bir tarafı bağlamaz." (Taşdemir, 2015: 88).

[57] BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi madde 2:
a)Gruba mensup olanların öldürülmesi, b)Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi, c)Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek, d)Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak, e)Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek (https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020093827bm_11.pdf , E.T. 05/02/2022).

iki taraf açısından da bir diğerinin varoluşsal tehdit olarak görülmeye devam etmesi demektir. Kısaca söylemek gerekirse, "soykırım" iddialarının ve bu konuda sertleşen söylemlerin Türkiye açısından endişe verici noktası, toprak bütünlüğüne, uluslararası imajına zarar verebilecek bir durum oluşturabileceği korkusudur. Örneğin, ABD Temsilciler Meclisi Dışilişkiler Komisyonu'nda sözde soykırım ile ilgili tasarının geldiği evrede Baykal, bu tasarının kabul edilmesi halinde bu durumun Türkiye'nin itibarı açısından sorun yaratacağını, "Bu Temsilciler Meclisinin kararı, yürütmeyi bağlamaz, Başbakan buna aldırmaz" gibi görüşlerin geçerli olmayacağını ifade etmiştir. Ayrıca "yaygın süreç işler, bütün parlamentolarda bu kabul görürse, buna tarihen yerleşmiş, kanıtlanmış, kökleşmiş bir vaka değerlendirmesi yaparlar, bu hükmü getirirler" sözleriyle (Meclis Haber, 16 Ekim 2007) 1915 olaylarına dair Türkiye'nin imaj algısı konusundaki hassasiyetini vurgulamıştır.

Ermenistan devletinin Türkiye tarafından güvenlikleştirilmesinde bir diğer argüman ya da gerekçe, Türkiye'nin Ermenistan'ı varlığına tehdit olarak gördüğü PKK'ya destek vermekten sorumlu tutmasıdır. 1990'ların son döneminde gerek basında gerekse siyasilerin beyanatlarında, Öcalan'ın Suriye'den ayrılmak zorunda kalması durumunda, sığınabileceği ülkeler içerisinde birinci sırada Ermenistan'ın olacağı yer almıştır (Balcı, 2011: 311). Örneğin 1998 yılında Türkiye'nin PKK ve Abdullah Öcalan'ın Suriye'de bulunması sebebiyle Türkiye ve Suriye ilişkilerindeki krizin tırmanması sonrasında, Öcalan'ın Suriye'den çıkarılması üzerine bu kez de nereye gideceği gündeme gelmiştir. Bunda da öne çıkan alternatif Ermenistan olmuştur. The Guardian o dönemde bu duruma "…Öcalan'ın Rusya'ya giderken Yunanistan ya da Ermenistan güzergahını kullandığı ve bir süre sonra Ermenistan'a geçeceği sanılıyor…" ifadeleriyle değinmiştir (Milliyet, 28 Ekim 1998). Bunun dışında, 1997 yılının Haziran ayında Türkiye'nin Kuzey Irak operasyonu esnasında PKK tarafından Rus menşeili SA-7B füzesiyle bir askeri helikopter düşürülmüş ve olaya ilişkin teröristlerin ele geçen telsiz konuşmalarında, terör örgütünün Ermenistan üzerinden gelecek yeni füzeler beklediği bilgisi basına yansımıştır (Balcı, 2011: 312). Yine, Ermenistan'ın PKK'ya yönelik desteği konusunda, Özal'a yakınlığı ile bilinen Mehmet Keçeciler'in "Ermeni ve Rum lobisi ASALA'nın[58] yerine PKK'yı ikame

[58] ASALA Türkçe ve İngilizce tam adı: Ermenistan'ın Kurtuluşu için Gizli Ermeni Ordusu (The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia). ASALA ve eylemleri hakkında detaylı bilgi için bkz. https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19787/101536/ermeni-teror-orgutu-asala-ve-faaliyetleri, E.T. 06/07/2022.

etti. PKK meselesi yurtdışından kaynaklandı… PKK terörü Ermeni-Rum lobisinin dirilttiği beladır. Özal da bunun için sorunu dışarıda çözüyordu. Bizim dönemimizde Rum ve Ermeni lobisini dize getirdik…" (Sabah, 15 Mayıs 2009) şeklindeki ifadeleri de Ermenistan ve PKK arasındaki ilişkiye dair Türkiye'nin kaygılarını özetlemekteydi. Bunlara ek olarak, 1994 yılında TRT'nin PKK lideri Öcalan'ın aslında Artin Hakobyan isimli bir Ermeni olduğu haberi ve uzun bir süre Türk Tarih Kurumu(TTK)'nun başkanlığını yapmış olan Yusuf Halaçoğlu'nun 2007 yılında Ermeni tehdidi ile PKK tehdidi arasında ilişki kuran, PKK üyelerinin önemli bir kısmını "Ermeni soyundan Kürtler"in oluşturduğu yönündeki ifadeleri dikkat çekicidir (ESI, 2009: 4). Dolayısıyla Türkiye açısından önemli bir güvenlik tehdidi olan PKK'nın bir de Ermenistan ile işbirliği içerisinde olması gibi bir düşünce, Türkiye açısından çifte bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu sebeple Türkiye'nin temel referans nesneleri dikkate alındığında, PKK'ya destek veren bir Ermenistan asla kabul edilemezdi.

PKK faktörü dışında, Ermenistan'ın Türkiye ile düşman ülkelerle imzaladığı anlaşmalar da Türkiye açısından kuşatılmışlık yani güvenlik tehdidi olarak yorumlanabilmektedir. Örneğin Kaliber'in (2005: 43) değindiği gibi, Ermenistan ve Güney Kıbrıs Rum Kesimi arasında çeşitli anlaşmaların yapılması, hem Türkiye hem de Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti yetkilileri açısından Türkiye'nin kuşatılması ya da çevrelenmesine yönelik bir çaba olarak değerlendirilmiştir. 1990'ların başında Türkiye'ye karşı Ermeni-Yunan işbirliğinden kaynaklı bir tehditten söz edilmezken, böyle bir tehdit algısının oluşmasına neden olan hadise 1993 senesinde Türkiye'ye karşı Rusya'nın Ermenistan ve Yunanistan'ı da kapsayacak şekilde "Ortodoks cephe" oluşturma çabası içerisinde olduğu yönündeki haberler ile başlamıştır (Balcı, 2011: 312). Bunun dışında, 19 Haziran 1996 tarihli Cumhuriyet gazetesinde "Yunan-Ermeni İttifakı" başlığıyla yer verilen haberde, Erivan ve Atina arasında 18 Haziran 1996 tarihli Savunma İşbirliği Anlaşması'nın yapıldığı ve böylece Yunanistan'ın Ermenistan'a askeri ateşe gönderen ilk ülke olduğu vurgulanmıştır (Cumhuriyet, 19 Haziran 1996: 10). Yine 15 Eylül 1998 tarihinde dönemin dışişleri bakanı İsmail Cem "Yunanistan aklınca Türkiye'ye karşı bir Haçlı seferi başlatmaktadır ve yine aklınca bu Haçlı seferine Müslüman asker toplamaktadır. Bu oyuna kimse düşmeyecektir." sözleriyle bu süreçte Yunanistan-Ermenistan ve İran arasında yapılan toplantıyı eleştirmiştir (Ergun Balcı, Cumhuriyet, 15 Eylül 1998: 9). Dolayısıyla 1990'ların sonlarından itibaren başlayan Erivan-Atina yakınlaşmasının temel

hedefi Türkiye'nin kuşatılması ve yalnızlaştırılmasıdır. ABD, AB, Ermeni ve Rum lobileri tarafından da desteklenen bu yakınlaşma (Doster, Cumhuriyet, 24 Haziran 2020) Türkiye'nin güvenlik kaygılarını arttırmıştır. Kısaca bu dönemde Ermenistan'ın Türkiye'nin tehdit olarak gördüğü ülkelerle girdiği ilişkiler Ermenistan'ın tehdit olarak görülmesini pekiştiren unsurlardan olmuştur.

ASALA tarafından Türk diplomatlarına yönelik düzenlenen suikast eylemleri de Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin güvenlik gramerine hapsolmasına yol açan gelişmelerdendir. ASALA 1975 yılında "Türk hükümetini 1915'te 1,5 milyon Ermeni'nin ölümüyle ilgili sorumluluğunu açıkça kabul etmeye, tazminat ödemeye ve Ermeni vatanı için toprak vermeye zorlamak" için kurulmuştur (Philips, 2012: 3). Ermeni terör örgütü ASALA ve JCAG-ARA[59] gibi terör örgütlerince 1973-1984 arası süreçte 31'i büyükelçi olan 58 Türk vatandaşı şehit edilmiştir (T.C. İletişim Başkanlığı, 21 Mayıs 2021). Bu saldırılar esnasında görev yapan diplomatlar şu an üst seviye makamlarda bulunduklarından bugün de süren kuşatılma zihniyeti oluşmuştur (ICG, 2009: 12). 1980'lerin ortalarında ASALA terör örgütü dağılmış olsa da gerçekleştirilen terör eylemlerine yönelik hiçbir önemli Ermeni kurumu üzüntü ifade eden bir beyanatta bulunmamıştır (ICG, 2009: 12-13).

2.2.1. Arka Plan Analizi: Güvenlik Algısı ve Dilinin Yüksek Olduğu Süreç

Çatışma çözümü süreçlerinin başında, mevcut kriz konusunda sorun tanımlaması ve arka plan analizinin yapılması gerekmektedir. Burada temel amaç, sorunun kökenini, tarafların meseleye yaklaşımını ve sorunu nasıl tanımladıklarını anlayabilmektir. Nitekim çatışmayı anlamanın bir aracı olarak çatışma çözümü, çatışmanın arka plan analizinin yapılmasını yani sorunun tarihsel sürecini, nedenlerini, çatışmayı etkileyen aktörleri ve süreçte etkili olan dinamikleri ortaya koymayı gerektirmektedir (Bağcı, 2013: 5). Dolayısıyla bu kısımda Türkiye'nin Ermenistan ile olan ilişkileri bağlamında, 2005 öncesi sürece kısaca yer verilerek arka plan analizi ele alınacaktır. Böylece Türkiye-Ermenistan arasındaki güvenlik problemlerinin temel gerekçe ya da gerekçelerinin anlaşılması sağlanabilecektir.

[59] JCAG-ARA Türkçe ve İngilizce açılımı şu şekildedir: Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları-Ermeni Devrimci Ordusu (Justice Commandos of the Armenian Genocide-Armenian Revolutionary Army. JCAG-ARA ve eylemleri hakkında detaylı bilgi için bkz. https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19759/101305/ermeni-soykirimi-adalet-komandolari-ermeni-devrimci-ordusu-jcag-ara-ve-faaileyetleri, E.T. 06/07/2022.

2.2.1.1. Soğuk Savaş Sonrası Normalleşme Çabaları

Soğuk Savaş döneminin sona ermesi ve akabinde Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak uluslararası siyaset sahnesine girmesiyle birlikte, Ermenistan Türkiye'nin güvenlik gündeminde hayli yer almaya başlamış, özellikle 1990'lar boyunca Ermenistan, Türkiye'nin güvenlik algılamaları bağlamında sıklıkla referans verdiği bir ülke pozisyonuna gelmiştir. 1990'lardan 2000'lere kadar özellikle Kafkasya'daki sorunlar kapsamında PKK'dan kaynaklı tehdit algılamaları sebebiyle ve bu bölgedeki istikrarsızlıkların Türkiye'nin kendi iç sorunlarına yansımasını engellemek amacıyla Türkiye, bölgede temkinli adımlar atmış, bunun tek istisnası ise Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorunu konusundaki kesin ve kararlı tavrı olmuştur (Çelikpala, 2010: 97).

Ermenistan'ın bu süreçte, bir tehdit olarak inşa edilmesinde, TSK ve siyasi aktörlerin önemli güvenlikleştirici aktörler olarak ortaya çıktığı görülmektedir. 1990'larda Türk siyasetinde ve dış politikasında TSK'nın ayrıcalıklı ve etkin olduğu dikkate alınırsa, Ermenistan ile ilişkilerde Balcı'nın (2011: 300) söylemiyle, "dış politik ilişkilerde hâkim olan bu tehdit odaklı dil, içerideki ayrıcalıklı militarist söyleme süreklilik imkânı sağlamış ve askere ayrıcalıklı bir konuşma alanı açarak onu 1990'ların hâkim konuşan öznesine dönüştürmüştür." Böylece TSK bu dönemde, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güvenlikleştirilmesinde en temel ve etkili aktörlerden birisi olarak ortaya çıkmıştır. Zira Türkiye-Ermenistan ilişkileri her zaman sorunlarla anılmış, olumlu gelişmeler ise nadiren görülmüştür. Bu olumlu gelişmelerden ilki, SSCB'nin dağılması sonrası 16 Aralık 1991 tarihinde Türkiye'nin Ermenistan'ı tanımasıdır (ICG, 2009: 1). 9 Kasım 1991 tarihinde Türkiye Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımasının akabinde, 16 Aralık 1991 tarihinde de Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımıştır (Aydın, 2002: 377). Bu arada Türkiye'nin temel güvenlik kaygıları sebebiyle, yukarıda bahsi geçtiği üzere, dönemin başbakanı Demirel'in, Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan'a hitaben 24 Aralık 1991 tarihli mektubunda yer verdiği "toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların değişmezliği ilkesine" yaptığı vurgu dışında (Lütem, 2015: 236), emekli büyükelçi ve dönemin DYP İstanbul milletvekili olan Coşkun Kırca'nın şu sözleri Ermenistan'ın Türkiye açısından oluşturduğu tehdidi göz önüne seriyordu:

> "Hükümet Ermenistan'ı tanıdığını ilan etse bile önemli olan bu konuda Ermenistan'a yapılacak olan resmi bildirimimizin koyacağı şartlardır. Herhalde Türkiye'nin,

> Ermenistan bizden ve Azerbaycan'dan toprak taleplerinden vazgeçmedikçe, maddi ve manevi tazminat istemlerini geri almadıkça ve her çeşit terörizmi reddettiğini açıklamadıkça böyle bir bildirimde bulunması mümkün olamaz." (Cumhuriyet, 16 Aralık 1991: 6).

Dolayısıyla Ermenistan yönetimine karşı geçmişten gelen güvensizliğin ve şüphe halinin her daim Türk hükümetinin ya da konuşmaya yetkili öznelerinin söylemlerine yansıdığını ve güvenlikleştirmenin söz edimini açıkça ortaya koyduğu görülmektedir. Ermenistan'ı tanımasının akabinde, Türkiye'nin o dönemki Moskova büyükelçisi olan Volkan Vural, Nisan 1991'de Ermenistan'a bir ziyaret düzenlemiş ve Levon Ter-Petrosyan ile görüşmüştür. Ziyaret esnasında iki ülke arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması amacıyla bir anlaşma taslağı hazırlanmıştır (Görgülü, 2008: 6; Köse, 2019: 53). Vural'ın Ermenistan ziyaretinin ardından, dönemin Başbakan Yardımcısı olan Ekrem Pakdemirli tarafından Ermenistan'dan gelen üst düzey bir heyet kabul edilmiş, iki ülke arasındaki işbirliği imkânları masaya yatırılmıştır (Görgülü, 2008: 6). Bu süreçte Türkiye ve Ermenistan arasındaki olumlu gelişmelerden bir diğeri de, 1992 yılında Türkiye'nin, Ermenistan'ın Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nde (KEİ) kurucu ülke statüsü kazanabilmesi için destekçi olması ve Ermenistan'ın Türkiye tarafından KEİ'nin kurucu üyeliğine davet edilmesidir (ICG, 2009: 1-2; Görgülü, 2008: 6). Bu noktada Soğuk Savaş'ın akabinde, Türkiye'nin uygulamaya koyduğu dış politika aktivizmi çerçevesinde, KEİ, her ne kadar yeterli etkiyi yapamasa da Türk ve Ermeni liderleri buluşturan, bölgesel işbirliğini teşvik etmek amacıyla kurulmuş önemli bir uluslararası platformdur (Öztürk Tuncel ve Çelikpala, 2019: 440-441). Bu kapsamda 25 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da yapılan zirveyle kurulan KEİ[60] toplantısı sebebiyle, Ter-Petrosyan İstanbul'a ziyarette bulunmuş ve burada dönemin başbakanı Süleyman Demirel ile görüşme yapmıştır (Markedonov, 2011). Dolayısıyla bu süreçte Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak uluslararası sistemde yerini almasıyla birlikte, Türkiye ve Ermenistan arasında ilişkilerin normalleştirilmesi yönünde birtakım çabalarda bulunulduğu görülmektedir.

[60] KEİ'nin 13 üyesi şu ülkelerdir: Arnavutluk, Bulgaristan, Azerbaycan, Ermenistan, Moldova, Gürcistan, Romanya, Kuzey Makedonya, Rusya, Ukrayna, Sırbistan, Yunanistan ve Türkiye. T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). *Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü (KEİ)*. https://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu-_kei_.tr.mfa, E.T. 01/03/2022.

Normalleşmeye yönelik atılan adımların yanı sıra Ermenistan'dan algıladıkları tehdit Türk yetkililerin söylemlerinde yer bulmuştur. Örneğin dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin 2 Temmuz 1992 tarihinde yaptığı basın toplantısında Ermenistan ile diplomatik ilişkilerin kurulması konusunda şunları dile getirmiştir:

> "Ermenistan ile iyi ilişkiler kurmak istediğimizi başından beri söyledik. Bunun olabilmesi, Ermenistan'ın atacağı adımlara bağlı, Ermenistan'ın özellikle Azeri topraklarına yönelik işgallerinin ve o konudaki barışçı tutumlarını daha ileri bir aşamaya getirmesiyle mümkün olabileceğini söylüyoruz. İlke olarak biz Ermenistan'la diplomatik ilişki kurmaya karşı değiliz ama onun koşullarının ortaya çıkabilmesi Ermenistan'ın tutumuna ve politikasına bağlıdır." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1994: 129).

Çetin'in bu ifadeleri Ermenistan ile kurulacak normal ilişkilerde birtakım şartların yerine getirilmesini öngörüyordu. Özellikle Azerbaycan toprakları üzerindeki işgalin sona erdirilmesi ile ikili ilişkilerin güvenlik sarmalından kurtulmasında Ermenistan'ın tavrının belirleyici olduğu ya da olacağı vurgulanmakta idi. Türk yönetiminin bu tür çekincelerine rağmen, Ermenistan'ın bu dönemki tavrı, Türkiye ile ilişkileri geliştirmek istediği şeklinde yorumlanmıştır. Şöyle ki, Ergin'in (Hürriyet: 15 Aralık 2018) ifade ettiği üzere, 1990'ların henüz çok başındayken, Ermenistan'ın daha doğrusu Batı yanlısı lideri Ter-Petrosyan'ın temel politikası Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak olmuş, bunu ise Ter-Petrosyan, Ergin ile yaptığı mülakatta "Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının Moskova'dan değil Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaktan geçtiği" şeklinde açıklamıştır. Bu kapsamda 1990'ların başında henüz daha bölge ülkeleri yeni bağımsız olmuşken, Türkiye'nin Kafkasya siyasetine bakıldığında, bölge ülkeleriyle kültürel, ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirmeyi hedeflediği görülmektedir (Öztığ, 2018: 417).

Yeni bağımsız olmuş Ermenistan devleti ile özellikle Ter-Petrosyan'ın da ılımlı yaklaşımı dikkate alındığında, iki ülke arasında iyi ilişkiler kurulmasına yönelik adımlar, "barış yapma" (peacemaking) çabaları olarak ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede çatışma çözümü kapsamında normalleşme evresini hedefleyen ve barış yapma (elite peacemaking) çabalarının gözlendiği "anlaşma" evresi (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 14; bkz. Tablo 5), bu süreçte Türkiye ve Ermenistan arasındaki çabaların yer aldığı aşamayı özetlemekteydi. Bu çerçevede iki ülke arasındaki anlaşmazlık ya da şiddet içermeyen kriz olarak nitelendirilebilecek çatışma yoğunluğu, yine soğuk ya da şartlı barış olarak ifade

edilebilecek barış aşamasına tekabül etmekteydi. Kademeli bir yumuşama sürecinin başladığı, ancak yine de güvenin tam olarak tesis edilmediği ve yalnızca savaşın yokluğu olarak ifade edilen soğuk ya da şartlı barış evresi (Oelsner, 2005: 7) bu süreçte Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin barış türleri bağlamında durumuna işaret etmekteydi. Ancak yine de, taraflar arasında güven bunalımının mevcut oluşu, bu aşamanın güvenliksizlik ve güvenlik aşamalarından normalleşme aşamasına geçişini engellemiştir.

Türkiye bu dönemde Ermenistan'a yönelik bazı olumlu adımlar atmıştır. Örneğin, Ermenistan depremi ve ardından gerçekleşen SSCB'nin dağılması ile Ermenistan ekonomisinin oldukça zor duruma düşmesi sebebiyle Türkiye Karabağ'daki çatışmalar devam etmesine ragmen, Ermenistan'a ulaştırılacak insani yardımların Türkiye üzerinden yapılmasına izin vermiştir (Lütem, 2015: 235). Yine Ermenistan depreminden sonra Türkiye AB yardımlarının Ermenistan'a ulaştırılabilmesi için kara sınırını periyodik olarak açmış, ardından Kars-Gümrü demiryolunu açmıştır (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 132). Burada Türkiye'nin çatışma çözümü diplomasisinin taraf rolleri kapsamında yer alan "tek taraflı tavizler/jestler" tekniğini uyguladığı görülmektedir. Bu teknik kapsamında, "aktör, gerilimi azaltmak ve ilişkilere işbirlikçi bir nitelik kazandırmak amacıyla tek taraflı taviz verir veya 'düşman'a zeytin dalı uzatır" (Beriker, 2009: 11-13). Bu evre ise kullandığımız analitik çerçeve kapsamında (bkz. Şekil 7), barış yapma (peacemaking) olarak ifade edilen ve aynı zamanda güvenliksizlik-güvenlik-normalleşme yönünde seyreden bir evredir. Yine taraflar arasında güvenlik problemleri mevcut olduğundan henüz pozitif bir barış söz konusu değildir. Diplomatik ziyaretler, kamuoyuna yönelik açıklamalar, güven ve güvenlik arttırıcı önlemler, problem çözümü tekniklerinin uygulanması gibi adımların söz konusu olduğu bir soğuk ya da şartlı barış hali söz konusudur (Oelsner, 2005: 9).

Ayrıca 1992 Eylül'ünde Türkiye'den Ermenistan'a 100 bin tonluk buğday satışı yapılmış ve bunun dışında 1992 Kasım'ında 300 milyon kilovat/saatlik elektrik sağlamak amacıyla anlaşma yapılmıştır (Markedonov, 2011; Aydın, 2002: 404). Ancak Ermenistan'a yapılan yardımlar, Türkiye'de dönemin hükümetine yönelik çeşitli tepkileri de beraberinde getirmiştir. Hatta Ermenistan'a bu yardımların yapılmasını sağlayan Demirel hükümetini, muhalefet Ermenistan'ı cesaretlendirmekle ve Ermenistan'ın Azerbaycan'ı işgalinin dolaylı sorumlusu olmakla itham etmiş ve Refah Partisi Grubu'ndan dönemin Kayseri Milletvekili Abdullah Gül ve 23 arkadaşı tarafından DYP-SHP Koalisyon hükümeti için

gensoru açılması talebinde bulunulmuştur (TBMM Tutanak Dergisi, 27 Nisan 1993: 323). Dolayısıyla Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının şiddetlenmesi, Türkiye'yi de Ermenistan'a karşı tavır almak zorunda bırakmış, dönemin Başbakan Yardımcısı olan Erdal İnönü 8 Aralık 1992'de yaptığı Bakü ziyareti esnasında hem Ermenistan ile olan elektrik anlaşmasının sona erdirileceğini hem de iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesinin Karabağ sorununun çözümüne bağlı olduğunu vurgulamıştır (Görgülü, 2008: 7). 1993 Ocak ayında da elektrik anlaşması, muhalefetin şiddetli tepkileri sebebiyle iptal edilmiştir (Aydın, 2002: 404). Gerek Azerbaycan faktörü gerekse içerideki muhalefet ve kamuoyu baskısı, bu dönem hükümetin normalleşmeye dönük adımlarını sadece bir girişim düzeyinde bırakmıştır.

Levon Ter-Petrosyan Türkiye'yle ilişkiler kurulmasına ve ilişkilerin normalleşmesine sıcak bakmış, bu kapsamda iki ülke arasındaki önyargılı yaklaşımların aşılabilmesi için çalışmış, ayrıca Ermenistan devletinin kurucu belgelerinde bahsedilen ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne tehdit olarak gördüğü Ermenistan'ın toprak talepleri bağlamında adımlar atılacağı vaadinde bulunmuş olsa da, diplomatik ilişkilerin başlatılması noktasında Türk dışişleri bakanlığı ikna edilememiştir (ICG, 2009: 2). Ayrıca bu dönemde Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımasının ardından, Erivan'a atayacağı büyükelçiyi de 1992 yılının başında belirlemiş ancak Türkiye bu evrede Ermenistan'dan Türkiye'nin sınırlarını teyit eden ve Türkiye'den toprak talebinde bulunmadığına dair taahhütte bulunmasını beklemiş, bu isteği gerçekleşmediği için de iki ülke arasında diplomatik ilişkiler tesis edilememiştir (Görgülü, 2008: 6-7). Yani Türkiye Ermenistan'ı toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak gördüğünden, diplomatik ilişkilere başlamak için böyle bir koşul ileri sürmüş, bu koşul yerine gelmediği için de diplomatik ilişkiler kurulamamıştır. Dolayısıyla iki ülke arasındaki bağımsızlığın hemen akabinde başlayan bu olumlu hava çok uzun sürmemiştir. Ayrıca, her ne kadar bu dönemde Ter-Petrosyan, Türkiye ile uzlaşmayı savunan bir lider olsa da, içerideki sertlik yanlıları ve diaspora açısından bu politika kabul edilebilir olmamıştır (Ergin, Hürriyet: 15 Aralık 2018).

Tanıma gerçekleşmesine rağmen diplomatik ilişkilerin kurulmadığı iki ülke ilişkileri, Türkiye'nin müttefiki Azerbaycan'ın Ermenistan ile olan Dağlık Karabağ sorunu üzerinden de çıkmaza girmiştir (De Waal, 2010: 2). Nitekim Karabağ konusundaki net tavrı Türkiye'nin Ermenistan'ın gözünde tarafsız olmayan bir devlet olarak görülmesine sebep olmuş ve hatta bu dönemde yani 1990'ların başlarında Azerbaycan'da iktidarda

olan Elçibey yönetiminin Türkiye tarafından desteklenmesinden ötürü, Dağlık Karabağ konusundaki çatışmanın çözümsüz hale geldiği dahi ifade edilmiştir (Gökçen, Cumhuriyet, 1 Mayıs 1993: 8). 1990'ların başlarında, iki ülke arasındaki yakınlaşma adımları hem Türk hem de Ermeni kamuoyları tarafından eleştirilmiştir. Bu konuda Gökçen (1 Mayıs 1993: 8) Cumhuriyet'teki yazısında, bu süreçte insani yardımların Ermenistan'a ulaştırılabilmesi amacıyla Demirel hükümetinin Türkiye'den geçişe onay vermesi üzerine başlayan protesto gösterilerini örnek vermektedir. Yine bu dönemde, Ermenistan tarafında da kamuoyunun baskısı kuvvetliydi. Hatta Ter-Petrosyan'ın bu dönemde Türkiye konusundaki ılımlı tavrı sebebiyle ülkesindeki bazı kesimlerce "Ankara'nın ajanı" olmakla suçlandığı dahi ifade edilmektedir (Gökçen, Cumhuriyet, 1 Mayıs 1993: 8).

2.2.1.2. Tehdit Algılarının Yükselişi ve Normalleşme Çabalarının Başarısızlığı

1992 senesinde Nahçıvan'ın Ermeni çetelerinin saldırısına maruz kalması üzerine[61], Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinde patlak veren krizin dinamiklerini ele aldığı çalışmasında Öztığ'ın (2018: 414) ifade ettiği gibi, 1990'ların başında Türkiye ve Ermenistan arasındaki krizi tırmandıran gelişme, Türkiye'nin garantörü[62] olduğu Nahçıvan'ın 3 Mayıs 1992'de Ermeni güçleri tarafından işgal edilmesi olmuştur (Öztığ, 2018: 418). Nahçıvan'a yönelik artan Ermeni saldırıları, Türkiye'nin de askeri müdahale çerçevesinde krize dâhil olup olmaması tartışmalarını beraberinde getirmiş, dönemin Dışişleri Bakanı Yardımcısı olan Onur Kumbaracıbaşı'nın "…Göz göre göre sınır değişikliğine izin vermeyiz. Ermenilerin daha fazla işin tadını kaçırmalarına izin vermeyeceğiz" şeklindeki sözleri, Türkiye'nin Nahçıvan konusunda hassas olduğunu açıkça ortaya koymuştur (Öztığ, 2018: 419).

Her ne kadar çatışma yönetimine daha yakın olsa da, güç ve güç kullanma tehdidi, çatışmaların çözümünde kullanılan araçlardandır (Bayer, 2009: 55). Güç kullanma tehdidi Türkiye-Kuzey Irak ilişkilerinde olduğu gibi Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de önemli bir mekanizma olarak yer almaktadır. Şöyle ki, Nahçıvan konusunda Türkiye'nin

[61] Nahçıvan Krizi'nin Türkiye-Ermenistan ilişkilerine etkisiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Öztığ, L. İ. (2018 Bahar). Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Nahçıvan Sorunu. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18 (36), 413-430.

[62] 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile Nahçıvan'ın Azerbaycan himayesinde özerk bölge statüsü tanınırken, Türkiye ve SSCB Nahçıvan için garantör devletler olmuşlardır. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ise bu hususları teyit etmiştir (Öztığ, 2018: 416).

bağımsızlığın akabinde normalleşme denemelerinde bulunduğu Ermenistan ile olan ilişkileri gerilmiştir. Soğuk ya da şartlı barış evresinde tarafların geliştirdikleri ortak mekanizmalardan özellikle gerilimin giderilmesi, güven ve güvenlik arttırıcı önlemler gibi hususların çökmesi ya da işlevsiz hale gelmesi, ilişkilerin düzeyini istikrarsız ve kırılgan barış evresine ve hatta savaşa doğru geriletebilir (Oelsner, 2005: 9). Bu açıdan baktığımızda, Nahçıvan üzerinden Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gerilemesinde, Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik güç kullanma tehdidi mekanizmasını gündeme getirdiği görülmektedir. Yine bu süreçte Türkiye, çatışma çözümü diplomasisinden ziyade tehdit, uyarı, tavizsiz duruş, suçlama, stratejik ortaklık, askeri müdahale gibi mekanizmaları barındıran geleneksel diplomasi yöntemlerine (Beriker, 2009: 11-13) ağırlık vermiştir. Dolayısıyla çalışmada kullanılan analitik çerçeve kapsamında, 1990'ların başlarında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde başlatılan normalleşme sürecinin sona erdiği ve ilişkilerin anlaşmazlık evresinden, yaşanan gerginlikler sonucunda şiddet içermeyen kriz evresine gerilediği görülmektedir. Hatta aşağıda ele alındığı üzere, askeri operasyon söylemlerinin gündemleri oldukça meşgul ettiği dikkate alındığında, bu süreç şiddetli krize evrilebilme potansiyelini barındırmaktaydı. Tehdit ve karşılıklı güven algıları bağlamında ise ilişkilerde, güvenlik ve güvenliksizlik evreleri söz konusu idi. Dolayısıyla bu süreçte Türkiye-Ermenistan arasındaki barış yapma çabaları, Nahçıvan ve sonrasındaki gelişmeler üzerine sekteye uğramıştır.

Bu süreçte Başbakan Demirel Ermenistan'a yönelik acil bir müdahalenin taraftarı olmamış, "dünyanın desteklemediği bir hareket, hem Türkiye'ye, hem de Nahçıvan'a çok zarar verir" açıklamasını yapmış ardından da "Hiçbir şey yapanların yanına kalmaz" diye eklemiştir (Cumhuriyet, 20 Mayıs 1992: 1). Dönemin Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olan Erdal İnönü ise "Türkiye, Ermenistan'ın yayılmacı politikası karşısında bunu durdurabilmek için elinden gelen her şeyi yapacaktır" sözleriyle Ermenistan tehdidi karşısında Türkiye'nin de adım atabileceği uyarısında bulunmuştur (Cumhuriyet, 20 Mayıs 1992: 16). Yine bu süreçte 28 Mayıs 1992 tarihinde Nahçıvan ve Türkiye arasındaki Hasret Köprüsü'nün açılış töreninde "Kim kuvvet kullanarak toprak kazanma yoluna giderse, bilmelidir ki, kendisinden daha kuvvetlisi de vardır ve pişman olacaktır" sözleriyle Demirel (Aksu ve Çolak, 2019: 43) hem Nahçıvan özelinde Türkiye'nin hassasiyetini dile getirmiş hem de yanı başında meydana gelen böylesi bir gelişme

açısından, kendi topraklarının güvenliği bağlamında da düşmanlarına karşı bir mesaj vermiştir.

Bu süreçte Petrosyan'ın, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural'a söylediği: "Geçmişi unutamam ama bu geçmişle yaşamak istemiyorum. Çocuklarımız ve torunlarımız için yeni bir gelecek inşa etmek istiyorum." yönündeki pragmatik bakış açısı Türkiye ve Ermenistan'ı bir anlaşmanın yapılmasına yakınlaştırmış olsa da Ermenistan'ın 1993'te Kelbecer'i işgali ile bu süreç tamamen tersine evrilmiştir (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 132-133). Bu durum üzerine, Azerbaycan topraklarında Ermenistan askerlerinin kolaylıkla ilerleyebilmesinin önüne geçebilmek amacıyla (ICG, 2009: 2), Türkiye 3 Nisan 1993 tarihinde tek taraflı olarak Ermenistan ile olan kara sınırını, Kars-Gümrü demiryolu bağlantısını ve hava koridorunu kapatmıştır (Köse, 2019: 54; De Waal, 2010: 2). Dolayısıyla bugün Ermenistan ve Türkiye arasında Kars, Ardahan ve Iğdır'ı kapsayan 328 kilometrelik karayolu ulaşımını sağlayan Alican Sınır Kapısı ile demiryolu bağlantısını sağlayan Doğu Kapısı açılması beklenen sınır kapılarıdır (HDV, 2014: 7). Bu süreçte Türkiye'nin Ermenistan'ın işgalci tavrına karşı sınırı kapatma yoluna gitmesindeki temel etken ise, kamuoyunun tepkisi ve sınırdaki artan gerginlikler sebebiyle ortaya çıkan güvenlik kaygılarıdır (Aydın, 2013: 499). Dolayısıyla Türkiye nezdinde Azerbaycan'ın taşıdığı önem dikkate alındığında, 1990'ların başlarında Türkiye ve Ermenistan arasındaki yakınlaşma adımları Ermenistan'ın Dağlık Karabağ ve çevresini işgal etmesiyle 1993 yılı itibariyle sonuçsuz kalmıştır (Çelikpala, 2010: 98).

Türkiye'nin Azerbaycan yanlısı tavrı ve "tek millet iki devlet" algısı sebebiyle Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki krizlerde Türkiye de her daim Azerbaycan'ı destekleyen taraf olarak konumlanmıştır. Burada da bahsedildiği üzere, Türkiye'nin kara, hava ve demiryolunu kapatarak ve bugüne dek diplomatik ilişkiler kurmayarak ortaya koyduğu tavırdan görülebileceği gibi, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının, doğrudan Türkiye ile bir çatışmaya yol açmasa da Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye de yansımaları olmaktadır. Şöyle ki, Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan çatışma yoğunluğu en üst noktada yani savaş evresinde iken; Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki güven azaldığından otomatik olarak kriz durumu negatif olarak ilerleme göstermektedir. Daha evvelinde anlaşmazlık olarak ifade edilebilecek durum ikinci seviye olan şiddet içermeyen kriz haline gerileme göstermektedir. Dolayısıyla çeşitli askeri önlemlerin

devrede olduğu istikrarsız bir barış halinde olan Türkiye-Ermenistan ilişkileri bu süreçte Azerbaycan topraklarının işgali üzerinden artan bir şekilde güvenlikleşmiştir.

Akabinde, Mart 1993'te Türkiye, silah kaçakçılığıyla mücadele edebilme gerekçesiyle Türkiye'den Ermenistan'a giden uçakları denetleyeceği açıklamasını yapmıştır (ICG, 2009: 2). Sınırın kapanması sonrasında Ermenistan'ın Nahçıvan sınırına askeri yığınak yapması üzerine Ağustos 1993'te Ermenistan'ı caydırma amacıyla Türk tankları da, sınır civarındaki Ermeni kasabası Gyumri'ye oldukça yaklaşmış ve bu durum üzerine iki ülke arasındaki kriz giderek derinleşmiştir (Görgülü, 2008: 9). Yakın savaş, sınıra askeri birliklerin konuşlandırılması, silahlanma yarışı, diplomatik ziyaretlerin oldukça azalması, toplumlararası güvensizlik ve antipati, kişilerin seyahatiyle ilgili kısıtlamalar gibi önlemlerin kırılgan ya da istikrarsız barışın göstergesi olduğu dikkate alındığında (Oelsner, 2005: 9), bu süreçte, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali üzerine Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki güvensizlik artmıştır. Bu sebeple Türkiye-Ermenistan ilişkileri barış türleri bağlamında soğuk ya da şartlı barış halinden istikrarsız ve hatta kırılgan barışa dönüşebilme potansiyelini taşımaktaydı. Krizin tırmanmasıyla birlikte, Türkiye sınıra asker yığmış, buna karşılık Ermenistan da 3 Eylül 1993'te asker yığmıştır (Öztığ, 2018: 424). Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal Kelbecer'den sonra Azerbaycan topraklarında işgallerine devam eden Ermenistan konusunda, "Dişimizi göstermezsek olmaz" sözleriyle Ermenistan'a yönelik askeri müdahale konusunu gündeme getirmiş, buna karşılık başbakan Demirel "Bu harp demektir. Bunun için Meclis kararı gerekir. Böyle bir karar da yok" sözleriyle (Milliyet, 5 Nisan 1993: 1) henüz böyle bir müdahale için erken olduğunu vurgulamıştır. Yine burada dikkat çeken bir detay, Özal'ın bu süreçte Kürt sorunu ve Kuzey Irak ile ilişkilerde barışçıl yöntemleri savunurken, Ermenistan ile olan ilişkilerde askeri operasyon çağrısında bulunmasıdır. Dolayısıyla bu durum aktörün referans nesnelerine yönelik algıladığı tehditlerin değişebilir olduğuna, bu anlamda da konjonktürel ya da bağlamsal nitelikler taşıdığına işarettir.

Bu süreçte Nahçıvan kriziyle birlikte Türkiye'nin 3. Ordu birliklerini Ermenistan sınırına konuşlandırması, Türkiye-Ermenistan sınırında Türk jetlerinin keşif uçuşları yapması, Nahçıvan'a asker gönderilmesi tartışmalarının olması (Öztığ, 2018: 425) ve Özal'ın Ermenistan'a yönelik askeri müdahale yapılması çağrıları gibi gelişmeler Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde TSK'yı oldukça etkili bir özne konumuna getirmiştir (Balcı,

2011: 319). Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki çatışmalar neticesinde, Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi rayon (Azerbaycan'a ait toprakların yaklaşık yüzde 20'si) Ermenistan tarafından işgal edilmiş, 9 Mayıs 1994'te Bişkek'te bir ateşkes anlaşması imzalanmıştır (Lütem, 2015: 238).

Ele aldığımız analitik çerçeve kapsamında analiz ettiğimizde; iki ülke ilişkilerinin oldukça güvenlikleştiği bu dönemde, askeri birtakım tedbirlerin alınmış olması, bir istikrarsız barış durumu olarak ifade edilebilir. Nitekim bu durum savaşa yönelik birtakım hazırlıkların mevcut olduğu ancak çatışmanın meydana gelmediği bir evre olarak tanımlanmaktadır (Oelsner, 2005: 7). Bir diğer deyişle bu evrede Türkiye-Ermenistan ilişkileri bir güvenliksizlik ya da güvenlik evresinde bulunuyordu yani iki ülke ilişkileri gittikçe güvenlikleşmiştir. Yine ilişkiler soğuk/şartlı barış evresinden istikrarsız barış evresine gerilemiştir.

Demirel hükümetinin ardından, göreve gelişi sonrasında ilk yurtdışı ziyaretini 14 Nisan 1996 tarihinde Bakü'ye yapan dönemin başbakanı Mesut Yılmaz, Ermenistan konusunda Azerbaycan'a "Ermenistan, Azerbaycan ile yürüttüğü ikili görüşmelerde uzlaşmaya varmadıkça ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıyan, işgal topraklarından çekilmeyi taahhüt eden bir ilkeler deklarasyonunu kabul etmedikçe Alican sınır kapısının açılması söz konusu olmayacaktır." (Sarıibrahimoğlu, Cumhuriyet, 15 Nisan 1996: 10) şeklindeki sözleriyle güvence vermiştir. Kısaca Ermenistan'ın bağımsızlığının akabinde meydana gelen Türkiye-Ermenistan arasındaki kısa süreli normalleşme denemesi, 1993 yılında Azerbaycan üzerinden ikili ilişkilerin gerginleşmesiyle 2008 yılına dek sürecek uzunca bir durgunluk sürecine girmiştir (Markedonov, 2011). 1995 yılında Türkiye Ermenistan ile arasındaki hava koridorunu açarak Ermenistan vatandaşlarının seyahat engelini kaldırmış olsa da sonrasında iki ülke arasında uzun süre olumlu anlamda önemli bir gelişme yaşanmamıştır (ICG, 2009: 2). Bunun dışında 31 Ekim 1999 tarihinde, Devlet Bakanı Mehmet Ali İrtemçelik, Ermenistan'da yaşanan 27 Ekim'deki parlamento baskınında 7 siyasetçi ile birlikte yaşamını yitiren Başbakan Vazgen Sarkisyan'ın cenaze töreni için beraberindeki heyetle birlikte Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur (TBMM Tutanak Dergisi, 14 Aralık 1999: 248; Milliyet, 28 Ekim 1999; CNN, 27 Aralık 2007).

Bu arada Türkiye, Dağlık Karabağ anlaşmazlığının çözümü amacıyla 1992 yılında oluşturulan Minsk Grubu'ndaki 11 üyeden birisi olmuş ancak 1997 yılında bu grubun faaliyetlerinin eşbaşkanlar olan ABD, Rusya ve Fransa aracılığıyla yürütülmeye karar verilmesi üzerine, Türkiye dâhil diğer üye ülkelerin[63] çabaları uygulamada pasif kalmıştır (Lütem, 2015: 239). Bu durum Davutoğlu'nun 2013 yılındaki bir söyleminde de yer bulacaktır. Şöyle ki, 16-17 Temmuz 2013 tarihlerinde Azerbaycan'ı ziyaret eden Davutoğlu, burada Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili olarak Minsk Grubu'nun başarısızlığına "…Herkesin Minsk Grubunun başarısız olma nedenlerini sorgulaması lazım. Eşbaşkanlar daha aktif çalışmalıdır. Minsk Grubu üyelerine de görev düşüyor. Türkiye de Minsk Grubu üyesi fakat süreci eşbaşkanlar yürüttüğü için biz gereken katkıyı yapamıyoruz…" ("Dışişleri Bakanı Davutoğlu 'Türkiye ve Azerbaycan…", t.y.) sözleriyle değinmiştir.

Bu süreçte AGİT'in 1997'de önerdiği çözüm planını kabul eden Ter-Petrosyan'ın (Kurt, 2017: 15) bu pragmatik politikaları Ermeni radikaller tarafından kınanmış ve Ter-Petrosyan 1998'de iktidardan uzaklaştırılmıştır (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 133). Ter-Petrosyan'ın yerine sertlik yanlısı Robert Koçaryan devlet başkanlığı görevine gelmiş (1998-2008), iktidara gelir gelmez çözüm planını reddetmiş (Kurt, 2017: 15) ve Ermenistan'ın Rusya ile ilişkilerini geliştirmesine öncelik vermiştir (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 133). Koçaryan'ın 1998 yılında iktidara gelişiyle birlikte, Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki soğukluk artmıştır. Zira Koçaryan 1915 tehcir hadisesinin uluslararası alanda "soykırım" olarak tanınmasına Ermenistan'ın dış politikasında büyük önem vermiştir (Elanchenny ve Maraşlıyan, 2012: 8). Ayrıca Koçaryan Ermeni diasporasıyla yakın temasta bulunmuş, milliyetçi Taşnak Partisini (bu dönemde yasaklı olan) ortak çalışmaya davet etmiştir (ESI, 2009: 27). Türkiye ise bu dönemde Ermenistan'ın bu iddialarına karşı Ermenistan vatandaşlarına yönelik 2000-2001 yıllarında vize kısıtlamalarını arttırmak ve iki ülke arasındaki hava sahasını yeniden uçuşlara kapatmak şeklinde yaptırımlar alma yoluna gitmiştir (Alipour, 2015: 196).

[63] Türkiye dışında yer alan ülkeler: Almanya, Hollanda, İtalya, Beyaz Rusya, İsveç, Portekiz ve Finlandiya idi (Lütem, 2015: 239).

2.2.2. Sivil Toplum Kanalıyla Normalleşme Denemeleri: İşlevsel Aktörler

2000 öncesi ve 2000'li yılların başlarında, Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi amacıyla sivil toplum kuruluşları kapsamında birtakım adımların atıldığı görülmektedir. European Stability Initiative (ESI)'in (2009: I) hazırladığı raporda, 2000'lerin başlarından itibaren Türk sivil toplum kuruluşlarının Türkiye ve Ermenistan arasında normalleşme adımlarına yaklaşımı, "birçok tabunun yıkılması" olarak ifade edilmiştir. Bu çerçevede, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkilerin kurumsal hale getirilmesi konusu KEİ kapsamında 1997 yılında İstanbul'da yapılan zirvede gündeme gelmiştir (Görgülü, 2008: 21). Çoğunluğu ulaştırma ve lojistik alanlarında faaliyet gösteren iş dünyasının bir grup temsilcisi Türk-Ermeni iş konseyi oluşturulmasını teklif etmişlerdir (Görgülü, 2008: 21-22). 3 Mayıs 1997'de iki ülke iş çevreleri arasında işbirliğini arttırmak ve ilişkilerin gelişmesine fayda sağlamak maksadıyla Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TABDC) kurulmuştur. Fakat Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler olmadığından bu konsey, Dış Ekonomik İlişkiler Konseyi ile irtibatlandırılmamış, resmi bir statüye kavuşturulamadığından ötürü de çalışmalarını gayri resmi olarak yürütmüştür (Görgülü, 2008: 22).

Ekonomik konularla ilgilenen TABDC dışında, tarihi ve siyasi alanlarla ilgilenen bir diğer sivil toplum kuruluşu olarak Temmuz 2001'de Türkiye-Ermenistan Uzlaştırma Komisyonu (TARC) kurulmuştur (Elanchenny ve Maraşlıyan, 2012: 15). TARC, resmi yetkililerin çabaları dışında, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılmasını desteklemek amacıyla ortaya atılan ve Ermenistan ve Türkiye tarafından bazı eski diplomatlar ve diasporanın ileri gelen bazı temsilcilerinden oluşan bir sivil toplum girişimi olup, ABD Dışişleri Bakanlığının da desteği ile kurulmuştur (Öztürk Tuncel ve Çelikpala, 2019: 442; Aydın, 2013: 494). Sivil toplum kanalıyla yapılan önemli bir girişim olarak bahsedilen TARC, 9 Temmuz 2001'de kamuoyuna tanıtılmış ve Viyana'da çalışmalarına başlamıştır (Görgülü, 2008: 19). Amerikalı diplomat David L. Philips'in kolaylaştırıcı olduğu TARC'ın (Lütem, 2015: 244), kurucuları olarak[64] Üstün Ergüder, Gündüz Aktan, Şadi Ergüvenç, İlter Türkmen ve Özdem Sanberk (Türkiye'yi temsilen); Alexander Arzoumanian, Van Krikorian, David Hovhannissian, Andranik Migranian

[64] Kurucular, her iki ülke açısından da kendi ülkeleri nezdinde saygın, tanınmış ve devlet kuruluşlarına ulaşabilme imkânına sahip olan isimlerdir (Aydın, 2013: 494).

(Ermenistan'ı temsilen) katılmışlardır (Aydın, 2013: 494; Görgülü, 2008: 19). Vamık Volkan ise kolaylaştırıcı olarak bu komisyonda yer almıştır (Aydın, 2013: 494). Ancak Komisyonda yaşanan tartışmalar üzerine Ermeni tarafında istifa olmaz iken, 2003'te Gündüz Aktan, Sadi Ergüvenç ve Özdem Sanberk komisyondan ayrılınca, yerlerine İlter Turan, Şule Kut, Ersin Kalaycıoğlu, Ahmet Evin ve Emin Mahir Balcıoğlu gelmiştir (Görgülü, 2008: 19; Aydın, 2013: 494).

Arabulucu tarafın da yer alabildiği, gayrı resmi temsilciler aracılığıyla bir çalıştay ortamında sorunun tüm yönleriyle ele alındığı bir araç olarak ikinci kanal diplomasisi (two track/Track II diplomacy) çerçevesinde (Bayer, 2009: 58), TARC'ın temel amacı, tarafların resmi tezleri ve mevcut şartlar dikkate alınarak ilişkilerin normalleşmesinde alan açmaktı (Aydın, 2013: 494). TARC'ın Cenevre'de yapılan ilk toplantısında, komisyonun amacı, toplumlar arası etkileşimin ve işbirliğinin geliştirilmesi ve iki ülke hükümeti arasında yakınlaşmayı tesis etmek olarak belirtilmiştir (Aydın, 2013: 494). Bu kapsamda her iki ülke vatandaşlarının elektronik vizeler ya da sınır geçişlerinden elde edilen vizelerle seyahat edebilmelerine imkân tanıyan uygulama TARC'ın bir parçası olarak 2003'te Türkiye tarafından başlatılmıştır (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 135-136). Temel hedefi Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi olan komisyonun iki ülke arasındaki sorunları ele alarak bunlara yönelik çözüm önerileri geliştirmesi planlanmış, fakat "soykırım" meselesi diğer konuları gölgede bırakarak komisyonun ana meselesi olmuştur (Görgülü, 2008: 20). Komisyonda bu konuda ortaya çıkan anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için 1915 yılında yaşananlar konusunda 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin uygulanabilirliği sorusuyla ilgili hukuki bağlayıcılığı olmayan bir görüş alınması için International Center for Transitional Justice (ICTJ)'e başvurulmasına karar verilmiştir (Lütem, 2015: 245). Bu bağlamda, New York merkezli ICTJ örgütünden "BM 1948 Soykırım Sözleşmesi, yirminci yüzyıl başında cereyan etmiş olaylara uygulanabilir mi?" sorusuna cevaben rapor hazırlaması istenmiştir (Aydın, 2013: 494).

4 Şubat 2003 tarihinde ICTJ yayınladığı raporda, Soykırım Sözleşmesi'nin geçmişe yönelik uygulanması hususunun uluslararası hukuk bağlamında mümkün olmadığı sonucuna varmıştır (Görgülü 2008: 20; ICG, 2009: 9; Aydın, 2013: 494). ICTJ, 1948 BM Sözleşmesi'nin yürürlüğe girdiği 12 Ocak 1951 tarihinden evvel gerçekleşmiş olan olaylar hakkında, bireysel ya da devletle ilgili olarak bir sorumluluk yüklemediğini belirtmiştir (Aydın, 2013: 494). Dolayısıyla bu rapora göre, 1915 yılında yaşananlar

sebebiyle Ermenistan'ın Türkiye'den herhangi bir toprak talebinde veya maddi tazminat talebinde bulunamayacağına hükmetmiştir (Lütem, 2015: 245). Bununla birlikte, ICTJ raporda, Komisyon'un bu konuda bir talebi olmamasına rağmen (Aydın, 2013: 494), BM Sözleşmesi eğer geriye yönelik olarak sorumluluk doğurabilir olsaydı, 1915 yılındaki olayların "soykırım" olarak adlandırılabileceğini ifade etmiştir (Görgülü 2008: 20). Dolayısıyla Türkiye açısından, 1948 Soykırım Sözleşmesi'nin geçmişe yönelik olarak uygulanamayacak olması ve bu sayede de Ermenistan'ın herhangi bir toprak ya da tazminat talebinde bulunamayacak olması; Ermenistan açısından ise, eğer bu Sözleşme geçmişe yönelik uygulanabilir olsaydı, 1915 olaylarının "soykırım" tanımına girebileceği ifadesi rahatlatıcı olmuştur (ICG, 2009: 9-10). Bu noktalar dikkate alındığında, bir taraf için rahatlatıcı olan husus diğeri yönünden tepkiye yol açmıştır. Şöyle ki; raporda 1915 olaylarının eğer Sözleşme geriye yürütülebilseydi "soykırım" kapsamına girebileceği ibaresi Türkiye açısından; Sözleşme'nin geçmiş olaylara uygulanamayacağı ve bu sebeple de Ermenistan'ın herhangi bir toprak talebi veya tazminat talebinde bulunamayacak olması da Ermenistan açısından rahatsızlık yaratmıştır (Aydın, 2013: 494).

Komisyonun varlığı ve amacının kamuoyuna duyurulması sonrasında, Taşnak Partisi tarihi gerçeklerin Türkiye tarafından kabul edilmeden uzlaşmanın mümkün olmadığını ve komisyonun uzlaşma arayışının "soykırımın" uluslararası bağlamda tanınmasını tehlikeye attığını iddia eden bir açıklama yapmış ve Ermeni toplumundan da bu komisyona yönelik ciddi eleştiriler gelmiştir (Görgülü, 2008: 21). Dolayısıyla Ermenistan için de ikna edilmesi gereken ciddi muhalif, karşıt kesimler mevcuttu. Komisyon, "ikinci yol diplomasisi" (track-two diplomacy) terimini ortaya atan ABD'li diplomat Montville'in başkanlığında 14 Nisan 2004'de Moskova'da son toplantısını yapmıştır (Aydın, 2013: 494). Bu toplantıda Komisyon iki ülke hükümetlerine en kısa sürede sınırın açılması dâhil çeşitli öneriler sunarak dağıldığını duyurmuştur (Görgülü, 2008: 21). Yani TARC, normalleşme için bir adım olarak ortaya koyulmuş, ancak tarafları ikna etmekte yeterli olamamıştır. Dolayısıyla her ne kadar bu adım normalleşme için işlevsel bir aktör olarak ele alındıysa da, bu noktada amacına ulaşamamıştır.

2004 yılında kurulan bir diğer girişim, Viyana Türk-Ermeni Platformu (VAT)'dur. Bu platformda Ermenistan ve Türkiye arasında tarihi belgelerin değiş-tokuşu amaçlanmaktaydı. Bu amaçla platform Temmuz 2004'te ilk toplantısını Viyana'da

gerçekleştirmiştir (NTV, 12 Ocak 2005). Tarihçiler arasında belge değişimini amaçlayan platformda tarafların üzerinde ortak bir anlaşmaya varamadığı konular, Prof. Wolfdieter Bihl moderatörlüğünde, Türk Tarih Kurumu'dan Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ve Prof. Dr. Hikmet Özdemir ile Ermenistan Bilimler Akademisi'nden Prof. Dr. Lavrenti Barseghian ve Prof. Dr. Ashot Melkonian arasında tartışılacaktı (Lütem, 2015: 246). İlk toplantı öncesi 100'e yakın belgenin değiş-tokuş edildiği platformda, VAT üyesi tarihçi Dr. İnanç Atılgan'ın ifade ettiği üzere, ikinci toplantı için gerekli 80'er belgenin gönderilmesi Ermenistan tarafından yapılmadığı için, 2005 Mayıs'ında yapılması planlanan toplantı iptal edilmiştir (NTV, 12 Ocak 2005).

Bu süreçte Türkiye'nin 2001 yılında Ermeni vatandaşlara yönelik vize uygulamasını kaldırması kararı ve Mart 2001'de İstanbul'da KEİ bünyesinde Ermenistan temsilcilik ofisinin açılması, Türkiye ve Ermenistan arasındaki siyasi ilişkilerin canlanmasını sağlayan adımlar olmuştur (Öztürk Tuncel ve Çelikpala, 2019: 439). Bu gelişmeler Ermeni ve Türk yetkililer arasında görüşmeleri arttırmış, özellikle de İsmail Cem'in ardından 2003 yılında Dışişleri Bakanı olan Abdullah Gül ve Ermeni mevkidaşı Oskanyan arasında görüşmeler gerçekleştirilmiştir (Öztürk Tuncel ve Çelikpala, 2019: 439). Böylelikle KEİ, Türkiye ve Ermenistan arasındaki görüşmelerin hız kazanmasında ve yetkililerin karşılıklı ziyaretleri açısından önemli bir platform sağlamıştır (ICG, 2009: 2). Bu dönemde önemli bir başka adım ise TRT'de yayınlanan "Sarı Gelin" isimli ve ilk kez Ermeni meselesini bu yönüyle ele alan belgesel ile atılmıştır. Nitekim senaristi ve yönetmeni tarafından bu belgesel "barışın, kardeşliğin ve ortak tarihin türküsü" olarak ifade edilmiş ve belgeselin amacı iki taraf arasındaki "diyaloğu başlatmak" ve "yeniden kardeşçe yaşamak" olarak ifade edilmiştir (Hürriyet, 24 Nisan 2003). Fakat bu süreçte Ermenistan'da iktidarda bulunan Koçaryan'ın çözüm konusunda istekli olmayışı, bu adımların ilerlemesini engellemiştir. Örneğin Türkiye'ye yönelik sertlik yanlısı politikalar izleyen Koçaryan, Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin bulunmadığı gerekçesiyle, Haziran 2007'de İstanbul'da düzenlenen KEİ zirvesine katılmamıştır (Markedonov, 2011). Nitekim iki ülke arasındaki anlaşmazlıklara bu kez de Ter-Petrosyan'ın aksine, Koçaryan'da bulunmayan normalleşmeye yönelik siyasi irade yokluğu eşlik etmekteydi.

2.3. Son Sözler

Her iki vaka açısından bu bölümde ele alınan gelişmeleri genel itibariyle değerlendirecek olursak, süreç genel hatlarıyla aşağıdaki tablo ile gösterilebilir.

Tablo 9: Güvenlikdışılaştırma-Çatışma Çözümü Analitik Çerçeve: Kuzey Irak ve Ermenistan (1990-2005)

1990-2005 Dönemi	**Kuzey Irak/IKBY**	**Ermenistan**
Tehdit-Güven Algısı	Güvenliksizlik-Güvenlik (Yüksek ve düşük yoğunluklu güvenlikleştirme)	Güvenliksizlik-Güvenlik (Yüksek ve düşük yoğunluklu güvenlikleştirme)
Çatışma Çözümü Evresi	Çatışma çözümü/Barış yapma	Çatışma çözümü/Barış yapma
Kriz Yoğunluğu	Şiddet içermeyen kriz (şiddet içeren krize evrilme ihtimali yüksek)	Şiddet içermeyen kriz (şiddet içeren krize evrilme ihtimali yüksek)
Barış Seviyesi	İstikrarsız barış	İstikrarsız barış (Azerbaycan topraklarının işgali ile kırılgan barışa evrilme ihtimali yüksek)
Referans Nesneler	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, bağımsız Kürt devleti, PKK, BOP vb. projeler)	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, Büyük Ermenistan projesi, "soykırım" iddiaları ve diasporanın faaliyetleri, Dağlık Karabağ, PKK, ASALA)
Güvenlikleştirici Aktörler	Hükümet (1990'ların ilk yılları sonrası), Dışişleri Bakanlığı, Milli Savunma Bakanlığı, TSK, Muhalefet (Özal dönemi normalleşme çabaları mevcut)	Cumhurbaşkanı Özal ve hükümet (1990'ların ilk yılları sonrası), Dışişleri Bakanlığı, Milli Savunma Bakanlığı, TSK, Muhalefet, Azerbaycan yönetimi
İşlevsel Aktörler	Medya, kamuoyu	Medya, kamuoyu
Hedef Kitle	1990'ların başında hükümet (Özal ve DYP/SHP hükümeti) ve Kamuoyu	1990'ların başında hükümet (DYP/SHP hükümeti) ve Kamuoyu
Gelişmeler	SSCB'nin dağılması sonrası PKK başta olmak üzere yeni güvenlik tehditleri, Irak'ta güvenli bölge ve özerk Kürt yapılanmasının ortaya çıkışı, Özal dönemi Kuzey Irak ile normalleşme adımları, Özal sonrası karar alıcıların artan tehdit algısı, Abdullah Öcalan'ın yakalanışı ile Türkiye'nin elde ettiği kısmi rahatlama, Tezkere krizi, ABD'nin Irak müdahalesi ve Kürt grupların güçlenmesi, PKK tehdidinin artması, Kuzey Irak'ın Kandil'de konuşlu PKK'ya desteği, 2004'te IKBY'nin kuruluşu	Ermenistan'ın bağımsızlığı ve Türkiye'nin tanıması, Demirel hükümetinin (DYP/SHP) Ter-Petrosyan yönetimi ile çatışma çözümü/barış yapma çabaları, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının şiddetlenmesi, Azerbaycan topraklarının işgali ile güvenlik dilinin artışı, Türkiye'nin sınırlarını kapatışı, 1998'de R. Koçaryan'ın iktidara gelişi ve sertlik yanlısı politikaları, Sivil toplum kuruluşları kanalıyla yürütülen normalleşme çabaları (TABDC, TARC, VAT gibi),

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Arka plan analizine yer verilen bu bölümde, toprak bütünlüğü, ulusal birlik, devletin bekası ve parçalanma gibi korkuların her daim Türkiye'nin temel güvenlik algılarını şekillendiren ve pekiştiren dinamikler olarak öne çıktığı ve bu kapsamda Sevr Antlaşması ve bu antlaşmanın Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve bekasına yönelik içerdiği tehditlerin, Türkiye'nin güvenlik referanslarında sıklıkla yer aldığı açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin doğu ve güneydoğusuna yönelik tehdit algılarını üreten bağımsız Kürt devleti ve 'Büyük Ermenistan' devleti söylem ve korkuları Türk karar alıcılarının da hedef kitlesinin de her daim gündeminde yer bulmuştur. Özetle, her ne kadar yürürlüğe girmemiş olsa da Kürtlere bağımsızlığın ve dolayısıyla Kürt devletinin yolunu açan hükümleri ile Ermenistan devletinin Türkiye topraklarına doğru yayılmasını sağlayan maddeleri içeren Sevr Antlaşması, Türk devletinin hafızasında derin izler bırakmıştır. Bu kaygılar Lozan sonrası süreçte ve hatta bugün dahi varlığını korumaktadır. Yine Türk devletinin varlığı açısından önemli bir tehdit kaynağı olan PKK konusunda, Türk karar alıcıları ve hedef kitlesinin gözünde IKBY ve Ermenistan'ın bu illegal yapıya destek verdikleri yönündeki algıları da önemli tehditlerdendir. Bunun dışında Kürt grupların bağımsızlık talepleri ile Ermeni devletinin Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik tehdit oluşturan toprak talepleri, 1915 yılında yaşananlara dair iddiaları, sınırları tanımama, Dağlık Karabağ işgali gibi tehditler dışında, BOP ve benzeri girişimler ve bunları devreye sokan odakların yayın organları aracılığıyla gündeme getirilen çeşitli haritalar da Türkiye'nin tehdit algılarını pekiştiren unsurlar olmuştur. Bu tehdit algıları kapsamında, 2005 yılına kadarki Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ikili ilişkilerinde çatışma çözümlerininin oldukça önemli bir aşaması olan arka plan analizine yer verilen bu bölümde, Türkiye'nin özellikle 1980 sonrası süreçte Kürt sorununa ve Soğuk Savaş sonrası dönemde Ermenistan ile ilişkilerine yaklaşımında güvenlik dilinin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu süreçte sivil toplum kuruluşlarının girişimleri ya da karar alıcıların politikaları sebebiyle birtakım normalleşme adımları gözlenmişse de bunlar istikrarlı olamamıştır. Zira 2000'lerin başlarında da Türkiye'nin güvenlik referansları oldukça güçlü olduğundan AK Parti'nin iktidara geldiği ilk yıllarda temel muhatap Bağdat iken IKBY bir tehdit olarak görülmüş ancak 2003 Irak Savaşı ve akabindeki gelişmeler bu süreçteki politika değişikliğinin fitilini ateşlemiştir. Nihayetinde çalışmayı ele aldığımız analitik çerçeve kapsamında 2005 yılına kadarki bu süreç, kriz halinin yüksek olduğu bir istikrarsız barış halini oluşturmaktadır. Her ne kadar

birtakım normalleşme adımları atılmış olsa da bunlar süreçte istikrarlı olamamıştır. Arka plan analizi kapsamında elde edilen bu bilgiler ve Türkiye'nin temel referans nesneleri ve tehdit algılarından hareketle, bir sonraki bölüm Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile 2005-2009 yılları arasındaki normalleşme adımlarını, aktörlerin rollerini ve hedef kitlenin tepkisini incelemektedir.

BÖLÜM 3: TÜRKİYE-IKBY VE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE AKTÖRLERİN GÜVENLİKDIŞILAŞTIRMA VE BARIŞ İNŞASI ÇABALARI: 2005-2009

Güvenlikleştirme, güvenlikleştirici aktörlerin belli bir politika için toplumun desteğini elde etmek amacıyla bir güvenlik konusuna vurgu yaptığı bir güç sahası olarak düşünüldüğünde, Türkiye örneğinde bu güç oyunu bürokrasi/ordu ve siyasi elitler arasında oynanmaktadır. Bu iki grup arasındaki ilişkiler ise güvensizliğe dayalı olup, bu güvensizlik Türkiye'de siyasi kültürün ve devlet geleneğinin bir parçasıdır (Aras ve Polat, 2008: 498). Bu çerçevede referans nesneleri ve temel güvenlik kaygıları ile sorunun temel dinamiklerinin ele alındığı arka plan analizine değinildikten sonra, Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinde özellikle 2005 ve sonrası süreçte attığı normalleşme adımlarına bakılabilir. Bu kapsamda bu bölümün temel inceleme konusu, 2005-2009 döneminde karşılıklı olarak ilişkilerde atılan normalleşme adımları ve bu adımları atan aktörlerin rolü ve etkileri üzerinedir.

3.1. Türkiye-IKBY Gizli Görüşmeleri ve Aktörlerin Çatışması

Irak'ta ABD işgali ve Saddam rejiminin sona ermesi ile birlikte meydana gelen süreçte, PKK eylemlerinin artış göstermesi ve bunu yaparken de PKK'nın Irak'ın kuzeyini bir üs gibi kullanması ve ayrıca Irak'taki Kürt siyasetçilerin de Türkiye'nin Irak'taki politikasına aykırı hareket etmeleri sebebiyle bu dönemde Türkiye özellikle 2005-2009 yılları arasında merkezi hükümet ağırlıklı bir siyaset izlemiştir (Duman, Star Açık Görüş, 4 Kasım 2017). Her ne kadar 2005 yılı itibariyle Türkiye'nin muhatap olarak gördüğü merkezi hükümet olsa da bu dönemde Türk hükümeti açısından dikkat çekici husus, Irak içerisinde gün geçtikçe güç kazanan Kürt yönetimini reddetmek yerine, bu yönetimi tanıyarak işbirliği içerisine girmenin daha uygun olacağını düşünmeye başlamasıdır (Sarı Ertem, 2015: 299). Dolayısıyla 2005 yılında Irak'ta yeni anayasanın kabulü sonrasında Ankara da sınırındaki Kürt bölgesel yönetiminin varlığını kabullenen, yeni Irak siyasetini şekillendirme ve bu doğrultuda askeri ilişkiler yerine ekonomik ve siyasi ilişkiler kurma yönünde politikalar oluşturmaya başlamıştır (Yetkin, Radikal, 3 Kasım 2005). Anayasada resmi bir statüye bürünen IKBY, artık bağımsız bir yapı gibi davranmaya başlamış, bu çerçevede BM'nin ve çeşitli uluslararası sivil toplum kuruluşlarının doğrudan muhatap

kabul ettikleri bir yapı haline gelmiştir (Aydın, Özcan ve Kaptanoğlu, 2007: 81). IKBY'nin kurulması sonrasında, Irak'taki Kürt grupların uluslararası destek görmelerinin yanı sıra bölgedeki otonomilerini sağlamlaştırmaları, Türkiye'nin kırmızı çizgileri noktasında zamanla geri adım atması sonucunu doğurmuştur (Çubukçu, 2005).

Güvenlik söz-edimini ya da konuşma eylemini gerçekleştiren kişi ya da grup olarak tanımlanan güvenlikleştirici aktör rolündeki oyuncular genel olarak siyasi liderler, bürokrasiler, hükümetler, lobiler ve baskı gruplar şeklinde tanımlansa da (Buzan ve diğerleri, 1998: 40), güvenlikleştirici aktörün kim olduğunu (Devlet, hükümet, dışişleri bakanlığı, savunma bakanlığı, devlet başkanı, başbakan vb.) belirlemek araştırmacının işidir (Baysal ve Lüleci, 2015: 79). Bu noktadan hareketle, bu süreçte temel güvenlikdışılaştırıcı aktör olarak Recep Tayyip Erdoğan öne çıkmaktadır. Erdoğan'ın yanı sıra Ahmet Davutoğlu, Abdullah Gül gibi AK Parti yetkililerinin de Türkiye-Kuzey Irak ilişkilerinin normalleşmesi ya da güvenlik alanından normal siyaset alanına çekilmesi çabalarında önemli aktörler olduğu söylenebilir. TSK'nın siyasi anlamda gücünün zayıflaması ile birlikte özellikle 2008 yılından itibaren Erdoğan, Türk dış politikasının yönlendirilmesinde başlıca aktör olarak ve bu alanda konuşmaya yetkili isim olarak ortaya çıkmıştır (Kayhan Pusane, 2017: 22). Dolayısıyla genel olarak hükümetin, Dışişleri Bakanlığı ve Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) gibi resmi kurumların[65] bu süreçte güvenlikdışılaştırıcı aktörler olarak öne çıktığını söyleyebiliriz.

Türkiye'de iktidarın Kürt sorununa bakışı noktasında başlangıçta bir sorun tanımlaması bulunmamaktaydı, daha açık ifadeyle, başlangıçta bu mesele sorun olarak nitelendirilmemekteydi. Örneğin Erdoğan'ın 24 Aralık 2002'de Moskova'ya yaptığı ziyaret esnasında, Türk iş merkezinin yapımında çalışan Karslı işçinin "Kürt sorununu halletmeniz lazım" sözleri üzerine söylediği "Sorun var diye inanmayacaksın, sorun yok diye inanacaksın. Sorun var diye inanırsan sorun olur. Sorun yok dersen sorun ortadan kalkar. Biz diyoruz ki, bizim için böyle bir sorun yok." şeklindeki sözleri yaklaşımı açıklamaktadır (İnce, 2012: 172; Hürriyet, 25 Aralık 2002). Yine bu esnada sorulan, muhtemel bağımsız bir Kürt devleti konusunda Erdoğan "Arjantin'de kurulmuş olsa bile

[65] Dönemin; MİT Müsteşarı Emre Taner, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu, Türkiye'nin Irak Özel Temsilcisi (sonrasında Bağdat Büyükelçisi) olan Murat Özçelik ve Türkiye'nin ilk Erbil Başkonsolosu Aydın Selcen gibi bürokratlar özellikle 2007-2008'den itibaren IKBY yetkilileri ile farklı düzeylerde irtibatın kurulmasında önemli roller oynamışlardır (Kayhan Pusane, 2017: 17).

bir Kürt devletine karşıyız" sözleriyle cevap vermiş, bu da onun ayrılıkçılık fobisinden muaf olmadığını göstermiştir (İnce, 2012: 172). Yine Nisan 2005'te Erdoğan Norveç gezisinde, "Bizim için Kürt sorunu yoktur. Bu sanal bir sorundur" demiş, ayrıca PKK terör örgütünün asla Kürt vatandaşların temsilcisi olmayacağı ve onlar adına konuşamayacağını, Türkiye'de etnik unsurlar arasında bir ayrım olmadığını ve hepsine aynı mesafede yaklaşıldığını, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı üst kimliği içerisinde tüm etnik unsurların yerini aldığını ve ayrıca PKK ile Kürt kavramının birbirine karıştırılmaması gerektiğini vurgulamıştır (İnce, 2012: 172; Arşiv Sabah, 12 Nisan 2005; Yeni Şafak, 12 Nisan 2005).

Bu süreçte liderlerin söylemlerinde yumuşak bir dil kullanmaya başladıkları dikkatleri çekmektedir. Örneğin, Plan ve Bütçe Komisyonu görüşmeleri esnasında Kuzey Irak ile ilişkiler kapsamında, dönemin Dışişleri Bakanı olan Abdullah Gül, Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması noktasında Türkiye'nin çabalarına vurgu yapmış, yapılan yardım ve katkıların önemli oranda olduğunu ve bu yardımların bundan sonra da devam edeceğini ifade etmiştir. Ayrıca Gül, kimi çevrelerce gündeme getirilen bir Kürt-Türk karşıtlığı senaryosunun gündemde olduğunu ancak gerçekte bugün bu tür bir olgunun olmadığı ve yarın da olmayacağı vurgusunu yapmış, Türkiye'nin Irak'taki tüm kesimlere kucak açtığını ifade etmiştir (TBMM, 15 Kasım 2005; Hürriyet, 15 Kasım 2005). Yine Haziran 2004'te Gül'ün Anlayış Dergisi'ne verdiği röportajda Irak'ın toprak bütünlüğü konusu ve Kürt vatandaşlar bağlamında söylediği şu sözler resmi söylemin dışına çıkan sözler olarak dikkat çekicidir:

> "Irak'ın toprak bütünlüğünü, siyasal bütünlüğünü ve ekonomik bütünlüğünü önemsiyoruz… Ben Irak'ın bütünlüğü konusunda iyimserim. Zira, genellikle yaşanan krizlere baktığınızda bir ülkenin toprak bütünlüğünün bozulduğu veya tartışılır hale geldiği durumlarda, tehdidin genellikle komşu ülkelerden kaynaklandığını görürsünüz. Halbuki Irak'ın bütün komşuları toprak bütünlüğü konusunda son derece hassas… Kuzey Irak'ta Türk vatandaşlarının kültürel ve tarihsel bağlar taşıdığı tek topluluk Türkmenler değildir. Unutulmaması gerekir ki Türkiye'de, sayısı hiç de küçümsenmeyecek Kürt kökenli vatandaşlarımız yaşamaktadır. Bizimle onlar arasındaki tek fark benim hasbelkader Kayseri'de, bir başka vatandaşımızın ise Diyarbakır'da dünyaya gelmesinden ibarettir. Bu vatandaşlarımızın bir kısmının Kuzey Irak'ta akrabalık bağları dahi vardır. Onların

> sınırın ötesindeki gelişmelere duyarsız kalması mümkün olmadığı gibi, Türkiye'nin de duyarsız kalması söz konusu olamaz…" (Gül, 2004).

Balcı'nın (2015: 118) vurguladığı gibi, Gül'ün bu bakış açısı geleneksel politika anlayışından bütüncül bir kopuşu ifade ediyordu ve bundan dolayı IKBY ile ilişkileri farklı bir konuma taşıma potansiyelini barındırıyordu. Nitekim bu konuşmada Gül, Irak'ta Türkmenleri olduğu kadar Kürt vatandaşları da Türkiye'nin kendi içerisinde barındırdığı Kürt nüfusun akrabalık bağları bulunmasından ötürü göz ardı edemeyeceği vurgusunu yapmaktaydı. Bu kapsamda hükümetin Irak'ın kuzeyi bağlamındaki politika değişikliğinin bir göstergesi, Erdoğan'ın sorunu bir "Kürt sorunu" olarak ilk kez 10 Ağustos 2005'te, PKK'nın silahları bırakmasını destekleyen bir grup aydınla yaptığı toplantıda dile getirmesidir (İnce, 2012: 172). Diyarbakır gezisi öncesi aydınları kabul eden Erdoğan, PKK terörünün nasıl ortadan kaldırılabileceğinin tartışıldığı toplantıda, sorunların anayasal çerçeve içerisinde, daha fazla demokrasi ve refahla çözülebileceğini vurgulamıştır (Ferik, 2015: 210; İnce, 2012: 172). Başbakan Erdoğan'ın 12 Ağustos 2005 tarihinde Diyarbakır Toplu Konut Açılış Töreninde yaptığı konuşmasında Kürt meselesine dair söylediği (Hürriyet, 12 Ağustos 2005; BBC Turkish, 12 Ağustos 2005) şu sözler, bu soruna yaklaşım bağlamında önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir:

> "İlla her soruna bir ad koymak da gerekmez. Çünkü sorunlar hepimizindir. Ama illa 'Ad koyalım' diyorsanız Kürt sorunu bu milletin bir parçasının değil, hepsinin sorunudur. Benim de sorunumdur. Sorunların parça parça adresi olmaz. Bütün sorunlar Türk olsun, Kürt olsun, Çerkez olsun, Abaza olsun, Laz olsun bütün Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının ortak sorunudur. Çünkü güneş herkesi ısıtır, çünkü yağmur herkes için rahmettir. Çünkü herkes aynı toprağın insanıdır, insanıyız, millet olmak işte budur."

Ayrıca Erdoğan Diyarbakır'daki konuşmasında "Devlet Kürt sorunu konusunda hata yaptı" açıklamasını yapan ilk başbakan olmuştur. Bu Türkiye'nin Kürt sorunu bağlamında atılan adımlarda önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira Kürtlerin hakları ile ilgili konuşmak daha evvelinde devlete yönelik bir tehdit olarak algılanıyorken (Aras ve Polat, 2008: 499; Kayhan Pusane, 2017: 20-21; Gerçeker, BirGün, 7 Aralık 2005), Erdoğan bu söylemiyle özellikle "güneş herkesi ısıtır", "herkes aynı toprağın insanıdır" şeklindeki ifadeleriyle Kürt vatandaşlara yönelik algının değişiminin işaretlerini

vermekteydi. Dolayısıyla bu söylemden de görülebileceği üzere, Türkiye'de konuşmaya yetkili öznelerin geçmişle yüzleşmenin önünü açan bir dili kullanıma soktukları rahatlıkla görülebilmekteydi. Bu süreçte Türk yönetiminin bu tür olumlu adımları karşılıksız da kalmamıştır. Örneğin Başbakan Erdoğan'ın Diyarbakır'da yaptığı konuşma yani Kürt meselesinin "daha fazla demokrasi" yoluyla çözümlenmesi yönündeki sözleri üzerine, PKK da 20 Ağustos-20 Eylül tarihlerini kapsayan 1 aylık ateşkes ilan etmiştir (BBC, 19 Ağustos 2005).

2005-2007 arası süreçte, Türkiye IKBY ile olan temaslarını gizlilik içerisinde sürdürmeye özen göstermiş, bu şekilde sivil ve askeri bürokrasi ve de kamuoyu bu yakınlaşma sürecine fikren alıştırılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte karşılaşılan en büyük sorun ise her zaman olduğu gibi, TSK'nın bu konuda gösterdiği karşı tavır olmuştur (Sarı Ertem, 2015: 304). Yani bu süreçte henüz daha kamuoyunun ve TSK'nın böyle bir normalleşmeye hazır olmadığı düşünülüyordu. Nitekim bu dönemde Türkiye'nin Kuzey Irak politikasını değiştirmesi gerektiğine dair TSK içerisinde de farklı söylemler vardı. Örneğin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök 2005 yılında Çankaya'da düzenlenen Cumhuriyet Bayramı resepsiyonunda şunları söylemiştir:

> "Barzani bir aşiret lideriydi, biz öyle görüyorduk. Ama durum değişti. Bu değişikliği kabul etmemiz gerekiyor. Talabani'yi de öyle görüyorduk, şimdi Irak Cumhurbaşkanı. Yarın Irak Cumhurbaşkanı olarak Türkiye'yi ziyaret etmek isteyecek. O gün nasıl davranacağız. Irak'ı tanıyorsak, bu değişen koşullara göre hareket edeceğiz." (Yılmaz, Hürriyet, 2 Kasım 2005; Gerçeker, BirGün, 7 Aralık 2005).

Bu konuşmasıyla Özkök'ün Kürt sorununa bakışta TSK'nın geleneksel yaklaşımının dışına çıktığı görülmekteydi. Özellikle "değişen koşullara göre hareket edeceğiz" ifadeleri, Türkiye'de Kuzey Irak'la ilişkilerin geliştirilmesi noktasında en zorlu hedef kitle olarak kabul edilen TSK'da bir grup açısından da artık eski koşulların geçerli olmadığına işaret etmekteydi. Bu tespitin yanı sıra, Kuvvet Komutanı Orgeneral Büyükanıt'ın aynı resepsiyon esnasında gazetecilerin sorusuna verdiği cevap ise şöyle olmuştur:

> "Siyasilerin işine karışmam. Polemiğe girmem ama 'Gerekirse Kuzey Irak'ta operasyon yaparız' deniliyor. Ben de soruyorum. Şimdi gerekmiyor mu? Bakın BM Güvenlik Konseyi kararı ortada. ABD ve koalisyon güçlerinin Irak'a girme

> gerekçelerinden biri ne? Irak içinden komşularına yönelik terör ihracı değil mi? Şimdi neredeyiz? Geçen senenin gerisindeyiz. Şimdi gerekmiyorsa, ne zaman?" (Yılmaz, Hürriyet, 2 Kasım 2005).

Büyükanıt'ın söylemi ise henüz TSK'daki bir grubun bu tür bir normalleşme sürecine hazır olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla TSK içerisinde de Türkiye-IKBY ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılması noktasında farklı söylem örneklerinin gösterdiği üzere, asker açısından resmi söylemin devamı ve hükümetin normalleşme adımları arasında ikilemde kalınmış bir durum gözlenmektedir. Bu ortamda, Ekim ayındaki Özkök'ün Türkiye'nin Kuzey Irak siyasetine dair politika değişikliğine gitmesi gerektiğine dair söylemlerinin akabinde, 20 Ekim 2005 tarihinde MİT Müsteşarı Emre Taner'in başkanlığında bir Türk heyeti kamuoyundan gizli olarak IKBY'ye bir ziyaret düzenleyip, burada Mesud Barzani ile görüşmüştür. Ziyaretle ilgili açıklamalarda bulunan KDP Dış İlişkiler Direktörü Safin Dizayi, görüşmenin olumlu geçtiğine ve 1990'lardan itibaren KDP'nin Türkiye ile iyi ilişkiler içerisinde olduğuna dikkat çekmiştir (Hürriyet, 24 Kasım 2005). Bu süreçte gizli yürütülen ancak basına sızan çeşitli haberlere göre Barzani, Emre Taner'den Kuzey Irak'taki Kürt oluşumunun Türkiye tarafından tanınması, Kürt vatandaşlara çifte vatandaşlık hakkı verilmesi, ekonomi, sağlık ve eğitim gibi konularda yakın ilişkiler kurulması gibi taleplerde bulunmuştur. Bu taleplere Taner'in hayır demediği ifade edilen basındaki haberlere göre, Taner'in Barzani'den talepleri, PKK'yı yok etmek için IKBY'deki Kürt yetkililerin Türkiye ile işbirliği yapması ve Barzani'nin PKK'ya karşı Türkiye ile işbirliğini PKK tamamen yok olana dek sürdüreceklerini duyurması olarak ifade edilmiştir (Milliyet, 23 Ekim 2009). Yine basında çıkan haberlere göre, Barzani görüşmede, PKK'yı IKBY topraklarında istemediğini ancak mecbur kalınmadığı sürece onunla savaşmayacağını ama Türkiye Kandil'deki PKK unsurlarını oradan indirmek için bir çözüm yolu bulursa Türkiye'nin yanında olacaklarını ve yardımcı olacaklarını ifade etmiştir (Gerçeker, BirGün, 7 Aralık 2005).

Kısaca Türkiye'nin IKBY ile yakınlaşma çabalarının ilki, dönemin MİT Müsteşarı Emre Taner'in Iraklı Kürt liderlerle yaptığı gizli görüşmeler olmuş ancak bu süreçte hükümet ve TSK'nın Kuzey Irak siyasetinde ciddi şekilde çatışıyor olması sebebiyle bu görüşmeler hemen bir politika değişimini beraberinde getirmemiştir (Kayhan Pusane, 2017: 11). Ramsbotham ve diğerlerinin (2011: 14) çatışma çözümü evreleri-çatışma yoğunlukları-

çatışma çözümü tekniklerine yer verdikleri tabloya (bkz. Tablo 5) göre okuyacak olursak; bu süreçte Türkiye'nin IKBY ile olan ilişkileri, yeni yönetimi görmezden gelmemek ve ortaya çıkan bu yeni yapı ile ilişkileri geliştirerek ilerleme noktasında olduğundan, bu aşamada hükümet yetkilileri tarafından çatışmayı çözme-anlaşma-barış yapma (elite peacemaking) şeklinde bir ilişki silsilesi izlenmiştir. Bu sıralamadaki "anlaşma" evresi, çatışma yoğunlukları bağlamında ifade edilen (HIIK, 2021: 9) "anlaşmazlık" evresi ile de örtüşmektedir (Bkz. Tablo 4).

Kürt liderlerle yapılan gizli görüşmelere rağmen, TSK 2007-2008 sürecinde oldukça sert söylemlerde bulunmakta ve PKK tehdidini bertaraf edebilmek ve bağımsız bir Kürt devletinin oluşmasının önüne geçebilmek için Kuzey Irak'a müdahale edilmesinin gerekliliği üzerinde ısrarla durmaktaydı (Sarı Ertem, 2015: 304). Hilmi Özkök'ten sonra Genelkurmay Başkanlığı görevine gelen Yaşar Büyükanıt ise Kuzey Iraklı liderlerle diyaloğa girilmesi konusunda Özkök'e göre daha sert bir yaklaşım sergilemiştir. Hatta Büyükanıt, Mesut Barzani'yi PKK destekçisi olarak suçlamaktaydı (Kayhan Pusane, 2017: 12). Büyükanıt'ın Türkiye-IKBY ilişkilerini güvenlik grameri ve bağlamından çıkarmaksızın gösterdiği tavır ise bu süreçte hükümeti rahatsız etmiştir. Dolayısıyla liderler söylemlerinde sert bir dil kullanmaktaydılar. TSK, Türkiye ve IKBY ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılmasında en etkili ve zorlu hedef kitleydi ancak diğer yandan en önemli güvenlikleştirici aktör de yine kendisiydi.

Bu süreçte TSK dışında, Türkiye-IKBY yakınlaşmasına rızası bulunmayan kesimin, bir diğer deyişle güvenlikleştirme noktasında önemli bir işlevsel aktör olarak medyanın önemli bir temsilcisi olan Cumhuriyet gazetesi 7 Temmuz 2006 tarihli baskısında "Parçalama Planı" manşetiyle yayınlanmıştır. ABD Silahlı Kuvvetleri Dergisin'nde 2006'da yayınlanan bir haritaya yer verilen haberde vurgulanan, Irak'ın üç ayrı parçaya bölünmesi ve bunun sonucunda büyük bir Kürt devletinin ortaya çıkmasıdır. Bu Kürt devletinin Türkiye'nin doğu ve güneydoğusundan önemli bir bölümü de kapsadığı görülebilmektedir (Cumhuriyet, 7 Temmuz 2006: 1).

ABD Silahlı Kuvvetler dergisinde Ortadoğu'nun yeniden çizilmesi gerektiği savunuldu

Parçalama planı

VİZYON BELGESİ

Türkiye, ABD stratejisine ortak

ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesi'ne ilişkin politikalarına Türkiye'nin de ortak edildiği Ortak Vizyon Belgesi'nde, "Geniş Ortadoğu'da barış ve istikrarın demokrasi yoluyla yaygınlaştırılması" isteniyor. CHP'li Öymen, ABD'nin Irak ve İran'da da izlediği stratejiyi anımsatarak "Şimdi biz de bunu mu destekliyoruz" diye sordu. ■ *8. Sayfada*

Yazıya ek olarak büyük Ortadoğu bölgesine ait, biri bugünkü, diğeri de gelecekteki olası ve olması gereken sınırları gösteren iki harita sunuluyor. Irak üçe bölünüyor. Büyük bir Kürt devleti öngörülüyor.

Dergide emekli albay Ralph Peters'ın yazısında Ortadoğu'da istikrarsızlıkların en önemli nedeninin, Avrupalıların gelişigüzel çizdikleri sınırlar olduğu belirtilerek "Azınlıkların durumu gözetilerek yeni sınırlar çizilmeli" görüşü savunuldu. Gül ve Rice'ın ortak strateji belgesine imza attıkları hafta çıkan yazıda, Türkiye, Suriye, İran ve Irak'ta yaşayan Kürtlerin bağımsız bir devlet sahibi olması gerektiğine özellikle vurgu yapıldı.

Peters'a göre, son gelişmelerden sonra "Türkiye'nin doğusunun işgal edilmiş bir bölge olarak görülmesi gerekiyor." Yazıda, İsrail'in 1967 sınırları öncesine çekilmesinin şart olduğu belirtildi. Diğer bir sorun olarak da Suudilerin Mekke üzerindeki yönetim tekeli gösterildi. Peters'a göre Mekke, Vahabilerin denetiminden alınıp dünyadaki Müslüman grupların rotasyonlu yönetimine verilmeli. **ERGİN YILDIZOĞLU'nun haberi** ■ *11. Sayfada*

Resim 1: "Parçalama Planı" Manşetli Cumhuriyet Gazetesi (**Kaynak:** Cumhuriyet, 7 Temmuz 2006, s.1)

Radikal'in 14 Mart 2006 tarihli baskısında yine bu haritayı gündeme getirerek dönemin Dışişleri bakanı Gül'ün "BOP içinde ABD ile birlikte hareket ediyoruz" sözlerini manşetten vermesi (Radikal, 14 Mart 2006) ile Türk siyasi aktörlerince IKBY ile normalleşme çabalarının neticesinde oluşacak bir Kürt devletinin ve doğu illerinin de bu oluşuma dâhil edilmesinin kabul edildiği şeklinde bir algı üretilmekteydi.

Dışişleri Bakanı, ilk defa bu kadar açık konuştu

Gül: BOP içinde ABD ile birlikte hareket ediyoruz

'Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) Türkiye'nin dış politika ilkelerine uygun. ABD ile hareket ediyoruz. Amacımız İslam ülkelerine özgürlük ve demokrasi getirmek...'

Vekillere brifing

Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, uzun süredir belirsizliğini koruyan Türkiye'nin Büyük Ortadoğu Projesi'ne (BOP) yaklaşımı konusuna açıklık getirdi. Kızılcahamam'da vekillere brifing veren Gül, BOP'un, Türkiye'nin dış politika hedef ve ilkelerine uygun olduğunu belirtti.

Gül: Özgürlükler sayesinde seçildik.

'Iran'a kapı kapanır'

Amaçlarının 'İslam ülkelerinde demokrasi, insan hakları ve özgürlüklerin geliştirilmesi' olduğunu belirten Gül, İran konusunda ise şunları söyledi: ABD ile birlikte hareket ediyoruz. Olumsuz bir tablo çıkarsa İran'a kapının kapatılmak zorunda kalınız.

Resim 2: "Gül: BOP İçinde ABD ile Birlikte Hareket Ediyoruz" Başlıklı Radikal Gazetesi (**Kaynak:** Radikal, 14 Mart 2006, s.1)

Nitekim haberde yer verilen haritada yine Türkiye'nin doğu ve güneydoğusu sözde "Kürdistan"ın bir parçası olarak yer almaktaydı. Böylece toprak bütünlüğü noktasındaki hassasiyeti gazete ön plana çıkarmaktaydı ve buna yönelik tehdit inşasında bulunmaktaydı. Dolayısıyla medya bu süreçte güvenlikleştime bağlamında işlevsel aktör olarak etkinliğini sürdürmekteydi.

Türkiye'nin IKBY ile normalleşme adımları TSK ve bir kısım medya ve kamuoyu tarafından kabul görmezken, konuşmaya yetkili özne olarak hükümet IKBY ile ilişkilerin normalleşmesi ve güvenlikdışılaması noktasında ısrarlıydı. Örneğin Erdoğan'ın Türkmenistan gezisi esnasında uçakta bir gazetecinin sorduğu Kuzey Irak yönetimiyle ilişkilerin gelişmesi bağlamında adım atılabilir mi sorusuna Erdoğan'ın cevabı "Neden bir adım atılmasın? Yeter ki bir gelişme olsun. Atacağımız adım bizler ve onlar için sulh getirecekse, neden atmayalım?" şeklinde olmuştur (Şafak, Sabah, 18 Şubat 2007). Nitekim Şubat 2007'deki bu ziyareti esnasında Erdoğan'ın Kuzey Iraklı yetkililerle görüşebileceği açıklamaları ile ilgili bir gazetecinin sorduğu soru üzerine, Büyükanıt'ın sarf ettiği şu sözler Kuzey Iraklı liderlerle siyasi diyaloğa girilmesi konusunda TSK'nın bu süreçteki esas görüşünü net olarak ortaya koymaktaydı:

> "Ben askerim. Bir görevim terörle mücadele. PKK'yı siyasi bir olay olarak görenle benim asker olarak görüşmemin bir faydası yok. Ama siyasi olarak kim görüşürse görüşür, ona da bir diyeceğim yok. Ben asker olarak nesini görüşeceğim. İki şey var. Bir taraftan PKK'yı terörist görmüyor. İkincisi, şu anda iki grup da PKK'ya tam olarak destek veriyor… Şu anda PKK'nın en büyük destekçisi kuzeydeki iki grup, bunu çok iyi biliyoruz, bu konuyla ilgili olanlar da biliyor. Ben kimsenin iradesine ipotek koyacak yetkiye sahip değilim. Asker olarak konuşurum… Ben PKK'ya destek verenle oturup ne konuşacağım, ne diyeceğim. PKK'ya destek vermeyin, diyeceğim. Veriyor. Bu çok söylendi onlara. O PKK yurt içinde kullandığı cellatları da bunlardan alıyor, patlayıcıları da onlardan alıyor." (Hürriyet, 17 Şubat 2007).

Büyükanıt bu sözleriyle açıkça Kuzey Irak yönetiminin PKK'yı desteklediğini ve bu sebeple Kuzey Iraklı Kürt liderlerle görüşmeyeceğini ortaya koymaktaydı. Yine Şubat 2007'de Büyükanıt ABD'ye gerçekleştirdiği ziyaret esnasında Türkiye'nin Kuzey Irak sorunu ve PKK ile mücadelesi bağlamında şunları kaydetmiştir:

> "Bugün Türkiye, çeşitli sorunlarla karşı karşıya. Daha önce de açıkça söyledim: Türkiye Cumhuriyeti, 1923'ten bu yana bu kadar büyük risk, tehdit ve sıkıntılarla

> karşı karşıya kalmadı. Hududumuzda Irak sorunu var. Bu, komşuların, bölgenin ve ABD'nin sorunu. Irak sorunu, tek bir parça sorun değil. Irak'ın kuzeyi ayrı sorundur, bütünü ayrı sorundur… Bugün Irak, bölünme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bunu kimse inkâr edemez. Irak'ın kuzeyinde bir terör örgütü var. Bu, Türkiye'nin sorunudur, bölgenin sorunudur… Kuzey Irak ile Türkiye'deki terör sorunu, Irak'ın bütünlüğü konuları birbirinden ayrı değil… Bazı korkularımız var… Türkiye bölünüyor mu? Kim bölecek Türkiye'yi? Kim bölebilir? Türkiye'yi bölmeye kimin gücü yeter? Türkiye'yi bölmeyi rüyalarında görenler, bu rüyanın sonunda kâbus görür… Kimse Türkiye'yi bölemez, ona cesaret edemez. Onu düşünenlerin biz gereğini yaparız… Hiç kimse, hiçbir kurum, Türkiye'yi, Anayasa'sı ile belirlenmiş rejimin dışına çıkaramaz… Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk'ün kurduğu rejimi ve temel ilkeleriyle sonsuza kadar var olacaktır…" (Hürriyet, 14 Şubat 2007; Türkiye, 15 Şubat 2007; Milliyet, 15 Şubat 2007).

Bu sözleriyle Büyükanıt IKBY'yi Türk devletinin bekası açısından varoluşsal bir tehdit olarak sunuyordu. Kuzey Irak'a yönelik güvenlikleştirici söz edimin bolca örneğinin yer aldığı bu konuşmadan da anlaşılabileceği üzere, bu süreçte ilişkileri güvenlikdışılaştırmak için uygun koşullar yoktu ve TSK bu noktada güçlü bir pozisyondaydı. Türkiye'nin toprak bütünlüğü bağlamında kaygılarını yansıtan bu cümleler gösteriyor ki, TSK açısından Türkiye'nin IKBY ile normalleşme sürecine girmesi bir başka deyişle meselenin güvenlik gramerinden çıkartılarak normal siyaset düzlemine taşınması bu süreçte henüz mümkün değildi.

Büyükanıt'ın bu sözlerine dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül "Şüphesiz ki siyasi, diplomatik, askeri konular vardır. Askerin konuşması gereken yerler vardır. Asker silahıyla zaten konuşur, ama ondan önce tabii siyasetin yapacağı şeyler vardır. Hiç kimse silahıyla konuşmak istemez. Ama o noktaya gelmemek için de muhakkak ki siyasetçinin yapacağı iş vardır, diplomatın yapacağı iş vardır" (Hürriyet, 18 Şubat 2007) sözleriyle tepki göstermiş ve IKBY ile yakınlaşma politikasına destek vermiştir. Gül'ün dışında, ABD ziyareti esnasında Büyükanıt'ın sarf ettiği bu sözler üzerine dönemin Başbakanı Erdoğan katıldığı bir televizyon programında, Büyükanıt'ın sözlerini "kişisel görüş" olarak ifade etmiş ve şu açıklamalarda bulunmuştur: "…Son sözü kim söyleyecek denilirse, kurumsal olarak hükümet söyler. Genelkurmay Başkanı'nın sözü kişiseldir, kurumsal olamaz." Yine bu program esnasında Erdoğan Kuzey Iraklı liderlerle görüşülmesi gerekliliğinin gerekçelerini şu şekilde ifade etmiştir:

> "MGK bildirisinde diplomatik çalışmaların yoğunlaştırılmasına gerek görülmüştür. Hangi ölçüde olacak, kimler bu görüşmeyi yapacak, bürokratlar mı yapacak, özel temsilciler mi yapacak? Büyük devletiz. 'Büyük devlet' diyeceksin, kalkıp 'hiç görüşme yapmam' diyeceksin, böyle bir şey olmuş mu? Gidilip görüşmeler yapılır, maksadın hasıl olmasına yardımcı olur. Görüşme yapma, masadan çekil… Masadan çekilince netice alman mümkün mü?" (Milliyet, 2 Mart 2007).

Kişisel görüşlerini ifade ettiğine yönelik bu eleştirilere Genelkurmay Başkanlığından yanıt gecikmemiş ve yapılan açıklamada "…16 Şubat 2007 tarihinde… Sayın Genelkurmay Başkanı'nın söz konusu basın toplantısında ifade ettiği görüşler, tabii olarak kişisel olmayıp Türk Silahlı Kuvvetlerinin kurumsal görüşüdür" sözlerine yer verilmiştir (Hürriyet, 1 Mart 2007). Dolayısıyla hükümet ve TSK arasında temel güvenlikdışılaştırıcı aktör Erdoğan ile hedef kitlenin temsilcisi Büyükanıt arasındaki söylem çatışmalarının da gösterdiği üzere, Türkiye ve IKBY arasında yürütülen normalleşme ilişkileri uzlaşı zemininden yoksundu.

IKBY'li yetkililerle görüşme konusu TSK ve hükümetin ilişkilerini iyice gerginleştirmiş ve bu durum Şubat 2007 MGK toplantısına da yansımıştır. Bağdat yönetiminin dışında IKBY'nin muhatap alınıp alınmayacağının değerlendirildiği bu toplantıda, basında çıkan haberlere göre TSK, Kuzey Irak'taki liderlerin terörü engelleme noktasında hiçbir çabaları olmadığını ifade etmiş, teröre destek sağlayan bu yönetimle görüşülmesini doğru bulmamışlardır. Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer de TSK'nın tavrını desteklemiştir. Bunun yanı sıra Kuzey Iraklı liderlerin PKK'ya destek sağladığını düşünen askeri yetkililer, buna yönelik görüntüleri de MGK toplantısında sunmuşlardır. Buna karşılık hükümetin öne sürdüğü tez ise, IKBY ile diyaloğa geçilmesinin terörle mücadele açısından katkı sağlayabileceği yönünde olmuştur. Bunun üzerine TSK, bu meselenin siyasi iradeye bırakılmasını kabul etmiştir. Ayrıca TSK, bu görüşmelerle PKK'ya siyasi bir kimlik kazandırılmaması uyarısını da yapmıştır (Vatan, 23 Şubat 2007). MGK sonrası yayınlanan bildiride şu ifadeler yer almıştır:

> "Irak'taki güvenlik durumu ve mezhep çatışmalarının vardığı boyut değerlendirilmiş; ülkenin toprak bütünlüğü ve siyasi birliğinin korunmasının önemi vurgulanarak, sınırların güvence altına alınmasının, istikrarın sağlanmasının, Irak'ın komşuları sürecine canlılık kazandırılmasının ve bölge ülkeleri ile temasların arttırılmasının önemi üzerinde durulmuş; ayrıca Irak'taki duruma ilişkin temel

> kaygılarımız ışığında Kuzey Irak'tan yönelen terör tehdidinin ve Kerkük'ün statüsüne ilişkin uzlaşmazlığın Irak'ta yarattığı istikrarsızlık ve gerilimin aşılabilmesi amacıyla siyasi ve diplomatik çabaların yoğunlaştırılmasında yarar görülmüştür" (Milli Güvenlik Kurulu, 23 Şubat 2007).

Dolayısıyla bu toplantı, TSK'nın birtakım kaygılarına rağmen TSK ve hükümetin, Kuzey Iraklı liderlerle görüşme noktasında uzlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu uzlaşıyı Balcı (2015: 127), bu süreçte TSK, PKK'nın artan saldırıları ve bunun üzerine Kuzey Irak'a yönelik sınır ötesi operasyon konularındaki sorumluluğu hükümete devretmek suretiyle seçimler öncesinde hükümeti itibarsızlaştırma politikasını izlediği şeklinde açıklamaktadır. TSK ve hükümet arasındaki bu gerginlik, bu dönemki Cumhurbaşkanlığı seçimleri üzerinden daha da artmıştır. Büyükanıt bu dönemde yaptığı açıklamada "Bizim temel düşünce yapımızı, inandığımız temel değerleri, cumhuriyet ilkelerine, laiklik ilkesine bağlılığımızı bilmeyen kimse yoktur herhalde. Olamaz… Bu konulardaki hassasiyetimizi Türk milleti biliyor. Bu değerler manzumesine sahibiz… Seçilecek Cumhurbaşkanı aynı zamanda TSK'nın başkomutanıdır." (Hürriyet, 12 Nisan 2007) sözleriyle bu değerleri benimseyen bir adayın cumhurbaşkanlığına seçileceğine inandığını ifade etmiştir. Bunun ardından TSK ve hükümet arasındaki gerginliğin arttığı bir süreçte, Cumhurbaşkanlığı için ilk tur oylamadan sonra 27 Nisan 2007'de gece saat 23:10'da Genelkurmay Başkanlığı tarafından bir muhtıra yayınlanmıştır. Burada özetle: "Son günlerde, Cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinde öne çıkan sorun, laikliğin tartışılması konusuna odaklanmış durumdadır. Bu durum, Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından endişe ile izlenmektedir. Unutulmamalıdır ki, Türk Silahlı Kuvvetleri bu tartışmalarda taraftır ve laikliğin kesin savunucusudur." (Hürriyet, 29 Nisan 2007) sözlerine yer verilmiştir.

"367 Krizi" olarak bilinen Cumhurbaşkanlığı ilk tur oylaması yapıldıktan sonra yayınlanan 27 Nisan muhtırasının akabinde, 1 Mayıs 2007'de Anayasa Mahkemesi Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk tur oylamasının sonuçlarını anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle iptal etmiştir (Sancar ve Akgönül, 2013: 761). Anayasa Mahkemesi'nin seçimlerin ilk tur oylamasını iptali sonrasında, AK Parti hükümetinin erken seçime gitme kararı alması sonucu, 22 Temmuz 2007'de seçimler yapılmış ve AK Parti yüzde 47 oy oranıyla çoğunluğu almış ve iktidarını sağlamlaştırmıştır. Ayrıca 28 Ağustos 2007 tarihinde Abdullah Gül 13'üncü Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir (Oran, 2013: 98). 27 Nisan muhtırası Türkiye'de sivil-asker ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuş,

TSK'nın tüm karşıtlığına rağmen Gül'ün Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi artık Türkiye için TSK'nın son sözü söylemediğini kanıtlamıştır (Kayhan Pusane, 2017: 15).

Bu süreçte hem IKBY'li yetkililerle görüşme konusu hem de gündemdeki Cumhurbaşkanlığı seçimi konusu TSK ve hükümet arasındaki gerginliği arttırmışken, Barzani'nin Türkiye'nin Kerkük konusunda müdahil olması ile ilgili olarak "Burası tarihsel ve coğrafi olarak bir Kürt kentidir ve Kürdistan'ın parçasıdır. Onlar birkaç bin Türkmen için içişlerimize karışırlarsa elbette bizim de 30 milyon Kürt için hiçbir şey yapmadan durmamız söz konusu olamaz" şeklindeki konuşması (Yeniçağ, 22 Temmuz 2010) Erdoğan tarafından tepki ile karşılanmış ve bu tepkisini "…Yerlerini, konumlarını çok iyi tespit etmeleri gerekir. Sonra bu sözlerin altında ezilirler ve Türkiye ile sınırdaş olan bir Kuzey Irak, şu anda attığı bu adımlarla çok ciddi yanlışlar yapmakta ve bunun bedeli onlar için çok ağır olur…" sözleriyle dile getirmiştir (Çandar, Hürriyet, 10 Nisan 2007).

Bu dönem hükümet ve TSK arasında yaşanan anlaşmazlıktan hareketle, Türkiye ve IKBY ilişkilerine baktığımızda, iki tarafın ilişkilerindeki normalleşme sürecinin söylemden ötesine dayandığını görmekteyiz. Zira Erdoğan ve Barzani arasındaki bu restleşmeye rağmen yine de hükümet TSK'nın Kuzey Irak'a yönelik askeri operasyon talebini kabul etmemiştir. Ancak TSK bu süreçte 31 Mayıs 2007'de Büyükanıt'ın "…Biz asker olarak hazırız. Hedefleri politik makamlar belirleyecek. İçeri girip sadece PKK ile mi mücadele edeceğiz, yoksa Barzani ile de bir şeyler yapacak mıyız? Hedef ne olacak? Bunlar sözlü olmaz. Benim önüme yazılı talimat gelmesi lazım." (CNN, 31 Mayıs 2007) şeklindeki sözleriyle askeri operasyon konusunda ısrarını ve bu konudaki beyanlarını sürdürmüştür. Yine 2007 Haziran ayında askeri operasyona yönelik sorulan bir soru üzerine Erdoğan'ın "…Her zaman gelen rakamlar var. Nedir bunlar? Kuzey Irak'ta 500 tane terörist var. Türkiye'de dağlarda 5 bin terörist var. Şimdi Türkiye'deki 5 bin teröristle ilgili mücadele bitti mi? Yani bu halledildi mi Kuzey Irak'taki 500 kişiyle uğraşma safahatine gelinecek" (CNN, 12 Haziran 2007) şeklindeki tepkisi ile de TSK ile ayrı düştükleri bir kez daha görülmüştür. Bunlara ek olarak, sınır ötesi operasyon konusunda Erdoğan'ın hükümet ve TSK arasındaki gergin süreç ve Kuzey Iraklı liderler konusunda söylediği şu sözleri de dikkat çekicidir:

> "Bütün mesele bu işlerin hepsini bizim masada oturarak konuşarak çözme yolunu aramaktır. Diğer konuşulan şeyler (sınır ötesi operasyon) en son düşünülecek, en son

> yapılacak işlerdir… bu konudaki hassasiyet çok önemli. Ama bakıyorsunuz bazı emekli generaller, paşalar televizyon televizyon dolaşıp hükümete karşı adeta böyle saygı sınırlarını aşan ifadeler kullanmak suretiyle sanki bir psikolojik olumsuz hava oluşturmanın gayreti içindeler… Barzani'nin geçmişteki tavırları ile şu anki tavırları arasında mukayese edilemeyecek fark var. Benim tavrım değişmedi. Ben 'onunla görüşmem' dedim. Ama başka kademelerdeki elemanlarımız görüşebilir." (Radikal, 13 Haziran 2007).

İfadelerden de görülebileceği gibi, bu aşamada hükümet Kuzey Iraklı yetkililerle görüşme ve birtakım normalleşme adımlarının atılması noktasında kararlıydı. Bu sebeple Kuzey Iraklı yetkililerin eski tavırlarının olmadığına vurgu yapan Erdoğan, askerin karşı görüşlerine tepki göstermekte ve operasyon fikrinden önce sorunların masada çözülmesi tarafları olduklarını vurgulamaktaydı. Bu noktada TSK dışında, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) kanadı hükümete ve IKBY'ye yönelik ciddi suçlamalar içerisindeydi. Örneğin, MHP lideri Devlet Bahçeli de Nisan 2007'deki konuşmasında, hükümetin IKBY ile bu yakınlaşma sinyallerine tepki göstermiş ve ayrıca artan terör eylemleri konusunda "bu hain tahrik ve saldırıların hedefi; devletin varlığı, ülkenin bütünlüğü ve Türk milletinin birliği ve kardeşliğidir" sözleriyle PKK'nın Türkiye açısından beka sorunu olduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca IKBY ile ilgili olarak da şu ifadeleriyle bu yönetimin PKK'dan farklı görülmediğini ifade etmiş ve hükümetin IKBY ile ilgili politikalarını eleştirmiştir:

> "Kürt kökenli Türk vatandaşlarının siyasi koruyuculuğuna heveslenen peşmerge bozuntusu Barzani'nin emrinde olan bir parti de, bugün Türkiye'de yasal siyasi parti hüviyetiyle açıkça melanet icra edebilmektedir… Türkiye'nin PKK terörüne on şehit verdiği son dönemde iki ayrı açıklama yapan Barzani, Diyarbakır'a müdahale edecekleri ve Türkiye'nin Güneydoğusunu karıştıracakları tehdidini tekrarlamış ve Türkiye'nin bir bölgesini de içine alacak 'bağımsız Kürdistan devletinin' 10-15 yıl içinde kurulabileceği hezeyanını dile getirmiştir… Türkiye'nin varlığına kastetmek için harekete geçen bu husumet cephesinin hain saldırıları ve tehditleri karşısında, AKP hükümeti derin bir acz ve gaflet içinde bunları tepkisiz ve sessiz biçimde seyretmektedir. İmralı canisinin, PKK'nın, Türkiye'deki etnik bölücülerin ve Barzani'nin etrafında kenetlendiği bu 'Büyük Yıkım Projesi'nin karşısında, Başbakan Erdoğan ve hükümetinin sessizliğinin ne anlam taşıdığını Türk Milleti elbette değerlendirecek ve vicdanında en doğru hükme varacaktır." (Bahçeli, 9 Nisan 2007).

Yine, Bahçeli'nin şu sözleri normalleşme adımlarına rızasının bulunmadığını çok net ortaya koyuyordu:

> "Türkiye'deki beş bin teröristle mücadele edilemediğini söyleyen Başbakan, sadece aczini ve korkaklığını ikrar etmekle kalmamış, aynı zamanda, bu zaafını Kuzey Irak'a askeri müdahalede bulunulmamasının gerekçesi olarak kullanmak küçüklüğüne düşmüştür. Başbakan Erdoğan, bu suretle Türkiye'ye düşmanlığı varlık sebebi haline getiren peşmerge lideri Barzani'ye ve onun himayesinde Kuzey Irak'ta yuvalanan kanlı teröristlere ümit, cesaret ve güvence vermiştir. Kuzey Irak'tan kaynaklanan terör saldırıları karşısında ilk planda Habur kapısının kapatılması gibi siyasi ve ekonomik yaptırımları dahi uygulamayacağını ilan eden Başbakan, bunu müteahhitlik hizmetleri gelirleri ile izah edebilecek kadar dengesini kaybetmiştir…" (Bahçeli, 13 Haziran 2007).

Bahçeli'nin IKBY'nin PKK'nın destekçisi olduğunu çok net ortaya koyan bu tür güvenlikleştirici söylemleri sonraki tarihlerde de kullanım alanı bulmuştur. Ekim 2007'deki konuşmasında da "Terör örgütünü yöneten kadrolar Kuzey Irak'tadır… Terör unsurları Kandil dağından inmiş, tüm bölgede mevzilenmiştir. Bunları koruyan Barzani ve silahlı peşmerge gruplarıdır… Barzani ve peşmergeleri Türkiye'nin maruz kaldığı terör saldırılarından doğrudan sorumludur." (Bahçeli, 22 Ekim 2007) sözleriyle terörün artmasının sorumlusu olarak Erdoğan ve hükümetini göstermiş, PKK eylemlerinin IKBY ile doğrudan bağlantılı olduğunu ifade etmiştir. Yine bu konuşmasında Bahçeli'nin "Bu konu partiler üstü bir anlayışla, milli bir beka meselesi olarak ele alınmalıdır… Türkiye'nin milli birliğine ve toprak bütünlüğüne yönelik bölücü teröre karşı hem tüm ülke sathında hem de sınırötesinde etkili ve amansız bir mücadele verilmesi için AKP hükümeti siyasi irade ve kararlılığını somut olarak ortaya koymalıdır." (Bahçeli, 22 Ekim 2007) şeklindeki sözleri hükümetin normalleşme adımlarına yönelik rızasının bulunmadığını çok açık göstermekteydi. Yine Bahçeli hükümetin bu yakınlaşma sinyallerine gösterdiği bir başka tepkisinde, PKK ortadan kaldırılmaksızın yalnızca kontrol altına alınması karşılığında, Türkiye'nin Kürt hükümetiyle normalleşme sürecini başlatacağını ve hatta Kuzey Irak'ta özerk bir Kürt devletine de müsaade edileceğini ifade etmiştir (TBMM Meclis Haber, 25 Aralık 2007).

Bu söylemlerden görüldüğü üzere, bu süreçte en zorlu hedef kitle TSK ve bir kısım siyasi partilerce temsil edilen kamuoyu olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Türkiye-IKBY

ilişkilerinin güvenlikdışılaşma aşamasına geçebilmesi için bu iki zorlu hedef kitlenin rızasını almak gerekmekteydi. Bu süreçte kamuoyu ve TSK en zorlu hedef kitlelerdi zira kamuoyu da TSK da Birand'ın (Hürriyet, 10 Ağustos 2005) vurguladığı gibi Kürt sorunuyla PKK sorununu birbirinden farklı görmemekteydi. Ancak hükümetin IKBY ile ilişkiler noktasında kararlı duruşu neticesinde, kolaylaştırıcı koşul olarak sivil-asker ilişkileri bağlamında en temel güvenlikleştirici aktör olan TSK'nın eski gücünü ve etkisini yitirmiş olması, güvenlikdışılaştırma sürecinde hükümetin etkisini arttırdığının bir işareti olsa da otomatik olarak güvenlikdışılaşma sürecini getirmemektedir. Zira Aras ve Polat'ın (2008: 502) vurguladığı gibi halen daha Türkiye'de güvenlikleştirme hareketlerini benimseyebilecek hedef kitle vardı. Örneğin bu süreçte şehit haberlerine karşı çeşitli protestoların yapılması bu noktada önemli bir örnektir. 3 Ekim 2008'de Şemdinli'de on beş askerin şehit edilmesi üzerine Türkiye genelinde terörü lanetleyen çeşitli protestolar yapılmıştır (Cumhuriyet, 4 Ekim 2008). Yine Şubat 2008'de Kuzey Irak'taki PKK kamplarına yönelik düzenlenen Güneş Operasyonu esnasında askeri helikopterin düşmesiyle şehit olan askerlerin cenaze töreni esnasında "Askerler yatmadı, vatanını satmadı" sözüyle Erdoğan'ın protesto edilmesi (Vatan, 25 Şubat 2008) ve yine Ekim 2008'de Abdullah Gül'ün bir şehit cenazesinde "Meclis'te PKK İstemiyoruz" şeklinde protesto edilmesi (Yeniçağ, 13 Ekim 2008), PKK'nın destekçisi olarak görülen Barzani yönetimiyle ilişkilerinin normalleşmesi kapsamında hedef kitlenin yeterli onayının olmadığını göstermekteydi.

Oluşturduğumuz analitik çerçeve kapsamında ele aldığımızda (bkz. Şekil 7), Türkiye'nin Kuzey Irak bölgesi ile ilişkileri şiddet içermeyen kriz evresinden IKBY'nin kurulmasıyla beraber anlaşmazlık evresine ilerlemiştir. Bu noktada 2005 Anayasası ile IKBY'nin resmi bir statüye bürünmesi, Türkiye'yi Kuzey Irak ile arasındaki şiddet içermeyen kriz evresini pozitif yönde yönetmeye sevk etmiştir. Böylece süreç anlaşmazlık evresine doğru olumlu bir ilerleme göstermiştir. Yine, Kopenhag Okulu'nun kavramlarıyla, tarafların ilişki düzeyi güvenliksizlik evresinden güvenlik evresine dönüşmüş ve hatta normalleşme çabalarının yer aldığı evreye doğru ilerleme göstermiştir. Ancak buradaki değişimin kaynağı, Kopenhag Okulu'nun söz edimi yaklaşımının yanında yapısal şartların zorlaması sonucudur. Yani bu noktada söz-edimi yeterli olmayıp, bağlam da sürece etki etmektedir. Bağlamsal koşullar aktörün söylemlerini etkilemekte, söylemlerin yumuşaması ise ilişkilerin normalleşme sürecine hizmet etmektedir. Barış türleri

açısından, Oelsner'ın (2005: 7) soğuk ya da şartlı barış durumunun güvenliksizlik hali bakımından algılanmadığı, ya yerel aktörlerin savunma kapasitelerinin üstün olduğunu düşündükleri ya da kademeli bir yumuşama sürecinin başladığı durumda söz konusu olduğu yönündeki tespitini dikkate aldığımızda, istikrarsız barış evresinden kademeli bir yumuşama sürecinin başladığı düşünülen soğuk ya da şartlı barış evresine ilerlediği görülmektedir. Tabi bu aşamada halen negatif barış hali söz konusudur, zira bu evrede güvenin tesisi oluşmamıştır sadece savaş hali yoktur (Oelsner, 2005: 7). Türkiye de bu süreçte her ne kadar referans nesnelerine yönelik temel güvenlik kaygıları bağlamında bir gerileme olmasa da, IKBY'nin resmi bir statüye bürünmesi sonrasında mevcut konjonktürde yeni yapıyı dışlamak yerine temasa geçmek yönünde politikasını şekillendirmiştir. Dolayısıyla normalleşmeye dönük atılan adımlar, söz-edimlerinin değil, ABD'nin Irak işgali akabinde gelişen birtakım şartların neticesinde olmuştur. Özetle, bu dönemde Türkiye'nin IKBY ile yakınlaşma denemelerini sadece söz-edimleri perspektifinden ele almak, güvenlikleştirme teorisi açısından son derece yetersiz kalmaktadır.

Sonuç olarak, hükümet ve TSK arasındaki görüş farklılıkları, Türkiye'nin 2005-2007 arasında Kuzey Irak'a yönelik uyumlu bir siyaset izlemesine engel olmuş, Büyükanıt Kuzey Irak meselesini Türkiye'nin güvenlik gündeminde tutmaya ve PKK'yı Türkiye'ye varoluşsal tehdit olarak göstermeye çabalarken, AK Parti hükümeti Türkiye-IKBY ilişkilerinin güvenlik boyutunu kabul etse de Iraklı Kürtlerle irtibatta olmayı tercih etmiştir (Kayhan Pusane, 2017: 13). Dolayısıyla bu aşamada temel hedef kitle olarak görülen TSK, Kuzey Irak ile gerçekleştirilecek bir güvenlikdışılaşma için henüz hazır değildi. Ayrıca kamuoyunun önemli bir oranının temsilcisi olduğu dikkate alındığında, MHP gibi muhalefetin önemli bir kesiminin de bu süreçte rızası bulunmamaktaydı. Bu kısa süreçte AK Parti'nin güvenlikdışılaştırma noktasında başarısız olduğu söylenebilir. Dolayısıyla ikili ilişkilerdeki çabalar yalnızca normalleşmeye dönük birtakım adımlar seviyesinde kalmış, yani süreç güvenlik evresinden çıkamamıştır.

3.1.1. Türkiye ve Irak'ta Değişen İç Siyasi Dengelerin Normalleşme Adımlarına Etkisi: Kolaylaştıran Koşul

Irak'ın kendi içerisinde siyasi partilerde çeşitliliğin artması gibi demokratikleşme çabalarının artışı, Türkiye ile paralel şekilde güvenlikdışılaşma sürecine geçişi

kolaylaştıran faktörlerden olmuştur. Ocak 2005'te yapılan seçimlerde oyların yüzde 26'sını alan Kürt gruplar merkezi yönetim üzerinde etki sahibi olmuşlardır (Balcı, 2015: 115). Irak'ta Şii ve Sünniler arasında yaşanan şiddetin gittikçe arttığı bir süreçte gerçekleşen 30 Ocak seçimlerine yüzde 58 oranında katılım gerçekleşmiştir (İnat, 2005: 66). 13 Şubat'ta açıklanan resmi sonuçlara göre, Şiileri temsil eden "Birleşik Irak İttifakı" yüzde 48'lik oy oranıyla, 275 sandalyenin 140'ını almıştır. Celal Talabani ve Mesud Barzani'nin liderlik ettiği "Kürt İttifakı", hem kendi halklarının seçime katılım oranlarının yüksek oluşu hem de Sünnilerin seçimleri boykot etmeleri sebebiyle, yüzde 25 oy oranıyla, 75 sandalye kazanmışlardır. Yine bu süreçte geçici hükümete başbakanlık eden Iyad Allavi'nin liderliğindeki "Ulusal Irak Listesi" yüzde 13 oy oranıyla 40 sandalye kazanmıştır. Bunların dışında devlet başkanı Gazi el-Yaver'in partisi olan "Iraklılar" yüzde 1.7 oy oranıyla 5 sandalye elde etmiştir. Türkmenler ise birlik olamamalarından ötürü seçimlerde bir başarı elde edememişlerdir. Yani toplam nüfus içerisinde yüzde 9'luk oy oranı olan Türkmenler mecliste yüzde 4 oranında bir temsil oranı elde ederken; nüfusun yüzde 20'sini oluşturan Kürtler, toplam sandalye sayısının yüzde 28'ini elde etmiştir (İnat, 2005: 67). Kısaca bu sonuçların gösterdiği üzere, Türkiye artık Irak siyasetinde Kürtlerin etkili olacağını ve bu bağlamda yeni bir sürecin başladığını görmüştür (Sarı Ertem, 2015: 302; Oktav, 2010: 57). Dolayısıyla Türk karar alıcıları açısından IKBY ile ilişkilerin normalleştirilmesi elzem bir hal almıştır.

Üstelik 6 Nisan 2005 tarihinde Türkiye'nin uzunca bir süre "aşiret lideri" olarak ifade etmiş olduğu Kürt lider Celal Talabani Irak'ın ilk Kürt Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Talabani'nin seçilmesi aynı zamanda "ABD yanlısı azınlığın" Irak siyasetinde savaş sonrası süreçte nüfuzunun arttığını göstermektedir (The Guardian, 6 Apr 2005). Bunun ardından Haziran 2005'te Mesud Barzani özerk bölge meclisi tarafından IKBY Başkanı olarak seçilmiştir (Aljazeera, 8 Nisan 2014). Irak'ta yapılan seçimlerden KDP'nin güçlü bir şekilde çıkması sonrasında, Barzani'nin konumunu güçlendirmesi, sonraki süreçte Türkiye'yi PKK ile mücadelede IKBY'yi dışlamak yerine bu yönetimle işbirliği yapma politikasını benimsemeye itmiştir (Knight, DW, 2010). Bu politika değişikliğini engelleme bağlamında Kemalist kimliği ön planda olan dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Iraklı Kürtlere yönelik AK Parti'nin gayret ve çabalarına Celal Talabani gibi çeşitli Kürt isimlerin ülkeye ziyaretlerini veto ederek bunlara engel olmayı denemiştir (Balcı, 2015: 119). Sezer'in bu tavrına rağmen hükümet, IKBY ile olan

ilişkilerinde normalleşme için adımlar atmaya başlamış, bu kapsamda MİT görevlileri Kürt liderlerle gizli temaslarda bulunarak bu sürecin ilk adımlarını atmışlardır.

Irak'ın iç siyasetinde meydana gelen değişimlerin Türkiye ve IKBY yakınlaşmasına dair oynadığı kolaylaştırıcı rol, Türkiye'de de AK Parti hükümetinin 2002'de "özgürlük ve güvenlik arasında kurulacak bağlantı", "komşu ülkelerle sıfır problem ilişkisi", "dış politikanın çok boyutlu ve çok kulvarlı bir yapı kazanması", "yeni bir üslup oluşturup merkez ülke olarak tanımlanma", "statik diplomasi anlayışından dinamik şartlara intibak etmeyi sağlayacak ritmik diplomasiye geçiş" (Koçer, 2008: 922-924) gibi söylemlerle iktidara gelmesiyle birleşince iyice perçinlenmiştir. Nitekim Davutoğlu (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 21 Mart 2013) bu süreçte Türk dış politikasının hedefini "Türkiye'yi komşu ülkelerle olan sorunlu ilişkilerinden kurtarmak, bölgedeki kalıcı fay hatlarına ve gerginliklere bölgesel işbirliği ile çözüm bulmak ve reaktif değil proaktif politikalarla desteklenen açık bir dış politika vizyonuyla hareket etmek" şeklinde ifade etmekte ve dış politika uygulamasına temel teşkil edecek şu altı ilkeden bahsetmekteydi: "güvenlik ve özgürlük arasında bir denge, komşularla sıfır sorun, çok boyutlu bir dış politika, proaktif bir bölgesel dış politika, tamamen yeni bir diplomatik tarz ve ritmik diplomasi".

Her ne kadar 2000'lerin ilk yıllarında dış politika sorunlarında TSK'nın rolü fazlaysa da bu durum hükümetin yeni dış politika vizyonuyla da birleşince, zamanla azalmaya başlamıştır. 1991 Körfez Savaşı ve akabinde artan PKK eylemleri yüzünden TSK'nın Türk dış politikasında artan rolü, 2003 Irak Savaşı esnasında yaşanan 1 Mart krizi sonrasında Türk ordusunun bölgedeki varlığına paralel olarak azalma sürecine girmiştir (Kayhan Pusane, 2017: 10). Bunun ardından ülke içerisinde yaşanan Ergenekon ve Balyoz kumpas davaları ile itibarı ve gücü zedelenen TSK'nın politika yapım sürecindeki etkisi önemli ölçüde azalmıştır. 22 Temmuz 2007 seçimleri ile 29 Mart 2009 yerel seçimlerinin ardından ise özellikle de hükümetin Kürt sorunu bağlamında yaygın adıyla "demokratik açılım" olarak anılan süreci başlatmasıyla birlikte Türkiye'de sivilleşme süreci ivme kazanmıştır (Küçükyılmaz, 2019: 2927).

Kısaca, sivil-asker ilişkilerinin değişime uğrayıp, iç siyasette sivilleşme sürecinin artış göstermesi, Türkiye'nin IKBY ile ilişkilerini güvenlikdışılaştırma hedefi yönünde adımlar atmasında önemli kolaylaştırıcı koşullardan birisi olarak ortaya çıkmıştır. Zira Gül'ün de Cumhurbaşkanlığına gelmesiyle beraber AK Parti kendi politikalarını

uygulama konusunda daha esnek davranabilmiştir. Böylece artık sivil iktidar IKBY ile ilişkiler konusunda TSK'ya göre üstünlüğü elde etmiştir.

3.1.2. Türkiye'nin AB Üyelik Sürecinin IKBY ile Normalleşme Adımlarındaki Kolaylaştırıcı Rolü

Güvenlikdışılaştırma süreci bağlamında Türkiye iç siyasetinde AB üyelik süreci esas itici güç olmuştur. Müzakere süreciyle birlikte, azınlık hakları gibi güvenlikleştirilmiş konuların önemi azalmış, 1999'da Türkiye ve AB resmi olarak üyelik görüşmelerine başlayınca, Türkiye'deki bireyler ve etnik gruplar için daha büyük hakların açıkça görüşülmesi durumu ortaya çıkmıştır (Aras ve Polat, 2008: 499). Dolayısıyla, Türkiye'de PKK ile ilgili 1990'ların sonu ve 2000'lerin başındaki bu olumlu hava iki önemli gelişmeyle aynı döneme denk gelmektedir. Bunlardan ilki Aralık 1999'da AB'nin Helsinki'de Türkiye'ye adaylık statüsü tanıması iken diğer gelişme ise, Kasım 2002 seçimlerinde Türkiye'de AK Parti'nin yüzde 34.4 oy alarak parlamentoda 550 sandalyenin 363'üne sahip olmasıdır (Lundgren, 2007: 50). Bu şekilde AK Parti hükümeti aldığı yüksek oy oranıyla, Özal döneminden sonra ilk kez çoğunluk hükümetini kurabilen parti olmuştur (Kösebalaban, 2014: 279). AK Parti hükümeti iktidara gelir gelmez, AB üyelik süreci çerçevesinde çeşitli uyum reformlarını gerçekleştirmek için çalışmalarına başlamış ve bu reformların önemli bir oranı doğrudan Kürt meselesiyle ilgili olduğundan, Türkiye'nin AB üyeliği Kürt nüfus arasında oldukça fazla destek bulmuştur (Lundgren, 2007: 51; Kayhan Pusane, 2017: 20).

Türkiye'nin AB üyelik süreciyle birlikte, sivil ve siyasi haklar ile demokratikleşme yönündeki anayasal reformlarla (ESI, 2009: 6) Kürtlerin kültürel hakları kapsamında da bir dizi yasal düzenlemeye gidilmiştir. Bu çerçevede 2002 yılında Kürtçe yayın ve Kürtçe öğretimine belli kısıtlamalar dâhilinde izin verilmiştir (Lundgren, 2007: 52). Ayrıca 23 Temmuz 2003 tarihinde TBMM'nin aldığı bir kararla, MGK'nın yetkileri kısıtlanmış, genel sekreteri ve çoğunluğu sivil olan bir danışma kurumu statüsüne büründürülmüştür (ESI, 2009: 6). Tabi siyasi karar alma organı olarak yetkileri kısıtlanmış olsa da yine de bu dönemde MGK'nın etkisi fazlaydı (Lundgren, 2007: 51-52). Özellikle 1980 yılından sonra TSK'nın tehdit olarak gördüğü iç ve dış politik meselelerde sesini yükselttiği etkili bir kurum olan MGK, Türkiye'nin varlığına kasteden "düşmanlarla çevrili bir ülke" olduğu fikrini işlemiştir (ESI, 2009: 6). Ancak Lundgren'in (2007: 52) vurguladığı gibi

Kürt meselesine dair yapılan reformların uygulanması noktasında Türk yetkililerin isteksiz oluşları, kültürel çeşitlilik konusunun halen benimsenmediğini ve dolayısıyla Kürt kimliğinin halen güvenlikleştirildiğini göstermektedir.

3.1.3. Geleneksel Çatışma Çözümü Diplomasisine Dönüş ve Hedef Kitlenin Direnişi: 2007-2008 Askeri Operasyonlar

2007 yılının başlarında PKK'nın saldırılarının artması ile beraber, hem TSK'nın hem de muhalefetin operasyon baskısının arttığı bu süreçte hükümet normalleşme konusunda çok fazla adım atamamıştır. Güvenlikçi söylemlerin arttığı bu süreçte, dönemin Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Başkanı Deniz Baykal, operasyon konusundaki ısrarını "ABD 10 bin kilometre öteden gelip Bağdat'a girecek, biz 40 kilometre öteye Türkiye'yi savunmak için asker yollayamayacağız. Olur mu öyle şey?" (Takvim, 17 Ocak 2007) sözleriyle ifade ederken; PKK'nın artan eylemleri üzerine dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı olan İlker Başbuğ 10 Mart'ta basına verdiği beyanatta "Askeri ihtiyaçlar gerektirdiğinde Türkiye, Irak'ın kuzeyindeki terör örgütüne karşı uygun göreceği tedbirleri her zaman alabilir… Türkiye'nin milli menfaati, bütün gelişmelere rağmen, Irak'ın siyasi ve toprak bütünlüğünün korunmasını zorunlu kılmaktadır" (CNN Türk, 12 Mart 2007) şeklindeki sözleriyle Kuzey Irak'a yönelik operasyon sinyali vermiştir. Kısaca Türkiye'nin bu dönemdeki IKBY politikasının inişli çıkışlı olduğu tespitinde bulunulabilir (Kayhan Pusane, 2017: 15-16). Zira liderlerin söylemleri ve bunların pratiğe dökülmesi noktasında hızlı değişimler görülmekteydi.

Bu dönemde gizli görüşmeler sürecinin de var olması sebebiyle, Türkiye ve IKBY arasındaki çatışma çözümü aracının, anlaşma evresindeki barış yapım tekniği (elite peacemaking) olarak ifade edilen (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 16) diplomasi mekanizması olduğunu görülmektedir. Ancak hem Türkiye hem de IKBY açısından karşılıklı güven bunalımı durumunun devam ettiği söylemler üzerinden anlaşılmaktadır. Bu durum tarafların tehdit algılamaları noktasında güvenliksizlik-güvenlik ve normalleşme spektrumunda gelgitler yaşanmasına yol açmıştır. Bu süreç istikrarsız barış ve soğuk ya da şartlı barış denilen evrelerde gerçekleştiğinden, tarihsel önyargıların devreye girmesi Türkiye ve IKBY arasındaki normalleşme çabalarının zemin kazanmasını engellemiştir. Kuzey Irak ile ilişkiler bağlamında inişli çıkışlı bu politikanın bir sonucu olarak, daha birkaç ay evvelinde Kuzey Iraklı yetkililerle görüşülmesi

gerektiği açıklamalarında bulunan Erdoğan, Haziran 2007'de tam tersi bir söylemde bulunmuştur. Bu kez de Kuzey Irak'taki PKK yapılanması ile mücadelede Irak merkezi hükümetiyle görüşebileceğini ancak Kuzey Iraklı liderlerle görüşmeyeceğini ifade etmiştir. Kuzey Iraklı liderlerden "kabile reisi" olarak söz eden Erdoğan muhataplarının Talabani ve Maliki gibi merkezi hükümetin yetkilileri olduğunu ifade etmiştir (Sabah, 7 Haziran 2007). Erdoğan söyleminde "Bana göre Talabani'nin, Maliki'nin açıklamaları önem arz eder. Kuzey Irak'tan gelen açıklama önem arz etmez. Ben bir kabile reisi ile bir Başbakan olarak görüşmem. Bu demek değildir ki, Türkiye Cumhuriyeti devleti Barzani ile hiç görüşmez. Görüşür ama bir Başbakan olarak ben görüşmem." (Haber Türk, 5 Temmuz 2007) şeklinde yer verdiği ifadelerle Erdoğan, Sarı Ertem'in (2015: 305) vurguladığı üzere, bu şekilde seçmenleri karşısına almamak adına, Kuzey Irak ve Türkiye arasında yapılmakta olan görüşmeler ile kendisi arasına mesafe koymak istemiştir. Dolayısıyla Erdoğan'ın Büyükanıt'ın tepkisine karşı çıkarak, Kuzey Iraklı yetkililerle görüşülmesi gerek yaklaşımı birkaç ay sonrasında önemli oranda değişmiş "bir kabile reisi ile bir Başbakan olarak görüşmem" noktasına gelmiştir. Yine terör örgütüyle mücadele noktasında Erdoğan, Genelkurmay Başkanlığı ve hükümet arasında herhangi bir görüş ayrılığının söz konusu olmadığını, sınır ötesi operasyonla ilgili olarak gerekli görüldüğünde TSK'ya gerekli desteğin verileceğini ve operasyon konusunda öncelikle güvenlik güçleriyle müzakere yapılacağını vurgulamıştır (Yeni Şafak, 7 Haziran 2007).

TSK'nın eleştirilerine AK Parti IKBY bağlamında kendi yaklaşımının haklılığını ileri süren şekilde cevaplar vermiş olmasına rağmen, bir süre geçtikten sonra hükümet geri adım atmıştır. Bu açıklamalar nedeniyle hükümetin yakınlaşma politikası doğrultusunda IKBY Başbakanı Neçirvan Barzani'nin İstanbul'a yapacağı ziyaret iptal edilmiştir (Balcı, 2015: 123). Bu terminoloji ve söylem Kürt liderleri hayal kırıklığına uğratarak Türkiye ve IKBY arasında soğukluğa yol açmış ve tarafları birbirinden iyice uzaklaştırmıştır (Sarı Ertem, 2015: 305).

Şehit cenazeleri nedeniyle halkta oluşan tepkiler ve bunun neticesinde oluşan milliyetçi söylemlerin seçime etkisi olduğu dikkate alındığında, Balcı'nın (2015: 127) ifade ettiği üzere, TSK bu süreçte, AK Parti'nin sınır ötesi askeri operasyona yönelik takındığı isteksizliğini gündemde tutarak, hükümetin milli güvenlik konularında yetersizliğini en etkin şekilde ortaya koymayı ve böylece onu toplum nezdinde itibarsızlaştırmayı hedeflemiştir. Buna karşılık AK Parti bir yandan milliyetçi oyları tutmak için güçlü bir

askeri operasyon yapılması vaadini kamuoyunun gündemine taşırken öte yandan sınır ötesi harekât için zamanlamanın doğru olmadığını, bu yüzden ülkenin ciddi olumsuzluklar ile karşılaşabileceği şeklindeki tezini devreye sokarak, askeri operasyon seçeneğini erteleme yoluna gitmiştir (Balcı, 2015: 129).

TSK ve hükümet arasındaki dengeleri derinden etkileyen önemli bir gelişme 22 Temmuz 2007 seçimlerinden, AK Parti'nin yüzde 46.58'lik oy alarak büyük bir kazançla çıkmasıdır. Güneydoğu'daki vatandaşlardan gelen yüksek orandaki oy oranları da dikkate alındığında bu süreçte AK Parti'nin seçmenin neredeyse yarısının desteğini arkasına alması (Birand, Hürriyet, 26 Aralık 2007) ile iç politikada edindiği gücü dış politikasında da elde etmesini sağlamıştır. Dolayısıyla seçim başarısı sadece Erdoğan'ın itibarını arttırmamış aynı zamanda TSK'nın sivil siyaset üzerindeki gücünde de ciddi bir azalmaya yol açmıştır (Balcı, 2015: 130).

7 Ekim 2007'de PKK'nın yaptığı terör saldırısında 15 askerin şehit edilmesi, AK Parti hükümetine güçlü bir kamuoyu baskısının gelmesine yol açınca, hükümet askeri harekât tezkeresini Meclise sunmuş ve 17 Ekim tarihinde muhalefetin de desteğiyle tezkere kabul edilmiştir. 21 Ekim'de PKK'nın gerçekleştirdiği Dağlıca Karakolu saldırısının üzerine de sınır ötesi askeri operasyon gündemin ana konusu olmuştur (Balcı, 2015: 130). 16 Ekim 2007 tarihli CHP grup toplantısında konuşan Baykal sınır ötesi operasyon konusunda hükümeti "Artık Irak, şu tercihi yapmaya zorlanmalıdır. Bu tercihi yapmadan hem PKK hem Türkiye diyerek, şu ana kadar idare edilmiştir. Ona maalesef hükümetimiz göz yummuştur… Bu hükümet dahi, Kuzey Irak'a bir askeri müdahale kararını alma noktasına gelmiştir…" sözleriyle eleştirirken, "Hem PKK'yı himaye eden Irak yönetimi hem de Türkiye. Hayır, mümkün değil. Artık bıçak kemiğe dayandı. Türkiye, bundan sonrasını taşıyamaz." ifadeleriyle de ABD'nin bu konudaki tavrını net bir şekilde ortaya koyması gerektiğini vurgulamıştır (Baykal, Meclis Haber, 16 Ekim 2007).

12 askerin şehit edildiği Dağlıca saldırısı sonrasında, Türkiye'nin Irak'la gerilen durum ve artan kamuoyu baskısı üzerine, Türk askerinin Irak'a derhal müdahale etmesi gündeme gelmiştir. Türkiye'nin teröristlerin Türkiye'ye verilmesi talebine ise Celal Talabani savaş değil barış istediklerini ancak Türkiye'ye "bir Kürt kedisi" bile vermeyeceklerini ifade etmiştir (Tavernise, The New York Times, 22 Ekim 2007). Talabani, Türkiye'nin kendilerinden istediği terör örgütü üyeleriyle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

> "Türk ordusu tarafından yakalanamayan bu liderleri biz nasıl yakalayabiliriz? PKK liderleri bizim elimizde değil ki, Türkiye'ye teslim edelim. PKK, Kürdistan bölgesi ile Türkiye arasındaki yüksek ve içine girilemeyen dağlarda bulunuyor. Onlara ulaşmak mümkün değil… Ayrıca hiçbir Kürdü Türkiye'ye teslim etmeyiz, hatta bir kediyi bile" (Sabah, 22 Ekim 2007).

Talabani'nin ifadeleri bu süreçte oldukça tartışılmış, nitekim PKK'nın terörist saldırıları üzerine Talabani'nin bu tür bir söylemde bulunması, kamuoyunda ciddi tepki görmüş, IKBY'li yetkililere dair güven bunalımını arttırmıştır. Bunun üzerine Hasan Cemal'in kendisiyle yaptığı röportajda Talabani bu durumu "Kürt kedisi sözüm çarpıtıldı, yanlış anlaşıldım" sözleriyle açıklama gereği duymuştur (Haber Türk, 31 Ekim 2007). Ancak PKK'nın Dağlıca saldırısı Türkiye'de çeşitli şehirlerde ciddi protestolara sahne olmuş, Kürt siyasi partilerinin binaları taşlanmış, Irak'a operasyon yapılmasına yönelik baskılar artmıştır (Tavernise, The New York Times, 22 Ekim 2007). Bunun üzerine Başbakan Erdoğan 5 Kasım'da Washington'a bir ziyaret düzenlemiş ve Amerikan yönetiminden askeri operasyon için onay almıştır. Bunun yanı sıra ABD Bağdat, Washington ve Ankara'nın içinde olduğu PKK'ya karşı üçlü koordinasyon mekanizması kurulmasını teklif etmiş ve PKK'nın Irak'taki eylemlerine karşı tam zamanlı istihbarat paylaşımı yapacağı sözünü vermiştir (Balcı, 2015: 130-131). Türkiye Irak ve ABD arasındaki bu üçlü mekanizmanın amacı, Türkiye'nin en temel güvenlik tehditlerinden biri olarak PKK'ya yönelik işbirliği içerisinde olmaktı (Özpek, 2011: 592). Anlık istihbarat paylaşımı konusu dışında, teröre karşı üçlü bir askeri mekanizma oluşturulması, PKK'nın Türkiye, Irak ve ABD açısından ortak düşman kabul edilmesi, PKK'nın lojistik imkânlarının ve mali kaynaklarının kesilmesi hususlarında da anlaşmaya varılmıştır (Oktav, 2010: 57-58). Bu anlaşma iki ülke arasındaki ilişkilerde görülen güven bunalımının ortadan kalkacağına yönelik bir umut oluşturmuş, Iraklı Kürt liderlerin Türkiye'ye karşı olumsuz söylemlerini aniden değiştirmelerine sebep olmuştur. Örneğin, TBMM'nin Irak'a yönelik tezkereyi kabul etmesi sonrasında Türkiye'nin PKK'lıların iadesi taleplerine cevaben 'bir kedi bile vermeyiz' diyen Irak Cumhurbaşkanı Celal Talabani uzlaşmaz tavrını daha da sertleştirmiş, buna karşı Washington ziyaretinde uzlaşılan anlaşmanın ardından bu kez Barzani, harekâtın sınırlı olması halinde müdahil olmayacaklarını belirtmiştir (Oktav, 2010: 57). TSK'nın Kuzey Irak'a yönelik yapacağı operasyon konusunda Barzani ile yapılan toplantı sonrasında açıklama yapan Kürdistan

İslam Birliği'nin Genel Sekreteri Selahaddin Muhammed Bahattin, sivil bölgelerin zarar görmemesi şartıyla, Türkiye tarafından yapılacak sınırlı bir harekâta karışmayacaklarını ifade etmiştir (Hürriyet, 19 Kasım 2007). Ayrıca bu dönemde CHP lideri Baykal'ın temel vurgusu askeri operasyon yapılması ya da çatışmasız kesin çözüm alınabilecekse bunun tercih edilebileceği yönündedir. Bu konuyu Bila ile yaptığı röportajında "…Türkiye'nin baskısıyla, PKK kampları tamamen dağıtılacaksa, PKK Kuzey Irak'tan sökülüp atılacaksa, elebaşları Türkiye'ye teslim edilecekse sorun yok. O zaman askeri operasyona gerek kalmadan, çatışma olmadan sonuç almış olur." (Bila, Milliyet, 18 Kasım 2007) yönündeki açıklaması ile dile getirmiştir. Yani bu gelişmeler olduğu takdirde -ki Baykal'ın kesin sonuç alınmasından kastı bunlardı- o zaman askeri operasyon gerekli görülmeyecekti.

Tüm bu tartışmalar ve kutuplaştırıcı söylemlerin arttığı ortamda, TSK Kuzey Irak'a yönelik hava operasyonları sonrasında 21 Şubat 2008 tarihinde geniş kapsamlı bir kara harekâtı gerçekleştirmiştir. Ankara'ya gerçekleştirdiği ziyaret esnasında ABD Savunma Bakanı'nın operasyonun durdurulması yönündeki ikazı neticesinde harekât uyarının yapıldığı günden sadece bir gün sonra yani 29 Şubat 2008'de sonlandırılmıştır (Balcı, 2015: 131). İstenilen sonuç elde edilmeden, kısa sürede TSK'nın çekilmesi tartışma konusu olmuş, Genelkurmay Başkanı daha sonraki açıklamalarında soğuk ve kötü hava şartlarının çekilmenin ana sebebi olduğunu ısrarla vurgulamıştır (Balcı, 2015: 131). TSK'nın operasyon için kendine olan güveni oldukça fazlayken, sonuçta başarı sağlanamamıştır. Ayrıca Aralık 2007 ve Şubat 2008'de Türkiye'nin sınır ötesine yönelik gerçekleştirdiği geniş çaplı harekâtların amacını, Türkiye PKK tehdidini bertaraf etmek olarak açıklarken, IKBY ise bu operasyonların kendi egemenliklerini zayıflatmaya yönelik olduğunu ifade etmiştir (Özpek, 2011: 591). Dolayısıyla Türkiye'nin PKK'ya yönelik operasyonları IKBY'nin Irak anayasasına göre tanımlanmış egemenlik sınırları içerisine yapılması sebebiyle, Kuzey Iraklı liderler tarafından bu durum egemenliklerine yönelik bir saldırı olarak yorumlanmış ve her ne kadar tarafların askeri güçleri silahlı bir çatışmaya girmese de IKBY-Türkiye ilişkilerinin bu aşamada şiddetli kriz evresine gerilediğini söyleyebiliriz. Kopenhag Okulu kavramları açısından ele alındığında, tarafların söylemleri ikili ilişkilerde gerginleşmeye yol açmış, bu süreçte iç siyasette asker-sivil ilişkilerinde hükümetin yeterince etkili olamadığını ortaya koymuştur. Bir diğer deyişle, ülke içerisinde önemli bir hedef kitle olarak TSK ve kamuoyu IKBY ile

PKK'yı benzer hedefe giden iki farklı grup olarak gördüğünden, yürütülen normalleşme çabaları ya da daha ileri gidersek güvenlikdışılaştırma noktasında ikna olmuş değildi. Özetle Türkiye-IKBY ilişkileri bu dönemde güvenliksizlik aşamasına gerilemiş ve ciddi manada ilişkiler güvenlikleşmiştir.

Yaşar Büyükanıt'ın ardından İlker Başbuğ'un Genelkurmay Başkanı olması sonrasında da TSK'nın Kuzey Irak yaklaşımı benzer şekilde devam etmiştir. Örneğin Eylül 2008'de Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ göreve gelişi sonrasında yaptığı ilk basın açıklamasında, IKBY'li yetkililere yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Başbuğ, Kuzey Irak'ta teröristle mücadelede sorumluluğun Kürt yönetiminde yani peşmergelerde olduğunu, bu bölgede sorumluluklarını yerine getirmezlerse Türk ordusunun gerekli adımları atacağını vurgulamıştır (Yetkin, Radikal, 17 Eylül 2008).

2007-2008 döneminde PKK'nın artan terör eylemlerinin gösterdiği üzere, bu süreçte Erdoğan kendi politik tercihleri noktasında TSK'nın rızasını alabilmiş değildi ve dolayısıyla Türk dış politikasının IKBY ile normalleşme politikası açısından yegâne aktörü konumunda da değildi (Kayhan Pusane, 2017: 16). Toplumun yarısından fazlasının ve AK Parti seçmeninin de yaklaşık yüzde 40'ının askeri operasyondan yana tavır alması, izlenen bu stratejinin sağlam bir dayanağının olduğunu göstermekteydi (Balcı, 2015: 129). Zorlu bir hedef kitle olarak kamuoyu bu süreçte güvenlikdışılaşma için uygun değildi. Bunun dışında askeri yetkililerin bu sert söylemleri, Türkiye ve IKBY arasında gerçekleştirilecek olası bir yakınlaşma sürecine henüz sıcak bakmadıklarını ortaya koyuyordu. Yani TSK da, Türkiye ve Kuzey Irak ilişkilerinde güvenlik odaklı ilişkilerin tersine çevrilmesi noktasında henüz hazır değildi. Ancak 3 Ekim 2008 tarihinde Aktütün karakoluna yapılan terör saldırısıyla Türkiye 2007 yılındaki Dağlıca baskınında ortaya çıkan şoku tekrar yaşamış ve sorunun tek başına askeri yöntemleri kullanarak giderilemeyeceği tartışmaları artmıştır. Bu doğrultuda Türkiye, Irak merkezi hükümeti ile yaptığı işbirliği paralelinde IKBY ile de ortak girişimlerde bulunması gerektiğinin önemini anlamıştır (Oktav, 2010: 58).

3.1.4. Güvenlikdışılaştırma Adımlarında Kırılma Noktası: 2008 MGK Toplantısı

Tüm bu gelişmelere rağmen, Türkiye ve IKBY'li yetkililerin söylemleri yeterli olmamış ve bölgede meydana gelen birtakım koşullar yeniden normalleşme yönünde adımların atılmasını gerekli kılmıştır. 2008 MGK'sı TSK'nın rızasının alınmasında ve IKBY ile

ilişkilerde güvenlikdışılaşma adımlarının atılması noktasında önemli bir gösterge olmuştur. Celal Talabani'nin Irak Cumhurbaşkanı sıfatıyla Mart 2008'de Türkiye'ye ilk kez yapacağı ziyaret evvelinde, MGK Şubat 2008'deki toplantısında buna yeşil ışık yakmıştır. Bu kapsamda MGK toplantısında "Irak'ta son dönemdeki olumlu gelişmeler de dikkate alınarak, bu komşu ülkeyle ikili işbirliğinin siyasi, ekonomik, ticari, kültürel ve askeri alanlar ile enerji sektöründe mümkün olduğunca geliştirilmesi ve insani yardımların artırılması" vurgulanmıştır (Milli Güvenlik Kurulu, 21 Şubat 2008). Akabinde 24 Nisan 2008 tarihindeki MGK toplantısı Türkiye'nin IKBY'li yetkililerle de görüşmesine imkân sağlayan kararın kabul edilmesi sebebiyle, Türkiye-IKBY ilişkilerinde önemli bir adım olarak ifade edilebilir. MGK Genel Sekreterliğinin yaptığı açıklamada Türkiye'nin "tüm Iraklı grup ve oluşumlarla istişarelerinin sürdürülmesinin yararlı olacağı" kararlaştırıldığı ifade edilmiştir (Milli Güvenlik Kurulu, 24 Nisan 2008). Türkiye'de hem hükümet hem de TSK cenahında Kuzey Iraklı gruplarla temasa geçilmesine olanak sağlayan ve bu noktada sivil ve askeri yetkililerin bu konuda fikir birliği içerisinde olduğu şeklinde yorumlanabilecek bu karar (Sarı Ertem, 2015: 305), hem Türkiye içerisindeki Kürt kökenli nüfusu hem de IKBY'deki yetkilileri memnun etmiştir. Örneğin o dönemdeki adıyla Türkiye'deki Kürt Partisi Demokratik Toplum Partisi (DTP)'nin Şırnak Milletvekili olan Hasip Kaplan, MGK'da alınan ve IKBY ile diyaloğun kapısını açan bu kararın önemli bir aşama olduğunu ifade etmiştir. Yine dönemin DTP Grup Başkan Vekili olan Selahattin Demirtaş, taraflar arasında alınan bu istişare kararının ekonomik, siyasal ve kültürel alanlarda da desteklenmesi gerektiğini vurgulamıştır (Sabah, 26 Nisan 2008).

MGK'da alınan bu kararla birlikte, hükümet Kuzey Irak politikasının uygulanmasında etkili aktör olarak öne çıkmıştır. Nitekim TSK'nın onayının alındığı şeklinde okunabilecek bu durum, güvenlikdışılaştırma adımlarının atılmasında hükümeti güçlü bir pozisyona taşımıştır. Bu noktada her ne kadar TSK hükümetin Kuzey Irak siyaseti konusunda gönülsüz ise de MGK'dan IKBY'li yetkililerle temasa geçilmesi yönünde bir kararın çıkmış olması, hedef kitle olarak TSK'nın onayının alındığı şeklinde değerlendirilebilir. Zira teorik kısımda da vurguladığımız üzere (Buzan ve diğerleri, 1998: 31; Miş, 2012: 114; Balamir Coşkun, 2011: 15; Lundgren, 2007: 38), hedef kitlenin onayı her daim rızaya dayalı olmayabiliyor, rızaya olduğu kadar zorlamaya da dayalı

olabiliyordu. Nitekim 2007 yılında Gül'ün Cumhurbaşkanı olması ile hükümetin IKBY politikaları açısından Sezer döneminde karşılaştığı engeller ortadan kalkmıştı.

Kısaca bu dönemde, PKK'nın bertaraf edilmesi için güvenlikçi yöntemlerin yeterli olmayacağını düşünen yetkililer, Kuzey Irak politikasında sivil boyutu devreye sokmuştur. Şubat 2008 tarihinde yapılan MGK toplantısının ardından PKK'ya karşı yapılan askeri operasyonlar ile beraber diplomatik çabalar da artış göstermiştir (Oktav, 2010: 60-61). Ayrıca MGK'nın almış olduğu bu karar ile Irak politikasının belirlenmesi mücadelesinden hükümetin kazanarak çıktığını TSK kabul etmiş oluyordu ve bu durum TSK'nın dış politika konusundaki üstünlüğünü sivil iktidara bırakması noktasında bir dönüm noktası idi (Balcı, 2015: 133).

Şubat 2008'deki harekâtın ardından Ankara ve Erbil ilişkilerinde normalleşme yönünde birtakım adımlar atılmıştır. Bunun ilk belirtileri Türkiye'nin Irak Özel Temsilciliği görevinde bulunan Murat Özçelik'in Mesut Barzani ile 28 Ekim 2008 ve sonrasında 11 Ocak 2009 tarihlerinde gerçekleştirdiği resmi görüşmeler üzerine ortaya çıkmıştır (Özpek, 2011: 592). 2008 MGK ile eli bir miktar daha rahatlayan ve güvenlikçi politikaların işe yaramadığını düşünen hükümet çatışma çözümü diplomasisi kapsamında, diyalog kurma alternatifini öne çıkarmıştır. Bu noktada "aktör devam eden bir uyuşmazlığa taraftır ve eylemleri ile var olan rekabetçi durumu işbirliğine dönüştürmeye karar verir." (Beriker, 2009: 11-13). Bu bağlamda hükümetin temel hedefi, güvenliksizlik evresine kadar gerilemiş ikili ilişkiler sürecinin normalleşme ve hatta güvenlikdışılaşma evresine ilerletilmesini sağlama yönünde adımlar atmak olmuştur.

Türkiye'nin bu dönemde IKBY ile yeni bir dönemi başlatma çabaları karşısında muhalif/ulusalcı medyanın önemli yayın organı olan Cumhuriyet Gazetesi "Barzani'ye Güvenilmez" başlığıyla dolaşıma soktuğu haberinde, "PKK terör örgütünün ülkemize yönelik gün geçtikçe artan saldırılarından sonra Türkiye Irak'ın kuzeyindeki yönetime güvenebilir mi?" (Cumhuriyet, 20 Ekim 2008) sözleriyle bu süreçte desteğinin olmadığını ve IKBY'nin Türkiye açısından tehdit olmaya devam ettiği fikrini işlemekteydi. Ancak TSK 2008 MGK kararı ile Iraklı Kürtlerle iletişime geçilmesine yeşil ışık yaktıktan sonra, 2000'lerin ortalarında hem hükümet hem de Türkiye'deki temel sivil bürokratik kurumlar (özellikle Dışişleri Bakanlığı ve MİT) zaten Türkiye-IKBY ilişkilerinin güvenlikdışılaşması girişimlerini desteklediğinden, hükümet karar alma

sürecinde etkisi olan önemli bürokratik kurumlardan başka birinin daha resmi herhangi bir desteğine ihtiyaç duymamıştır (Kayhan Pusane, 2017: 18).

Kısaca, 2008 yılı itibariyle, özellikle Şubat 2008 MGK toplantısında TSK'yı kısmen ikna edebilmiş olan hükümet açısından IKBY ile normalleşmenin önündeki önemli bir engel aşılmıştı. Bu çerçevede Balzacq'ın (2005: 184) bahsettiği güvenlikleştirici aktörün ihtiyacı olduğunu ifade ettiği resmi ve manevi destek açısından, MGK kararı bir resmi destek olarak ele alınabilirdi. Ancak manevi destek konusunda rızasına ihtiyaç duyulan kamuoyu, şehit cenazeleri karşısında yapılan protestolar örneğindeki gibi, halen bu süreçteki zorlu hedef kitle olarak hükümetin önünde engel olarak duruyordu. Balzacq'ın (2005: 185) vurguladığı üzere, güvenlikleştirici/güvenlikdışılaştırıcı aktörün resmi desteği alması gerekli ve yeterlidir. Bu konuda Kayhan Pusane'nin (2017: 17-18) vurgusu, TSK Kuzey Irak politikası ile ilgili olarak hükümetin tercihlerine uymaya karar verince, Erdoğan'ın diğer hedef kitlelerin onayını alma noktasında çok zorluk yaşamadığı şeklindedir.

3.1.5. Karşılıklı Güven İnşası Çabaları ve Diplomatik Temaslar

Sarı Ertem'in (2015: 294) ifade ettiği üzere, 2000'lerde Türkiye dış siyasi ilişkilerinde görece en iyi neticeyi IKBY ile ilişkilerinde elde etmiş, AK Parti iktidarının ortaya koyduğu" yeni ve iddialı dış politika vizyonunun" somut bir şekilde uygulandığı bir saha olmuştur. Türkiye'nin "düşman Kuzey Irak"tan, "dost (hatta kardeş) Irak Kürdistanı"na[66] evrilen dış politika söylem ve pratikleri, dış politika karar alıcılarının önemli bir algı değişikliği yaşadığının ve Türkiye ve bölgenin geleceğine yönelik düşüncelerinde önemli farklılaşmalar olduğunun göstergesidir (Sarı Ertem, 2015: 294-295).

Bu sürecin ilk önemli teması, 7-8 Mart 2008 tarihlerinde Irak Cumhurbaşkanı Celal Talabani'nin Gül'ün davetine karşılık vererek Türkiye'ye düzenlediği ziyarettir (BBC, 7 Mart 2008). Bunun akabinde Ankara ve Erbil arasında başlayan bu yeni sürecin, daha açık bir ifadeyle Türkiye ve IKBY arasındaki güvenlik odaklı ilişkilerin normal siyaset alanına çekilmesi çabalarının bir diğer resmi göstergesi dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet

[66] Sarı Ertem "Kuzey Irak"tan "Irak Kürdistanı"na: Ankara-Erbil İlişkilerindeki Dönüşümün Siyasi ve Ekonomik Temelleri" başlıklı makalesinde, "Kuzey Irak" kavramı yerine "Kürdistan" kavramını kullanmakta zira bu bölgenin Irak federal anayasasında "Kürdistan Bölgesel Yönetimi" (KBY) olarak geçtiğini, uluslararası alanda da bölgenin federal bir bölge olarak resmen tanındığını, dolayısıyla "Kuzey Irak" teriminin bölgeyi tanımlamada yetersiz kaldığını ifade etmektedir.

Davutoğlu ve Büyükelçi Murat Özçelik'in 1 Mayıs 2008 tarihinde Bağdat'ı ziyaretleri ve bu esnada burada IKBY başbakanı olan Neçirvan Barzani ile görüşmeleri olmuştur. Bu görüşme taraflar arasında bir ilk olması bağlamında son derece önem arz ediyordu (Tınç, Hürriyet, 9 Mayıs 2008). Görüşme sonucu IKBY yönetiminden yapılan açıklamada, iki taraf arasındaki üst düzey görüşmelerin bundan sonra daha da artacağı vurgusu yapılmıştır (CNN, 1 Mayıs 2008). Tınç'a (Hürriyet, 9 Mayıs 2008) göre bu dönemde Türkiye ve IKBY arasındaki yakınlaşma ve normalleşme, ikili ilişkilerin sağlamlaşmasına ve Türkiye'nin kendi içindeki barış ortamının tesisine katkı sağlayacaktı.

Bunun ardından Temmuz 2008'de dönemin başbakanı olarak Erdoğan Bağdat'a bir ziyarette bulunmuştur. Ziyaret hem 1990 yılında dönemin başbakanı olan Yıldırım Akbulut'un Irak'a yaptığı ziyaretten sonra ikinci kez yapılan bir ziyaret olması yani 18 yıl sonra bir ilk olması sebebiyle hem de ABD'nin Irak'ı işgali sonrasında İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad'dan sonra Irak'ı ziyaret eden ikinci bölge ülkesi lideri olması nedeniyle Irak tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ziyaret esnasında IKBY'deki PKK unsurlarının doğrudan gündeme gelmemiş olması, Türkiye'nin gerçekleştirdiği sınır ötesi operasyonlar sonrasında, ilişkileri düzeltme çabası olarak da yorumlanmıştır (Tavernise ve Robertson, The New York Times, 11 Temmuz 2008). Dolayısıyla bu ziyaret, 2003 ABD işgali ile Saddam Hüseyin'in devrilmesi sonrasında, Irak'ın bölgesel izolasyonunu sona erdirme çabalarında önemli bir kilometre taşı olarak görülebilir (De Bendern, Reuters, 23 Mart 2009). Ayrıca ziyaret esnasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK)[67] kurulmasına yönelik anlaşma imzalanmıştır. Konseyin başbakanlarla ve bakanlar düzeyinde üç temsilci ile yılda en az bir kez olmak üzere toplanması kararlaştırılmıştır. Irak ziyaretinin tarihi bir öneme sahip olduğunu ifade eden Erdoğan açıklamasında, Bağdat'ın kendisine gösterdiği misafirperverlikten duyduğu memnuniyeti ve 18 yıl gibi uzun bir aradan sonra Irak'ı ziyaret eden ilk Türk başbakan olarak burada kardeşleriyle birlikte bulunmaktan mutlu

[67] Türkiye-Irak arasında YDSK 10 Temmuz 2008 tarihinde Bağdat'ta Erdoğan ve Maliki arasında imzalanan anlaşmayla oluşturulmuştur. Amacı, taraflar arasındaki işbirliğinin çeşitli projeler çerçevesinde geliştirilmesidir. YDSK'nın ilk toplantısı Bağdat'ta 15 Ekim 2009 tarihinde gerçekleştirilmiş ve bu toplantı esnasında Türkiye ve Irak arasında 48 mutabakat imzalanmıştır. YDSK'nın ikinci toplantısı 25-26 Aralık 2014 tarihlerinde Ankara'da, üçüncü toplantısı 7-8 Ocak 2017 tarihlerinde dönemin Başbakanı Binali Yıldırım'ın ziyaretiyle Bağdat'ta düzenlenmiştir (http://www.mfa.gov.tr/turkiye-irak-siyasi-iliskileri.tr.mfa, E.T. 11/12/2019).

olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca imzalanan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Anlaşmasının ikili ilişkilerin geliştirilmesi konusunda bir kararlılık göstergesi olduğunu belirtmiştir (Hurriyet English, 10 Temmuz 2008). Ziyaretin gündemindeki en önemli husus PKK olmuş, bu konuda taraflar benzer söylemlerde bulunmuştur. Maliki, her iki tarafın da birlikte mücadele etmeleri gereken ortak zorluklar olduğunu ve teröre karşı savaşta kazanç sağladıklarını ifade ederken, Erdoğan PKK terör örgütünü yok etmenin hem Türkiye hem de Irak açısından bir görev olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Irak'ın kuzeyindeki teröristlere yönelik yapılan askeri operasyonlar konusunda Bağdat hükümetinin bilgilendirildiğini ifade etmiştir (Hürriyet English, 10 Temmuz 2008).

Türkiye Irak'ın bütünlüğünü savunduğundan IKBY ile ikili ilişkilerini arttırırken Bağdat yönetimi ile de yakınlaşma politikası izlemiştir. YDSK Anlaşması bağlamında Türkiye, Irak'ın bağımsızlığına ve federal yapısına saygı göstereceğini ifade ederken, Türkiye'nin yürüttüğü politika Irak'taki her kesimle iyi ilişkiler kurmaktır (Oktav, 2010: 59-60). Türkiye'nin IKBY ve merkezi hükümet nezdinde yürüttüğü dış politika aktivizmi, ikili ilişkilerin normalleştirilmesi ve güvenlikdışılaştırılması amacıyla atılan önemli diplomatik adımlardan birisidir. Nitekim kollektif güvenlik ve işbirliği, ekonomik işbirliği ve alternatif savunma gibi devletler arasında yapılan düzenlemeler, mutabakatlar normalleşme evresindeki yapısal barış inşası teknikleri olması bakımından (Ramsbotham ve diğerleri, 2011: 16), Türkiye'nin IKBY ve merkezi hükümetle arasında yapılan ziyaretler, anlaşmalar, barış inşasına giden süreçte, çatışmaların çözümünde, normalleşmede (yapısal barış inşası) ve hatta güvenlikdışılaştırmaya geçişte oldukça önemlidir.

Diplomatik ziyaretler ve kamuoyu açıklamaları, gerilimin giderilmesi, güven ve güvenlik arttırıcı önlemler çatışma çözümleri diplomasisinin önemli mekanizmalarındandır (Oelsner, 2005: 9). Bu çerçevede 2008 MGK toplantısı sonrası IKBY ile ilişkilerinde üstünlüğü ele geçiren hükümet, bundan sonraki süreçte bu tür karşılıklı ziyaretlere ve anlaşmalara oldukça önem vermiş, ilişkilerdeki güvenlik dilinin yerini karşılıklı ziyaretler ve yapılan anlaşmalarla beraber yumuşayan söylemler almıştır. Karşılıklı ilişkilerde taraflar normalleşme adımları atıyorlarsa, dış siyaset araçlarının taraf rolleri kapsamında tek taraflı tavizler/jestler, sorun çözümü müzakereleri, karşılıklı ziyaretler, arabulucu ile işbirliği, anlaşmalar ve taahhütler gibi araçlar öne çıkmaktadır (Beriker, 2009: 11-13). Bu kapsamda Türkiye ve IKBY arasında bu süreçte çatışma çözümünün bu tür

mekanizmalarının sıklıkla kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin Cumhurbaşkanı sıfatıyla 1976 yılında Fahri Korutürk'ün Irak'a yaptığı ziyaret sonrasında, 33 yıl aradan sonra dönemin Cumhurbaşkanı Gül Irak'ı ziyaret eden ilk Cumhurbaşkanı olmuştur (BBC, 23 Mart 2009). 23-24 Mart 2009 tarihlerinde Bağdat'a yaptığı ziyarette ilk kez bir Türk lider, 1991 yılından itibaren de facto bir özerkliğe sahip IKBY Başbakanı Neçirvan Barzani ile resmi bir görüşmeyi kabul etmiştir. Görüşme sonrası gazetecilere yaptığı açıklamada Gül, PKK terör örgütünün ve kamplarının Kuzey Irak bölgesinde yer aldığı ve bu sebeple Kürt yönetiminin buna karşı net bir pozisyon alması gerektiğini Barzani'den talep ettiğini dile getirmiştir. Ayrıca Gül, Kuzey Irak ile ilişkilerde "yeni bir güzel döneme" girildiğini ifade etmiştir. Barzani ise, kararlı olduklarını, bölgenin Türkiye'ye yönelik saldırılarda kullanılmasına izin vermeyeceklerini ifade etmiştir (De Bendern, Reuters, 24 Mart 2009).

Bu ziyaret esnasında bir dizi önemli görüşme ve anlaşma yapılmıştır. Birand'ın vurguladığı üzere, ziyaret esnasında Gül, Irak Cumhurbaşkanı Celal Talabani ile düzenlediği basın toplantısında, Türkiye için resmi söylem olan "Irak'ın kuzeyindeki yönetim" yerine ilk kez Irak Anayasasında belirtildiği şekilde "Kürdistan Bölgesel Yönetimi" kelimesini kullanarak Türkiye açısından önemli bir tabuyu yıkmıştır. Talabani de Gül'ün bu jestine kayıtsız kalmamış, o da PKK konusunda "ya silah bırakacak veya bu ülkeyi terk edecektir" şeklinde bir çıkışta bulunmuştur. Neçirvan Barzani'nin Talabani'nin bu sözleriyle ilgili cevabı ise "biz de aynı görüşteyiz. Zaten anayasamız bu toprakların herhangi bir terör örgütü tarafından kullanılmasını kabul etmez" şeklinde olmuştur (Birand, Hürriyet, 25 Mart 2009; De Bendern, Reuters, 23 Mart 2009).

Erkmen (ORSAM, 25 Mart 2009), Gül'ün Bağdat ziyaretinin en önemli sonuçlarını, Kürt liderlerin PKK'dan "bela" şeklinde söz etmeleri ve Türkiye ile Iraklı Kürtler arasında bir problem olmadığı, sorunun PKK'nın bölgedeki varlığı olduğunun Iraklı Kürt liderlere anlatılması olarak ifade etmektedir. Nitekim Gül'ün bu ziyareti sonrası "Kürdistan" kelimesini kullanıp kullanmadığına yönelik sorulan sorular ve ortaya çıkan tartışmalar üzerine Gül "Irak Anayasasında ne yazıyorsa o" şeklinde cevap vermiştir (Haber Türk, 24 Mart 2009; NTV, 24 Mart 2009). Yetkin'in (Radikal, 25 Mart 2009) vurguladığı gibi, Gül'ün ziyaretinin bu kelimenin gölgesinde kalmasından rahatsız olması daha henüz Ankara'nın buna hazır olmadığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Yani normalleşme adımları birtakım yapısal şartlar ya da zorlamalar gereği bu süreçte gerekli görülüyorduysa da güvenlikdışılaştırma için henüz erken bir dönemdi. Nitekim ziyaretler, kamuoyu

açıklamaları, anlaşmalar gibi çatışma çözümü araçlarının sıklıkla yer aldığı ilişki boyutu barış türleri açısından soğuk ya da şartlı barış olarak adlandırılan, karşılıklı güvenin çok yüksek olmadığı ama buna rağmen kademeli bir yumuşamanın görüldüğü evredir (Oelsner, 2005: 7-9). Dolayısıyla bu aşamada Türkiye ve IKBY açısından halen daha güvenlik konusu olabilecek meseleler mevcut olmasına rağmen, taraflar bunları öne çıkarmamayı ve karşılıklı fayda sağlamayı amaçlamaktadır.

12 Ağustos 2009'da Davutoğlu Bağdat'a bir günlük resmi ziyarette bulunmuş ve bu ziyaret öncesinde yaptığı açıklamada "…Irak'ın toprak bütünlüğü, egemenliği, Irak halkının refahı, Türkiye'nin çok önem verdiği temel dış politika öncelikleri arasındadır… Türkiye ile Irak arasında son dönemde yoğunlaşan bu ilişkiler, yepyeni bir ortaklık modeli etrafında gelişmektedir." (Cumhuriyet, 11 Ağustos 2009) sözlerine yer vererek Irak'ı önemli stratejik ortak ve dost bir ülke olarak tanımlamıştır. Oktav'ın (2010: 55) vurguladığı gibi Davutoğlu'nun Irak ile ilişkiler bağlamında sarf ettiği bu sözler, bu döneme dek Ortadoğu'ya yönelik izlenen siyasetten üslup ve yöntem olarak farklı bir siyasetin izleneceğinin göstergesi olarak düşünülebilir. Şöyle ki, Soğuk Savaş döneminde aktif olarak bölgedeki olaylara karışmayan, sadece bölgede meydana gelen gelişmelere tepkisini dile getiren bir ülke olan Türkiye, son dönemde aktif, çok boyutlu, istikrarsızlığı önleyici ve demokratikleşmeyi teşvik eden bir siyaset izlemeye başlamıştır (Oktav, 2010: 55). Ziyareti esnasında Davutoğlu Irak ile olan ilişkileri "son derece özel ve kendine has" olarak nitelemiş, "bizim için Şiilerle Sünniler arasında, Kürtlerle Araplar ve Türkmenler arasında hiçbir fark yok. Hepsi bizim Iraklı kardeşimizdir" sözleriyle Irak'taki tüm gruplarla iyi ilişkiler yürütüldüğüne dikkat çekmiştir. Irak Dışişleri Bakanı Hoşyar Zebari ise hem Irak yönetiminin hem de bölgesel Kürt yönetiminin terörle mücadele kapsamında alınan tüm kararları uygulayacaklarını ifade etmiştir (Yeni Şafak, 12 Ağustos 2009). Bu noktada dikkatleri çekmek gereken bir husus, ikili ilişkilerin oldukça iyi seyrettiği bir süreçte dahi Davutoğlu'nun sözlerinde Irak'ın toprak bütünlüğüne dair vurguların yer alması, Ankara'nın halen böyle bir tehdidin varlığını düşündüğüne işaret etmekteydi. Dolayısıyla ilişkilerin iyi seyrettiği dönemlerde dahi Türk yetkililer toprak bütünlüğüne yönelik söylemlerini dile getirmiştir. Bu durum da göstermektedir ki Türkiye'nin Irak ve IKBY ile ilişkilerinde toprak bütünlüğü mevzusu tanımlanmamış bir sorundur. Bu anlamda da ikili ilişkilerde atılan normalleşme adımlarının işlevsizleşmesinde en önemli gerekçelerdendir.

Davutoğlu'nun ziyareti sonrasında, YDSK'nin ilk toplantısını gerçekleştirmek üzere Başbakan Erdoğan 15 Ekim 2009 tarihinde Bağdat'ı ziyaret etmiş ve bu ziyaret esnasında, Türkiye ve Irak arasında 48 anlaşma imzalanmıştır ("Türkiye-Irak Siyasi…", T.C. Dışişleri Bakanlığı). Erdoğan ve Maliki arasında imzalanan ve ticaret, içişleri, sağlık, ulaştırma, çevre-enerji ve tarım alanlarını kapsayan bu anlaşmalar[68] (Sabah, 15 Ekim 2009) ile birlikte Duman'ın (Star Açık Görüş, 4 Kasım 2017) vurguladığı üzere, Türkiye-Irak ilişkileri zirve yapmıştır. Yine Ekim 2009'da Davutoğlu Erbil'e bir ziyaret düzenlemiştir. Ziyarette dikkat çeken husus, Davutoğlu'nun Iraklılardan "yakın bir akraba" olarak söz etmesi olmuştur. İlk kez Erbil'i ziyaret eden Davutoğlu'nun ziyaret esnasında dile getirdiği "Kuzey Irak ile aramıza fitne girmesine izin vermeyeceğiz. Dağlar bizi ayıramayacak, birleştirecek… Biz kendimizi burada evimizde hissettik" (Hürriyet, 31 Ekim 2009) şeklindeki sözleri iki taraf arasında başlayan normalleşme sürecinin önemli göstergelerinden olmuştur. Yine bu ziyaret esnasında Davutoğlu, ayrım gözetmeksizin Irak halkının güvenliğinin Türkiye açısından önemine dikkat çekmiştir. Yine "bizim için Basra da Erbil de bizim şehirlerimizdir. Ankara ve İstanbul da Iraklıların şehridir… Arap, Kürt, Türkmen tüm kardeşlerime sesleniyorum, gelin bu bölgeyi tekrar inşa edelim. Tarih boyu bir arada yaşamış, et ve tırnak gibi iç içe geçmiş bu kardeşliğin bozulmasına izin vermeyelim" (Müderrisoğlu, Sabah, 31 Ekim 2009) diyerek iki taraf arasında yıllarca süren güvensizlik atmosferinin yerini yakınlığa bıraktığına vurgu yapmıştır. Yine bu görüşme esnasında Barzani Başbakan Erdoğan'ı çözüm süreci sebebiyle tebrik etmiş, bu sürece olan desteklerini ifade etmiştir. Ayrıca çözüm süreci politikasını doğru bulduklarını ve bu sebeple de desteklemeye hazır olduklarını ve bölgenin geleceği açısından Türkiye'nin bölgedeki rolünün ve Ankara'nın Erbil'de konsolosluk açma kararının oldukça önemli olduğunu vurgulamıştır (Müderrisoğlu, Sabah, 31 Ekim 2009; Hürriyet, 31 Ekim 2009). Erbil'de konsolosluk açılması kararının "Kürdistan'ın tanınması" şeklinde bir algı yaratıp yaratmayacağı konusunda Davutoğlu "Tanıma dediğiniz şey devletler arasında olur. Irak'ı tanırız. Almanya, federal bir devlet; konsolosluk açınca onu tanımış mı oluyoruz? Teksas'a gidince ABD dışında Teksas'ı tanımış mı olacağız?" sözleriyle bunun bir tanıma olamayacağını ifade etmiştir. Ancak Yetkin'in (Radikal, 31 Ekim 2009) aktardığı üzere, diplomatik bir kaynak bu konuya

[68] Madde madde anlaşmalar için bkz. https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/10/15/irakla_48_anlasma_imzalandi, E.T. 12/12/2019.

"Türkiye'nin Irak'taki Kürt görüşünü, tabii ki Irak bütünü içinde dikkate aldığını gösteriyor" sözleriyle açıklama getirmiştir.

Ziyaret esnasında tarafların dostluk, kardeşlik üzerine olan vurguları dikkat çekici olmuştur. Uzun yıllar boyunca PKK terör örgütüyle mücadeleye destek vermemelerinden ötürü Kürt yönetimini resmi anlamda dikkate almayan Ankara'nın IKBY ile ilişkilerinde bu ziyaret dönüm noktalarından birisi olmuştur. Davutoğlu'nun Musul'daki konsolosluk açılışında söylediği "Bizler sizleri kendimizin bir parçası sayıyoruz… Tüm Irak'ı dost ve kardeş biliyoruz… Türk halkı, şartlar ne olursa olsun yanınızdadır. Etle tırnak gibi kimse bizi ayıramaz. Tarihte beraberdik, ilelebet beraber olacağız. Irak ve Türk bayrakları ilelebet yan yana dalgalanacak." (Milliyet, 1 Kasım 2009) şeklindeki sözleri Ankara'nın bu bölgeye bakışındaki değişim ve kırılmayı çok net ortaya koyuyordu. Yine Davutoğlu'nun, Barzani ile yaptığı ortak basın açıklamasında "biz sizin Avrupa'ya açılan kapınızız ve siz de bizim güneye Körfez bölgesine açılan kapımızsınız" sözleri ve Irak'ın güvenliğine yönelen bir tehdidin Türkiye açısından önemli olduğu, böyle bir durumun Türkiye'ye yönelik de bir tehdit olarak algılanacağı sözleri ile (Zebari, The Daily Star, 2 Kasım 2009) Irak'taki güvenlik ve istikrarın devamının Türkiye'nin temel güvenlik kaygılarının önüne geçilmesi açısından önemine işaret etmiştir. Oktav'a (2010: 66) göre, henüz daha Türk yetkililer 'Kürdistan' kelimesine söylemlerinde rahatça yer veremezken, Davutoğlu'nun bu sözleri, Kürt yönetimini bağımsızlık konusunda bir beklenti içerisine sokacak nitelik taşımamaktadır. Aksine kimi taraflarca savunulduğu üzere, Barzani'yi kazanan bir Türkiye, PKK ile mücadelesinde çok daha güçlü olabilecektir (Birand, Hürriyet, 31 Ekim 2009). Bu ziyarette ilk kez Davutoğlu siyasi diyalog, ortak güvenlik anlayışı ve ekonomik entegrasyon ile çeşitli etnik ve dini grupların birlikte yaşayabilmesinin mümkün olduğuna ve hep birlikte cesaretli adımların atılmasının gerekliliğine vurgu yapmıştır (Hürriyet, 31 Ekim 2009; Yeniçağ, 31 Ekim 2009; Sarı Ertem, 2015: 306). Özellikle taraflar arasındaki çatışma ve güvenlik dilinin yerini barış, işbirliği ve uzlaşı kavramlarına bırakmaya başlaması önemli bir dönüşümün göstergesiydi. Ayrıca liderlerin söylemleri dikkate alındığında, bu süreçte atılan adımlar iki taraf arasında çatışma çözümünden ziyade çatışmayı dönüştürme adımlarını içermekteydi. Bu anlamda çatışma çözümleri evrelerinin uygulanması noktasında gerekli adımların uygun sırayla atılmadığı görülmektedir.

Yine Aralık 2009'da dönemin İçişleri Bakanı olan Beşir Atalay, Irak'ta PKK'nın mevcudiyetini sona erdirmek maksadıyla kurulan üçlü mekanizmanın dördüncü ana toplantısı kapsamında Mesut Barzani ile Erbil'de görüşmüştür (Sabah, 22 Aralık 2009). Bu ziyaretin önemi ise yakın zamana kadar PKK'ya karşı mücadeleyi koordine etmek için yapılan üçlü terör zirvesi toplantılarına IKBY temsilcilerinin katılmasına itiraz edilirken, 2009 yılında bu toplantının Erbil'de yapılmasına Ankara'nın sessiz kalması, bu durumun ise Ankara-Erbil ilişkilerindeki olumlu yöndeki değişimin açık bir işareti olarak görülmesidir (Oktav, 2010: 59). Sarı Ertem'in (2015: 306-307) vurguladığı üzere, 2009 yılı itibariyle IKBY'ye yönelik artan bu ziyaretler, Türkiye'nin uzun yıllar görmezden geldiği Erbil ve Kürt yetkililer ile farklı bir düzlemde ilişki kurma ve onları eşit muhatap olarak kabulü noktasında ilerleme kaydettiğini ortaya koymuştur.

3.2. Türkiye-Ermenistan Gizli Görüşmeleri ve Erdoğan- Koçaryan Mektup Teatisi

Ankara, IKBY ile olduğu gibi Ermenistan ile gerçekleşecek bir normalleşmeyi de stratejik bir adım olarak değerlendirmiş, bu sebeple 2003 Haziranında Dışişleri Bakanları Abdullah Gül ve Vardan Oskanyan arasında görüşmeler başlamıştır (ICG, 2009: 2-3). IKBY ile olduğu gibi Ermenistan ile normalleşme yönündeki çabaların temel aktörleri Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Ahmet Davutoğlu, kısaca AK Parti hükümeti ile Dışişleri Bakanlığı ve MİT gibi devletin kritik birimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine IKBY ile ilişkilerde olduğu gibi Ermenistan ile başlatılan normalleşme çabaları da gizli görüşmelerle başlatılmıştır.

Süreç Türkiye ve Ermenistan'dan resmi yetkililer arasında Viyana'da birkaç sene boyunca süren gizli görüşmelerle başlamış, bu görüşmeler ise Erdoğan ve Koçaryan arasında gerçekleşen mektup teatisi sürecini hazırlamıştır (Görgülü, 2008: 23). TBMM'de 13 Nisan 2005 tarihli Ermeni meselesiyle ilgili yapılan görüşmede, soykırım iddialarını araştıracak bir Tarihçiler Komisyonu'nun kurulması ve karşılıklı olarak arşivlerin açılması fikri ortaya atılmıştır (Lütem, 2015: 243). Bu gelişmenin hemen akabinde Öztürk Tuncel ve Çelikpala'nın (2019: 439) "Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinde defansif politikadan proaktif politikaya geçişini yansıtan" olay olarak nitelendirdiği üzere, Başbakan Erdoğan, dönemin Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan'a hitaben yazdığı mektupta, 1915 olayları ile ilgili incelemelerde bulunacak bir

komisyon kurulması çağrısında bulunmuş ve normalleşme sürecinin ilk adımını şu sözleriyle atmıştır:

> "(…) Ülkelerimizin yöneticileri olarak başta gelen görevimizin, gelecek nesillerimize hoşgörünün ve karşılıklı saygının egemen olduğu barış ve huzur dolu bir dostluk ortamı bırakmak olduğunu düşünüyorum. Bu görüşleri, ülkemizin ana muhalefet partisi lideri Deniz Baykal da paylaşmaktadır. Bu çerçevede, ülkelerimizin tarihçi ve diğer uzmanlarından oluşan bir grubun 1915 dönemine ait gelişme ve olayları sadece Türk ve Ermeni değil, ilgili üçüncü ülkelerde yer alan tüm arşivlerde araştırarak, bulgularını uluslararası kamuoyuna açıklamaları yolunda ülkenize bir davet yapıyoruz. Bu yönde bir girişimin hem tarihin tartışmalı bir bölümüne ışık tutacağını, hem de ülkelerimiz arasındaki ilişkilerin normalleşmesine hizmet edecek bir adım oluşturacağını düşünüyorum. Gelecek nesillere dostça ve daha barışçı bir ortam devretmeyi amaçlayan bu önerimizin kabul edileceğini umuyorum." (Vatan, 7 Nisan 2010; T.C. Dışişleri Bakanlığı, 15 Nisan 2005).

Koçaryan ise 25 Nisan 2005'de Erdoğan'ın mektubuna verdiği "geçmişin ele alınması öneriniz, şimdinin ve geleceğin de ele alınmasını engelleyecekse etkili olmayacaktır… Uluslarımız arasındaki tüm önemli meseleleri, onları çözmek ve ortak bir anlayışa ulaşmak amacıyla tartışmaya açacak hükümetlerarası komisyon, [ancak diplomatik ilişkiler normalleştikten sonra] toplanabilir" (ICG, 2009: 6) şeklindeki cevabında, ortak komisyon önerisini reddetmemekle beraber, bu komisyonla ilgili görüşmelerin "ön koşulsuz olarak" yapılmasını desteklediklerini belirtmiştir. Bu durum ise Ankara yönetimi tarafından, Erivan yönetiminin toprak talepleri ve "soykırım" iddialarından vazgeçmeksizin görüşmelere başlamak niyetinde oldukları şeklinde okunmuştur (Hürriyet, 26 Nisan 2005). Yine Koçaryan cevabında, 1915 olaylarını araştırmak amacıyla bir komisyon kurulmasına karşı çıkmamakla beraber, bunun öncesinde iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin tesis edilmesinin ve sınırların açılmasının gerekliliğine vurgu yapmıştır (Evrensel.net, 29 Nisan 2005).

Erdoğan ve Koçaryan arasında Nisan ayında başlayan mektup diplomasisi sonrasında her iki ülkenin dışişleri heyetleri gizli yürütülen doğrudan görüşmeler sürecini başlatmıştır. Türkiye'den Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı olan Büyükelçi Ahmet Üzümcü ve Tiflis Büyükelçisi olan Ertan Tezgör, Ermenistan'dan gelen heyetle Temmuz ayında Avrupa'da yaptıkları gizli görüşmede, Ankara'nın önerilerini iletmişlerdir. Dışişleri

Bakanlığı ise taraflar arasındaki bu tür görüşmelerin uzun bir süreden beri devam ettiğini ifade etmiştir (Milliyet, 13 Temmuz 2005). Erdoğan'ın çağrısı ile gündeme gelen ortak tarih komisyonu veya benzer komisyonlar kurulması fikri bugüne kadar kurulamasa da iki ülke normalleşme girişimleri çerçevesinde zaman zaman gündeme gelmiş ve hatta 21 Nisan 2008 tarihinde dönemin Dışişleri Bakanı Ali Babacan tarafından bir kez daha teklif edilmiştir (Görgülü, 2008: 25).

3.2.1. Türkiye-Ermenistan Normalleşme Adımlarında Kolaylaştıran Koşul: AK Parti İktidarı ve İç Siyasette Sivilleşme Sürecinin Artması

Kasım 2002'de AK Parti'nin iktidara gelmesi ile birlikte, özellikle AB'nin Türkiye'den yerine getirmesini beklediği demokratikleşme kapsamındaki reformlar ve bu süreçte Türkiye'nin dış politikasında güvenlik odaklı ilişkiler yerine "kazan-kazan" (win-win) anlayışını benimsemesi iki ülke ilişkilerinin normalleşme girişimlerindeki kolaylaştırıcı koşullardan olmuştur (İşeri ve Çelik, 2015: 333). AK Parti'nin iktidara gelmesi sonrasında, dış politikada uygulamaya koyduğu "sıfır sorun" ilkesi ve liberal politikalar kapsamında, komşu devletlerle ya da sınırdaş bölgelerle ilişkilerini geliştirme çabası hem ülke içi demokrasi hem de AB üyeliği bağlamında stratejik bir kazanç sağlayacağı düşünüldüğünden, Ermenistan ile de mevcut problemlerin çözümü amacıyla çaba gösterilmiştir. Nitekim 2000'li yılların sonlarında revize edilen Milli Güvenlik ve Savunma Belgesi'nde (MGSB) veya bir diğer adıyla Kırmızı Kitap'ta yer verildiği üzere, Türkiye için Irak, İran, Yunanistan ve Rusya artık güvenliğine yönelik bir varoluşsal tehdit olarak görülmediği gibi İran ve Rusya işbirliği açısından önemli ülkeler olarak ifade edilmiştir (Kösebalaban, 2014: 292).

AK Parti hükümetinin dış politikada benimsediği bu ilkelerle, uzun yıllar sınırın kapalı olduğu ve diplomatik ilişkilerin bulunmadığı Ermenistan ile mevcut milliyetçi yaklaşım yerine normalleşme girişimlerini başlatması, dış politikada pragmatist hedefler peşinde olduğunu göstermiştir (İşeri ve Çelik, 2015: 334). Türkiye'nin bu yeni dönemde Ermenistan'ı da kapsayan komşularıyla iyi ilişkiler kurma politikası Davutoğlu'nun (2009: 143-144) şu sözleriyle daha net ortaya koyulabilmektedir:

> "Türkiye'nin bölgesel anlamda daha büyük ölçekli dış politika ufuklarına açılması öncelikle yakın kara havzası ile irtibatını sağlayan sınır komşuları ile olan ilişkilerini yeniden düzenlemesine bağlıdır. Yakın sınır komşuları ile sürekli bunalımlar

> yaşayan bir ülkenin bu sınırları aşan bölgesel ve küresel politikalar üretebilmesi imkansızdır… Komşu ülkelerle ilişkilerde yaşanan bu gerilimleri aşabilmek için yapılması gereken şey bu ülkelerle ilişkileri rejimler ve bürokratlar arasındaki uzun ve çetin süreçten çıkararak toplumlararası ilişkilerin yoğunlaştığı ekonomik ve kültürel unsurların ağırlık taşıdığı daha geniş bir zemine yaymaktır."

Bu süreçte önemli güvenlikdışılaştırıcı aktörlerden birisi olarak Davutoğlu'nun ürettiği Türkiye'nin bölgesinde önemli bir güç olması söylemi çokça kullanım alanı bulmuş, özellikle sınır komşularıyla Türkiye'nin normalleşmiş ilişkiler kurmasının önemine işaret edilmiştir. Türkiye'nin bölgesel güç olma hedefi vurgulanarak yakın komşuları ile ilişkilerini geliştirmesi söylemine sıklıkla başvurulması, hedef kitlenin güvenlikdışılaştırıcı adımların kabulü noktasında yönlendirilmesini amaçlamıştır. Yine ikili ilişkilerin toplumlar arasında kaynaşmayı sağlayacak şekilde yürütülmesinin ilişkilerdeki güvensizlik atmosferinin yok olmasına fayda sağlayacağına işaret edilmiştir. Bu söylemlerden anlaşılacağı üzere, bu süreçte Ankara gerek birinci gerekse ikinci kanal diplomasiye önem vermiş, diyalog kanallarının açık tutulmasını önceleyen dış politika uygulamalarını devreye sokmuştur.

3.2.2. Türkiye'nin AB Üyelik Sürecinin Ermenistan ile İlişkilerde Kolaylaştırıcı Etkisi

Türkiye ve AB arasında devam eden müzakere süreci, IKBY ile ilişkilerde olduğu gibi, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini gerekli kılan bir diğer deyişle kolaylaştıran hususlardan olmuştur. Nitekim AB organlarınca yapılan açıklamalar ve yayınlanan ilerleme raporlarında[69] sürekli, Türkiye-Ermenistan anlaşmazlığı gündeme getirilmekte ve Türkiye'den bu kapsamda adımlar atması talep edilmektedir.[70] Bu durum Türkiye açısından AB üyeliği yolunda yerine getirmesi gereken zorlayıcı bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu yönüyle AB üyelik süreci bir kolaylaştırıcı koşul olarak ele alınabilir. Hill, Kirişçi ve Moffatt'ın (2015: 135) belirttiği gibi Erivan, Brüksel ve Ankara'dan çeşitli kesimlerce AB ile yakınlaşma ve üyelik süreci Türkiye ve Ermenistan

[69] "2005 yılı AB İlerleme Raporu'nda Türkiye-Ermenistan arasındaki sınırın kapalı oluşu vurgulanmaktadır. Detaylar için bkz. https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2005.pdf, E.T. 10/02/2022.

[70] Dönemin Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan'ın talepleri neticesinde, Kasım 2001'de AB, Türkiye'nin AB ile ilişkileri bağlamında taşıdığı önemi vurgulayarak, Türkiye'den ambargoyu kaldırmasını istemiştir (Aydın, 2013: 491).

açısından karşılıklı diplomatik temaslar için bir kapı açabilir. Yine Uluslararası Kriz Grubu analisti olan Huge Pope'un (Reuters, 1 Sept. 2009) vurguladığı üzere, Türkiye'nin Ermenistan ile başlatacağı bir normalleşme süreci, Avrupa Birliği üyeliği için Türkiye lehine Kıbrıs konusuna göre daha etkili ve faydalı olacaktır. Yine iki ülke normalleşmesi, AB'de Türkiye'ye destek veren siyasi aktörlerin elini güçlendirebilecek bir unsur olabilecektir (ICG, 2009: 3). Dolayısıyla AB üyeliği hedefi hem normalleşmede kolaylaştırıcı bir koşul yani itici güç hem de normalleşme sonucunda kazanılabilecek bir sonuç olarak ifade edilebilir. Davutoğlu'nun "Türkiye'nin takip ettiği dış politika Avrupa Birliği'nin de şu anda Türkiye için motor özelliği taşıyan bir niteliktedir. Yani, orada attığımız her olumlu adım Avrupa Birliği sürecine de büyük bir ivme katmaktı." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 11 Ekim 2009) şeklindeki ifadeleri de AB üyeliği sürecinin Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine etkisinin açık söylem örneğidir.

Türkiye'nin AB üyeliği kapsamında gündeme getirilen bu tür taleplerin dışında, çeşitli AB kurumlarında alınan birtakım kararlar da normalleşme sürecine etki etmektedir. Örneğin, Kopenhag kriterleri arasında "soykırım" iddialarının tanınmasına yönelik bir ibare bulunmamasına rağmen, Ermeni lobisinin de önemli etkisinin olduğu AB Parlamentosu (AP) 18 Haziran 1987 tarihinde 1915 olaylarını "soykırım" olarak tanımış, bunun yanı sıra "soykırımın" Türkiye tarafından da kabul edilmesinin AB'ye üyelikte ön şart koşulması yönünde AB Komisyonu'nun (AK) karar alması için çağrıda bulunmuştur (Altınbaş, 2011: 67-68 ve 75). Bunun yanı sıra bu iddialar AB'ye üye kimi devletlerce[71] de tanınmıştır. Özellikle Yunanistan ve Fransa'nın başını çektiği ülkeler her fırsatta bu konuyu Türkiye'nin önüne ve AP'nin gündemine getirmişlerdir[72] (Altınbaş, 2011: 79). AP 1915 olaylarını "soykırım" olarak tanımakla birlikte, bunun Osmanlı Devleti tarafından işlendiği gerekçesiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin gerek maddi gerekse hukuki olarak bu yaşananlardan sorumlu tutulamayacağını ancak geçmişte yaşanan bu olaylarla

[71] Nisan 2021 itibariyle, soykırım iddialarını kabul eden devletlerin listesi şu şekildedir: "ABD, Almanya, Arjantin, Avusturya, Belçika, Bolivya, Brezilya, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Ermenistan, Fransa, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), Hollanda, İsveç, İsviçre, İtalya, Kanada, Litvanya, Lübnan, Lüksemburg, Paraguay, Polonya, Portekiz, Rusya, Slovakya, Şili, Suriye, Uruguay, Vatikan, Venezuela, Yunanistan." Ayrıca bu ülkelerden Fransa, GKRY, Yunanistan, İtalya ve Slovakya "soykırım" iddialarını reddedenlere yönelik ceza uygulamaktadır. Güger, M. B. (2021, 25 Nisan). 'Sözde Soykırım' İddiaları Konusunda Hangi Ülke Nerede Duruyor? *Cumhuriyet*. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/sozde-soykirim-iddialari-konusunda-hangi-ulke-nerede-duruyor-1830891, E.T. 01/02/2022.

[72] Ermeni sorununun AB kurumlarında ele alınışına dair detaylı bir okuma için bkz. Altınbaş, D. (2011). Avrupa Birliği Kurumlarında 'Ermeni Meselesi'. *Ermeni Araştırmaları*, (39), 67-141.

yüzleşmesi gerektiğini ifade etmiştir (Görgülü, 2008: 15-16). AK ise "soykırım" kapsamındaki iddialar ile Türkiye'nin AB üyeliği konusunun birbirinden farklı meseleler olduğunu dile getirmektedir (Görgülü, 2008: 16).

Bu açıdan AB ile ilişkiler konusu Türkiye'nin hassas olduğu "soykırım" iddiaları meselesi devreye girince ve AB'de ve AB üyesi ülkelerin parlamentolarında bu yönde tasarıların yer alması ve kabul edilmesi durumu sürece ters etki de yapabilmektedir. Yani AB'nin bu tür hassasiyetler noktasında Ankara üzerindeki baskısı normalleşme değil tam aksine güvenlik dilinin arttığı bir evreyi de getirebilmektedir. Nitekim çalışmanın ilerleyen kısımlarında ifade edeceğimiz üzere, ikili ilişkilere yönelik üçüncü tarafların müdahaleleri olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilemektedir.

3.2.3. Hrant Dink Cinayeti ve Özür Kampanyasının Hedef Kitlenin Mobilizasyonundaki Rolü

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güvenlikdışılaşması için gösterilen çabalar doğrultusunda, tarafları yakınlaşmaya iten ve bu bağlamda önemli bir dönüm noktası teşkil eden hadise ise, Ocak 2007'de gazeteci Hrant Dink'in bir suikast neticesinde öldürülmesi ve bunun akabinde gelişen olaylardır. Böyle acı bir olayın iki ülke ilişkilerine etkisi, en temelde Türkiye ve Ermenistan ilişkileri meselesinin kamuoyunun gündeminde yer almasına ve tartışılmasına yol açması olmuştur (İşeri ve Çelik, 2015: 334). Zira on yedi yaşındaki milliyetçi bir fanatik tarafından gerçekleştirilen Dink cinayeti kamuoyunda keder ve öfkeyi tetikleyerek kitlesel tepkilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (De Waal, 2010: 2-3; Kösebalaban, 2014: 311). Taksim'de toplanan binlerce kişinin "Hepimiz Hrant'ız, hepimiz Ermeniyiz" sloganlarından da anlaşılabileceği üzere, Dink cinayeti Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerindeki toplumsal ilgiyi arttırmıştır (Öztürk Tuncel ve Çelikpala, 2019: 443). Ayrıca Dink suikastinin ardından 24 Nisan 2007 tarihinde Taksim Meydanı'nda ilk kez halka açık bir anma töreni düzenlenmiştir (Elanchenny ve Maraşlıyan, 2012: 13-14).

Bu tepkilerin önemli bir örneği ve Türkiye ve Ermenistan ilişkilerindeki güvenlikdışılaşma çabalarını kolaylaştıran koşullardan birisi, Aralık 2008'de Türk aydınlar tarafından başlatılan özür kampanyasıdır. Türk aydınlarca online bir girişim olarak başlatılan 2008 Özür Kampanyası Erdoğan ve Türk ulusalcılar tarafından şiddetli bir şekilde eleştirilse de 2015 yılı itibariyle kampanyaya 32 binden fazla kişi imza atmıştır

(Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 130). Yaklaşık iki yüz kadar Türk akademisyen, gazeteci ve yazar tarafından başlatılmış olan (Hürriyet, 10 Şubat 2009) "Özür Diliyorum" kampanyasının metni, 14 Aralık 2008 tarihinde Ahmet İnsel, Baskın Oran, Ali Bayramoğlu ve Cengiz Aktar tarafından kaleme alınmış olup şu ifadelere yer verilmiştir: "1915'te Osmanlı Ermenileri'nin maruz kaldığı Büyük Felaket'e duyarsız kalınmasını, bunun inkar edilmesini vicdanım kabul etmiyor. Bu adaletsizliği reddediyor, kendi payıma Ermeni kardeşlerimin duygu ve acılarını paylaşıyor, onlardan özür diliyorum." (Oran, 2013: 495; CNN, 4 Aralık 2008). Özür kampanyasında 1915'te yaşananlar için "Büyük Felaket" ifadesinin kullanılması Türkiye ve Ermenistan'ın fikirsel anlamda yakınlaşmasına katkı sağlamıştır. Şöyle ki, bu "Büyük Felaket" (Ermenice Mets Yeghern) ifadesi aynı zamanda Ermenilerin 1915'te yaşananları tanımlamakta kullandıkları bir ifadedir (ICG, 2009: 8-9). Hazırlanan metin[73] www.ozurdiliyoruz.com[74] adresinde imzaya açılmış, yurt içindeki ve dışındaki Ermenilerin yer almasına izin verilmeyen bu kampanyaya toplanan imza birinci gününde beş bin iken kısa zamanda 31 bini geçmiştir (Oran, 2013: 495).

Bazı Türk aydınlarının başlattığı bu özür kampanyası Ermenistan nezdinde karşılıksız kalmamış, Ocak 2009'da "Türk Kardeşlerime Mektup" başlığıyla Fransalı bir Ermeni olan Jean Kehayan Liberation dergisinde bir bildiri yayınlamıştır (Oran, 2013: 495). Ardından da "Merci" adındaki bildiri yine Fransalı Ermeniler tarafından yayınlanmıştır (Oran, 2013: 495). Yine özür kampanyasına karşı Ermeni aydınlar da benzer bir kampanya ile karşılık vermişlerdir. Avustralya/Sydney'de yer alan Macquarie Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapan ve ayrıca Türk-Ermeni Diyalog Grubu'nun eşbaşkanı olan Dr. Armen Gakavian öncülüğünde hazırlanan kampanyaya ABD'deki Ermeni cemaatine mensup olan tarihçi Prof. Dennis Papazyan tarafından da destek verilmiştir (NTV, 1 Şubat 2009). Gakavian'ın ifade ettiği üzere, kampanyanın amacı, Ermeni çeteleri tarafından işlenen cinayetler sebebiyle ve 1980'lerde ASALA terör örgütü tarafından katledilen Türklerden özür dilemektir (Hürriyet, 10 Şubat 2009; Radikal, 1 Şubat 2009). Özür kampanyasının metninde ise "Ermeni halkı adına işlenen

[73] "Metinde üç unsurun öne çıkarıldığı dikkat çekmekteydi: 1) Olay, Osmanlı döneminde vuku bulmuştur. Fakat adaletsizlik, Cumhuriyet dönemi boyunca da inkar edilme yoluyla sürdürülmüştür; 2) Olayın adı "soykırım" olarak değil, Ermenistan'da 1915 olaylarını anlatmak için yaygın olarak kullanılan, fakat genellikle Ermenicenin bilinmediği diasporada rastlanmayan "Büyük Felaket" (Ermenice: "Medz Yeghern") olarak geçmektedir; 3) Özrü, her imzacı kişisel olarak dilemektedir." (Oran, 2013: 495).
[74] Şu an böyle bir site bulunmuyor.

cinayetler için özür diliyor, bunların acısını duyan masum Osmanlıların ve Türklerin duygularını paylaşıyorum" sözlerine yer verilmiştir (NTV, 1 Şubat 2009). Özür kampanyası ile ilgili olarak 24 Nisan 2009 tarihindeki açıklamasında Sarkisyan "Tarihi adalet için mücadele veren Türk aydınlarını destekliyoruz" sözlerine yer vermiştir (Oran, 2013: 495). Obama ise 24 Nisan 2009 ve 2010 yılı mesajlarında, "soykırım" ifadesi yerine Aralık 2008'deki Özür Kampanyası'nda yer verilen "Büyük Felaket" (Medz Yeghern) ifadesini kullanmıştır (Oran, 2013: 495; Aydın, 2013: 498). Nitekim bu süreçte Türkiye'nin Ermenistan ile yakınlaşma çabalarını arttırmasında önemli bir faktör, Obama yönetiminin "soykırım" iddiaları konusunda "Ermeni tezlerine yakın bir duruş sergilemesi" olmuştur (Çelikpala, 2010: 114).

Bu tür örnekler tarafların normalleşme adımları kapsamında çatışma çözümü diplomasisinin "tek taraflı tavizler/jestler" mekanizmasını (Beriker, 2009: 11-13) işletmesinin güzel bir örneğidir. Ayrıca bunlar normalleşme adımlarını kolaylaştıran, aktörlerin söz-edimlerini olumlu yönde şekillendiren ve yine hedef kitlenin sürece yönelik iknasında önemli rol oynayan girişimlerdir. Dolayısıyla bu tür girişimler hem güvenlikdışılaştırıcı dili arttırması ve kolaylaştırması hem de çatışma çözümü diplomasisi bağlamında önemli mekanizmaların devreye sokulması açısından önem taşımaktadır. Böylesi olumlu bir yönü dışında, şüphesiz bu tür kampanyaların memnun etmediği kesimler de vardır. Nitekim özür kampanyası çeşitli kesimlerin de eleştirilerinin hedefine oturmuştur. Bu çerçevede bu kampanyaya karşı 17 Aralık 2008'de "özür bekliyorum kampanyası" (www.ozurbekliyorum.com) başlatılmıştır. 31 Ocak 2009 tarihine kadar 116.115 kişinin imzaladığı metinde ise şu ifadeler yer almaktadır: "Geçmişte ve günümüzde, birçok zalim tarafından zulme maruz kalan Türkler ve Osmanlılar adına, bunları yapanların ve bu zulümlere göz yumanların özür dilemesi gerektiğini düşünüyorum. Bu vahşetlere göz yumamayacağımı belirtiyor, tüm Türk Dünyası adına, bir Türk olarak özür bekliyorum![75]" (Lütem, 2008: 14). "Özür bekliyorum kampanyası" dışında başka siteler ve sosyal medyada oluşturulan çeşitli gruplar[76] kanalıyla da "özür

[75]Bu sitede 4 Aralık 2020 itibariyle 202.232 kişi özür bekliyorum kampanyasını imzalamıştır: http://ozurbekliyorum.com/, Erişim tarihi: 4 Aralık 2020. Bugün bu siteye erişim sağlanamamaktadır.

[76] Bunlara örnek olarak şunlar gösterilebilir: www.ozurdilemiyorum.net, www.ozurdileme.com, www.ozurdilemiyoruz.biz, Facebook aracılığıyla oluşturulan gruplar ise: Ermenilerden "Özür" Falan Dilemiyorum!, Ermenilerden Özür Dilemiyoruz!, Özür Dileyenlere Karşı Tarihin Işığında Türkçe Duruş…, Ben Özür Dilemiyorum…, Sözde ermeni soykırımı için özür dileyen Sözde Aydınları Protesto Ediyoruz!, Ermeniler'den Özür Dilemiyorum, Özür Bekliyorum! (Lütem, 2008: 15).

diliyoruz kampanyası" eleştirilmiş, 30 Aralık 2008 tarihinde bu kampanyaya karşı olanların sayısı 665 bini geçerek, özür dileyenlerin yaklaşık 25 katını ulaşmıştır (Lütem, 2008: 15).

Dolayısıyla Ermenilerden özür kampanyası, çatışma çözümü diplomasisi ve güvenlikdışılaştırmanın kolaylaştırıcı koşulu olarak önemli olsa da, ülke içerisinden çeşitli tepkileri ve eleştirileri beraberinde getirmiştir. Cumhurbaşkanı Gül'ün "herkesin özgürce düşüncesini belirtebileceği" yönündeki (ESI, 2009: 9) yaklaşımına karşı, Başbakan Erdoğan "…Yazarlar çizerler böyle kampanya başlatmış diye buna uymayız, bunu kabul edemeyiz. Ben bu kampanyayı kabul etmiyorum, desteklemiyorum. Suç işlemedik ki özür dileyim. İşlersem dilerim" (Milliyet, 17 Aralık 2008) sözleriyle cevap vermiş ve akabinde şu sözleri dile getirmiştir: "Ben bu yazar çizerlerimizi de anlamakta doğrusu zorlanıyorum. Nasıl bir yaklaşımdır anlamak mümkün değil. Ve sadece ortalığı karıştırmak, huzurumuzu kaçırmaktan başka bir işe yaramaz. Ve atılan adımları da terse çevirmekten başka hiçbir işe yaramaz. Bunu da özellikle vurgulamak istiyorum." (NTV, 18 Aralık 2008). Erdoğan'ın dışında, "özür diliyoruz kampanyası"na karşı Türkiye'de emekli büyükelçilerin oluşturduğu bir grup da karşı çıkmış ve Aralık 2008'de yayınladıkları bildiride temel kaygılarını şu sözlerle dile getirmişlerdir:

> "Böylesine yanlış ve tek taraflı bir girişim, tarihimize saygısızlık ve terör örgütlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaptıkları ve Cumhuriyet tarihimizde de giriştikleri şiddet eylemlerinde hayatlarını kaybeden insanlarımıza ihanet etmek anlamına gelecektir… Bugün terör artık işlevini bitirmiştir. Planın ikinci aşamasında özür dilenmesi ve bundan sonra da işin toprak ve tazminat taleplerine vardırılmasının tasarlandığını biliyoruz… Bugün Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerde bir yumuşama sürecine girilmesi ve iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi isteniyor ise, bunun yolunun, tek taraflı özür dilenmesi gibi tavizlerden değil, öncelikle taraflar arasındaki sınırların ve toprak bütünlüklerinin tanınmasından ve mutlaka gerekiyor ise, her iki tarafın tarih boyunca çektikleri acıların karşılıklı olarak paylaşılmasından geçtiğinin hatırda tutulmasında yarar görüyoruz…"[77]

[77] Bildirinin tam metni için bkz. (2008). 'Ermenilerden Özür Dilenmesi' Kampanyası Konusunda Emekli Büyükelçiler Grubunun Bildirisi. *Ermeni Araştırmaları,* 31, 115-118.

Bu ifadelerden de açıkça görüldüğü üzere, Türkiye'de halen önemli ve etkili bir kesim Ermenistan'ın Türkiye açısından tehdit olduğu görüşünü savunmakta ve güvenlikdışılaştırma için öncelikle bu tür güvenlik kaygılarının giderilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Özür kampanyasından tarihimize saygısızlık ve ihanet olarak olarak bahsedilmesi, bu tür kampanyaların terör eylemlerinin sonrasındaki aşamalardan olduğu ve bunun çeşitli toprak ve tazminat taleplerini amaçladığı yönündeki vurgulardan da anlaşılabileceği üzere, bir kısım hedef kitle açısından Ermenistan halen büyük bir beka tehdidi olarak yer almaktaydı.

Radikal'e verdiği mülakatta Gakavian, şu an tarafların birbirlerinden özür dilemiş olmasının, iki ülke ilişkileri açısından iyi bir başlangıç olduğunu fakat bu özür konusunda ne kadar samimi olunduğunu gösterecek olanın da ardından atılacak adımlar olduğunu vurgulamıştır (Radikal, 1 Şubat 2009). Yine Gakavian, Ermenistan'ın toprak talebi meselesini "abes" ve "gerçekdışı" olarak nitelendirirken; Türkiye'nin atabileceği en samimi adım olarak, Ermenistan ablukasını kaldırması olacağını belirtmiştir (Radikal, 1 Şubat 2009). Özetle De Waal'un (2010: 2) vurguladığı gibi, AK Parti'nin iktidar olması ile Ermeni meselesinin tartışılması konusundaki tabular yıkılmış, birtakım normalleşme adımları atılmıştır. Süreçte özür kampanyaları şeklindeki karşılıklı jestler, güvenlikdışılaştırma adımları kapsamında önemli kolaylaştırıcı unsurları teşkil etmiştir. Ancak son kertede, kolaylaştıran unsur olarak bu inisiyatifler yeterli olamamış, zira taraflar arasında farklı sorun tanımlamaları ve barındırdıkları karşıt hedef kitle bu tür girişimlerin atıl kalmasına yol açmıştır.

3.2.4. Normalleşme Adımlarını Kolaylaştıran Faktör: 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı

Gürcistan kuvvetlerinin 8 Ağustos 2008 tarihinde Güney Osetya'da başlattığı operasyon ile Rusya ve Gürcistan arasında başlayan savaş, kısa sürede Güney Osetya dışındaki hedefleri de kapsamıştır. 12 Ağustos'ta ateşkesin imzalanmasıyla, Gürcistan kuvvetleri, Güney Osetya ve Abhazya bölgelerinden çıkarılmış, ancak Rus kuvvetleri bölgeden tamamen çekilmemiştir. Nitekim 26 Ağustos tarihinde de Rusya Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlıklarını tanımıştır (IWPR, 8 August, 2013). Rusya-Gürcistan Savaşı Türkiye'nin bu dönemde Ermenistan ile yakınlaşma çabalarını arttırması sonucunu doğuran önemli gelişmelerdendir (Çelikpala, 2010: 112). Zira Rusya-Gürcistan

kriziyle birlikte, Türkiye doğrudan bir zarar görmese de bölgesel çıkarlarının zarara uğrama ihtimali bulunuyordu (Aydın, 2013: 478). Örneğin Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattıyla Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz boru hattından sağlanan enerji transferleri güvenlik gerekçesiyle bir süre için durdurulmuştur (Aydın, 2013: 478-479).

Dolayısıyla Türkiye ve Ermenistan arasında 2008 Eylül'ünde futbol maçı sebebiyle başlatılan normalleşme girişimlerinin hemen Ağustos ayındaki Rus-Gürcü Savaşı'nın akabinde gerçekleşmiş olması bir tesadüften ziyade Türkiye'nin bölgede aktif bir siyaset izleme amacıyla açıklanabilir. İşeri ve Çelik'in (2015: 334) de vurguladığı üzere, bölgeye yönelik politikasında Rus-Gürcü krizini (Beş Gün Savaşı) kendisine alan açabilecek bir gelişme olarak değerlendiren Türkiye, ABD'nin savaş gemileri ile Gürcistan'a insani yardım göndermesi için Montrö (Montreaux) Antlaşması çerçevesinde Boğazları kullanmasına izin vermiştir. Yine Rusya ve Gürcistan arasındaki savaş sırasında Gürcistan hava ulaşımının kapanması sebebiyle, Ermenistan'ın ekonomik olarak etkilenmesi üzerine, Türkiye Ermenistan'a yapılacak tüm uçuşlar için Türk hava sahasının kullanılmasına izin vermiş, savaş sona erince de hava sahasında uyguladığı sivil uçuşlar konusundaki bu politikayı devam ettirmiştir (Dünya Bülteni, 26 Eylül 2008).

Bunun dışında bölgede aktif bir siyaset izleme politikası çerçevesinde, Türkiye Ermenistan'ın da dâhil olacağı Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu (KİİP) mekanizmasını oluşturma önerisinde bulunmuş (Aydın, 2013: 476; Çelikpala, 2010: 112), zira Türkiye bölgedeki güçlerle işbirliği sağlanmadan yakın çevresinde güvenli ve istikrarlı bir ortamın oluşamayacağını görmüştür (İşeri ve Çelik, 2015: 334). Bu amaçla, 4-5 Aralık 2008 tarihlerinde Helsinki'de KİİP'in kurumsallığı ve işleyişine dair konuların tartışıldığı ilk toplantı düzenlenmiş, ikinci toplantı ise 26 Ocak 2009 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilmiştir (Çelikpala, 2010: 109). ABD tarafından tepkiyle karşılanan ve bölgede Türkiye, Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında kurulması planlanan KİİP önerisinin temel hedefi bölgede istikrarsızlık yaratan krizlerin çözümünü sağlamak idi (İşeri ve Çelik, 2015: 335). Ayrıca, Rusya-Gürcistan krizinde Türkiye'nin pasif kalması bölgede Rus nüfuzunu arttıracağından, Türkiye KİİP önerisiyle bölgesel istikrarı sağlamak dışında Rusya'nın bölgedeki etkisini de dengelemeyi amaçlamıştır (Aydın, 2013: 479). Zira Rusya'nın bölgede giderek artan etkisi Türkiye'yi yeni girişimlerde bulunmaya itmiştir. ABD ve AB'ye doğrudan değil gözlemci statüsünde yer verildiği bu girişim çerçevesinde her ne kadar Türkiye'nin ısrarlı çabalarıyla birtakım

teknik ilerlemeler kaydedilmişse de bölgesel çatışma konularının ve taraflar arasındaki güvensizlik halinin var olması KİİP'in kurumsallaşmasını engellemiş ve bu girişimi masada kalmaya mahkûm etmiştir (Aydın, 2013: 477; Çelikpala, 2010: 109). Dolayısıyla bölgesel ya da yapısal birtakım koşulların zorlamasıyla ivme kazanan normalleşme ve çatışma çözümü bağlamındaki çabalar, başta tesis edilmeyen güven durumu ve ortak sorun tanımlamasının yapılamaması sebebiyle başarısızlığa uğramıştır.

Türkiye ve Ermenistan açısından 2008 Rus-Gürcü Savaşı ile ortaya çıkan istikrarsızlık ortamı hem Türkiye hem de Ermenistan açısından ilişkileri normalleştirme bağlamında önemli bir gerekçe ve güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma çerçevesinde önemli bir kolaylaştırıcı koşul olmuştur. Rusya ve Gürcistan arasındaki kriz, Türkiye'nin Orta Asya'ya açılan kapısını tehlikeye attığından, Türkiye Orta Asya ile arasındaki bir diğer kapı olarak Ermenistan alternatifini dikkate almak durumunda kalmıştır (Kösebalaban, 2014: 310). Yine Ağustos 2008 Savaşı Ermenistan'ın Gürcistan'dan Rusya'ya uzanan tek ticari rotasında kırılmaya yol açmış, dolayısıyla bölgesel gelişmeler de ikili diplomatik ilişkilerin şekillenmesinde oldukça önemli bir etkiye sahip olmuştur (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 131). Mehtiyev'in (2010: 42) vurguladığı üzere, Türkiye-Ermenistan arasında görüşmeler devam ederken, meydana gelen Rusya-Gürcistan Savaşı üzerine Rusya'nın Ermenistan'ın Türkiye ile olan ilişkilerine yeşil ışık yakmasıyla birlikte, Türkiye-Ermenistan normalleşmesinin kapısı aralanmıştır. Ağustos 2008'deki Rusya-Gürcistan Savaşı, Rusya'nın Ermeni-Türk uzlaşmasına (reconciliation) yönelik negatif tutumunu nötr ve hatta biraz pozitif bir tutuma dönüştürmesine neden olmuştur (Minasyan, 2010: 22).

3.2.5. Türkiye-Ermenistan Güvenlikdışılaştırma Adımlarında Dönüm Noktası: "Futbol Diplomasisi"

Karşılıklı iletişime geçilmesinde tarafların olası tepkileri azaltmak amacıyla faydalandıkları bir araç olan arabuluculuk tekniği (Bayer, 2009: 58), Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme çabalarında kullanılan önemli bir çatışma çözümü tekniği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede Türk ve Ermeni diplomatlar arasında İsviçre'nin arabuluculuğunda devam eden gizli görüşmeler süreci, Eylül 2008'de Cumhurbaşkanı Gül'ün Sarkisyan'ın davetini kabul etmesiyle beraber yeni bir aşamaya geçmiştir (De Waal, 2010: 3). Davutoğlu'nun ifade ettiği üzere, Türkiye ve

Ermenistan arasında normalleşme amacıyla görüşmelere 2007 yılında başlanmış, Şubat 2009'dan itibaren de kamuoyunun bu süreçle ilgili bilgisi olmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 11 Ekim 2009).

Ermenistan'da Sarkisyan'ın Şubat 2008'de cumhurbaşkanı olması sonrasında, henüz daha Sarkisyan'ın seçilmesiyle ilgili tartışmaların sürdüğü bir ortamda, Ankara'nın Sarkisyan'a geleneksel olmayan bir şekilde tebrik mesajını iletmesiyle birlikte, Türkiye ve Ermenistan arasındaki iletişim süreci başlamıştır (Göksedef, BBC, 27 Aralık 2021). Gönderdiği kutlama mesajında iki ülke ilişkilerinin normalleştirilmesine yönelik gerekli adımların atılmasını vurgulayan Gül şunları dile getirmiştir:

> "Yeni görevinizin, yüzyıllar boyunca barış ve uyum içerisinde birlikte yaşayabildiklerini kanıtlamış olan Türk ve Ermeni halkları arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi için gerekli ortamın yaratılmasına imkan tanıyacağını umuyorum. Ortak çabalarımızın, bölgemizde barış ve refaha katkıda bulunacak, istikrar, karşılıklı güven ve işbirliğine dayalı bir atmosfer oluşturmasını içtenlikle temenni ediyorum." (Hürriyet, 21 Şubat 2008).

Gül'ün iki ülkenin normalleşmesine yönelik adımların atılmasına dair bu çağrısının dışında, dönemin Dışişleri bakanı Ali Babacan da Ermeni mevkidaşı Nalbandyan'a yolladığı mektubunda "Türkiye, yeni kurulan Ermenistan hükümetiyle diyalog yollarını açık tutmaktadır" ifadelerine yer vermiştir (Akşam, 22 Şubat 2013). Her ne kadar Sarkisyan seçim süreci boyunca Türkiye'ye karşı mesafeli bir duruş sergilemiş olsa da, seçimlerin akabinde bu tavrı değişmiş (Aydın, 2013: 496), bu mesajların Ermenistan tarafınca da olumlu karşılanmasıyla beraber Ankara ve Erivan arasındaki müzakere süreci başlamıştır (Çelikpala, 2010: 111). Karşılıklı mektuplaşmalar sonrasında süreçteki ilk adım olarak, 24 Haziran 2008 tarihinde Moskova'ya yaptığı ziyaret esnasında Sarkisyan, Türkiye Cumhurbaşkanı Gül'e Erivan'da oynanacak Ermenistan-Türkiye maçını birlikte izleme davetinde bulunacağının işaretlerini vermiş, 4 Temmuz'da da resmi davette bulunmuştur. Müteakiben, iki ülke İsviçre'nin arabuluculuğunda gizlice hazırlık görüşmeleri yapmışlardır (ICG, 2009: 1). Moskova ziyareti esnasında Ermeni toplumu temsilcileriyle görüşen Sarkisyan, Türkiye ile ilişkiler konusunda "Ermenistan, Türkiye ile ilişkilerin düzeltilmesinde isteklidir. 21'inci Yüzyıl'da komşu devletler arasında sınırlar kapalı olamaz… Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü Ermenistan-Türkiye Milli maçını seyretmek için Erivan'a davet edebilirim" şeklinde konuşmuştur (Hürriyet,

25 Haziran 2008). Akabinde Gül ve Sarkisyan arasındaki ilk görüşme 6 Temmuz 2008'de Kazakistan'da gerçekleşmiştir ("Kazakistan", 4 Temmuz 2008).

Rusya-Gürcistan Savaşı'nın (Beş Gün Savaşı) yarattığı ortamın etkisiyle Türkiye, Kafkasya'da uygulamak istediği proaktif politikalar için bir fırsat elde etmiş ve İsviçre'nin arabuluculuğu ile Ermenistan ile gizli görüşmeleri gerçekleştirmiştir (İşeri ve Çelik, 2015: 335). Bu süreç sonunda 6 Eylül 2008 tarihinde Gül, Sarkisyan'ın davetlisi olarak iki ülkenin milli takımları arasındaki futbol maçını izlemek üzere Erivan'ı ziyaret etmiştir. Ermenistan'a yapılan bu ziyarette medya, sivil toplum ve iş dünyasından temsilcilerin bulunduğu yaklaşık 200 kişiden oluşan Türk heyetinin geçtiği güzergâhta yüzlerce Taşnak da ellerinde soykırımın tanınmasını içeren ve "1915-Bir Daha Asla" yazılı pankartlarla yerlerini almışlardır (Philips, 2012: 42-43). Gül'ün bu ziyaretiyle birlikte iki ülke ilişkileri önemli bir ivme kazanmış, diplomatlar ve dışişleri bakanları bağlamında resmi yetkililerin görüşmeleri sıklaşmıştır (Göksedef, BBC, 27 Aralık 2021). Ayrıca sürece dair her iki kesimde de büyük beklentiler oluşmaya başlamıştır. Örneğin süreçteki önemli işlevsel aktör olarak TARC'ın üyeliğini yapmış olan İlter Türkmen ziyaretle ilgili yazısında "Cumhurbaşkanımızın inisiyatifinin Türkiye ile Ermenistan arasında nihayet normal iyi komşuluk ilişkilerine yol açması, kendi sorunlarımızı çözmede şimdiye kadar bizi frenleyen kıskaçlardan kurtulmaya başladığımızı da kanıtlayacaktır" şeklindeki sözleriyle (Türkmen, Hürriyet, 9 Eylül 2008) sürece dair beklentisini dile getirmiştir. Yine önemli işlevsel aktör olan medyanın önemli bir temsilcisi ve Erivan ziyaretinde Gül'e de eşlik eden bir isim olan Cengiz Çandar (Radikal, 7 Eylül 2008) ise Erivan ziyaretiyle ilgili notlarını paylaştığı yazısında, Ermeni gazetecilerle yaptığı konuşmalarda, her ne kadar Ermeni kamuoyunun Gül'ün ziyaretini "normal" karşılasa da "Bu demek değildir ki, bu gezi nedeniyle tarihimizi unutacağız. Abdullah Gül'ün gelişi olumlu gelişmeleri başlatabilmek için bir 'ilk', bir başlangıç olabilir. O kadar…" sözlerine yer verildiğinden bahsetmektedir. Ayrıca Çandar (Radikal, 7 Eylül 2008), sürece dair beklentisiyle ilgili olarak, eğer futbol maçı ile başlatılan bu sürecin devamı gelmez ve ilişkilerde ilerleme kaydedilmezse, bunun neticesinin "müthiş bir hayal kırıklığı" olacağını ve neticede meydana gelen hasarı gidermenin ise daha da zor olacağını vurgulamıştır.

Arsu (The New York Times, Sept. 6, 2008), Gül'ün Erivan'a gerçekleştirdiği bu tarihi ziyaretin "birbirini tanıyan ancak diplomatik ilişki kurmamış ülkeler arasındaki ilişkileri

normalleştirmeye yönelik sembolik bir jest" olarak görüldüğünü vurgulamıştır. Nitekim bu durum sorun/çatışma çözümü diplomasisindeki taraf rolleri kapsamında yer alan "tek taraflı tavizler/jestler" mekanizmasının (Beriker, 2009: 11-13) işletildiğini göstermekteydi. Ziyaret öncesi Gül: "Bugünkü maçın ortak bir tarihi paylaşan iki ülke arasındaki daha yakın ilişkilerin önündeki engellerin kaldırılmasına yardımcı olacağını ve bölgesel dostluk ve barışın kurulmasına katkıda bulunacağını umuyorum" açıklamasını yapmıştır (Arsu, The New York Times, Sept. 6, 2008). Sarkisyan ise "Ülkelerimiz arasında normal ilişkilerin kurulmasının gerçek bir alternatifi yok. Umarım her iki hükümet de bu yeni açık kapının eşiğinden geçebilir" (Markedonov, 2011) sözleriyle normalleşme yönündeki beyanını ortaya koymuştur. Markedonov'un (2011) vurguladığı gibi, 2008-2009 yılları boyunca Türkiye ve Ermenistan'ın ilişkileri normalleştirme çerçevesinde attıkları adımlar tamamen pragmatik hedeflere odaklıydı. Şöyle ki, Ermenistan Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkilerini bozma niyeti taşırken, Türkiye açısından bu süreç Ermenistan'ın Ermeni lobisiyle arasının bozulması gibi bir avantaj sağlayabilecekti.

Türkiye'nin müsabakadan üç gün önce davete icabet edeceğini duyurması üzerine, Ermenistan Türk taraftarların futbol karşılaşmasını izleyebilmeleri için vize rejimini geçici ve tek taraflı olarak askıya almış ve Gül'ün kortejinin kendi güvenliğini sağlaması için gelen talepleri olumlu karşılamıştır. Altı saatlik ziyaret esnasında yapılan doğrudan görüşmeler ve sonrasında gerçekleşen bakan düzeyindeki görüşmeler neticesinde ilişkiler farklı bir noktaya taşınmıştır. Ermenistan'ın başka bir sembolik jesti, 26 Eylül 2008 tarihinde New York'ta yapılacak olan Dışişleri Bakanları düzeyindeki toplantı öncesinde Türkiye'nin tam üyelik başvurusuna yaptığı vetoyu Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası nezdinde kaldırması olmuştur (ICG, 2009: 1). Yine bu örneklerde de görüldüğü üzere, taraflar karşılıklı jestlerle normalleşme sürecini hazırlamaya çalışmaktaydılar.

Gül'ün Erivan ziyareti, ikili ilişkilerde kritik bir dönüm noktası olmuş ve iki liderin "futbol diplomasisi" esnasında sorunların çözülmesinde ortak iradenin bulunduğu açıklamaları AB tarafından hemen desteklenmiştir (Aydın, 2013: 497). Gül, 10 Eylül'de Bakü'ye kısa süreli bir çalışma ziyaretinde bulunarak, Aliyev'e Erivan ziyareti hakkında bilgi vermiş, Türkiye'nin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü konusunda hassasiyetinin devam ettiğini ve Kafkasya'daki bölgesel meselelerin çözümünde yaklaşımının aynı olduğunu belirtmiştir. Aliyev'in Türkiye'ye karşı açıktan bir itirazının bulunmaması

süreci onayladığı şeklinde değerlendirilmiştir (Aydın, 2013: 497). Ayrıca, Türkiye, Moskova'nın baskısıyla Ermenistan ve Azerbaycan tarafından 2 Kasım 2008'de imzalanan beş maddelik Karabağ Deklarasyonu ile Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki meselelerin çözümü yolunda ilerlediklerini ve Türkiye'nin Ermenistan ile yaptığı görüşmelerin bu süreci kolaylaştıracağı değerlendirmesinde bulunmuştur (Çelikpala, 2010: 113).

Gül'ün Erivan ziyareti Türkiye'de iç siyasette özellikle MHP ve CHP kanadında hükümete yönelik eleştirileri gündeme getirmiştir. MHP lideri Bahçeli, Gül'ün bu ziyaretinin "Türkiye'nin onurunu zedeleyeceğini" dile getirirken; CHP lideri Baykal ise "Ermenistan Türkiye'nin sınırlarını mı tanıdı, soykırım söyleminden mi vazgeçti, işgal ettiği Karabağ topraklarından mı çekiliyor? Bunlar olmamışsa niye gidiyor?" sözleriyle (ESI, 2009: 1) Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkilerin güvenlikleşmesine yol açan faktörlerin halen varlığını koruduğu vurgulanmış, bu kapsamda atılan adımlar muhalefet partileri açısından ikna edici olmamıştır. Nitekim bu söylemin ortaya koyduğu üzere, referans nesnelerine yönelik algılanan tehditlerde bir düşüş yokken, hükümetin Ermenistan ile ilişkilerinde normalleşme girişimlerinde bulunduğu görülmektedir. En azından muhalefetin gözünde bu şekilde yer bulan normalleşme adımlarının, referans nesnelerine dair tehditlerin gerilemesiyle değil, bağlamın şekillendirdiği şartlar neticesinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu aşamada, tarafların birbiriyle çelişen ve ortak bir noktası olmayan söylemleri de sık sık basına yansımaya başlamıştır. Örneğin futbol maçı sebebiyle Gül'ün Erivan ziyareti hakkında Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbandyan şunları ifade etmiştir:

> "Azerbaycan'da 15 Ekim'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminin ardından, Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili müzakerelerin de canlanmasını bekliyoruz. Ama bununla, Türkiye-Ermenistan diyaloğu arasında bir ilişki görmüyorum. Türkiye ile ilişkilerimizin normalleşmesi süreci başlamıştır ve bu konuda son derece iyimserim." (BBC, 28 Ekim 2008).

Bu konuşmasında Nalbandyan'ın açıkça ifade ettiği üzere, Ermenistan yönetimi açısından Ankara ile başlatılan normalleşme süreci ile Dağlık Karabağ meselesi birbirinden farklı konulardı ve bu anlamda da normalleşme süreci Dağlık Karabağ meselesi ile bağlı değildi. Bu ifade taraflar arasında çatışma çözümünün ilk evresi olan sorun tanımlamanın yapıl(a)madığını gösteren açık söylem örneğidir. Zira Türkiye

Azerbaycan'ın hassasiyetlerini dikkate alması gerektiğini düşünüp bu yönde söylem üretirken, Ermenistan yönetimi tam tersi yönde açıklamalara temas etmekteydi. Ayrıca Nalbandyan, Ermeni diasporasının Türkiye-Ermenistan normalleşmesi çerçevesindeki yaklaşımı konusunda "Diaspora Ermenistan nüfusunun üçte ikisine eşit. Nasıl Ermenistan kamuoyunun ya da Türk kamuoyunun görüşünü yok sayamıyorsak, diasporanın görüşünü de yok sayamayız." (BBC, 28 Ekim 2008) sözleriyle normalleşme ve güvenlikdışılaştırma çabaları konusunda Ermenistan açısından da hedef kitlenin iknasının zor olduğunu ya da bir başka deyişle zorlu bir hedef kitlenin önlerinde durduğunu belirtmiştir.

Ardından Nalbandyan 24 Kasım 2008 tarihinde KEİ'nin dönem başkanı olması sebebiyle İstanbul'a ziyarette bulunmuştur. Bu esnada yaptığı konuşmada, Gül'ün futbol maçı sebebiyle Ermenistan'a yaptığı ziyareti "çok bilgece" olarak nitelendirmiş ve iki liderin futbol maçı sebebiyle bir araya gelmesinin, iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi yolunda taraflar arasında diyalog kurulması için iyi bir imkân sağladığını belirtmiştir. Ayrıca Nalbandyan "Ben ilişkilerimizi normalleştirmenin önünde ciddi bir engel göremiyorum. Ermenistan herhangi bir ön koşul olmaksızın diplomatik ilişkilerin normalleştirilmesine hazır. Türk tarafında da aynı yaklaşımı bekliyoruz." (Milliyet, 25 Kasım 2008) sözleriyle normalleşmenin herhangi bir ön koşula bağlı olmaması gerektiği mesajını yeniden vermiştir. Yine bu ziyareti esnasında, Nalbandyan'a Ermeni diasporasının "Ermeni soykırımı"nın uluslararası alanda tanınmasına yönelik çabalarından vazgeçmesini isteyip istemeyeceklerine dair sorulan bir soru üzerine Nalbandyan, "Bizim bunu söylememiz kesinlikle imkânsız" sözleriyle cevap vermiştir (Milliyet, 25 Kasım 2008). Bu açıklamadan görülebileceği üzere, iki ülke normalleşme için en olumlu adımlarını atarken dahi, Ermenistan "soykırım" iddialarına karşı müdahale edilemeyeceği açıklamasını yapmakta idi. Bunun yanı sıra Aralık 2008'de Babacan, Ermenistan ile ilişkiler konusunda Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren mevcut sorunda tarafların henüz son aşamaya gelmemiş olsalar da, çözüme ilk defa bu kadar yakın olduklarını dile getirmiştir (Lüle, Hürriyet, 22 Aralık 2008). Tarihçi Halil Berktay'ın Mart 2009'da verdiği bir röportajda dile getirdiği "Bugün karşımızda bambaşka bir Türkiye var. Taraf'ta soykırım hakkında aralıklarla yazılar kaleme alıyorum. Kimse ses etmiyor. Tartışmayı aklı başında yürüttüğünüz sürece psikolojik bir terörle karşılaşmazsınız.

Sessizce, derin bir normalleşme süreci yaşıyoruz." (ESI, 2009: 10) şeklindeki sözleri ise bir kesimin bu dönemki düşüncelerini yansıtmaktaydı.

Devam eden süreçte, Davos'ta Ocak 2009'da düzenlenen Dünya Ekonomik Forumu'nda Erdoğan ve Sarkisyan, Erdoğan ve Şimon Peres arasında gerçekleşen "One Minute" hadisesinin gölgesinde 20 dakikalık kısa bir görüşme yapmışlardır (Hürriyet, 30 Ocak 2009). İkili görüşmeye dair Erdoğan, "Benim Sarkisyan ile yapacağım görüşmenin öncesinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev kardeşimle görüşmem çok çok önemli, doğal. Onunla yapacağım görüşme bir yerde Sarkisyan ile yapacağım görüşmenin çerçevesini oluşturacak…" sözleriyle normalleşme sürecinde Türkiye'nin Azerbaycan'ın beklentilerini dikkate alacağını ifade etmiş, "Dağlık Karabağ konusunda biz hiçbir zaman Azerbaycan'ı yalnız bırakamayız…" sözleriyle de bu durumu vurgulamıştır (CNN, 29 Ocak 2009). Ayrıca Davos toplantısı esnasında Erdoğan, Aliyev ve Nalbandyan birlikte görüntü vermiş ancak ilerleyen kısımlarda bahsedileceği üzere, Azerbaycan bundan sonraki süreçte bu tür girişimlere sıcak bakmamıştır (Göksedef, BBC, 27 Aralık 2021).

Azerbaycan ile ilgili bu vurgusunun dışında Erdoğan, Türkiye'de resmi ve gayri resmi olarak bulunan yaklaşık 80 bin Ermeni vatandaşının taleplerine ve beklentilerine vurgu yaparak, "Devletler görüşmeleri ortadan kaldırırsa, hiç görüşmezlerse özellikle barış sürecini yakalamak mümkün değildir… Bütün bunların yanında da tabii bir yerde Ermenistan bizim komşu ülkemizdir… Tabii ki bu konularla ilgili bir değerlendirmenin yapılma süreci geldi de geçiyor." (CNN, 29 Ocak 2009) sözleriyle de Ermenistan ile müzakere sürecinin önemine işaret etmiştir. Dolayısıyla bu evredeki güvenlikdışılaştırıcı söylemler, taraflar arasındaki şiddet içermeyen kriz evresinden anlaşmazlık evresine doğru pozitif ilerlemeyi hedeflemekteydi. Özellikle diyalog, arabuluculuk ve müzakere kanallarının açık tutulduğu bu aşama, Şekil 7'de yer verilen güvenliksizlik evresinin kapsamında bulunmamaktaydı. Buna karşın güvenlik ve normalleşme doğrultusunda ilerleyen bir süreç görülmektedir. Nitekim Erdoğan'ın diyalog konusunda yapmış olduğu vurgu, bu aşamada Sarkisyan nezdinde de karşılık bulmuştur. İki liderin görüşmesinin ardından Sarkisyan "…bu bizim ilk görüşmemizdi ve çok faydalı geçtiğini düşünüyorum. Aramızdaki problemleri çözmede sayın başbakanın istekli oluşunu gördüm ve bence bu çok olumlu bir işaret" şeklinde açıklamada bulunmuştur (Yeni Şafak, 29 Ocak 2009). Yine dönemin Dışişleri Bakanı olan Ali Babacan 2009 Ocak ayında yaptığı açıklamada Türkiye ve Ermenistan'ın normalleşme süreci bağlamında "artık son bir hamleyle

ilişkilerin tamamen normalleşmesini sağlayacak bir ortak nokta yakalamaya yaklaştıklarını" ve "Türkiye ile Ermenistan arasında herhalde nihai bir normalleşmeyle ilgili bir plana hiçbir zaman bu kadar yaklaşmadıklarını" vurgulamıştır (Turkishnews, 18 Ocak 2009). Güvenlikdışılaştırma adımının söz edimi tekniğinin örneklerinden birisi olan bu söylemin ardından, 16 Nisan 2009 tarihinde KEİ toplantısı sebebiyle Ali Babacan Erivan'a gitmiş, burada Ermenistan, Azerbaycan, Rusya Federasyonu'nun yetkilileriyle görüşmüştür (Sabah, 16 Nisan 2009). Toplantı sonunda sorulara cevap veren Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbandyan iki ülke arasında sınırın açılmasıyla ilgili bir soru üzerine "Süreçte ilerleme kaydettik. Bu noktaya yakında gelebiliriz. Bu sorunları gelecekte çözeceğimize inanıyorum." şeklinde cevap vermiştir (Sabah, 16 Nisan 2009). Dolayısıyla taraflar çatışma çözümü mekanizmalarının özellikle karşılıklı ziyaretler, taahhütler, tavizler, jestler, arabulucu ile işbirliği, müzakereler, anlaşmalar çerçevesinde (Beriker, 2009: 11-13), işbirliği arayışları içerisinde bulunuyorlardı. Diğer taraftan da taraflar arasındaki işbirliği çabalarına, konuşmaya yetkili aktörlerin ılımlı söylemleri eşlik etmekteydi. Bu kapsamda güvenlikdışılaştırma çabaları çatışma çözümü diplomasisi mekanizmaları ile desteklenmekteydi. Bu açıdan taraflar arasındaki normalleşme sürecini daha imkânlı kılabilecek gelişmeler gözlenmekteydi. Fakat taraflar arasında her ne kadar bu tür mekanizmalar işletilse de, çatışma çözümü açısından en önemli aşama yani "sorun adlandırma/tanımlama" hususu (bkz. Tablo 8) taraflar arasındaki görüşmelerde "olması gerektiği gibi" yer alamıyordu. Bu durum ise, bu çalışmanın vurguladığı en temel hususlardan birisi olarak, sorun tanımlama ve ortak adlandırmalar yapılmadan taraflar arasında gerçek bir güvenlikdışılaştırma evresinin oluşamayacağını göstermektedir.

Nitekim bu süreçte azımsanamayacak bir kitle normalleşme adımlarının destekçisi değildi. Tam tersine güvenlikleştirici işlevsel aktörler olarak rol almaktaydılar. Örneğin Türkiye'nin toprak bütünlüğü konusunda Ermenistan'dan algıladığı tehditlere dair Erdost, 30 Haziran 2009 tarihli yazısında 21 Şubat 2009 tarihli Yeni Şafak gazetesinde yer alan bir habere atıf yaparak, şu sözlerle Ermenistan'ın tavrını eleştirmiş ve Türkiye'nin karşı karşıya olduğu bu tehdide dikkat çekmiştir:

> "Serj Sarkisyan, 'Büyük Ermenistan'ı kurma uğrunda çalışmayı, devlet imkanlarının yanında kendi imkanlarını da bu uğurda kullanmaya kendisini borçlu hissettiğini' söylerken, Sevr'deki Ermenistan'ı, Üçlü Anlaşmada ve Mondros Sözleşmesi'nde yer

alan Kilikya'yı değil de, yeryüzünde bulunmayan bulutlar arasında dolaşan bir başka Ermenistan'ı mı düşlüyordu?" (Erdost, Cumhuriyet, 30 Haziran 2009: 2).

Medyanın işlevsel bir aktör olarak önemini dikkate aldığımızda, gazetelerdeki manşetler ve başlıklar dışında köşe yazılarının da hedef kitlenin iknasında son derece işlevsel bir role sahip olduğu açıktır. Nitekim bu tür yazılı ve görsel metinlerin resmi söylemin sürdürülmesi ya da yeni politika oluşturulması noktasında olumlu/olumsuz etkilere sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Erdost'un yukarıdaki ifadeleri Türkiye'nin toprak bütünlüğüne dair hevesleri bağlamında Ermenistan'ın tehdit olarak inşasında, güvenlikleştirmenin söz edimini açıkça sunmaktadır. Yine bu ifadelerin hedef kitle üzerindeki resmi söylemin ya da güvenlikleştirici dilin sürdürülmesine yönelik bir çaba olduğu, bu anlamda da hükümetin normalleşme adımlarına dair bir karşı görüş olarak kullanıma sokulduğu görülmektedir. Ayrıca Erdost'un "…bulutlar arasında dolaşan bir başka Ermenistan'ı mı düşlüyordu?" şeklindeki kinayeli cümlesiyle, geçmişten gelen tehdit algılarına gönderme yapan bir dil kullandığı görülmektedir.

Yine KEİ toplantısı sebebiyle Erivan'da bulunan Azerbaycan Dışişleri Bakanı Yardımcısı olan Mahmud Mammad Guliyev, Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme süreciyle ilgili sorulan soru üzerine, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki yakınlığa vurgu yapmış ve bu konuyla ilgili olarak Türkiye'nin Azerbaycan'ın çıkarlarını gözeteceğine inandıklarını ifade etmiştir (Sabah, 16 Nisan 2009). Dolayısıyla bu süreçte Türkiye açısından önemli bir hedef kitle Azerbaycan yönetimi ve kamuoyu idi. Şöyle ki, Azerbaycan bu noktada Erdoğan'ın açıklamalarını referans vermiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü olan Elhan Poluhov "Bizim pozisyonumuz, Türk lider Recep Tayyip Erdoğan'ın açıklamaları üzerine bina edilmiştir" sözleriyle (BBC, 1 Eylül 2009) Türkiye'nin kendilerine karşı sözleri/taahhütleri bulunduğunu ve dolayısıyla buna göre hareket edilmesini umduklarını işaret etmiştir. Yine bu süreçte, Sarkisyan "Tarihi adaletin yerini bulması önemli. Halklarımızın aralarındaki engelleri aşıp normal ilişkiler geliştirmesi de önemli. Bir diğer önemli nokta, gelecekte soykırımların bir kez daha tekrarlanmaması. Ama biz soykırımın tanınmasını diplomatik ilişki kurmak için bir önkoşul olarak görmüyoruz." (BBC, 1 Eylül 2009) sözleriyle 1915 olaylarının bu normalleşme sürecinde bir ön koşul olarak yer almadığını ifade etmiştir. Her ne kadar Ermenistan açısından bu durumun Ankara ile diplomatik ilişkilerin kurulmasında bir önkoşul olmadığı dile getirilmiş olsa da Sarkisyan'ın "tarihi adaletin yerini bulması",

"gelecekte soykırımların bir kez daha tekrarlanmaması" vurguları, 1915 yılında yaşanan olayların Ermenistan'ın tarihi ve psikolojik hafızasında güçlü bir şekilde yer tuttuğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede her ne kadar Sarkisyan tarafından bu iddiaların tanınmasının bir önkoşul olmadığı ifade edilmiş olmasına rağmen, Ankara-Erivan ilişkilerinin güvenlik dışına çıkarılmasında önemli bir engel olduğu açıktır. Nitekim söylemler güvenlikdışılaştırma noktasında önemli olsa da ilişkilerin dayandığı zeminin zayıf olması ilişkilerin sağlıklı şekilde ilerlemesine en büyük engeldir. Tarafların soruna bakışındaki farklılığı açıkça ortaya koyan bu söz-edimi örneği, güvenlikdışılaştırma noktasında da çatışma çözümü noktasında da tarafların alacakları çok yol olduğuna işaret etmektedir.

3.2.6. Normalleşme Çabalarında Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü: İşlevsel Aktörler

Liderler ve hükümet kurumlarının güvenlikdışılaştırıcı aktörler olarak Ankara-Erivan normalleşmesi amacıyla sarf ettikleri çabalar dışında, her iki ülkedeki akademisyenler, gazeteciler, işadamları ve sivil toplum temsilcileri arasında artan etkileşimlerin olması (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 130) bu süreçte onları işlevsel aktörler olarak ön plana çıkarmıştır. Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılması için resmi yetkililerin yanı sıra çeşitli sivil toplum kuruluşlarının da iki ülkeyi yakınlaştırma yönünde çabaları olmuştur. Ayrıca çeşitli düşünce (think-tank) kuruluşları da güvenlikdışılaştırma politikalarını öncelikli hale getirmiştir. Örneğin Aralık 2006'da Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) normalleşme ilişkileri çerçevesinde görüşmek için Ermenistan'a bir ziyaret düzenlemiştir (Aras ve Polat, 2008: 501).

Bu süreçte Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normalleşmeyi amaçlayan sivil toplum girişimlerinden biri olan Anadolu Kültür, çeşitli sanatsal etkinlikler düzenlemesiyle öne çıkmıştır. Bu bağlamda düzenlenen projelerden bahsetmek gerekirse; 2006 yılında "Merhabarev"[78] isimli etkinlik ile ilk çalışmasını ortaya koyan Anadolu Kültür, bu etkinlikte Türkiye ve Ermenistan'dan çeşitli fotoğraf sanatçılarını bir araya getirmiştir. Bu kapsamda Türk fotoğraf sanatçıları 3-11 Mayıs tarihleri arasında Erivan'da çekimler yaparken; Ermeni sanatçılar ise 26 Haziran-3 Temmuz tarihleri arasında İstanbul'da

[78] Türkçe "merhaba" kelimesinin Ermenice'deki karşılığı olan "barev"in birleştirilmesiyle oluşturulmuştur (https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/196-merhabarev/, E.T. 03/04/2021).

çekimler yapmışlardır. Ermeni sanatçılar İstanbul'da, Türk sanatçılar ise Erivan'da kendi gözlerinden çekimler yapmışlar, bunlar arasından seçilen yüz otuz fotoğraf İstanbul ve Erivan başta olmak üzere çeşitli yerlerde sergilenmiştir ("Merhabarev", Anadolu Kültür). Yine Anadolu Kültür vasıtasıyla, 2006-2007 arasında "Sınır Tanımayan Sanat" adıyla Türk, Ermeni, Gürcü ve İranlı sanatçıların eserlerinden oluşan sergiler düzenlenmiştir ("Sınır tanımayan sanat", Anadolu Kültür). 2008 yılında, "Sovyet Propoganda Sanatı" adıyla Hrant Dink'e ithaf edilen sergi düzenlenmiştir (Anadolu Kültür). Bu tür sergiler dışında, Ekim 2011'de Erivan'da "Animasyon Atölyeleri" adıyla Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan'dan gençlerin katılımıyla film festivali düzenlenmiştir (Anadolu Kültür).

Yine iki ülke ilişkilerinin yakınlaşması amacıyla 2010-2012 yılları arasında Türk ve Ermeni konservatuvar öğrencilerinden oluşan "Ermenistan-Türkiye Gençlik Senfoni Orkestrası" kapsamında düzenlenen etkinliklerle normalleşme sürecine müzisyenler ve müzik de dâhil edilmiştir (Anadolu Kültür). Sanat dışında edebiyat alanında yapılan çalışmalarla da bu sürece destek verilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede 2012 yılında karşılıklı olarak önyargıların kırılmasını amaçlayan "Dağa Tırmanmak Söyleşi Dizisi" düzenlenmiştir (Anadolu Kültür). 2011-2012 yılları arasında düzenlenen "Van Project" adlı müzik araştırmaları ve konserleri içeren etkinlikler düzenlenmiştir (Anadolu Kültür). 2009-2013 yılları arasında "Birbirimizle Konuşmak" isimli toplumlararası uzlaşma sürecini desteklemeyi amaçlayan proje kapsamında öğrenci kampları, kültürlerarası değişim, sözlü tarih araştırmaları gibi çalışmalar yapılmış ve bunun neticesinde edinilen sonuçlar belgesel film ve derleme kitaplarla zenginleştirilmiştir (Anadolu Kültür). Kars bölgesinde Türkiye ve Ermenistan'ın da yer aldığı çeşitli ülkelerden gelen uzmanların katılımıyla 28 Eylül-5 Ekim 2013 tarihlerinde düzenlenen "Ani, Çevresi ve Dönemi" isimli atölye ile kültürel miras alanları ile ilgili çalışmalar yapılmıştır (Anadolu Kültür). Yine Elanchenny ve Maraşlıyan'ın (2012: 18) vurguladığı gibi kelimelerin yetersiz kaldığı noktada, sinemanın hedef kitleye yönelik duyguların aktarımındaki rolü dikkate alınırsa, bir başka önemli girişim Anadolu Kültür aracılığıyla 2007'de temelleri atılan ancak 2009 yılında kurulan "Ermenistan-Türkiye Sinema Platformu" (ETSP)'dur. Bu platformla iki ülke arasında ortak sinema üretimini geliştirme kapsamında işbirliği amaçlanmıştır. Bu çerçevede Türkiye ve Ermenistan'dan sinema yapımcıları 2008'den beri yılda iki kez bir araya gelmek suretiyle, filmler aracılığıyla iki ülke işbirliğinin gelişmesini ve olumsuz algıların ortadan kaldırılmasını hedeflemektedirler ("Ermenistan-

Türkiye Sinema Platformu", Anadolu Kültür). Ayrıca Türkiye'den Ermenistan'a ve Ermenistan'dan Türkiye'ye gelen öğrencilerin ve gazetecilerin katılımıyla 2010-2011 yıllarında genel anlamda karşılıklı kültürel özelliklerin keşfedilmesine dair önemli ziyaretler gerçekleştirilmiştir (Elanchenny ve Maraşlıyan, 2012: 18-22). Yine öğrencilerin katılımıyla 2014-2015 ve 2016-2017 dönemlerinde Türkiye ve Ermenistan arasında sivil toplumun güçlendirilerek, bölgede barış ve istikrar sürecinin tesisini hedefleyen "Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı"nın birinci ve ikincisi gerçekleştirilmiştir. Sekiz ayrı sivil toplum kuruluşunun[79] iştirakiyle yürütülen program çerçevesinde, eğitimden ticarete, politika araştırmalarından kültürel konulara, medyadan gençlik konularına dek çeşitli alanlarda etkinlikler düzenlenmiştir (Anadolu Kültür). 2016 yılında Ani'nin UNESCO Dünya Mirası listesinde yer almasıyla birlikte, yine Anadolu Kültür'ün işbirliğinde, 2017-2019 yılları arasında Ani ile ilgili "Taşın Şiiri Ani: Kültürlerin Kavşağında bir Mimarlık Hazinesi" adı verilen bir sergi projesi düzenlenmiş ve bu proje her iki ülkeden çeşitli arkeolog, mimar, sanat tarihçisi ve fotoğrafçıyı buluşturmuştur (Anadolu Kültür).

İki ülke ilişkilerinin normalleşmesi kapsamında atılan önemli bir adım ise Van Gölü'nde yer alan ve M.S. 915-921 yıllarında inşa edilen Akdamar Adası'ndaki Ermeni kilisesinin restore edilmesidir. 2005-2006 yıllarında toplamda dört trilyon liraya restorasyonu yapılan Akdamar Kilisesi Mart 2007'de anıt müze olarak açılmıştır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2015; Hürriyet, 29 Mart 2007). Bu adım Ermeni yetkililerce yeterli görülmese de normalleşme çabaları kapsamında önemli bir örnek olarak gösterilebilir (ICG, 2009: 30). Yine normalleşme açısından faydalı bir adım olarak 2006 yılında başlatılan ancak sonucu olmayan bir girişim Kars'ta İnsanlık Anıtı yapımı kararıdır. Zira anıt 2011 yılında Erdoğan'ın bölgeyi ziyareti esnasında anıta yönelik söylediği "ucube" sözünün ardından 14 Haziran 2011 tarihinde yıkılmıştır (Aktemur, Milliyet, 14 Haziran 2011).

Bunların dışında Helsinki Yurttaşlar Derneği tarafından 9-18 Ağustos 2005 tarihlerinde Antakya'da düzenlenen yaz okulu iki ülke normalleşmesi kapsamındaki bir diğer

[79] Bu sivil toplum kuruluşları şu şekildedir. Türkiye'den katılanlar: Anadolu Kültür, Hrant Dink Vakfı, Yurttaşlık Derneği ve Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV) ile Ermenistan'dan katılanlar: Avrasya Ortaklık Fonu, Kamu Gazeteciliği Kulübü, Civilitas Vakfı ve Bölgesel Araştırmalar Merkezi idi (https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/182-ermenistan-turkiye-normallesme-sureci-destek-programi-i-ve-ii/, E.T. 03/04/2021).

girişimdir. Türkiye ve Ermenistan'dan toplam yirmi dört üniversite öğrencisinin yer aldığı "Yavaş Yavaş/Gamats Gamats" isimli bu etkinlikte, her iki ülkeden gelen akademisyenler tarafından milliyetçilik, tarih, kimlik gibi çeşitli konularda dersler verilmiş, ayrıca önyargıları kırma ve çatışma çözümü gibi noktalarda atölye ve grup çalışmalarına yer verilmiştir (Helsinki Yurttaşlar Derneği, 2005).

Bu şekilde Türkiye ve Ermenistan'dan akademik çevrelerin çabalarıyla da iki ülke arasındaki toplumsal algıların değiştirilmesi hedeflenmiş, iki ülke arasındaki diyalog kanallarının açılması amacıyla çeşitli kültürel çalışmalar ve akademik değişim programları düzenlenmiştir (Görgülü, 2008: 19). Bu kapsamda 2000 yılında Chicago'da Ermeni ve Türk tarihçiler bir araya gelerek ilk çalıştaylarını yapmışlar, ardından 2005 yılı Eylül'ünde İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" konferansı çeşitli tartışmalara rağmen düzenlenmiştir (ESI, 2009: 7; ICG, 2009: 23). Yine Ekim 2008'de "Tarih ve Kimlik: Diyalog ve Anlayış İçin Köprüler Kurmak" başlıklı bir çalıştay Erivan'da düzenlenmiş, yine otuzu aşkın Türk ve Ermeni sivil toplum kuruluşu Mart 2009'da Erivan'da bir araya gelerek önkoşulsuz normalleşmenin gerekliliğine vurgu yapmışlardır (ICG, 2009: 23). Bunların dışında Hrant Dink Vakfı tarafından 22-23 Kasım 2014 tarihlerinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi desteğiyle "Mühürlü Kapı: Türkiye-Ermenistan Sınırının Geleceği" başlıklı konferansta, Türkiye-Ermenistan sorunu farklı yönlerden ele alınmıştır ("Mühürlü Kapı…", Hrant Dink Vakfı).

Yine bu süreçte Orhan Pamuk, Elif Şafak gibi yazarlar söyledikleri sözler ve yazdıkları romanlarla normalleşme sürecindeki işlevsel aktörlerden olmuşlardır. Ancak tabi bunlar özellikle milliyetçi kesimden şiddetli tepkiler almıştır. Orhan Pamuk'un 2005 yılında söylediği "Türkler, bu topraklarda 30 bin Kürdü ve 1 milyon Ermeni'yi öldürdü" şeklindeki sözleri üzerine hakkında dava açılmış, tazminata mahkûm edilmiştir (Milliyet, 27 Mart 2011). Yine Elif Şafak'ın yazdığı bir kitap üzerine "Türklüğü aşağılamak" gerekçesiyle (TCK madde 301) hakkında dava açılmıştır (Hürriyet, 28 Temmuz 2006). Yine aynı gerekçeyle Ekim 2006'da Hrant Dink hakkında dava açılmış davada altı ay "şartlı tahliyeli" cezaya mahkûm edilmiştir (ESI, 2009: 8). Bunun üzerine AK Parti hükümeti normalleşme önündeki bu tür pürüzleri kaldırabilmek ve ifade özgürlüğünü genişletebilmek için 2008 Nisan'ında madde 301'de değişiklik yapma yoluna gitmiştir (ICG, 2009: 23). Bu şekilde TCK madde 301 (Türklüğü aşağılamayı suç olarak

düzenleyen) kapsamındaki kovuşturmalar önemli ölçüde azaltılmıştır (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 130).

Bunlara ek olarak, Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınırın kapalı olması özellikle sınır bölgelerinde yer alan girişimcileri olumsuz etkilemektedir. Bölgenin gelişmesini engelleyen sınırın kapalılığı sorunu özellikle kuzeydoğu Anadolu bölgesinde yani Kafkasya bölgesine açılan bu noktadaki iş çevreleri açısından ekonomik olarak ciddi olumsuzluk teşkil etmektedir (Görgülü, 2008: 23). Dolayısıyla bu bölgede yer alan yerel yöneticiler ve Kars Sanayici ve İşadamları Derneği (KARSİAD) gibi girişimciler, Türkiye-Ermenistan arasındaki sınırın açılması konusunda siyasi ve bürokratik yetkililer üzerinde de baskı yaratma yoluna gitmişler (Görgülü, 2008: 19) ve bu bağlamda normalleşme sürecine ve güvenlikdışılaştırıcı aktörlere destek sağlayan işlevsel aktörler olarak rol oynamışlardır.

Resmi ve gayri resmî düzeyde gerçekleştirilen tüm bu sivil toplum girişimlerinin başarısı her bir projede aynı olmasa da, bu tür sosyal ve kültürel temelli girişimler, normalleşme adımlarına yönelik kamuoyunun desteğini alma yani hedef kitlenin kabulünü kolaylaştırması noktasında etkili olmuştur. Nitekim Elanchenny ve Maraşlıyan'ın (2012: 15) vurguladığı gibi, protokollerin başarısızlıkla neticelenmesi, hükümetler ve sivil toplum kuruluşlarının ikili ilişkilerin temelinde yer alan bilgi eksiklikleri ve yanlış algılamaların ortadan kaldırılmasını gerekli kılmaktadır.

3.2.7. Türkiye-Ermenistan Güvenlikdışılaştırma Çabalarının İlk ve Son Çıktısı: Protokoller

Gül'ün Eylül 2008'deki Erivan ziyareti sonrasında, 2009 yılı başlarında iki ülke arasındaki normalleşme adımları somut neticeler vermeye başlamıştır. Bu kapsamda 22 Nisan 2009 tarihinde İsviçre'nin arabuluculuğunda Ankara ve Erivan yaptıkları ortak açıklama[80] ile Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunların çözümü için bir çerçeve, "yol

[80] Açıklamada yer verilen cümleler şu şekildedir:
"Türkiye ve Ermenistan, İsviçre'nin arabuluculuğunda, ikili ilişkilerini normalleştirmek; iyi komşuluk ve karşılıklı saygı çerçevesinde geliştirmek ve bu suretle tüm bölgede barış, güvenlik ve istikrarı ileri götürmek amacıyla yoğun çaba göstermektedirler.
İki taraf, bu süreçte somut ilerleme ve karşılıklı anlayış sağlamış ve ikili ilişkilerinin her iki tarafı da tatmin edecek şekilde normalizasyonu için kapsamlı bir çerçeve üzerinde mutabık kalmışlardır. Bu çerçevede, bir yol haritası belirlenmiştir.
Üzerinde mutabık kalınan bu zemin, devam eden bu süreç için olumlu bir perspektif sağlamaktadır." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 22 Nisan 2009).

haritası" üzerinde anlaştıklarını ifade etmişlerdir. Çatışma çözümü diplomasisinde önemli yer tutan ve "uyuşmazlığa son vermek üzere anlaşmalar imzalamak veya kısmen kolay konularda anlaşmaya varmak" ve "işbirliği yapmak konusundaki görüşlerin ifade edilmesi" şeklinde detaylandırılan "anlaşmalar" ve "taahhütler" mekanizmaları (Beriker, 2009: 11-13) kapsamında, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi amacıyla belirlenen bu yol haritası somut bir gelişme olarak süreçteki önemli bir örnektir. Yol haritasının belirlenmesinin ardından, 31 Ağustos'ta Türkiye ve Ermenistan arasında protokoller parafe edilmiş, bununla ilgili T.C. Dışişleri Bakanlığından yapılan açıklama şu şekildedir:

> "Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti, İsviçre'nin arabuluculuğu ile sürdürdükleri çabalar bağlamında parafladıkları 'Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü' ile 'İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü'ne dair iç siyasi istişarelerini başlatma hususunda mutabakata varmışlardır.
>
> Bu iki Protokol, ikili ilişkilerin makul bir zaman diliminde normalizasyonu için bir çerçeve sunmaktadır. Siyasi istişareler altı hafta içinde tamamlanacak, bunu müteakiben iki Protokol imzalanacak ve her iki Parlamentonun onayına sunulacaktır. Her iki taraf anayasal ve yasal prosedürlerine uygun biçimde onay işleminin zamanlıca ilerlemesi için çaba gösterecektir.
>
> İkili ilişkilerin normalizasyonu bölgedeki barışa ve istikrara katkı sağlayacaktır. Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti İsviçre'nin desteğiyle ortak gayretlerini sürdürme konusunda kararlıdırlar." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 31 Ağustos 2009).

Davutoğlu protokollerin imzalanması ile Ermenistan tarafının hem iki ülke arasındaki sınırı çizen 1921 Kars Antlaşması'nı hem de daha sonra imzalanan Lozan Antlaşması'nı "tahkim" ettiğini vurgulamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 11 Ekim 2009). Dolayısıyla Davutoğlu'nun bu ifadeleri, protokollerin Sevr sendromunun işlevsizliği üzerinden bir normalleştirme girişimi olarak okunabilir. Başlangıçta ABD ve Fransa gibi Batılı ülkelerden Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme adımlarına dair olumlu açıklamalar gelmiştir. Şöyle ki normalleşme açıklamasını ABD Dışişleri Bakanlığı memnuniyetle karşılamış, bu sürecin önkoşullar olmadan ve makul olan süre zarfında tamamlanmasını umduklarını dile getirmiştir (BBC News Türkçe, 31 Ağustos 2009).

Sarkozy ise bu normalleşme adımlarının bölgesel istikrarı arttıracak tarihi bir olay olacağını ifade etmiştir (BBC News Türkçe, 31 Ağustos 2009).

İsviçre Dışişleri Bakanlığının arabuluculuğunda Türkiye-Ermenistan arasındaki normalleşme çabaları kapsamında diplomatik anlamda normalleşme sürecinin 3 aşamadan oluşması öngörülüyordu. Buna göre ilk etapta her iki taraf da kendi ülkesinde 6 hafta boyunca siyasi danışmalar yapacaktı. Akabinde, diplomatik ilişkilerin kurulmasını ve ikili ilişkilerin geliştirilmesini düzenleyen 2 adet protokol imzalanacaktı. Son olarak da bu protokoller her iki ülkenin kendi ulusal parlamentolarında onaylanacaktı (BBC News Türkçe, 31 Ağustos 2009). Nihayetinde Türkiye ve Ermenistan 10 Ekim 2009 tarihinde "Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol" ile "Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol"ü[81] imzalamışlardır ("Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında…", T.C. Dışişleri Bakanlığı). Bunlarla birlikte "Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol"ün nasıl uygulanacağına dair belirledikleri bir zaman çizelgesi üzerinde uzlaşmışlardır ("Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında…", T.C. Dışişleri Bakanlığı).

Protokollerde yer alan hususlara baktığımızda, özellikle Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol'ün üçüncü paragrafında yer verilen "ikili ve uluslararası ilişkilerinde, eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacakları ve bu ilkelere saygı gösterilmesini sağlayacakları" şeklindeki ibare ve beşinci paragraftaki "İki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığı" şeklindeki ibare ("Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında…", T.C. Dışişleri Bakanlığı) Türkiye açısından referans nesnelerine yönelik olarak algıladığı tehditler bağlamında önemli olmuştur. Zira bu ibareler normalleşme için Türkiye'nin temel güvenlik kaygılarına dair önemli bir eşiğin aşılması anlamına gelmekteydi. Ayrıca bu beşinci paragrafla, Ermenistan'ın deklare etmekten kaçındığı 1921 Kars Antlaşması'na yönelik bir gönderme yapılıyordu (Aydın, 2013: 501). Yine protokolün altıncı maddesinde iki ülke arasındaki sınırın

[81] Her iki protokolle ilgili detaylar için bkz. http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf, E.T. 22/11/2020.

açılması hususu düzenlenmekteydi (“Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında…”, T.C. Dışişleri Bakanlığı). Bu ibare ise özellikle Ermenistan açısından önem arz etmekteydi. Yedinci maddede “İyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhüt” yer almaktaydı (“Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında…”, T.C. Dışişleri Bakanlığı). Bunun Türkiye açısından önemi ise, Ermenistan tarafından yöneltilen “soykırım” iddiaları konusunda Ermenistan’ın bu iddialarının uluslararası alanda tanınmasına yönelik çabalarına son vermesi anlamına gelmekteydi (Aydın, 2013: 501). Sekizinci maddede düzenlenen “Hangi nedenle olursa olsun terörizmin tüm biçimlerini, şiddeti ve aşırıcılığı kınayarak, bu tür eylemlerin teşvikinden veya müsamaha görmesinden kaçınılacağını ve bunlara karşı mücadelede işbirliğine gidileceği” hususları ise (“Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında…”, T.C. Dışişleri Bakanlığı) özellikle PKK’nın Ermenistan tarafından desteklendiğini düşünen Türkiye açısından ayrıca önem taşıyordu (Aydın, 2013: 501). Şöyle ki Türkiye bununla birlikte, referans nesnelerine yönelik bir tehdidi daha bertaraf edebilmiş olacaktı. Dolayısıyla onuncu maddede bahsedildiği üzere, Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokolün yürürlüğe girmesi ile birlikte, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve diplomatik temsilciliklerin açılması da gerçekleşmiş olacaktı (“Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında…”, T.C. Dışişleri Bakanlığı).

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolde yer verildiği üzere, “Protokolün yürürlüğe girmesinden itibaren 2 ay içerisinde ortak sınırın açılması” ve “her iki ülkenin Dışişleri Bakanlıkları arasında düzenli siyasi istişare gerçekleştirilmesi” hususlarında taraflar taahhütte bulunuyordu. Yine bu protokolde yer verilen hususların uygulanmasına yönelik şöyle bir zaman çizelgesine yer verilmiştir (“Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında…”, T.C. Dışişleri Bakanlığı). Bunlardan tarih komisyonu tarafların farklı beklentilerinin bulunmasından ötürü en çok tartışılan komisyon olmuştur. Şöyle ki komisyonun yapacağı çalışmaları Türk tarafı “1915 olaylarının siyasi bir mesele olmaktan çıkartılarak tarihçilerce ele alınmasını sağlayacak bir mekanizma olarak” görürken; Ermeni tarafının komisyondan beklentisi “1915 olaylarının doğasını değil, Anadolu’daki Ermeni tarihinin izlerini araştıracak bir yapılanma” olacağı yönündeydi (Çelikpala, 2010: 117).

Tablo 10: Türkiye-Ermenistan Protokolleri Zaman Çizelgesi

Atılacak adımlar	**Zamanlama**
1. Ortak sınırın açılması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında ilişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 2 aylık bir süre içinde
2. İki Dışişleri Bakanının başkanlığında, hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarını hazırlamak üzere bir çalışma grubunun oluşturulması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında ilişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesini izleyen günden 2 ay sonra
3. Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarının Bakanlar düzeyinde onaylanması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında ilişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 3 aylık bir süre içinde
4. Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısının düzenlenmesi	Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarının Bakanlar düzeyinde onaylanmasından hemen sonra
5. Aşağıdaki alt komisyonların çalışmaya başlamaları: -siyasi istişare alt komisyonu; -ulaştırma, iletişim ve enerji altyapı ve şebekeleri alt komisyonu; -hukuki konulara ilişkin alt komisyon; -bilim ve eğitim alt komisyonu; -ticaret, turizm ve ekonomik işbirliği alt komisyonu; -çevre sorunlarına ilişkin alt komisyon ve -iki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelenmesini de içerecek şekilde bir diyaloğun uygulamaya konulması için ve diğer uluslararası uzmanların da yer alacakları tarihsel boyuta ilişkin alt komisyon.	Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısından en geç 1 ay sonra

Kaynak: ("Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında…", T.C. Dışişleri Bakanlığı).

Dolayısıyla iki ülke arasında geçmişteki olayları araştıracak bir tarih komisyonunun kurulması ve arşivlerin karşılıklı olarak açılması yönünde Ankara'nın ısrarla dile getirdiği öneri Ermenistan nezdinde karşılık bulamamıştır. Bu durumu Erdoğan (2017: 168) daha önceki bir beyanatında "amaç gerçeği bulmak değil, oluşturulan algı

üzerinden Türkiye'ye saldırmak… Hiç kimse kusura bakmasın, bizim bu konuda kimseye veremeyecek bir hesabımız yoktur…" sözleriyle eleştirmiştir. Bu sözlerin de ortaya koyduğu üzere, hem Türkiye hem de Ermenistan cephesinde normalleşme önündeki potansiyel tehditler ve netleştirilmemiş konular mevcuttu. Dolayısıyla tarih komisyonu önerisi konusuna tarafların çok farklı açılardan bakıyor oluşu, bu meselenin de sorun tanımla(ya)mamanın önemli bir maddesi olarak ortada durduğunu göstermektedir.

Sorunu tanımlama aşamasında, sorunun temelindeki ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel dinamikler incelenmektedir (Bağcı, 2013: 8). Çatışma çözümlerinin ilk evresi olan sorunun tanımlanması ya da adlandırılması aşaması uygulanamamıştır. Tarihçiler Komisyonu konusunda tarafların farklı beklentilerinin olması bunun açık göstergelerinden bir diğeridir. Türkiye'nin de Ermenistan'ın da bu komisyona yükledikleri anlamın farklı oluşu yani ortak bir sorun tanımlarının olmayışı, sürecin ilerleyişini baştan sakatlamıştır. Dolayısıyla sağlıklı ve istikrarlı bir çatışma çözümü diplomasisi ve normalleşme süreci için bu ilk aşamanın titizlikle uygulanması gerekmektedir. Bu çerçevede bakıldığında, protokollerin İsviçre'deki imza töreninde tarafların yapacakları konuşmaların içeriği noktasında sorun yaşanmıştır. Nalbandyan, Davutoğlu'nun konuşma metninde yer alan "Kafkasya'da barış, Kafkasya'da istikrar" ifadelerine ve Dağlık Karabağ meselesine gönderme yapıldığı algısına yol açabilecek bir açıklamaya karşı çıkarken; Davutoğlu ise Nalbandyan'ın konuşma metninde yer alan "ön koşulsuz" ifadesine itiraz etmiştir (Özalp, Milliyet, 11 Ekim 2009). Meydana gelen bu kriz sebebiyle protokoller 3 saat 15 dakikalık bir gecikme sonrasında, Zürih Üniversitesi'nde ev sahibi ve arabulucu ülke olan İsviçre dışında, ABD, Rusya, Fransa, Avrupa Konseyi'nin başkanlığını yürüten Slovenya dışişleri bakanları ile AB Ortak Dış Politika ve Güvenlik Yüksek Temsilcisinin katılımıyla imzalanmıştır (Cumhuriyet, 9 Ekim 2009). Protokollerin imza törenindeki kriz ve tarafların konuşma metinlerindeki ifadelere yönelik itirazları dikkate alındığında, normalleşme sürecine yönelik atılan adımların daha en başından uyumsuz olduğu açıktı. Şöyle ki her iki tarafın da beklentileri ve bu anlamda soruna bakışları farklıydı. Ortak bir sorun tanımlamaları yoktu ve bu koşul çatışma çözümlerinin olmazsa olmazı, ilk evresidir. Davutoğlu imza töreninde yaşanan krizle ilgili olarak 11 Ekim'de verdiği mülakatta şu açıklamaları yapmıştır:

> "Dünkü prosedürel kriz nedir diye sorduğunuzda; Türkiye'nin yine bizim bir ilkeli tutumumuz oldu. Bu tür konularda ya yapılacak açıklamalar her iki taraf için de serbesttir ve herkes her şeyi söyleyebilir ve tek taraflı açıklamalar olarak bunlar görünür, kimse kimsenin metnini öyle veya böyle değerlendirmez… Bizim anlayışımız oraya giderken, herkesin kendi tek taraflı açıklamalarını yapacağı doğrultusundaydı, ona göre de hazırlıklar yapılmıştı ama herkesin de bu metinleri İsviçre'ye vereceği veya dikkatli bir dil kullanılacağı konusunda da bir centilmenlik anlaşması diyelim vardı. Orada her iki tarafın da hassas olduğu, ben karşı tarafı da anlıyorum ama bizim de onların da hassas olduğu konular var." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 11 Ekim 2009).

Yine bu konuşmada Davutoğlu'nun "…bizim de onların da hassas olduğu konular var" söylemi çok açık tarafların farklı beklentileri olduğuna işaret etmekteydi. İmza gününde yaşanan bu kriz, taraflar arasındaki normalleşme adımlarının en somut ve olumlu çıktısı olan protokolleri anlamsız kılan en önemli gelişmeydi. Nitekim protokollerin imzasına dek sorun tanımlamanın yapılmadan sürecin yürütülmesi dikkate alınırsa, ilerleyen kısımlarda bahsedeceğimiz gibi, ikili ilişkilerde normalleşme yönündeki adımlar buradan daha ileriye gidememiştir.

Protokollerin imzalanmasının hemen akabinde 11 Ekim 2009'da protokollerin onay süreciyle ilgili olarak Davutoğlu'nun bahsettiği bir husus oldukça önemlidir. Davutoğlu protokollerin onaylanması için uygun politik ve psikolojik bir sürecin oluşması gerektiğini ifade etmiş, bunun için ise Azerbaycan'ın da Türkiye-Ermenistan arasındaki barış sürecine dâhil edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bunun gerçekleşmesinin yolunun ise "normalleşmeyle bu meşruiyeti olmayan işgalin kalkması arasında bir paralellik kurmakta haklıyız" sözleriyle, Karabağ sorununda Azerbaycan lehine çözümün sağlanmasından geçtiğini ifade etmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 11 Ekim 2009). Bu konuşmanın önemi ise, protokollerin imzalanmasının ertesi gününde Karabağ sorunu ve Azerbaycan faktörlerinin Türkiye-Ermenistan normalleşmesinde oldukça etkili olabileceğini göstermiş olmasıdır. Yani protokollerin onay süreci bir nevi Azerbaycan'ın ipoteğindeydi. Bu anlamda Azerbaycan yönetimi ve kamuoyu Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılması sürecinin en önemli ve zorlu hedef kitlelerindendi.

Zürih'teki imza töreninin üzerinden dört ay geçmişken, imzalanan her iki protokol de ciddi olarak bozulmuş, hatta iki ülke ilişkileri bu diplomatik çabaların başlangıcından

daha kötü olabilecek bir seviyeye gelmiştir (İdiz, 2010: 12). Azerbaycan'ın Türkiye üzerindeki önemli oranda baskısı dikkate alındığında ve büyük ölçüde Türk tarafının Dağlık Karabağ meselesi bağlamında Bakü'ye verdiği güvenceler sebebiyle protokoller Türk tarafınca onaylanmamıştır. Yürütülen halkla ilişkiler, medya ve lobi faaliyetleri ile de Türkiye'nin Azerbaycan ile olan kültürel bağları ile siyasi ve güvenlik bağlamında taahhütleri vurgulanmıştır (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 132). Ermenistan tarafında ise, diasporanın da dâhil olduğu radikaller, milliyetçiler, protokolleri kınamış, soykırımın tanınmadığı herhangi bir antlaşmanın kapitülasyon/ayrıcalık olacağını açıklamışlardır. Nitekim Türkiye-Ermenistan normalleşme çabaları Dağlık Karabağ meselesi bağlamında çıkmaza girmiş, protokoller dondurulmuştur (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 132). Özetle Tınç'ın (Hürriyet, 24 Nisan 2009) söylediği gibi "yol haritası her şey demek değil. Esas olan siyasi liderlik" idi.

Bakıldığında, diyalog ve sorun çözümü müzakereleri, diplomatik ziyaretler, karşılıklı ya da tek taraflı yapılan jestler ya da verilen tavizler, arabulucu tarafın kolaylaştırıcı etkisi, anlaşmalar, taahhütler gibi birçok çatışma çözümü mekanizmasının bu süreçte uygulandığı görülmektedir. Taraflar karşılıklı ilişkileri istikrarlı barış-pozitif barış-güvenlikdışılaştırma yönünde ilerletecek ya da barış yapım (peacemaking) aşamasından barış inşası (peacebuilding) aşamasına taşıyacak adımları ön plana çıkarmış olsalar da çatışma çözümü diplomasisinin en önemli mekanizması olan "sorun tanımlama" eksik olduğu için süreç sağlıklı şekilde ilerleyememiştir. Nitekim bu tür mevcut sorunların üzerinde uzlaşmak ve ortak bir adlandırmada bulunmak yerine hasır altı edilip pragmatik hedefler çerçevesinde normalleşmenin zorlanması, istikrarlı bir normalleşme sürecini getirmemektedir. Çalışmanın temel vurgusu olan bu nokta, güvenlikdışılaştırma ve normalleşme adımlarının istikrarını sağlayabilecek unsurdur. Zira çatışma çözümü diplomasisinin ve güvenlikdışılaştırıcı söylemlerin istenilen doğrultuda ilerlemesi, tarafların en başından sorunlarını tanımlamalarına ve bunları çözme noktasında irade göstermelerine bağlıdır. Özetle, çatışma çözümü diplomasisi mekanizmalarının uygulanması ve güvenlikdışılaştırma çabalarının ya da adımlarının neticesi ortaya koyulan söz-edimleri, normalleşme çerçevesinde protokoller gibi somut bir çıktının elde edilmesini sağlamıştır. Ancak bu çabalar sürecin istikrarını sağlamaya yetmemiş, tarafların süreçten farklı beklentilerinin bulunması süreci çıkmaza sokmuştur.

3.3. Son Sözler

Her iki vaka açısından bu bölümde ele alınan gelişmeleri genel itibariyle değerlendirecek olursak, süreç genel hatlarıyla aşağıdaki tablo ile özetlenebilir:

Tablo 11: Güvenlikdışılaştırma-Çatışma Çözümü Analitik Çerçeve: Kuzey Irak/IKBY ve Ermenistan (2005-2009)

2005-2009 Dönemi	Kuzey Irak/IKBY	Ermenistan
Tehdit-Güven Algısı	Güvenliksizlik-Güvenlik-Normalleşme Yapısal barış inşası adımları mevcut Güvenlikdışılaştırma çabaları (2007-2008 sürecinde yüksek yoğunluklu güvenlikleştirme, sonrasında ise düşük yoğunluklu güvenlikleştirme)	Güvenliksizlik-Güvenlik-Normalleşme Yapısal barış inşası adımları mevcut Güvenlikdışılaştırma çabaları (düşük yoğunluklu güvenlikleştirme)
Çatışma Çözümü Evresi	Çatışma çözümü/Barış yapma ve çatışmayı dönüştürme/Barış inşası çabaları	Çatışma çözümü/Barış yapma ve çatışmayı dönüştürme/Barış inşası çabaları
Kriz Yoğunluğu	Şiddet içermeyen kriz Şiddetli kriz (2007-2008) Anlaşmazlık	Şiddet içermeyen kriz Anlaşmazlık
Barış Seviyesi	İstikrarsız ve kırılgan barış Soğuk/şartlı barış	Soğuk/şartlı barış
Referans Nesneler	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, bağımsız Kürt devleti, PKK, BOP vb. projeler)	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, Büyük Ermenistan projesi, "soykırım" iddiaları ve diasporanın faaliyetleri, Dağlık Karabağ, PKK, ASALA)
Güvenlikdışılaştırıcı Aktörler	Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Ahmet Davutoğlu (AK Parti Hükümeti), Dışişleri Bakanlığı ve MİT	Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Ahmet Davutoğlu (AK Parti Hükümeti), Dışişleri Bakanlığı ve MİT
İşlevsel Aktörler	Medya, sivil toplum kuruluşları, Akiller Heyeti, DTP, Abdullah Öcalan	Medya, sivil toplum kuruluşları, Akademisyenler, CHP (kısmi) ve HDP
Hedef Kitle	TSK (Büyükanıt, Başbuğ), Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Kamuoyu, CHP-MHP	Kamuoyu, Azerbaycan yönetimi ve kamuoyu, TSK, CHP-MHP
Gelişmeler	2005 Irak Anayasasının kabulü, Irak'ta Kürt grupların 2005 seçimleri sonucu güçlenmesi, Erdoğan'ın 2005 Diyarbakır konuşması, 2005-2007 Ankara-Erbil gizli görüşmeler süreci, AB üyelik sürecinin kolaylaştırıcı rolü,	2005 Erdoğan-Koçaryan mektup teatisi, Ankara-Erivan arası gizli görüşmeler, Güçlenen AK Parti iktidarı ve sivilleşme süreci, AB üyelik sürecinin kolaylaştırıcı rolü, Dink cinayeti ve çift yönlü etkisi,

	27 Nisan muhtırası ve 367 Krizi, 2007'de Gül'ün Cumhurbaşkanı oluşu, 2007 seçimlerinden güçlü çıkan AK Parti ve yeni dış politika vizyonu, 2007-2008 TSK'nın sınır ötesi operasyonları, Ankara-Erbil ilişkilerinin gerginleşmesi, 2008 MGK toplantısı ve sivil siyasetin güç kazanması, IKBY'li yetkililerle görüşme yolunun açılması, Ankara-Erbil arası artan diplomatik temaslar, barış, uzlaşı, işbirliği vurguları	2008 Rusya-Gürcistan Savaşının kolaylaştırıcı rolü, "Futbol Diplomasisi" süreci, Sivil tolum kuruluşlarının işlevsel rolü

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

2005-2009 yılları arasında Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinde karşılıklı attıkları normalleşme adımları, aktörlerin rolleri ve hedef kitlenin tepkisine odaklanılan bu bölümde, hedef kitlenin henüz buna hazır olmadığının açık bir göstergesi olarak, Türkiye'nin hem IKBY hem de Ermenistan ile normalleşme adımlarını gizlilik içerisinde başlattığı görülmüştür. Özellikle, 2005-2007 arası gizli olarak yürütülen görüşmelerin açıklanmasıyla birlikte, aktörler arasında ve hedef kitle nezdinde kimi çatışmalar ve karşı duruşlar gözlenmiştir. Irak Savaşı sonrası özellikle 2005 Anayasası ile Irak'ta Kürt grupların güçlerini pekiştirmesinin Ankara'yı bölgeye yönelik politikalarında değişikliğe götürdüğü ve bu çerçevede, normalleşme ve güvenlikdışılaştırma adımlarında TSK'nın sert duruşuna rağmen, AK Parti hükümetinin özellikle 2008 MGK toplantısı sonrasında çeşitli kolaylaştırıcı faktörlerin de yadımıyla, temel aktör olarak öne çıktığı ve sürecin yönetimini ele aldığı görülmüştür. Ermenistan ile ilişkiler kapsamında da paralel gelişmeler yaşanmış, hükümetin Ermenistan ile ilişkilerin geliştirilmesini de bu süreçte stratejik bir hamle olarak düşünmesi üzerine, hükümetin Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılması adımlarında temel aktör olarak öne çıktığı görülmüştür. Erdoğan-Koçaryan mektup teatisi ile başlayan ve gizli görüşmelerle devam eden süreçte yine kolaylaştırıcı faktörlerin etkisi gözlenmiştir. "Futbol Diplomasisi" adı verilen ve protokollerin imzası ile zirveye ulaşan süreçte, IKBY ile ilişkilerden farklı olarak, Ermenistan ile yürütülen normalleşme adımlarına işlevsel aktör olarak çeşitli sivil toplum kuruluşları tarafından destek sağlanması dikkat çekmiştir.

Çalışmada kullanılan analitik çerçeve (bkz. Şekil 7) kapsamında incelediğimizde, bu dönemde genel olarak, Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan'a dair ilişkilerinde

güvenliksizlik-güvenlik-normalleşme spektrumunda yaşanan gelgitlerin olduğu bir süreç söz konusudur. 2005 öncesinde var olan istikrarsız barış halinin 2005-2009 döneminde soğuk ya da şartlı barış evresine ilerlediği gözlenmektedir. IKBY ile 2007-2008'deki askeri operasyonlar ile gerilen ilişkiler şiddetli krize evrilmiş ancak Ermenistan ile normalleşme adımları devam etmiş, süreç şiddet içermeyen kriz ve anlaşmazlık boyutunda ilerleme göstermiştir. Askeri operasyonlar sonrası IKBY ve Ermenistan ile artan diplomasi trafiği üzerine, güvenlikdışılaştırmaya yönelik çabalar artmış, güvenlik-nomalleşme evreleri söz konusu olmuştur. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde 2005-2009 yılları arası süreçte tehdit-güven algısı bağlamında, güvenliksizlikten normalleşme evresine doğru gelişmeler gözlenmektedir. Bu durumun özellikle 2008-2009 yıllarında atılan somut adımlar sebebiyle daha görünür olduğu açıktır. Dolayısıyla 1990'ların başlarında şiddetli krizin eşiğine gelen taraflar, çeşitli çatışma çözümü mekanizmalarının devreye sokulduğu normalleşme adımlarının atılması ve bunlara eşlik eden güvenlikdışılaştırıcı dilin kullanılmasıyla ikili ilişkiler bağlamında olumlu bir ilerleme kaydetmişlerdir. Buradan hareketle bir sonraki bölüm, 2010-2014 yılları arasında Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerindeki normalleşme adımlarının sonucu ve istikrarı konusunu bağlamın ve hedef kitlenin de etkisini dikkate alarak incelemektedir.

BÖLÜM 4: IKBY VE ERMENİSTAN İLE İLİŞKİLERDE GÜVENLİKDIŞILAŞTIRMA VE ÇATIŞMA ÇÖZÜMÜ ADIMLARININ İSTİKRARI: SORUN TANIMLA(YA)MAMA 2010-2014

Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinde attığı normalleşme adımları şüphesiz referans nesneleri ve bunlara dair ortaya koyulan söylemlerden bağımsız değildir. Bu noktada dikkat çekici husus, referans nesnelerine dair tüm kaygıların varlığını koruduğu bir dönemde Türkiye'nin hem IKBY hem de Ermenistan ile bu tür güvenlikdışılaştırıcı girişimlerde bulunmasıdır. Dolayısıyla çalışmanın teorik kısmında da vurguladığımız üzere Balzacq'ın (2005: 171) ileri sürdüğü gibi, güvenlikleştirme siyaseti ya da tam tersi olarak güvenlikdışılaştırma hedefinin sadece söz-edimleri perspektifinden ele alınması analizin yetersiz kalması sonucunu doğuracaktır. Dolayısıyla tezin bu bölümünde, Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinde attığı normalleşme adımlarını teşvik eden, hızlandıran veya tam tersine sürece olumsuz etki eden ve güvenlik dilini besleyen birtakım bağlamsal gelişmelere de yer verilmektedir. Tarihsel arka plan ve güvenlikleştirme yaklaşımının analiz birimleri kapsamında baktığımızda, özelikle 2008 yılından itibaren Türkiye IKBY ile ilişkilerinde güvenlikdışılaştırmanın kapısını aralayan bir evreye ulaşmış, Ermenistan ile ilişkilerinde ise 2009 yılında protokollerin imzalanması ile ilişkiler zirveye ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren konuşmaya yetkili öznelerin yani güvenlikdışılaştırıcı aktörlerin temel kaygısı güvenlik dilini ilişkilerin odağından çıkartmak ve ilişkileri normal siyaset alanına sokmak yönünde olmuştur. Dolayısıyla bu süreçte, Türk karar alıcılar açısından önemli olan husus, referans nesnelerinin tehdit altında olduğu vurgusundan ziyade, işbirliği imkânları ve ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında şekillenmeye başlamıştır. Çatışma çözümü araçları da bu süreçte söz-edimlerinin yanında önemli unsurlar olarak yer almıştır. Dolayısıyla bu bölümde bağlamın etkisini de dikkate almak suretiyle, atılan adımların istikrarı ve hedef kitle açısından kabul edilebilirliği üzerinde durulmaktadır.

4.1. Türkiye-IKBY Normalleşme Adımlarını Hazırlayan Koşullar: Bağlam ve Sorun Tanımla(ya)mama

4.1.1. Kolaylaştırıcı Faktör Olarak PKK Tehdidine Karşı Demokratik Açılım Süreci

Demokratik açılım, Küçükyılmaz'a (2019: 2927-28) göre, 1980'lerden itibaren Türkiye'nin büyük bedeller ödediği terör eylemleri ve bununla paralel olarak ortaya çıkan Kürt meselesinde "ilk kez açık biçimde elini taşın altına koyması"nı ifade etmektedir. Nitekim Şubat 1999'da terör örgütü PKK'nın lideri Öcalan'ın yakalanışı sonrasında PKK, Türkiye'deki silahlı eylemlerini durdurmuş ve terör örgütü üyesi silahlı gruplarını minimum düzeye indirmiştir. PKK liderinin yakalanışı Türkiye'de güvenlikdışılaşma sürecine geçişte kolaylaştırıcı gelişmelerden olmuştur (Aras ve Polat, 2008: 499). Ancak ABD'nin 2003 müdahalesi öncesinde Türkiye ile yapmış olduğu müzakerelerin boşa çıkması üzerine Kürtlerin tek müttefiki olarak kalması ve Türkiye'nin Irak içerisine müdahale edememesi sebebiyle, PKK yeni silahlar elde ederek uyguladığı ateşkesi bozmuş ve silahlı eylemlerine başlamıştır. Kuzey Irak'ta bulunan liderlerin öncelikli olarak Irak'ın kuzeyinde kurulacak bir Kürt devletini öncelemesi, PKK'nın ve Öcalan'ın liderlik algısı ya da Kürtler üzerindeki etkisini kırmıştır. PKK bundan dolayı hem Kuzey Irak'ta ve Türkiye'de siyasi etkisini arttırmak hem de kamuoyu üzerinde baskı oluşturmak amacıyla eylemlerine başlamıştır. Bu durum Öcalan ile Kandil'deki örgüt yöneticileri arasında liderlik mücadelesine sebep olmuştur. Bu süreçte Türkiye-IKBY ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılması amacıyla, AK Parti'nin PKK'nın direnişini sona erdirme çabaları ve bunu yaparken de askeri değil siyasi araçlar tercih etmesi önemli olmuştur (Kayhan Pusane, 2017: 20). Bu konuda örneğin Ağustos 2009'da Davutoğlu'nun Bağdat'ı ziyareti esnasında Hoşyar Zebari'nin "PKK'nın sebep olduğu gerginlikten sonra iyi ilişkiler kurduk" (Yeni Şafak, 12 Ağustos 2009) şeklindeki ifadesi, PKK şiddetinin ve bundan zarar gören tarafların ilişkilerinin farklı boyuta evrilmesinde bunu kolaylaştırıcı bir faktör olarak gördükleri şeklinde okunabilir.

Bu süreçte ülkede sivilleşme sürecinin artmasıyla birlikte ve AB üyelik sürecinin önemli bir katalizör olmasından ötürü, 2000'lerin sonlarına doğru AK Parti hükümeti ülke içerisindeki demokratikleşme faaliyetlerine "Demokratik Açılım" adı altında Kürt sorununu da kapsayan bir süreci başlatarak devam etmiştir (Akdoğan, 2010: 11). 2009

Mart ayında dönemin Cumhurbaşkanı olan Abdullah Gül'ün "Kürt sorununda iyi şeyler olacak" (Hürriyet, 10 Mart 2009) sözüyle başlayan Demokratik Açılım politikası 2011 yılına gelindiğinde başarısız olsa da, AK Parti hükümeti 2013'ün başlarından itibaren, cezaevindeki PKK lideri Öcalan ile MİT yetkililerinin arasında görüşmelerin yer aldığı çözüm sürecini başlatmıştır (Kayhan Pusane, 2017: 21). Ayrıca bu süreçte daha sonra adı Halkların Demokratik Partisi (HDP) olan Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) milletvekillerine de terör örgütü lideri Öcalan ile cezaevinde görüşme fırsatı tanınmıştır (Kayhan Pusane, 2017: 21). Yine AK Parti'nin Kürt sorununa çözüm sağlayabilmek amacıyla devreye soktuğu Demokratik Açılım süreciyle birlikte, IKBY ve Türkiye'nin birbirlerine karşı yaklaşımı değişmiştir. Birand'ın (Hürriyet, 31 Ekim 2009) ifade ettiği gibi, düne kadar muhatap bile kabul edilmeyen Kürt yönetimi, bugün el sıkışılan ve sembolik bile olsa resmen tanınan bir bölge haline gelmiştir. Dolayısıyla bu dönem Türkiye ve IKBY arasında şiddet söylemlerinin yerini işbirliği ve dostluk söylemlerinin aldığı bir sürece bırakmıştır. Bu yönüyle Demokratik Açılım süreci IKBY ile ilişkilerin normalleştirilmesi çabalarının kolaylaştırıcı koşullarından olmuştur.

Açılım sürecinin oldukça ses getiren olaylarından birisi şüphesiz 19 Ekim 2009'da "eve dönüş" sürecinin ilk adımı olarak, Kandil ve Mahmur Kampı'ndan toplam 34 PKK'lı teröristin Habur'dan girerek teslim olmasıdır. Teslim olanlarla ilgili sınır kapısında kurulan mahkemenin yargılaması sonucu hepsi serbest kalmıştır. Ardından DTP'ye ait araçla Silopi'ye hareket etmişlerdir (Sabah, 20 Ekim 2009). Büyük bir kalabalık tarafından karşılanan 34 teröristin bir kısmının örgüt kıyafetleriyle gelmesi, Türkiye'de iç siyasette hükümet ve muhalefet arasında karşılıklı suçlamalar ve gerginliğe yol açmıştır (Bozarslan, VOA, 9 Ağustos 2015). Dönemin İçişleri Bakanı Beşir Atalay basın açıklamasında Habur gelişmesi için "hepimizin ortak başarısıdır" sözlerini dile getirmiş ve bu konuda basından önemli destek gördüklerini ifade etmiştir (NTV, 20 Ekim 2009). Habur olaylarının neticesinden bağımsız olarak ifade etmek gerekirse, Atalay'ın bu ifadeleri açıkça güvenlikdışılaştırıcı aktörü destekleme noktasında medyanın önemli bir işlevsel aktör olduğunu ortaya koymaktadır. Hükümetin güvenlikdışılaştırıcı aktör olarak attığı adımlara karşı muhalefet kanadı özellikle MHP ve CHP'den ciddi eleştiriler gelmiştir. TBMM grup toplantısında yaptığı konuşmasında Bahçeli'nin (16 Şubat 2010) "üniformalı teröristlerin zafer çığlıkları ile ve omuzlar üstünde karşılandığı" sözleriyle eleştirdiği Habur olayları ve genel olarak çözüm sürecine dair hükümete yönelttiği "eli

kanlı PKK ile yaptıkları pazarlıklar ortaya dökülmüş, senelerdir Kandil bölgesine tezkereye rağmen neden harekât yapılmadığı daha iyi anlaşılmış, yıkım projesinin perde gerisindeki küresel aktörler belirginleşmiş, İmralı Canisi ile AKP hükümetinin proje ve eylem ittifakı açığa çıkmıştır." şeklindeki ifadeleri henüz Türkiye'de bir kısım hedef kitlenin güvenlikdışılaştırma yönünde ikna olmadığının açık göstergesiydi. Yine "Peşmerge ile arkadaş, PKK ile de yoldaş; Ermeniyle, Rumla sırdaş olunduğuna göre bin yıl boyunca oluşan bütün tehdit ve tehlikeler ortadan kalkmış demektir" sözleriyle Bahçeli (16 Şubat 2010) geçmişle olan hesaplaşmaların bitmemesine rağmen bu tür normalleşme teşebbüslerinde bulunulmasını eleştirmiştir. Bunun dışında Habur olayı konusunda Baykal "PKK bayraklarıyla sınırda binlerce insan, güvenlik güçlerinin gözlerine baka baka, o bayraklarla gösteriler yapıyorlar. Bunların hepsini içinize sindiriyorsunuz, ama kardeş Azerbaycan'ın bayrağını Bursa'da bir maçta bulundurmasını yasaklama gereği duyuyorsunuz" sözleriyle tepki göstermiştir (Cumhuriyet, 20 Ekim 2009). Dolayısıyla muhalefet hükümetin açılım süreci ve IKBY ile normalleşme adımları kapsamında rızası olmadığını çok net ortaya koymaktaydı.

Yine çözüm süreciyle bağlantılı olarak, 28 Şubat 2015 tarihinde hükümet yetkilileri ile HDP'li vekiller arasında 10 maddeden oluşan Erdoğan'ın "bu, hasretle beklediğimiz bir çağrıdır" dediği "Dolmabahçe Mutabakatı"[82] yapılmıştır (Sözcü, 25 Nisan 2016). Temmuz 2015'te ise PKK'nın şiddet eylemlerinin artması üzerine, Erdoğan Dolmabahçe Mutabakatı ile ilgili "Ortada bir hükümet vardır diğer tarafta grubu olan bir siyasi parti vardır. Neyin mutabakatını nasıl yapıyorsunuz? Ülkemizin geleceğine yönelik atılacak bir adımsa bunun yeri parlamentodur… Bölücü örgüte sırtını dayamış olanlarla bir mutabakat asla yapılamaz, böyle bir şey düşünülemez." (BBC, 17 Temmuz 2015) ifadelerini dile getirmiştir. Tam tersi bir okumayla, 2014 sonu ve 2015 yılı Suruç'ta yaşanan terör eylemi sonrası itibariyle çözüm sürecinin sona ererek yerini yeniden terör eylemlerine bırakmasıyla beraber, Türkiye ve IKBY ilişkilerinin görece

[82] Hükümet adına dönemin başbakan yardımcısı olan Yalçın Akdoğan ile içişleri bakanı Efkan Ala'nın yer aldığı hükümet heyeti ile HDP'liler arasında yapılan açıklamanın tam metni ve açıklanan 10 madde için bkz. (2015, 28 Şubat). *Ortak Açıklamanın Tam Metni*. Aljazeera. http://www.aljazeera.com.tr/haber/ortak-aciklamanin-tam-metni, E.T. 14/01/2022.

güvenlikdışılaşma sürecinin tersine bir pozisyon alması, bu süreçte çözüm sürecinin oynadığı kolaylaştırıcı rolün bir göstergesidir.

Bunun yanı sıra 2010-2013 yılları arasında Erbil Başkonsolosu olarak görev yapmış olan Aydın Selcen'in (Gazete Duvar, 2017) "dışarıda IKB açılımı ve içeride barış süreci dönemi sürerken bile Kürt meselesi için bürokraside geçerli 'dokunan yanar' kuralı tıkır tıkır işledi" şeklindeki ifadesi, IKBY ile ilişkiler ve Kürt sorununun Türkiye açısından halen bir tabu olarak görüldüğünün en açık ifadesidir.

4.1.2. Karşılıklı Ekonomik Bağımlılık ve Enerji Faktörünün Yakınlaşmadaki Rolü

2000'li yılların sonlarında artık Türkiye ve IKBY ilişkilerinde karşılıklı ekonomik bağımlılık faktörü taraflar açısından uzlaşma bağlamında zorlayıcı bir faktör olmuş ve aynı zamanda güvenlik kaygılarını geri plana atmalarında önemli bir unsur olarak öne çıkmıştır (Özpek, 2011: 594). Bu çerçevede ekonomik çıkarlar, artan enerji ihtiyacı, karşılıklı ekonomik ve ticari ilişkiler bu süreçte Türkiye ve IKBY arasındaki normalleşme adımlarının atılmasında en önemli kolaylaştırıcı koşul olmuştur tespiti yapılabilir. Nitekim Türkiye'de ve IKBY'de büyüyen ekonomi, ticari ilişkilerin ve bağların arttırılmasını beraberinde getirmiştir. Ayrıca Türkiye'nin enerjide dışa bağımlı olması, enerji tedariğinde yer alan kaynakları çeşitlendirmesini gerekli kılmıştır. Zira enerji temin eden ülkelerle ilişkilerin dalgalı ve değişken olabildiği göz önüne alındığında, IKBY bu süreçte önemli bir alternatif olarak öne çıkmıştır.

IKBY ile ilişkilerin geliştirilmesi için gösterilen diplomatik çabalar, Irak'ın yeniden inşa edilmesinden pay almak isteyen; fakat coğrafi yakınlığı ve sahip olduğu görece istikrar sebebiyle IKBY bölgesine daha fazla ilgi duyan Türk iş adamlarının girişimlerini kolaylaştırmıştır. Bu şirketlerin siyasilerden tek isteği mevcut meselelerin bir an önce giderilmesi olmuştur. Çünkü "sermaye sınır tanımaz" kuralı yeniden işlemeye başlamış ve yöneticilerden "ticaretin bayrağı takip etmesi" maksadıyla ihtiyaç duyulan ortamın sağlanması istenmiştir (Sarı Ertem, 2015: 310). IKBY'nin yaşadığı ciddi ekonomik dönüşüm, Türkiye tarafından dikkate alınması gereken önemli fırsatlar doğurmuştur. Saddam'ın ABD tarafından devrilmesinden sonra özellikle 2005 sonrası süreçte Iraklı Kürtler eğitim, diplomasi, imar ve enerji gibi çok çeşitli alanlarda büyük gelişmeler kaydetmiştir (Sarı Ertem, 2015: 311). Ocak 2021 itibariyle yaklaşık olarak 5 buçuk milyonluk nüfusa sahip olan IKBY'nin toplam Irak nüfusuna oranı ise yüzde 13,75

civarındadır (Çatışma Gündemi, 2021). T.C. Ticaret Bakanlığı verilerine göre ekonomisi genelde petrole, tarıma ve turizme dayalı olan IKBY, 45 milyar varil petrol rezervine sahiptir. Nitekim Irak'taki toplam petrol rezervinin 143 milyar varil olduğu dikkate alındığında, IKBY açısından bu önemli bir orana tekabül etmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021: 3). Türkiye'nin Irak'a yaptığı ihracatın yüzde 70'lik kısmının, müteahhitlik faaliyetlerinin ise yüzde 80'lik kısmının IKBY ile yapılmakta olduğu dikkate alındığında (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021: 3), bölgenin Türkiye dış ticaretindeki yeri ve önemi dikkat çekicidir.

Bir olayın ya da olgunun referans nesneye yönelik artık varoluşsal bir tehdit oluşturmadığına hedef kitlenin ikna edilmesi için ekonomik ilişkiler oldukça önemlidir. Güvenlikleştirme ve güvenlikdışılaştırmaya yönelik dışsal yaklaşımlara göre, güvenlikdışılaştırma sürecini kolaylaştıran ya da zorlaştıran bu bağlamdır (Kayhan Pusane, 2017: 9). Dolayısıyla, karşılıklı ekonomik bağımlılığın arttırılması, Türkiye ve IKBY arasındaki sorunların normal siyasi süreçler dâhilinde ve barışçıl yöntemlerle ele alınmasında önemli bir kolaylaştırıcı unsurdur. Şöyle ki, Türkiye'nin güneydoğusundaki Kürt kökenli vatandaşlar Türkiye-IKBY arasındaki iş ilişkilerinde arabulucu olarak rol almışlar ve bu şekilde Türkiye'nin Kuzey Irak politikasının güvenlikdışılaşması çabalarına katkıda bulunmuşlardır (Kayhan Pusane, 2017: 20). Ancak ortaya konan tüm hedeflere ulaşılabilmesi için yeterli enerji kaynağına sahip olunması gerekmektedir. Bu sebeple Türkiye enerji ihtiyacını karşılamada nükleer enerji alternatifine yönelirken, petrol ve doğalgaz açısından dışa bağımlılığını alternatif kaynakları aynı anda kullanarak çözmeye çalışmaktadır. Bu bakımdan Ankara'nın IKBY ile geliştirdiği enerji işbirliğinin, Türkiye'nin petrol ve doğalgaz açısından Rusya, İran ve Azerbaycan'a bağımlılığını azaltacağı öngörülmüştür (Sarı Ertem, 2015: 316). Kısaca, Türkiye'deki ekonomik şartlar ve özellikle gelişen ekonomisi için Türkiye'nin yeni petrol ve gaz kaynaklarına olan ihtiyacı, Türk kamuoyunun Iraklı Kürtleri düşman yerine, komşu ve ekonomik ortak olarak görebildiği, uygun ortamı yani dışsal ve bağlamsal çerçeveyi sunmuştur (Kayhan Pusane, 2017: 22).

Nitekim Türkiye ve IKBY arasındaki ekonomik verilere genel olarak bakıldığında, ekonomik işbirliğine atfedilen önem açıkça görülmektedir. Özellikle 2009 sonrası Türkiye-IKBY ekonomik ve ticari ilişkileri kapsamında, Erbil'de Türk firmaları özellikle inşaat alanında öne çıkmaya başlamışlardır (Milliyet, 27 Kasım 2009). 2017 yılına

gelindiğinde IKBY'de Türk müteahhitlerce yapılan yatırım 30 milyar doları geçmiştir. IKBY'nin yüzde 70 oranında ihtiyaçlarını Türkiye'den karşıladığı ifade edilmektedir. Ayrıca Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ilk beş ülkeden birisi Irak'tır. Türkiye'nin Irak'a 2015 yılında 8.3, 2016 yılında 7.2, 2017 yılının ilk 8 ayında 5.5 milyar dolarlık ihracatı olmuştur. Yine 2017 yılı itibariyle, Irak'ta 35 Türk markası faaliyette olup, bunların 97 adet mağazası ile 559 adet satış noktası mevcuttur. Bölgede 1200 civarındaki Türk şirketleri, inşaat ihalelerinde yüzde 90'ını üstlenerek önemli oranda faaliyet göstermektedir (Süngü, Yeni Şafak, 27 Eylül 2017). 7 Şubat 2021 tarihinde sosyal medya kanalıyla yaptığı açıklamada Türkiye'nin eski Irak büyükelçisi olan Fatih Yıldız, Türkiye-Irak ticaret hacminin 20 milyar 666 milyon dolara ulaştığını paylaşmıştır. Dolayısıyla Irak Türkiye'nin ihracatında ilk sırada yer alan komşu ülke konumundadır (Rûdaw, 14 Ekim 2021).

Bu noktada değinmek gereken önemli husus, enerjide dışa bağımlılığı azaltmak maksadıyla IKBY ile geliştirilen işbirliğine hassasiyet gösteren Türkiye'nin önündeki en büyük engellerden birisi, bu konuda Irak merkezi hükümeti ile olan görüş ayrılığıdır.[83] Zira Ankara'nın Bağdat yönetimi ile ilişkileri özellikle Maliki döneminde bozulmuş; 2000'lerin başlarındaki olumlu hava 2010 yılından itibaren gergin bir hal almıştır (Sarı Ertem, 2015: 316). Irak'ta seçim sürecinde Iyad Allavi liderliğindeki Irakiye Listesi'nin 7 Mart 2010 seçimlerinden birincilikle çıkmış olması ve Türkiye'nin de bu gruba destek vermesi Maliki yönetimi ile yani Bağdat hükümeti ile arasının bozulmasına sebep olmuştur. Ayrıca bu süreçte Allavi yerine yeniden hükümeti kurma görevini Maliki'nin kazanması üzerine Ankara-Bağdat ilişkileri iyice gerginleşmiş, 2011'den itibaren Arap Baharı süreciyle birlikte tarafların farklı siyaset izlemesiyle bu gerginlik iyice artmıştır (Duman, Star Açık Görüş, 4 Kasım 2017).

[83] 2005 anayasasına göre, IKBY Irak'ın petrol gelirlerinden yüzde 17'lik paya sahiptir. Bu pay Irak nüfusu içindeki Kürtlerin oranına göre hesaplanmıştır. Ancak Bağdat'tan bu payı düzenli şekilde alamadığını iddia eden IKBY, sahip olduğu petrolü Mayıs 2013 tarihinden itibaren Türkiye üzerinden piyasaya kendisi arz etmeye başlamış, bundan dolayı Bağdat ve Washington'un çok büyük tepkisine maruz kalmıştır (Sarı Ertem, 2015: 313). Aslında bu hadise yeni bir durum değildir. Daha önce de, Ağustos 2012'de bölgesinden çıkardığı petrolü Bağdat ve Washington'un itirazlarına rağmen tankerle Türkiye'ye göndermeye başlamış; bu ticaretin karşılığında Türkiye menşeili ihtiyaç duyduğu ürünleri almaya başlamıştır. Mal takası (barter) yöntemi kullanılarak gerçekleşen bu alışveriş bir süre sonra boru hatlarından istifade edilerek desteklenmiştir (Sarı Ertem, 2015: 313).

4.1.3. Türkiye'nin Kırmızı Çizgisi: Türkmenler ve Kerkük Sorunu

Kerkük sorunu ve bu bölgede yaşayan Türkmenlerin statüsü konusu Türkiye ve IKBY arasında sorun teşkil etme potansiyelini her daim barındıran konulardan biridir. Bu süreçte temel konuşmacı ya da aktör olarak ortaya çıkmış olan Erdoğan'ın söylemlerinde de Kerkük ve Türkmenlerin statüsü sorunu her zaman yer almıştır. IKBY'nin Kerkük'ün statüsü bağlamında istenmeyen bir durum yaratmasından endişe eden Türkiye, Kerkük'ün çeşitli etnik gruplardan oluşan toplumsal yapısına sürekli vurgu yaparak, bölgenin istikrarı açısından çözümün tüm grupları kapsayıcı olması gerektiğini ifade etmiştir (Özpek, 2011: 590). 2003 Irak savaşından önce Türkiye Irak ile ilişkilerinde Türkmenlerin vaziyetini konuşmazken, 2003 müdahalesi sonrasında Kerkük bağlamında Kürtleri dengeleme politikası gereği Türkmenlerin haklarını korumak ve geliştirmek için gayret göstermeye başlamıştır. Fakat Oktav'ın (2010: 56) vurguladığı üzere Ankara'nın bu yaklaşımı, Türkiye'nin iç istikrarında sorun yaratan kimlik politikalarının bir nevi Kuzey Irak'ta da Ankara eliyle sürdürülmesi gibi garip bir durum ortaya çıkarmıştır. Iraklı Türkmenler açısından tarihi bir öneme sahip olan Kerkük'ün yasal durumu halen belirsizliğini korumaktadır. Zengin petrol kaynaklarına sahip Kerkük'ün durumunun anayasanın 140. Maddesi kapsamında gerçekleştirilecek referandumla belirlenmesi beklenirken, yoğunlaşan Irak Şam İslam Devleti (IŞİD) saldırılarını engellemek için IKBY peşmerge kuvvetleri Haziran 2014'te Kerkük'ü işgal etmiştir. Mesut Barzani bu dönemde verdiği beyanatta, şehrin kontrolünü tekrar Irak merkezi hükümetine vermeyi düşünmediklerini belirtmiş; bu duruma IKBY yönetimi altında olmak istemeyen Türkmenler tepki göstermiştir (Sarı Ertem, 2015: 322-323).

IKBY'nin zengin petrol kaynakları bulunan Kerkük'ü kontrol etmesi olasılığı bölgede kurulmak istenen bağımsız Kürt devletinin Türkiye'deki Kürt vatandaşlar için yeni bir çekim merkezi oluşturacağı ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdit oluşturacağı kaygısı Ankara'nın Kürtler ile ilişkilerini olumsuz şekilde etkilemiştir (Oktav, 2010: 58). Nitekim Kerkük'ün statüsü ve burada yaşayan Türkmenlerin durumu Türkiye'nin IKBY ile arasındaki en temel sorunlardan biridir. Örneğin Mesut Barzani'nin 2007 yılında bir televizyon programında söylediği "Türklerin Kerkük'e müdahale etmesine izin vermeyeceğiz. Burası tarihsel ve coğrafi olarak bir Kürt kentidir ve Kürdistan'ın parçasıdır. Onlar birkaç bin Türkmen için içişlerimize karışırlarsa elbette bizim de 30 milyon Kürt için hiçbir şey yapmadan durmamız sözkonusu olamaz"

(Hürriyet, 8 Nisan 2007) şeklindeki sözleri, Kerkük konusunun taraflar arasında mevcut en temel güvenlik meselelerinden birisi olduğunu göstermektedir.

Bu arada IŞİD Haziran 2014'te Musul'u ele geçirince, bu durum sınırdaki Kürt bölgesel yönetimini endişeye sevk etmiştir (Hürriyet, 4 Ağustos 2014). Bu süreçte IŞİD'in işgaliyle Musul'da rehin alınan 80 kişinin ve Türkmenlerin can güvenliğinin tesisi noktasında Erdoğan Türkiye'nin çok hassas olduğunu ve bu konularda hem Kürt yönetimiyle hem de Batılı ülkeler ve bölge ülkeleriyle temas halinde olduklarını dile getirmiştir. Irak ve Suriye'de Türkmenlerin karşı karşıya kaldığı tehditlere Türkiye'nin asla sırtını dönemeyeceğini vurgulamıştır. Telafer bölgesinden Sincar'a sığınan Türkmenlere Kızılay, AFAD, TİKA gibi kuruluşlar aracılığıyla gerekli yardımların ulaştırıldığını dile getirmiştir (Anadolu Ajansı, 25 Haziran 2014). Akabinde IŞİD'in Şengal (Sincar) olarak adlandırılan bölgeyi ele geçirmesi ve Kürt yönetiminin bunu engelleyememesi üzerine, bölgede yaşayan Yezidilerle birlikte Türkmenler de bölgeden kaçmışlardır. Kaçan Türkmen aileler, Türkiye'nin kendilerine yardım etmesini ve kapılarını açmasını istemiştir. Bu süreçte Türkmenleri kızdıran durum ise, Türkiye'nin Erbil Başkonsolosluğu'nun kendisine başvuran bu Türkmen ailelerden pasaport istemesi olmuştur (Hürriyet, 4 Ağustos 2014). Nitekim basında yer alan haberlere göre, bu dönemde Habur sınır kapısına gelen Türkmen aileler pasaportları olmadığı gerekçesiyle ülkeye alınmamış (BirGün, 21 Ağustos 2014), Suriyeliler ve Kürtler alınırken, IŞİD zulmünden kaçarak Türkiye sınırına gelen Türkmenlerin ülkeye alınmaması, Türkmenler açısından hayal kırıklığı yaratmıştır (Öztürk, Sözcü, 6 Haziran 2015).

4.1.4. ABD'nin Bölgeden Çekilmesi: Yeniden '1975 Sendromu'

Aralık 2011'de ABD'nin Irak'tan çekilmesinden etkilenen önemli taraflardan birisi şüphesiz IKBY olmuştur. Şöyle ki, bölgede ABD'yi önemli bir müttefik olarak gören IKBY açısından, ABD'nin bölgeden çekilişi ile birlikte güvenlik endişeleri de baş göstermiştir. Bu sebeple Özpek'in (2011: 593) de vurguladığı üzere, bu durum IKBY'nin dış politikasında 2003'ten itibaren takip ettiği agresif politikaları revize etmesine yol açmıştır. Bu çerçevede IKBY'nin yakınlaşma isteğinin önemli bir bağlamsal nedeni, 2007 yılından sonra ABD'nin yaşanılan sorunlara Bağdat'ı merkezine alan bir çözüm istemesi ve Irak'taki diğer gruplara karşı Kürtleri koruma politikasından caymasıdır. "1975 sendromu" olarak ifade edilen, Saddam döneminde ABD'nin Kürtleri kullanıp

sonrasında onları yalnız bırakması durumu da IKBY açısından Türkiye'nin önem kazanmasını sağlayan diğer bir etkendir (Oktav, 2010: 64).

ABD'nin Irak'tan çekilmesi sonrasında IKBY, dış dünyaya ulaşmasını sağlayabileceği, bölgede ekonomik açıdan ilişki kurabileceği tek ülke olarak Türkiye'yi görmesinden dolayı Türkiye ile iyi ilişkiler kurma ve farklı alanlarda işbirliğine gitme gereksinimi duymuştur. Zira Türkiye serbest pazar ekonomisi uygulayan, bölgedeki diğer ülkelere göre ekonomisi gelişmiş ve Irak ile sınırı bulunan tek ülke olması sebebiyle IKBY'nin ekonomisi açısından vazgeçilmez bir partnerdir (Oktav, 2010: 63). Kısaca, ABD'nin yokluğunda IKBY'nin içeriden ve dışarıdan algıladığı tehditler bölgede yeni bir müttefik arayışını beraberinde getirmiş, Türkiye ile ilişkilerin gelişmesi ise böyle bir süreçte önem kazanmıştır (Özpek, 2011: 593).

Dolayısıyla IKBY'nin ABD'nin çekilmesiyle birlikte yaşadığı yalnızlık, onu Türkiye ile ilişkilerinde normalleşmeyi öne çıkartan bir hamlede bulunmaya itmiştir. Taraflar arasındaki krizler ve sebepleri henüz ortadan kalkmamışsa da tam anlamıyla, bağlamın ya da kolaylaştırıcı faktörlerin de zorlamasıyla birlikte, taraflar ilişkilerinde güvenlik dilinden işbirliğine doğru geçmeyi tercih etmişlerdir. Çatışma çözümü diplomasisi bağlamında tarafların arasındaki kriz yoğunluğu, şiddet içermeyen bir krizden anlaşmazlık evresine ilerlemiştir. Dolayısıyla yapısal barış inşası olarak da ifade edilen normalleşme aşamasındaki taraflar, güvenlikdışılaşma ve istikrarlı barış haline geçmek için çaba göstermişlerdir.

4.2. Türkiye-IKBY İlişkilerinde Normalleşme mi Güvenlikdışılaşma mı?

Tüm bu bağlamsal faktörlerin etkisi altında, Türkiye ve IKBY arasındaki diplomatik temaslar gittikçe artmıştır. Bu çerçevede, 3 Haziran 2010 tarihinde dönemin başbakanı olan Recep Tayyip Erdoğan'ın IKBY Başkanı Mesut Barzani ile görüşmesinde Türkiye-IKBY ilişkileri ve terör sorunu ele alınmıştır. Barzani bu görüşmede, teröre karşı işbirliğinde, Türkiye'ye olan destek ve yardımlarını esirgemeyeceklerini, iyi ilişkiler kurmak istediklerini ifade etmiştir (Dünya Bülteni, 3 Haziran 2010). Irak'ta yapılan seçimlerden Barzani ve partisi KDP'nin güçlü bir şekilde çıkması sonrasında, IKBY başkanı olarak ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştiren Barzani, geçmişte "aşiret lideri" olarak üretilmiş olup muhatap kabul edilmezken, bu kez Kürtlerin "bölgesel başkanı" olarak karşılanmıştır. Barzani Davutoğlu ile yaptığı görüşmesinde, şiddetin sona

ermesini istediklerini çünkü Türkiye'nin güvenliğini kendi güvenliklerinden ayrı görmediklerini ve bu noktada terörle mücadelede her türlü desteği vermeye hazır olduklarını ifade etmiştir (Knight, DW, 2010).

Ankara ve Erbil arasındaki ilişkilerin güvenlikdışılaşmasına yönelik yapılan ziyaretlerden bir diğeri dönemin başbakanı Erdoğan'ın 29 Mart 2011'deki Erbil ziyaretidir. Nihayetinde Erdoğan'ın bu ziyaretini Mesut Barzani "tarihi gün" olarak nitelendirmiş zira ilk kez bir Türk başbakanı Kuzey Irak'a gelmiştir. Mesut Barzani Erdoğan'ın ziyareti üzerine yaptığı konuşmasında Erdoğan'ın akıllı politikaları sayesinde Türkiye'nin bölgede büyük bir pozisyon elde ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Barzani, bu gelişmelerin Türkiye'de gerçekleşecek yakın dönemdeki seçimlerin sonrasında da bölgenin barış ve huzuruna hizmet etmeye devam etmesini umduklarını kaydetmiştir (Aqrawi, Reuters, 29 Mart 2011).

Bağdat'ta çeşitli temaslarda bulunduktan sonra Erbil'e geçen Erdoğan'ın bu ziyaretinin sabahında Kürt yönetimi de Erdoğan'a bir jestte bulunarak, ilk kez Kerkük İl Meclisi'ne Hasan Turan adlı Türkmen bir başkanı seçmiştir (Hürriyet, 29 Mart 2011). Bu gelişmenin de gösterdiği üzere, burada da çatışma çözümü diplomasisinin önemli bir aracı olan "tek taraflı tavizler/jestler" yönteminin (Beriker, 2009: 11-13) uygulandığı hem de karşılıklı olarak yapıldığı görülmektedir. Şöyle ki Erdoğan'ın ilk kez Erbil'i ziyaret edişine karşılık, Barzani yönetimi de bu şekilde cevap vermiştir.

Türk müteahhitlerce beş yıllık çalışma sonrasında tamamlanan Erbil Uluslararası Havalimanının açılışı esnasında yaptığı konuşmada Erdoğan, Türkiye'den Erbil'e özel havayolları dışında 14 Nisan itibariyle Türk Hava Yolları (THY)'nın da doğrudan uçuşlarının başlayacağının müjdesini vermiştir. Ayrıca Erdoğan'ın "Güçlü bir Türkiye, güçlü bir Irak demektir, güçlü bir Irak da güçlü bir Türkiye demektir. Bu bölgedeki yatırımlarımız, aslında nasıl bir gönül birliği içinde olduğumuzu gösteriyor." şeklindeki sözlerine karşılık, konuşmasında sık sık "sevgili kardeşim" diye hitap ettiği Mesut Barzani ise "Sayın Erdoğan'ın bugün Irak'a gelişi tarihi günlerden biridir. Bu sizin cesaretli kararlarınızdan biridir. Bu gelişiniz Kürdistan ve Türkiye arasında köprü olacak. Siz çok önemli kararlar verdiniz… Sorunların çözümü için önemli adımlar atıyorsunuz. Umarım yeni adımlar için bu bir başlangıç olacak…" (Cumhuriyet, 29 Mart 2011) şeklindeki ifadeleriyle, bu süreçte Türkiye'nin yakın çevresiyle ilişkilerini geliştirme

isteğinin Erbil yönetimince karşılık bulduğunu göstermekteydi. Yine Erdoğan Erbil Havaalanı ve Vakıfbank Erbil Şubesinin açılışını yaptığı bu ziyaretinde, 2009 yıllındaki ziyaretine atıf yaparak, o dönem Türkiye ve Irak arasında bir ekonomik entegrasyon hedeflerinin olduğunu, açılan Erbil başkonsolosluğunun 11 Mart 2010 itibariyle faaliyete başlaması sonrasında, şimdi de diğer bazı bölge devletleriyle olduğu gibi Irak ile de vizeleri kaldırmak istediklerini, böylelikle iki ülke arasındaki ticaret ve turizm imkanlarının çok daha artacağını vurgulamıştır. Yine Erdoğan konuşmasında, 2010 yılı itibariyle 7 milyar doları aşan iki ülke ticaret hacminin önemli bir oranının IKBY'ye yönelik olduğunu, bölgede faaliyet gösteren Türk şirketlerin sayısının 741'e ulaştığını, açılışı yapılan Vakıfbank'ın yanı sıra bununla eşzamanlı olarak İş Bankası ve Ziraat Bankası'nın da Erbil'de faaliyete başladığını belirtmiştir (DHA, 29 Mart 2011).

Böylece IKBY Türkiye'nin nezdinde "eski düşman" "yeni partner" olarak görülüyordu. Özellikle 2009 yılından itibaren Türkiye ve IKBY arasındaki ilişkiler güvenlikçi politikalardan işbirliği ve normalleşme adımlarına yerini bırakmıştır. Hatta ve hatta Çandar'ın (Radikal, 1 Nisan 2011) bahsettiği üzere bu ziyaret yakınlaşmayı aşıp entegrasyon imkanlarını zorlayacak türdendi ve ziyarette tarafların bir araya geldiği akşam yemeğinde İbrahim Kalın'ın çaldığı bağlama ile hep bir ağızdan söylenen türkü de "Dostum Dostum" idi. Bunun ardından görüşmeler devam etmiş, 19 Nisan 2012'de IKBY Başkanı Mesut Barzani ile Erdoğan İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda bir araya gelmiştir. Burada gündeme gelen PKK sorunuyla alakalı olarak Erdoğan, Barzani yönetiminin de PKK'ya karşı kendileriyle aynı yaklaşımda olduğunu (BBC, 19 Nisan 2012), terör örgütü PKK'nın yaklaşımlarının IKBY açısından da kabul edilemez olduğunun ifade edildiğini, bu konuda iletişimde olunacağını belirtmiştir. Ayrıca IKBY ve Türkiye arasındaki ekonomi, enerji ve altyapı gibi çeşitli ilişkilerin de devamı konusunda anlaştıklarını ifade etmiştir (Agos, 20 Nisan 2012).

Yine 2012 yılının Türkiye ve IKBY ilişkileri bağlamında önemli bir gelişmesi son birkaç yıl öncesine dek resmi muhatap kabul edilmeyen IKBY Başkanı Mesut Barzani'nin 4'üncü AK Parti Büyük Kongresi'nde konuşma yapmaya davet edilmesidir. Kuzey Irak'ta önde gelen Kürt siyasilerden birisi olan ve IKBY'nin eski başkanı olan Bahram Salih ile birlikte katıldığı (Hürriyet, 30 Eylül 2012) kongrede Barzani yaptığı konuşmada (Posta, 30 Eylül 2012) şu sözleriyle Kürt sorununun çözümü noktasında Türkiye'de

iktidarın attığı adımların önemine ve bu konuda her daim yardımcı ve destek olma bağlamında isteklerini dile getirmiştir:

> "…Bu bölgede yaşayan halklar olarak birbirimize el uzatmalıyız, gerçekten çok yazıktır birbirimizin kanını dökecek duruma geliyorsak. Partinizin ve Sayın liderinizin politikasını gerçekten önü açık ve doğru yolda olduğunu görüyoruz. Burada özellikle Sayın Recep Tayyip Erdoğan'a çok teşekkür ediyorum ki Diyarbakır'a gittiği zaman orada yaptığı konuşmayla Kürt sorununun gerçekten çözüleceğini dile getirdi, daha sonra aynı duyguyla Erbil'i ziyaret etti. Bu politikaya karşılık tüm Kürtlerin bu süreci desteklemesi gerektiğine inanıyorum. Hiçbir sorun şiddetle çözülemez, bunu görmek gerekiyor. Bir devletin gücü gerçekten ne kadar silaha, savaş gücüne sahip olduğuyla ölçülmez, tam tersine kendi halkına nasıl bir hizmet sunduğu, yol açtığıyla ilgilidir. Sayın Erdoğan, böyle bir yol göstermiş, böyle bir cesarette bulunmuştur."

Kongrede "Türkiye seninle gurur duyuyor" sloganı ile kürsüye çıkan Barzani konuşmasının devamında, IKBY ile Türkiye arasında artan ticari ilişkilere vurgu yapmış, Türkiye'nin Irak ile yaptığı ticaretin yüzde 80'lik oranının IKBY ile yapıldığını ifade etmiştir. Yine konuşmasının sonunda Barzani ve Erdoğan'ın kucaklaşmaları (Milliyet, 30 Eylül 2012) bu süreçte Türkiye-IKBY ilişkilerinde gelinen noktayı göstermesi anlamında oldukça konuşulmuştur. Mesut Barzani'nin AK Parti Kongresi'ne davet edilmesiyle, ilk defa Kürt bir politikacı Türkiye'de toplum karşısına çıkmış, geçmişinde "Kürt lider" söyleminden bile çekinen bir ülke olarak Türkiye, şimdi bir Kürt lideri, toplumun yarısından fazlasının oyunu alan AK Parti'nin kongresinde ağırlamıştır (Övür, Sabah, 30 Eylül 2012). Bu ziyaret, üretilen söylemler ve IKBY ile ilişkilerin geldiği nokta Türkiye'nin yeni dış politika aktivizminin ve güvenlikdışılaştırma söz-ediminin açık göstergelerini oluşturmaktaydı. Ancak söz-edimlerinin tek başına yeterli olmadığı kanaatini paylaşan bu çalışmanın ileri sürdüğü üzere, Türkiye-IKBY ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılması noktasında karşılıklı güvenin en azından bir noktaya kadar sağlanabilmesi, bunun için de sorunların kaynağı noktasında uzlaşılması ve baştan bir sorun tanımlamasının yapılması önem taşımaktadır. Zira en başından itibaren atılan kararlı ve sağlam bir zemine dayanan adımların hem hedef kitlenin kabulünü kolaylaştırmasında önemli bir araçsallık teşkil edeceği hem de güvenlikdışılaştırılmış ilişkilerdeki istikrarın sağlanmasında önemli rol oynayacağı net bir şekilde söylenebilir.

Barzani'nin ziyareti Türk iç siyasetinde eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Örneğin MHP, Mesut Barzani'nin katılması gerekçesiyle Kongre'ye katılmamıştır. Başbakan Erdoğan'ın MHP'nin katılmayışına yönelik eleştirileri üzerine, o süreçte MHP Grup Başkanvekili Oktay Vural "…2007'de 'teröristlere yataklık yapıyor' dediğin adamı nasıl şeref konuğu yaptın; sen önce kendine bunu sor bakalım. Grup toplantısında bile adını anmaktan çekiniyor. Adını anmaktan çekindiğin adamı şeref konuğu olarak niye çağırıyorsun? Biz Kandil'le kucaklaşan platformlarda, Habur'da, Oslo'da olmayız…" (Vural, 3 Ekim 2012) şeklindeki beyanıyla hükümetin bu normalleşme siyasetlerinde rızalarının bulunmadığını açıkça ortaya koymuştur. Dolayısıyla MHP kanadında normalleşme yönündeki çabalar kabul görmemekteydi ve MHP bu sürece şiddetle karşı çıkmaya devam ediyordu.

Yine bu süreçte işlevsel aktör olarak muhalif medyanın önemli bir temsilcisi olan Sözcü gazetesinin "Bir Kürdistan haritası daha!" başlığıyla sunduğu habere bakıldığında, (Sözcü, 29 Eylül 2012), Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve parçalanma korkularının canlı tutulması amaçlanmakta ve bu çerçevede önemli bir kesimin normalleşme ve güvenlikdışılaştırma kapsamında atılan adımlara yönelik rızasının bulunmadığı görülmekteydi.

Harita 5: Sözde "Kürdistan" Haritası (**Kaynak:** "Bir Kürdistan haritası daha!", Sözcü, 29 Eylül 2012)

"Devletsiz Uluslar ve Avrupa Ulusal Azınlıkları Derneği (Eurominority)"nin paylaştığı bu haritada sözde "Kürdistan" olarak gösterilen bölge, Türkiye'nin Erzurum, Erzincan, Kars, Ağrı, Iğdır, Maraş ve Hatay gibi illerini de içine alan önemli bir coğrafyayı kapsamaktaydı (Sözcü, 29 Eylül 2012).

Buna rağmen hükümetin konuşmaya yetkili özne olarak IKBY ile ilişkileri normalleştirmede ısrarlı oluşu, Oslo'da gizli görüşmelerle başlayan sürecin gittikçe ivme kazanması ve 2013'e gelindiğinde ise zirve yapmasıyla neticelenmiştir. Bu kapsamda önem arz eden gelişmelerden birisi, 21 Mart 2013 tarihindeki Diyarbakır'da gerçekleştirilen Nevruz kutlamaları ve bu esnada çözüm sürecine yönelik olarak PKK lideri Abdullah Öcalan'ın cezaevinden yolladığı mektubunun okunmasıdır.

Nevruz kutlamalarının hemen öncesinde Ocak ayında bu dönem Türkiye'deki Kürt parti olan BDP'den Ayla Akat ile bağımsız milletvekili Ahmet Türk'ün İmralı'da PKK lideri Abdullah Öcalan'la görüşmesi ve bunun ardından 23 Şubat'ta da BDP'li Pervin Buldan, Altan Tan ve Sırrı Süreyya Önder'in ikinci heyet olarak Öcalan ile görüşmesi (Al Jazeera Türk, 16 Mart 2013), adımlarının gösterdiği üzere, bu süreçte Türkiye'deki Kürt siyasetçiler de medyanın dışında güvenlikdışılaştırma hedefi doğrultusunda işlevsel aktörler olarak rol oynamışlardır. Yine çözüm sürecindeki rolü ve söylemleri çerçevesinde PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan Türkiye-IKBY ilişkilerinin güvenlikdışılaşması hedefi noktasında önemli bir işlevsel aktör olarak kabul edilebilir. Bu noktada Öcalan'ın 21 Mart 2013 Nevruz kutlamaları esnasında okunan mektubu dikkat çekicidir. Önce Kürtçe, sonra da Türkçe olarak okunan mektupta[84] Öcalan şunları dile getirmekteydi (Euronews, 22 Mart 2013):

> "…Bugün artık yeni bir Türkiye'ye, yeni bir Ortadoğu'ya ve yeni bir geleceğe uyanıyoruz… Bugün yeni bir dönem başlıyor. Silahlı direniş sürecinden, demokratik siyaset sürecine kapı açılıyor. Siyasi, sosyal ve ekonomik yanı ağır basan bir süreç başlıyor; demokratik hakları, özgürlükleri, eşitliği esas alan bir anlayış gelişiyor… 'Artık silahlar sussun, fikirler ve siyasetler konuşsun' noktasına geldik. Yok sayan, inkar eden, dışlayan modernist paradigma yerle bir oldu… Artık yeni bir dönem başlıyor, silah değil, siyaset öne çıkıyor. Artık silahlı unsurlarımızın sınır ötesine çekilmesi aşamasına gelinmiştir… Bu bir son değil, yeni bir başlangıçtır. Bu

[84] Öcalan'ın mektubunun tam metni için bkz. https://tr.euronews.com/2013/03/22/abdullah-ocalan-in-mektubunun-tam-metni, E.T. 07/12/2019.

> mücadeleyi bırakma değil, daha farklı bir mücadeleyi başlatmadır… Kürdistan ve Anadolu tarihine yaraşır şekilde tüm halkların ve kültürlerin eşit, özgür ve demokratik ülkesinin oluşması için herkese büyük sorumluluk düşüyor… Son doksan yılın tüm hata, eksiklik ve yanlışlıklarına rağmen bir kez daha yanımıza, mağdur edilmiş, büyük felaketlere uğramış halkları, sınıfları ve kültürleri de alarak bir model inşa etmeye çalışıyoruz. Tüm bu kesimleri; eşitlikçi, özgür ve demokratik ifade tarzının örgütlenmesini gerçekleştirmeye çağırıyorum. Misak-ı Milli'ye aykırı olarak parçalanmış ve bugün Suriye ve Irak Arap Cumhuriyeti'nde ağır sorunlar ve çatışmalar içinde yaşamaya mahkûm edilen Kürtleri, Türkmenleri, Asurileri ve Arapları birleşik bir 'Milli Dayanışma ve Barış Konferansı' temelinde kendi gerçeklerini tartışmaya, bilinçlenmeye ve kararlaşmaya çağırıyorum… Yeni mücadelenin zemini fikir, ideoloji ve demokratik siyasettir, büyük bir demokratik hamle başlatmaktır."

"Silahların susması ve fikirlerin konuşması gereken noktaya ulaştık" sözleriyle, terör örgütüne ateşkes çağrısında bulunduğu bu mektubunda Öcalan'ın bu sözleri, bu süreçte güven tesis edici bir adım olarak görülse de mektupta dikkat çekici bir ayrıntı, Öcalan'ın PKK unsurlarını Kuzey Irak'taki üslerine çekilmelerini söylerken, silahsızlanmaları noktasında bir emir vermemesi olmuştur (Arsu, The New York Times, 21 Mart 2013). Ayrıca mektupta var olan ulusal birlik vurgusunun amacının, çözüm sürecini toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak gören milliyetçi kesimi sakinleştirmeye yönelik olduğu da ifade edilmektedir (Arsu, The New York Times, 21 Mart 2013). Yine Öcalan'ın "Bu bir son değil, yeni bir başlangıçtır. Bu mücadeleyi bırakma değil, daha farklı bir mücadeleyi başlatmadır…" şeklindeki sözleri de dikkat çekicidir. Bunlar Kürt halkının silahlı güçlerle olmasa da demokratik haklarını elde edebilmek için mücadeleye devam edecekleri vurgusu olarak okunabilir.

2013 Nevruz kutlamalarını iktidar medyasından Star "Barış Nevruzu" başlığıyla sunmuş ve bu günü "toplumsal kucaklaşma için tarihi gün" olarak dolaşıma sokmuştur (Erdoğan ve Çakan, Star, 21 Mart 2013). Bu bağlamda iktidar medyasının da işlevsel aktörler olarak hükümetin IKBY ile ilişkileri güvenlikdışılaştırma çabalarında etkili olduğunu not etmek gerekmektedir. İktidara yakın basın kaynaklarından dolaşıma sokulan haberler genellikle 2013 Nevruz'unun ve çözüm sürecinin barış getireceği ve PKK sorununun artık sona ereceği yönünde vurgularla doluydu. Örneğin bazı başlıklar şöyleydi: "Öcalan Nevruz Mesajında PKK'ya Talimat Verdi: Silahları Susturun, Sınır Dışına Çıkın" (Yeni Akit, 22

Mart 2013), "İmralı'dan PKK'ya Nevruz Mesajı: Silahlar Sussun Sınır Dışına Çıkın" (Türkiye, 22 Mart 2013), Abdullah Öcalan'ı kastederek, "Devletinin Hizmetinde" (Akşam, 22 Mart 2013), "Silah Sustu Barış Zamanı" (Yeni Şafak, 22 Mart 2013), "…Ve Yeni Dönem" (Evrensel, 22 Mart 2013), "Bijî Türkiye" (Radikal, 22 Mart 2013), "İşte Türkiye Baharı" (Taraf, 22 Mart 2013), "Hayırlı Perşembe" (Star, 22 Mart 2013), "Silahlara Veda" (Milliyet, 22 Mart 2013), "PKK Çekiliyor" (Sabah, 22 Mart 2013), "Silah Devri Bitti" (Hürriyet, 22 Mart 2013).

AKŞAM

TÜRKİYE'NİN GAZETESİ

22 MART 2013 CUMA

DEVLETİNİN HİZMETİNDE

14 yıl önce yakalandığı Kenya'dan getirilirken 'Ülkemi severim, fırsat verirseniz Türkiye'ye çok iyi hizmet edeceğim' diyen Abdullah Öcalan'dan tarihi çağrı... İmralı, Diyarbakır'daki Nevruz kutlamasında 5 sayfalık mesajla 'bahar'ı ilan etti: Zaman çatışma değil, helalleşme zamanı. Silahlı unsurlar sınır ötesine çekilsin

Resim 3: "Devletinin Hizmetinde" Manşetli Akşam Gazetesi (**Kaynak:** Akşam, 22 Mart 2013)

Hürriyet

www.hurriyet.com.tr

22 Mart 2013 Cuma

SİLAH DEVRİ BİTTİ

Öcalan'ın çağrısı Diyarbakır'da okundu: "Artık silahlar sussun. Artık silahlı unsurlarımızın sınır ötesine çekilmesi aşamasına gelinmiştir."

İSLAM BAYRAĞI altında

MSAK-I MİLLİ VURGUSU

DESTEKLEYENE SELAM OLSUN

Nevruz ateşi yakıldı halaylar çekildi

Öcalan kimlere ne mesaj verdi

Resim 4: "Silah Devri Bitti" Manşetli Hürriyet Gazetesi (**Kaynak:** Hürriyet, 22 Mart 2013)

TÜRKİYE'NİN BİRİKİMİ

Yeni Şafak

www.yenisafak.com.tr

destek gelmiyor

SİLAH SUSTU BARIŞ ZAMANI

Terörü bitirmek için başlatılan çözüm süreci en kritik aşamayı geçti. Diyarbakır'daki Nevruz kutlamalarında Öcalan'ın mektubuyla PKK'ya ateş-kes çağrısı yapıldı: Artık siyaset dönemi. Silahlar sussun, sınır dışına çıkın.

Resim 5: "Silah Sustu Barış Zamanı" Manşetli Yeni Şafak Gazetesi (**Kaynak:** Yeni Şafak, 22 Mart 2013)

Örneklerden de görülebileceği üzere, bir kısım medya her ne kadar bu dönemde Türkiye-IKBY ilişkilerinin normalleştirilmesine yönelik atılan adımlarda işlevsel bir rol oynamış olsa da, bir kısım medya da tam aksine güvenlikleştirmede işlevseldi. Örneğin muhalif medyaya yansıyan manşetlerin bazıları şöyleydi: "Kürt Ateşe Sürülüyor Ayyıldız Kuşatılıyor" (Aydınlık, 22 Mart 2013), "Lozan Çöktü" (Milat, 22 Mart 2013), "Pazarlık Molası" (Milli Gazete, 22 Mart 2013), "İktidar İftiharla Sunar APO ve PKK Şov!" (Sözcü, 22 Mart 2013), "Zaferle Bitirdiler" (Yeniçağ, 22 Mart 2013).

Apo mektupla zaferini ilan etti

YIL: 6 SAYI: 2096 — 22 MART 2013 CUMA — 50 Kuruş

SÖZCÜ

Teslim belgesi imzalandı

İKTİDAR İFTİHARLA SUNAR APO VE PKK ŞOV!

Açılımla yüz bulan terör örgütü, Diyarbakır'daki Nevruz kutlamasını gövde gösterisine çevirdi. Binlerce PKK paçavrası ve Apo posteri açıldı. Bir tane bile Türk Bayrağı yoktu... "Barış süreci" dedikleri bu mu? Tayyip "gelişmeler olumlu" diyor. Ona da soruyoruz. "Tek devlet, tek millet, tek bayrak" bu mu?

Resim 6: "İktidar İftiharla Sunar APO ve PKK Şov!" Manşetli Sözcü Gazetesi (**Kaynak:** Sözcü, 22 Mart 2013)

Çözüm sürecinin bu evresinde Kürt meselesi konusunda birikimli ve toplum nezdinde itibarlı olduğu düşünülen sanatçıları, yazarları, akademisyenleri ve sivil toplum kuruluşları temsilcilerini kapsayacak şekilde (TRT Haber, 3 Nisan 2013) görüş ve önerilerinden faydalanmak için hükümet tarafından 63 kişilik akil insanlar heyeti oluşturulmuştur. Bu heyetin yedi ayrı bölgede olacak şekilde teşkil edilmesi ve bu bölgelerde birtakım etkinlikler düzenlemelerinin beklenmesi (Cumhuriyet, 3 Nisan 2013) dikkate alındığında, bu heyetin de Erdoğan ve hükümet gibi güvenlikdışılaştırıcı aktörlere destek sağlayacak işlevsel aktörlerden olduğu tespiti yapılabilir.

Türkiye ve IKBY ilişkilerinin güvenlikdışılaşması adımları kapsamında önemli tarihi gelişmelerden bir diğeri de şüphesiz Kasım 2013'te Diyarbakır'da düzenlenen mitingde Erdoğan ve IKBY Başkanı Mesut Barzani'nin bir araya gelmesidir. Bir Kürt sanatçı olan Şivan Perver de Mesut Barzani ile beraber 37 yıl aradan sonra Türkiye'ye gelmiş, Türkiye'den İbrahim Tatlıses'in de bulunduğu Diyarbakır'daki törene katılmıştır (BBC, 16 Kasım 2013; Al Jazeera Turk, 16 Kasım 2013). Birçok ilklerin yaşandığı bu törende, İbrahim Tatlıses ve Şivan Perver'in verdiği konserin ardından konuşma yapan (Sözcü, 16 Kasım 2013) Başbakan Erdoğan "…Değerli dostum Mesud Barzani'yi Diyarbakır'da misafir ediyoruz. Tıpkı babanız, amcanız gibi, kardeşlerinizin toprağına, Diyarbakır'a hoş geldiniz. Sizin şahsınızda Kürdistan bölgesindeki kardeşlerimizi de selamlıyoruz…" sözleriyle IKBY'deki Kürtleri ifade etmek için ilk kez "Kürdistan bölgesi" ifadesini kullanmıştır (Milliyet, 16 Kasım 2013; Kayhan Pusane, 2017: 24). Mesut Barzani de "Bizim ortak tarihimize muhabbetimize sınır çizemezler. Bizim gönüllerimizi, kardeşlerim, hiçbir zaman birbirinden ayıramazlar. Geleceğe bu inançla yürüyeceğiz. Türkü Kürt'ten Kürdü Türk'ten ayıramazlar… Halep, Bağdat, Musul cayır cayır yanarken Diyarbakır'ın Yozgat'ın Çorum'un da canı yandı…" (Milliyet, 16 Kasım 2013) ifadeleriyle Ankara ve Erbil arasında ezber bozan, önyargıları yıkan bir sürecin başladığının işaretlerini vermekteydi.

Ayrıca Barzani burada yaptığı konuşmasında "Yaşasın Kürt-Türk kardeşliği. Yaşasın barış" sözleriyle barış vurgusu yapmış ve çözüm süreci konusunda Türk ve Kürt halkının desteğini istemiştir (Takvim, 16 Kasım 2013; Sabah, 16 Kasım 2013). Kısaca Diyarbakır'daki mitingde Başbakan Erdoğan ve Kürt lider Barzani'nin ezberleri bozan türden davranışları Kürt meselesi ve IKBY ile ilişkiler konusunda eski güvenlikçi söylemin yerini yeni bir normalleşme sürecine bıraktığının göstergesi olmuştur. Bu

ziyaret muhalif medyada eleştiri konusu olmuştur. Yani bir kısım kitle henüz bu yakınlaşma sürecine hazır ve ikna olmuş değildi. Örneğin Cumhuriyet gazetesi Barzani'nin bu ziyaretiyle ilgili olarak, "İşte Barzani'nin Kürdistan Haritası" başlığıyla sunduğu haberde, KDP'nin sosyal medya hesabından yaptığı paylaşımda, Türkiye'nin doğu ve güneydoğu bölgesinin tamamına yakınını içine alacak şekilde bir haritayı paylaşması sebebiyle hem Kürt yönetimi, hem de Erdoğan eleştirilmiştir (Cumhuriyet, 17 Kasım 2013).

Bu süreçteki bir diğer temas, dönemin Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun Süleymaniye Forumu'na katılmak amacıyla gerçekleştirdiği 4 Mart 2014 tarihli Irak ziyaretidir. Forumda Davutoğlu, IKBY eski Başbakanı olan Berham Salih ve Irak Dışişleri Bakanı Hoşyar Zebari'nin de yer aldığı, "Navigating Challenges in the Middle East" temalı Forum'un açılış oturumuna katılmıştır. Davutoğlu burada, Irak içerisinde mezhep çatışmasına müsaade edilmemesi gerektiğini ifade etmiş, ayrıca ülkelerin birbirlerinin bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı göstermesi gerektiği vurgusunda bulunmuştur ("Dışişleri Bakanı Davutoğlu Süleymaniye…", T.C. Dışişleri Bakanlığı). Ancak Davutoğlu'nun konuşmasındaki dikkat çekici nokta, konuşmasına söylediği "Rojbaş" (Merhaba) kelimesi ile başlaması ve akabinde Kürtçe konuşmasını sürdürmesi olmuştur. Özer'e (Hürriyet, 8 Mart 2014) göre bu durum, 2013 Kasım'ındaki Diyarbakır mitingi ve Erdoğan'ın burada ilk kez kullandığı "Kürdistan" kelimesinden sonra 4 Mart 2014'te Türkiye'nin Süleymaniye'de yaşadığı bir "devrim"dir. Süleymaniye'den sonra Davutoğlu Erbil'e geçerek burada IKBY Başkanı Mesut Barzani, Başbakanı Neçirvan Barzani ve bazı önde gelen siyasilerle temaslarda bulunmuştur ("Dışişleri Bakanı Davutoğlu Süleymaniye…", T.C. Dışişleri Bakanlığı).

Maliki'nin Ağustos 2014'te baskılar üzerine istifa etmesiyle, daha uzlaşmacı bir isim olarak görülen ve ABD tarafından da desteklenen bir isim olan Haydar el-Abadi başbakanlık görevine gelmiştir (Al Jazeera, 13 Ağustos 2014). Davutoğlu Kasım ayında bu kez dönemin başbakanı olarak yeniden Irak'a bir ziyaret gerçekleştirmiş, Irak'ta Şiileri önceleyen bir siyaset izleyen Maliki yönetiminden sonra, Haydar el-Abadi başkanlığında kurulan yeni hükümeti memnuniyetle karşıladıklarını dile getirmiştir. Bağdat'ta gerçekleştirdiği çeşitli üst düzey ziyaretlerin ardından Davutoğlu Erbil'e geçerek bölgesel yönetimin başkanı Mesut Barzani ve başbakanı Neçirvan Barzani ile görüşmüştür. Ziyarete MİT Müsteşarı Hakan Fidan da eşlik etmiştir. Davutoğlu Fidan'ın bu katılımını,

"Özelde de sınır bölgemiz olduğu için Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin de Kürt bölgesinin güvenlik ve istikrarı Türkiye için, kendi güvenliğini doğrudan ilgilendiren hayati bir konudur. Türkiye, Kürt bölgesinin güvenliği için gereken her türlü desteği verecektir. Bu bizim için hem tarihi ve insani, hem de stratejik bir konudur…" (Tümer, Al Jazeera Turk, 22 Kasım 2014) sözleriyle güvenlik ile ilgili meselelerin de tarafların gündeminde olması ile açıklamıştır.

Abadi'nin iktidara gelişinin sonrasında, 2 Aralık 2014 tarihinde, Erbil ve Bağdat arasında yıllardır süren petrol konusunda anlaşmazlığın da giderilmiş olması, Maliki döneminde karşı çıkılan, Kuzey Irak petrolünün Türkiye üzerinden transferinin sağlanması yönündeki sorunun ortadan kalkması sebebiyle Türkiye açısından ayrıca önem arz etmekteydi (Arango, New York Times, Dec. 2, 2014). Dolayısıyla bu dönemde, Türkiye-IKBY ilişkilerini zora sokabilecek gelişmeler teker teker ortadan kalkmaktaydı. Ancak bu tür normalleşme işaretlerinin yanında, IKYB Başkanı Mesut Barzani'nin Haziran 2014'te sarf ettiği "Artık Kürt halkı için kendi geleceğini belirleme vakti geldi. Ve biz halkın kararının arkasındayız… Artık, bizim şimdiye kadar bildiğimizden, iki hafta öncesinden çok daha farklı bir Irak'ta yaşıyoruz. Irak'ta son yaşananlar, Kürt halkının kendi geleceğini belirleme fırsatını kaçırmaması gerektiğini ortaya koydu." (Hürriyet, 24 Haziran 2014) şeklindeki ifadeleri ilişkilerin gidişatına dair soru işaretlerini gündeme getirmiştir. Akabinde Barzani Temmuz 2014'teki şu söylemiyle IKBY'nin kısa süre içerisinde bağımsızlık referandumuna gideceği açıklamasında bulunmuştur:

> "son zamanlarda olan herşey bağımsızlığa ulaşmanın Kürdistan'ın hakkı olduğunu gösteriyor… Bundan sonra, bunun (bağımsızlığın) amacımız olduğunu saklamayacağız. Irak şu anda fiilen bölünmüş durumda. Bizim, ülkenin yaşadığı bu trajik durumun içerisinde mi kalmamız gerekiyor? Bağımsızlığa karar verecek olan ben değilim. Halktır. Bir referandum yapacağız ve bu aylar içinde olacak" (BBC, 1 Temmuz 2014).

Yine Aralık ayı içerisinde yaptığı bir başka açıklamada Mesut Barzani'ye göre referandum süreci ve bağımsızlık konusunda ilerleme sağlanması sebebiyle bunu engellemek isteyen IŞİD'in, Musul işgali[85] sonrasında artan tehdidi üzerine yaptığı

[85] 2014-2017 Irak'taki iç savaş, IŞİD'in 2014 Musul işgali ve IŞİD'e karşı mücadele ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Balamir Coşkun, B. & Keskin Karagöl, F. (2021). Pandora'nın Kutusu Açıldı: Soğuk Savaş Sonrasında İç Çatışmalar ve İç Savaşlar, İçinde E.Çıtak, E. Kuşçu Sönmez ve G. Turan (Ed.), *Soğuk Savaş Sonrası Irak'taki İç Çatışmalar* (ss. 69-90). Ankara: Palme Yay.

açıklamada "Yüz IŞİD, bin IŞİD de gelse Kürdistan bölgesinin bağımsızlık ve referandum süreci devam edecektir" demiştir (Sabah, 10 Aralık 2014). IŞİD'in Musul kentini işgalinden sonra yeniden gündeme gelen Irak'ın bölünmesi tartışmaları üzerine, Barzani'nin bağımsızlık yönündeki açıklamalarına Türkiye'den gelen ilk tepki dönemin AK Parti sözcüsü olan Hüseyin Çelik'in Financial Times'a yaptığı "Eskiden bağımsız bir Kürt devleti mevzuu Türkiye için savaş nedeni sayılıyordu. Hatta Kürdistan kelimesi bile insanları sinirli ve agresif yapmaya yeterliydi. Ama onların adı Kürdistan ve bunun kabul edilmesi gerekli… Eğer Irak bölünürse ki bu kaçınılmaz görünüyor; onlar bizim kardeşimizdir." (Cumhuriyet, 29 Haziran 2014) şeklindeki açıklaması olmuştur. Kayhan Pusane'nin (2017: 25) de ifade ettiği üzere, Çelik'in bu sözleri Ankara'nın bağımsız bir Kürt devletinin ortaya çıkmasını kabul ettiğini ve Kuzey Irak'ın bağımsızlığı konusunda eski resmi söylemde meydana gelen esnemeyi ve değişimleri göstermiştir. Ancak bu süreçte 30 Ağustos 2014'te Zafer Bayramı resepsiyonunda kendisine sorulan çözüm sürecine dair bir soru üzerine dönemin Genelkurmay Başkanı Necdet Özel'in "kırmızı çizgi" konusundaki şu sözleri dikkat çekicidir:

> "Hükümetin bir politikası var, o politika yürüyor. Biz çözüm sürecine ilişkin yol haritasını bilmiyoruz, o çalışmanın içinde yokuz. Beşir Atalay çalışmanın kamu kuruluşlarına gönderileceğini söylemişti, henüz bir şey gönderilmedi. Görürsek biz de görüşlerimizi söyleriz. Kırmızı çizgilerimiz aşılırsa gerekeni söyleriz. 30 yıldır bu mücadeleyi biz yürütüyoruz. Ancak hükümet çözüm süreciyle sorunu çözmek istiyor. Şehit anaları, analar ağlamasın diyorlar. Biz de aynı şeyi söylüyoruz. Bölünmemek, bütünlük önemli, bu kırmızı çizgi. Bununla ilgili bütün görüşlerimizi her ortamda hükümete iletiyoruz." (Çalışlar, Radikal, 1 Eylül 2014).

Açıklamadan çözüm sürecinin ve dolayısıyla IKBY ile normalleşme sürecinin tamamen sivil siyaset eliyle yürütüldüğü ve TSK'nın bu noktada devre dışı bırakılmış olduğu anlaşılmaktadır. Zira Özel'in çözüm süreciyle ilgili bilgilerinin olmadığı yönündeki sözleri, MGK toplantılarında da bu konunun yer almadığı ya da TSK'nın görüşünün sorulmadığına işaret etmektedir. Yine bu açıklamadan TSK'nın hedef kitle olarak halen bölünme kaygıları taşıdığı ve dolayısıyla bu süreçte ikna olmadığı da anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Türkiye ve IKBY arasındaki iyi ilişkilerin bir göstergesi de peşmerge güçlerinin Demokratik Birlik Partisi (PYD)'nin silahlı gücü Halkçı Koruma Birlikleri (YPG)'ye destek amacıyla Ayn el-Arab (Kobani)'a gitmesi için Türkiye'nin kendi

topraklarından geçişe izin vermesidir. Bu amaçla, 2014 yılı Ekim sonunda, peşmerge güçleri yanlarında ağır silahlarla birlikte, Habur sınır kapısından geçerek Şanlıurfa/Suruç'a oradan da Ayn el-Arab'a geçmişlerdir. Barzani bu konuda Ankara'ya yönelik memnuniyetini "Peşmerge'nin Kobani'ye geçişine izin verdiği için Türkiye'ye çok teşekkür ediyoruz… Peşmerge'nin gidişinin Kobani için zaferler getirmesini diliyorum. Kürdistan bölgesinin, Kobani'ye askeri ve insani her türlü desteği devam edecek." (Anadolu Ajansı, 29 Ekim 2014) sözleriyle dile getirmiştir. TSK'nın bu tür kaygılarını bir tarafa bıraktığımızda, bu aşamada hükümet yetkililerinin açıklamaları, özellikle Türkiye'nin toprak bütünlüğü gibi bir referans nesnesi bağlamında algıladığı tarihsel tehditler noktasında bir esnemeye ya da gerilemeye işaret etmektedir. Tüm yapılan karşılıklı ziyaretler ise kamuoyunun bu sürece alıştırılması ve bu süreci nispeten onaylaması olarak ifade edilebilir. Dostluk, kardeşlik vurgularının üst düzeyde yer aldığı, resmi söylemde ciddi değişikliklerin yaşandığı bu aşamada, Türkiye ve IKBY ilişkilerinin normalleşme evresine ulaştığı söylenebilir.

Ele aldığımız analitik çerçeveye (bkz. Şekil 7) göre güvenlikdışılaştırma evresi normalleşmenin ötesine geçen, pozitif barış halini gerekli kılan, çatışma yoğunlukları kapsamında barış evresine ilerlemiş bir evredir. Hatta güvenlikdışılaştırma evresi, kültürel barış inşası olarak da ifade edilen, Wæver'ın (2008: 81) "asecurity" yani güvenlik topluluğu olarak adlandırdığı evrenin hemen önceki aşamasıdır. Bu sebeple ele aldığımız Türkiye-IKBY ilişkilerinin böylesi bir evreye geçmiş olduğu yorumunu yapmak mümkün olmamakla beraber, normalleşme evresinin gerçekleştiği, güvenlikdışılaşmaya yönelik ise birtakım ciddi adımların atıldığını ifade edebiliriz. 2014 yılı itibariyle zirve yapmış olan Türkiye-IKBY ilişkilerinde bundan daha ilerisi yaşanmamış, ikili ilişkiler güvenlikdışılaşma hedefine yönelik atılan adımlardan öteye gidememiştir. Dolayısıyla 2014-2016 arası Türkiye-IKBY ilişkilerinde "dalgalı-durağan bir dönem" olarak ifade edilebilir (Duman, Star Açık Görüş, 4 Kasım 2017). Bu tarihten itibaren gerek 6-8 Ekim olayları gibi ülke içerisinde gerekse PYD'nin artan terör eylemleri gibi bölgesel düzeyde yaşanan gelişmeler, Türkiye açısından yeniden güvenlik dilini ön plana çıkarmıştır. Nitekim Mayıs 2015'te Washington'da katıldığı bir toplantıda Barzani'nin bir izleyicinin "Bağımsız Kürdistan ne zaman olacak?" şeklindeki sorusuna karşı söylediği "Gelecek yıl ya da ne zaman olacağını bilemem, ama kesinlikle yolda… Ayrıntı veremem, ama bunun şiddet ve öldürme yoluyla değil, barış, anlayış ve diyalog yoluyla gerçekleşmesini

arzuluyoruz." şeklindeki sözler (*VOA*, 7 Mayıs 2015) Türkiye'nin referans nesnelerine yönelik güvenlik kaygılarını besleyecek, tetikleyecek nitelikteydi.

4.3. Türkiye-Ermenistan Normalleşme Adımlarını Hazırlayan Koşullar: Bağlam ve Sorun Tanımla(ya)mama

4.3.1. Türkiye-Ermenistan Normalleşme Çabalarının Ekonomik Gerekçeleri

2002'de AK Parti'nin iktidara gelmesi sonrasında, Türkiye'nin iç siyasetinde yaşadığı "stratejik derinlik" ve "komşularla sıfır sorun" gibi ilkeleri benimseyen dönüşümler, enerji alanında önemli bir merkez olmayı amaçlayan Türkiye'nin çatışmacı ya da güvenlikçi değil, "kazan-kazan" anlayışına dayalı bir siyasi söyleme yönelmesine ivme kazandırmıştır (İşeri ve Çelik, 2015: 333-334). Türkiye'nin Ermenistan ile yakınlaşması da bu politikanın bir yansıması olarak okunabilir. Nisan 1993'te Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırını kapatması sonrasında, Türkiye'nin özellikle Doğu Anadolu bölgesi bu durumdan kötü etkilenmiştir. Burada da özellikle Trabzon ve Kars illeri bu kapalı sınır durumundan daha fazla olumsuz etkilenen şehirler olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu bölgedeki yerel yetkililer ve halk açısından bu durum hoşnutsuzluk yaratmıştır (Görgülü, 2008: 29). Zira Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasından Trabzon limanı ve Kars illeri dışında ayrıca Van, Iğdır ve Erzurum da olumlu etkilenecektir (Aydın, 2013: 492). Dolayısıyla Türkiye açısından Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi, Türkiye'nin Avrupa açısından önemli bir enerji koridoru olma yönündeki isteğine ve Kafkasya bölgesinde etkisinin artmasına katkı sağlayacaktır (Elanchenny ve Maraşlıyan, 2012: 11). Örneğin, Markar Esayan'ın (Aktaran: Elanchenny ve Maraşlıyan, 2012: 24) vurguladığı üzere, Ankara-Erivan normalleşmesi gerçekleşirse Türkiye, Rusya ile serbest ticaret antlaşması bulunan Ermenistan vasıtasıyla Rusya'ya gümrük vergisi ödemeksizin mallarını gönderebilecektir.

Aydın'ın (2013: 492) vurguladığı gibi, Türkiye-Ermenistan sınırının açılması durumunda, iki ülkenin elde edeceği ekonomik kazançlara dair net hesaplar yapılamamakta, zira sağlıklı ve normal siyasi ilişkileri bulunmayan Türkiye ve Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkilere dair kayıtlar da sağlıklı tutulamamaktadır. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere dair verilere Türkiye'de "0" olarak yer verilirken; Ermenistan'da ise veriler eksik olup, güvenilir değildir. Şöyle ki, Türkiye'den Ermenistan'a giden mallar, resmi verilere göre İran ve Gürcistan'dan alınmış olarak

gösterilmektedir (Aydın, 2013: 492). Sınırın açılmasının Türkiye açısından önemli bir avantajı, Orta Asya'ya yönelik yaptığı ticarette Gürcistan ve İran'a nazaran Ermenistan'ın daha kısa bir hat olmasıdır. Böylece Türkiye açısından daha ekonomik olabilecektir (Aydın, 2013: 492). Nitekim 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı sırasında Gürcistan'ın ana limanı Poti'nin de bombalanarak işlevsiz hale gelmesi, kara ve demiryolu ulaşımının zarar görmesi, BTC petrol boru hattı ile BTE doğalgaz boru hattından[86] sağlanan enerji tedariğinin durması ile Türkiye de Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik ticaretinde olumsuz etkilenmiş, ekonomik açıdan zarar görmüştür (Çelikpala, 2010: 108). Yine normalleşme ile turizm açısından da Türkiye birtakım kazançlar sağlayabilecektir. Örneğin, Türkiye'de yer alan Ermeni kiliselerinin gerekli restorasyonlarının yapılarak ziyarete açılması bu bölgedeki turizmi canlandırabilecektir (Aydın, 2013: 492). Dolayısıyla bu tür ekonomik kazançların da düşünülmesiyle, bu süreçte Türkiye artan ekonomik yükselişini dikkate alarak, bu yükselişe zarar verebileceği düşüncesiyle saldırgan dış politika uygulamalarından kaçınmıştır (İşeri ve Çelik, 2015: 333).

Türkiye-Ermenistan sınırının kapanmasından Ermenistan daha olumsuz etkilenmiştir ve etkilenmektedir. Şöyle ki, iki ülke arasındaki sınırın kapalı oluşu, küçük ve denize kıyısı olmayan bir ülke olan Ermenistan'ın ulaşım rotaları açısından Gürcistan'a bağımlı olmasına yol açmıştır (Elanchenny ve Maraşlıyan, 2012: 11). Ermenistan hem karayla çevrili, izole bir ülke olması hem de Azerbaycan ve Türkiye ile olan sınırlarının kapalı olmasından ötürü, yalnızca Gürcistan ve İran kanallarını kullanarak dışarıyla bağlantı kurabilmektedir (Aydın, 2013: 492). Dolayısıyla Ermenistan'ın ulaşım maliyetlerinin yüksek olması ve dış ticaretinde büyük oranda Gürcistan sınırını kullanmasından dolayı Gürcistan'a bağımlı olması nedeniyle, Türkiye ile sınırının açılması Ermenistan açısından oldukça önemlidir. Nitekim sınırın açılması Ermenistan'ın taşıma maliyetlerini azaltmış olacak hem de Gürcistan'a olan bağımlılığını sona erdirecektir (Görgülü, 2008: 29). Ermenistan'ın bu dezavantajlı durumu özellikle 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı esnasında daha görünür hale gelmiş (Elanchenny ve Maraşlıyan, 2012: 11), bu kriz esnasında Gürcistan yolunun zarar görmesi Ermenistan'ın daha fazla sıkıntı yaşamasına yol açmıştır (Aydın, 2013: 492).

[86] Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinde oldukça önemli yer tutan BTC petrol boru hattı 2006, BTE doğalgaz boru hattı 2007 yılından beri aktif durumdadır (Alipour, 2015: 192).

Bunların dışında, sınırın açılması durumunda, Ermenistan hem Türkiye hem de diğer ülkelerle ticaretini arttırma imkânı elde edebilecek, böylece Rusya'nın da bu anlamda etkisi sınırlanmış olabilecektir (Aydın, 2013: 492). Zira Gürcistan limanlarına ulaşım maliyetli, istikrarsız ve kapasite olarak da düşük olması nedeniyle, kapalı sınırlardan kurtulan Ermenistan, yabancı yatırımcılar için riskli olmaktan çıkacak ve böylece yatırımların artması sağlanabilecektir (Aydın, 2013: 492; ICG, 2009: 28). Ayrıca Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınır sorunlarının da çözülmesiyle birlikte, Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki kara ve hava ulaşımı artacak, ticari ilişkiler ivme kazanacak ve böylece Ermenistan ekonomisi ciddi bir gelişme gösterebilecektir. Örneğin, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün milli maç sebebiyle yaptığı Erivan ziyareti esnasında, Türkiye ve Ermenistan, Ermenistan'ın Türkiye'ye elektrik satışı konusunda anlaşmışlardır. Türkiye'den UNİT firması ile Ermenistan devlet şirketi arasında yapılan anlaşmaya göre, ilk etapta yılda 1 buçuk milyar kilovat saat olarak belirlenen satışın, ilerleyen süreçte 3 buçuk milyar kilovat saate ulaşması planlanmıştır (Cumhuriyet, 17 Mart 2009; Hürriyet, 25 Kasım 2008). Dolayısıyla normalleşme adımları daha en başından taraflara ekonomik çıktılar sağlamaya başlamıştır. Özetle sınırın açılması, Rusya'nın Ermenistan üzerindeki askeri, ekonomik ve siyasi aygıtları üzerindeki etkisini azaltacaktır (Elanchenny ve Maraşlıyan, 2012: 11).

Ataöv'ün (Cumhuriyet, 3 Kasım 2009) vurguladığı husus ise, iki ülke normalleşmesinin Ermenistan'a fayda sağlayacağı ancak Türkiye ve Azerbaycan açısından hiçbir getirisi olmayacağı şeklindedir. Zira Ataöv'ün, verimli topraklar ve değerli madenlerden yoksun Ermenistan'ın, sınırın açılmasından tek kazançlı çıkan taraf olacağı ve Ermenistan'ın hem Türkiye hem de Azerbaycan'a yönelik toprak taleplerinin devam ettiği tespitleri dikkat çekicidir. Dolayısıyla Türkiye'de bir kesim için normalleşmenin önünü açacak bir dilin kullanıma sokulması henüz söz konusu değildi.

4.3.2. ABD ve Rusya'nın Türkiye-Ermenistan Yakınlaşmasına Etkisi

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi ve güvenlikdışılaştırılması bölgede stratejik çıkar ve planları bulunan ABD, Rusya, AB gibi çeşitli güçlerin politikalarından bağımsız değildir ve hiçbir zaman da olmamıştır. Zira ABD'nin de Rusya'nın da Türkiye-Ermenistan normalleşmesi sürecinde kendi bölgesel çıkarları mevcuttu ve bu müdahale iki ülkeyi yakınlaştırmaktan ziyade sürecin çıkmaza girmesinde daha etkili olmuştur

(Markedonov, 2011). Bu çerçevede Türkiye-Ermenistan yakınlaşması, Sovyet sonrası alanda ABD, AB ve Rusya'nın çıkarlarının çakıştığı projelerden birisidir (Minasyan, 2010: 22). Dolayısıyla bu coğrafya ABD, Rusya, AB gibi uluslararası güçler ve İran ve Türkiye gibi komşu ülkelerin rekabet ettiği önemli bir bölge haline gelmiştir (Alipour, 2015: 191).

Ermenistan'da "iki taraftan kuşatılma hissini/korkusunu" Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek arttırmış ve Rusya ile 1997 senesinde "Karşılıklı Dostluk, İşbirliği ve Yardımlaşma Anlaşması"nın yapılmasına neden olmuştur (Görgülü, 2008: 10). 1991'de Ermenistan'ın bağımsız olmasından itibaren geçen süre boyunca Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin güvenlik dışına çıkarılamaması, Ermenistan'ın dini yönden de bağının bulunduğu ve önemli oranda Ermeni diasporasının yer aldığı Rusya'ya daha bağımlı hale gelmesi sonucunu doğurmuştur (Görgülü, 2008: 26). Bu sebeple Rusya'nın Ermenistan üzerindeki derin ve tarihi etkisi, bir yerde Ermenistan açısından önemli bir dayanak olmaktadır. Rusya normalleşme için samimi anlamda destek vermedikçe, Ermenistan'ın yanındaki Rusya faktörü güvenlikdışılaştırmada önemli bir eksiklik ya da engel olarak düşünülebilir. Her ne kadar Rusya Türkiye-Ermenistan normalleşme çabalarını destekler görünse de, Kafkasya bölgesinde kendi nüfuzunu devam ettirebilmek amacıyla Ermenistan üzerinde işgal altında tuttuğu Azerbaycan toprakları konusunda herhangi bir baskı yapmaya yanaşmamış, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki mevcut toprak anlaşmazlıklarını kendi bölgesel çıkarları açısından kullanma niyetiyle hareket etmiştir (İşeri ve Çelik, 2015: 344). Rusya'nın bu yöndeki politikalarının neticesi ise, Türkiye'nin Kafkasya'da çatışma ortamından işbirliği ve "güvenlik topluluğu" ortamına geçişi engellemesi olmuştur (İşeri ve Çelik, 2015: 345).

Türkiye-Ermenistan normalleşmesi aynı zamanda Rusya açısından fayda sağlayabilecek bir durumdur. Şöyle ki; Rusya Ermenistan'ın ekonomik ve ticari hayatında önemli bir yere sahiptir. Örneğin Rus firmaları Ermenistan'ın altyapısıyla ilgili önemli alanları (enerji, boru hatları, telekomünikasyon, demiryolları gibi) satın almış ya da kontrolü altında tutmaktadır (ICG, 2009: 22). Dolayısıyla Türkiye-Ermenistan arasında gerçekleşecek bir normalleşmenin Rusya da dâhil bölge ülkelerine ekonomik açıdan katkı sağlayacağı açıktır. Kısaca Rusya hem Ermenistan üzerinden kazançlı çıkacağını düşünerek, normalleşmeyi desteklemekte, hem de Ermenistan'ı kontrolü altında tutmak istemektedir. Ayrıca Rusya, Ankara-Erivan normalleşmesi ve iki ülke sınırının açılması

sonucunda ve Dağlık Karabağ konusunda çözüm sağlanması durumunda, Ermenistan üzerindeki nüfuzunun azalacağını düşünmektedir. Özetle, Rusya'nın normalleşme neticesinde Ermenistan üzerindeki nüfuzunu yitirmeye niyeti yoktur (Öztürk Tuncel ve Çelikpala, 2019: 442).

ABD ise Türkiye-Ermenistan normalleşmesi konusunda özellikle sivil toplum kuruluşları kanalıyla yürütülen çabalara destek vererek, Güney Kafkasya'daki üç devletin bağımsızlıklarını pekiştirmeyi ve bu bölgedeki enerji nakil hatlarını desteklemeyi amaçlamıştır (ICG, 2009: ii). Bu anlamda ABD, Ankara-Erivan yakınlaşması amacıyla siyasi ve ekonomik açıdan sivil girişimleri destekleyen ve finanse eden önemli bir dış aktör olarak dikkat çekmiştir (Öztürk Tuncel ve Çelikpala, 2019: 440). Rusya açısından olduğu kadar ABD için de Kafkasya'daki hâkimiyet mücadelesi dikkate alınacak olursa, bölgede Ermenistan'ın pozisyonu önem taşımakta, bu kapsamda Ermenistan'da ABD'nin en büyük büyükelçiliğinin yer alması önemli bir örnek teşkil etmektedir (Görgülü, 2008: 32). ABD'nin Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine destek vermesi de Rusya ile bölgedeki çıkar çatışması dikkate alındığında şaşırtıcı değildir. Şöyle ki ABD açısından Ermenistan ve Türkiye arasında gerçekleşecek normalleşme süreci, Ermenistan'ın Rusya'ya bağımlılığını azaltıp, Batı bloğuna (AB, NATO) yakınlaşmasını sağlayabilecektir (Görgülü, 2008: 32). Dolayısıyla Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki normalleşme çabalarında dış güçlerin çift yönlü bir etkisi olmaktadır. Şöyle ki, ABD, Rusya, AB gibi güçlerin politikaları doğrultusunda Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin yönü de değişebilmektedir. Örneğin ABD yönetimi, Türkiye ile Ermenistan yakınlaşmasını Rusya'nın Ermenistan üzerindeki etkisini sınırlayıcı bir faktör olarak görürken, diğer yandan da Türkiye ve Ermenistan arasındaki olumlu yönde ilerleyen süreci çıkmaza sokabilecek açıklamalarda bulunmaktadır. Bunun en önemli örnekleri diaspora Ermenilerine yönelik olarak dile getirilen "soykırım"ı tanıma beyanlarıdır. Örneğin 19 Ocak 2008'de Başkanlık seçimleri kampanyası sürecinde Obama ABD'deki Ermenilere yönelik şu ifadeleri kullanmıştır:

> "Ermeni Soykırımı'nın bir iddia, kişisel bir görüş veya bakış açısı değil, ezici bir tarihsel kanıtla desteklenen yaygın olarak belgelenmiş bir gerçek olduğuna dair inancımı paylaştım. Gerçekler yadsınamaz… Bir senatör olarak Ermeni Soykırımı Kararının geçirilmesini şiddetle destekliyorum ve Başkan olarak Ermeni Soykırımı'nı tanıyacağım." (Obama, 19 Ocak 2008).

Obama Başkan olmasının hemen ardından 6 Nisan 2009'da gerçekleştirdiği Ankara ziyareti esnasında TBMM'de yaptığı konuşmasında Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair yine şu ifadeleri kullanmıştır:

> "Bu Mecliste konuşurken tabii ki 1915 yılında yaşanan kötü olayları gündeme getirmek lazım. Bunlar benim çözeceğim değil, Ermenilerin ve Türklerin birlikte çözeceği sorunlardır ve Türk ve Ermeni halkları dürüst, açık ve yapıcı bir şekilde bu süreci ele almalıdırlar. Zaten, bu anlamda, Ermeni ve Türk liderlerinin attıkları cesur adımları gördük. Bu anlamda, açılan sınırlar Türk ve Ermeni halklarının tekrardan daha barışçıl ve refah içerisinde bir geleceğe adım atmalarını sağlayacaktır. Amerika Birleşik Devletleri bu anlamda ilişkilerin normalleşmesini iki ülke adına da desteklemektedir, bu amaca yönelik çalışmaların yapılması gerektiğini düşünmektedir." (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 6 Nisan 2009).

Obama'nın bu konuşmasında ABD yönetiminin Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi yönünde destekçi olduğunu vurgulamasının yanı sıra alınan bazı kararlar ise ikili ilişkilere olumsuz etkiler yapmaktadır. Örneğin, ABD Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesinde, 1915 olaylarının "soykırım" olarak kabul edilmesi konusunda yapılan oylamada tasarının 23 evet, 22 hayır oyuyla kabul edilmesi üzerine Türkiye Washington büyükelçisi olan Namık Tan'ı Ankara'ya istişareye çağırmıştır. Ayrıca Türkiye'nin yaptığı açıklamada şu ifadelere yer verilmiştir:

> "Türk ulusunu işlemediği bir suçla itham eden bu tasarıyı kınıyoruz. Bu tasarıyı destekleyenler, tarihi gerçekler ve uzman tarihçiler arasındaki konuyla ilgili fikir ayrılıklarını görmezden gelerek siyasi saiklerle yanlış ve haksız bir tutum benimsemişlerdir. Tasarı, 1915 olaylarına ilişkin olarak içerdiği somut tarihi hataların yanı sıra, tamamen tek yanlı bir yaklaşımla hazırlanmıştır… Tasarının (…) kabulünün arzu edilmeyen sonuçlara yol açacağına esasen konuya ilişkin girişimlerimiz sırasında açıklıkla işaret edilmişti. Tüm uyarılarımıza rağmen Komite tarafından kabul edilen bu tasarının Türkiye-ABD ilişkilerine zarar vermesinden ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi yönündeki çabaları sekteye uğratacak olmasından ciddi kaygı duyuyoruz." (Cumhuriyet, 5 Mart 2010: 11).

İdiz'in (2010: 16) vurguladığı üzere, ABD Dışişleri Komitesi'nin 4 Mart 2010'da böyle bir kararı almasının nedeni, protokollerin onaylanması konusunda Türk yönetimine baskı yapmaktı. Ancak bu baskı ters etki yapmış ve protokollerin onaylanmaması ile neticelenmiştir. Dolayısıyla ABD'nin sözde soykırım tasarısı konusunda attığı adımlar,

söylemleri ve alınan kararlar, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşme sürecine zarar veren hususlardandır. Her ne kadar Temsilciler Meclisinin 4 Mart 2010 tarihinde aldığı bu karar bağlayıcı bir nitelik taşımasa da, bu durum Türkiye-ABD ilişkilerine olduğu gibi Türkiye-Ermenistan arasındaki normalleşme ve diyalog sürecine de olumsuz etki yapmıştır (İşeri ve Çelik, 2015: 338). Nitekim bu tür kararlar, Türkiye'de hedef kitlenin Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine iknasının önündeki en büyük sorunlardan olmakta ve bu anlamda güvenlikdışılaştırmaya yönelik adımlar girift bir hal almış meselelere hapsolmaktadır. Örneğin ABD Temsilciler Meclisi'nin kararı üzerine dönemin CHP Genel Başkan Yardımcısı olan Onur Öymen "bugünkü koşullarda Türkiye'nin bu protokolleri hala Meclis'te tutması bir zaaf alametidir ve hala dış baskılardan çekindiğinin bir alametidir" sözleriyle tepki göstermiş ve normalleşmenin şu koşullar yerine getirildiğinde gerçekleşebileceğini ifade etmiştir:

> "Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talebinde bulunmadığını, Kars Antlaşması'nın yürürlükte olduğunu kabul ettiğini, soykırım meselesini tarihçilere bırakmayı ve Türkiye aleyhine dünyada propaganda yapmamayı ve işgal ettiği Azeri topraklarından çekilmeyi kabul ettiğini ilan etmesi lazım. Ancak bunları yaparsa Ermenistan biz yine ilişkileri iyileştirmeye çalışırız, her türlü adımı atarız." (Cumhuriyet, 5 Mart 2010).

Tüm bunlara ek olarak, Erdoğan'ın bazı ülkelerde gündeme getirilen Ermeni tasarılarının iki ülke arasındaki sürece zarar verdiğini ifade eden şu sözleri de önemlidir:

> "Bu ülkelerin Ermenistan ile ne alakası var, bunlara kim bu görevi verdi? Nereden çıkarıyorlar bu görevi? Burada eğer taraf ülke varsa bu Türkiye-Ermenistan'dır – eğer taraf ülke varsa… Bunlar almış oldukları bu kararla şov yapıyorlar… Ve Ermenistan halkına da zarar veriyorlar… Bir şey eğer olacaksa da çıkmaza giriyor… Bakın benim ülkemde 170 bin Ermeni var; bunların 70 bini benim vatandaşımdır. Ama yüz binini biz ülkemizde şu anda idare ediyoruz. E ne yapacağım ben yarın, gerekirse bu yüz binine 'Hadi siz de memleketinize' diyeceğim; bunu yapacağım. Niye? Benim vatandaşım değil bunlar… Ülkemde de tutmak zorunda değilim. Yani şu anda bizim bu samimi yaklaşımlarımızı bunlar bu tavırlarıyla ne yazık ki olumsuz istikamette etkiliyorlar, bunların farkında değiller." (BBC, 16 Mart 2010).

Çeşitli ülkelerin parlamentolarında gündeme getirilen tasarıların Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini engelleyen ve taraflar arasındaki güvensizlik atmosferini

besleyen gelişmeler olduğu Erdoğan'ın bu söyleminden özellikle "bir şey eğer olacaksa da çıkmaza giriyor" ifadesinden çok net anlaşılmaktadır. Zira konuşmaya yetkili öznelerin güvenlikçi söz-edimlerine sıklıkla başvurması ve bu konuşmasında Erdoğan'ın "hadi siz de memleketinize…" sözüyle açıkça ifade edilen tehdit, ceza ve uyarı mekanizması gibi geleneksel diplomasi yöntemlerini devreye sokarak çatışma çözümü diplomasisinden uzaklaşılması, güvenlikleştirici adımlara sıklıkla başvurulmasına yol açmaktadır. Bir sonraki bölümde yer verileceği üzere, bu durumun güncel başka örnekleri de bulunmaktadır.

Yine ABD gibi AB açısından da benzer bir durum söz konusudur. Nitekim Ermeni diasporasının 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması yönünde Avrupa parlamentolarına baskı yapması, AB'nin Ankara-Erivan normalleşmesine olan desteğini işlevsiz hale getirmiş hatta AB'nin Türkiye tarafından tarafsız olmamakla suçlanmasına yol açmıştır (Öztürk Tuncel ve Çelikpala, 2019: 441). Kısaca tarafların normalleşme girişimlerine yönelik dış güçlerin olumsuz yönde etkisi, yetersiz dış destek ve süreçten farklı beklentilerin olması sebebiyle atılan adımlar ilerleme sağlayamamıştır (Öztürk Tuncel ve Çelikpala, 2019: 438). Özetle Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılması hedefi doğrultusunda, tarafların 1915 olaylarına dair farklı bakış açıları ve sorun tanımlamaları en büyük engellerden birisi olarak yer almaktadır.

4.3.3. Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Onay Süreci: Önkoşullar ve Hedef Kitlenin Tavrı

Türkiye'nin Ermenistan ile normalleşme için Dağlık Karabağ meselesinin çözümünü önkoşul olarak ileri sürmesi üzerine, Ermenistan'ın gözünde Türkiye "güven kaybı"na uğramış ve Çeviköz'ün (Hürriyet, 9 Ekim 2017) ifade ettiği üzere, Güney Kafkasya bölgesinde Türkiye önemli bir bölgesel güç olma fırsatını yitirmiştir. Ermenistan ise hem içeriden hem de diasporadan protokoller konusunda tepki görmüştür. Türkiye'nin bu önkoşulu ileri sürmesi ile Ermenistan protokollerin Türkiye tarafından onaylanmadığı müddetçe kendisinin de onaylamayacağını ileri sürerek bu süreçte hem içerideki muhalefete hem de diasporaya karşı baskıları hafifletebilmek için, Türkiye'yi sorumlu gösterme yolunu seçmiştir. Önkoşul ileri sürerek Türkiye'nin normalleşme önündeki engeli oluşturduğunu ileri sürmüştür (Çeviköz, Hürriyet, 9 Ekim 2017).

Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirme ve güvenlikdışılaştırma çabalarına özellikle özür kampanyası destekçileri gibi kimi kesimlerce destek verilmiş olsa da, hem bu özür kampanyası hem de bundan evvel başlatılmış olan Gül'ün Ermenistan ziyareti (Futbol Diplomasisi süreci) çeşitli kesimlerin eleştiri ve tepkilerine de yol açmıştır. Uluslararası Kriz Grubu (ICG)'nun (2009: 22) raporuna göre, Gül'ün Ermenistan'ı ziyareti Türklerin üçte ikisinin desteğini almış, bu ise Türkiye ve Ermenistan'ın normalleşme sürecine her iki ülkenin de kamuoyunun kabulünün bulunduğu olarak düşünülebilir. Ayrıca bu rapora göre, Ermenistan nüfusunun çoğunluğu, Türkiye'nin "soykırım"ı kabul edip etmemesini dikkate almaksızın sınırın açılmasını desteklemiştir.

Yine Türkiye'de önemli bir hedef kitlenin temsilcisi olan dönemin Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ, Cumhurbaşkanı Gül'ün Ermenistan'a gidişi konusunda, "Sayın cumhurbaşkanının kararıdır. Karar vermiştir, gitmiştir. Bizim bir değerlendirmede bulunmamız söz konusu değildir." ifadelerini kullanmıştır (Yetkin, Radikal, 17 Eylül 2008). Ayrıca önemli ve zorlu bir diğer hedef kitle Azerbaycan yönetimi ve diaspora da dahil kamuoyuydu. Azerbaycan muhalefetinden Sardar Calaloğlu "Türkiye Ermenistan'la Azerbaycan'a rağmen ilişkileri normalleşmeyi tercih ederse, Bakü ile Ankara arasındaki samimiyet uzun dönemde yok olur" açıklamasını yapmıştır (NTV, 18 Aralık 2008a). Bunun dışında Azerbaycan basınından da Türkiye'ye yönelik eleştirel yayınlar görülmeye başlamıştır. Örneğin Yeni Müsavat gazetesi "Erdoğan hükümeti Karabağ'ı satmaya hazırlanıyor" başlıklı habere yer vermiş, Ankara hükümetine eleştiriler yöneltmiştir (NTV, 18 Aralık 2008a).

Türkiye'de muhalefet partilerinin (MHP-CHP) karşı çıktığı protokoller süreci çeşitli protestolara da yol açmıştır. Zira protokoller konusunda iç siyasi kutuplaşmalar sebebiyle kamuoyu yeterince bilgilendirilmemiştir (Aydın, 2013: 501; Göksedef, 27 Aralık 2021). Bu durum hedef kitlenin kabulü noktasında önemli bir eksiklik teşkil etmiştir. Ermenistan tarafında da hedef kitlenin kabulü konusunda sıkıntılar olmuştur. Örneğin Türkiye ve Ermenistan'ın bir yol haritası üzerinde uzlaşması üzerine o dönemde iktidarın ortağı, koalisyon hükümetinin dört partisinden birisi olan Ermenistan Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) 27 Nisan 2009 tarihinde hükümetten çekilerek, protokollere yönelik tepkisini göstermiştir (Fuller ve Martirosian, RFE/RL, 30 Nisan 2009). Ermenistan ve Türkiye arasındaki normalleşme adımlarının Taşnak Partisi'ni bu derece rahatsız etmesinin sebebi, iki ülkenin yakınlaşması sonucu, Ermenistan'ın

özellikle Taşnakların Türkiye'den istedikleri sözde soykırımın tanınması ve toprak ve tazminat talepleri konusunda iddialarının gündemden kalkacağı yönündeki endişeleridir (Lütem, 2008: 9). Hem Ermenistan içerisinden hem de diasporadan gelen tepkiler üzerine Sarkisyan ABD, Fransa, Rusya, Lübnan gibi ülkelere çeşitli ziyaretler gerçekleştirerek, buralardaki diaspora temsilcilerinin desteğini kazanmayı amaçlamıştır (Aydın, 2013: 501). Ermeni diasporasının protokollere yönelik tepkisi de şüphesiz oldukça sert olmuştur. İdiz'in (Milliyet, 5 Eylül 2009) aktardığı üzere, Ermeni diasporası açısından bu protokoller Türkiye'nin "soykırım sorumluluğundan kurtulmanın bir aracı olarak ortaya atılan metinler" olup "ihanet belgeleri" olarak nitelendirilmiştir. Yine diaspora açısından bu protokollere göre Ermenistan'ın Kars Antlaşmasını tanıması, bu durumu daha da katlanılmaz kılmaktadır. Nitekim bu antlaşmanın tanınmasıyla beraber, Ermenistan'ın Türkiye'den herhangi bir toprak talebinde bulunması söz konusu olamayacaktı. Ayrıca protokollerde doğrudan Dağlık Karabağ meselesine dair bir ibare bulunmamasına rağmen, yer verilen sorunların barışçıl yoldan çözümü vurgusu, Dağlık Karabağ konusunda da diasporanın çeşitli endişelere kapılmasına sebep olmuştur (İdiz, Milliyet, 5 Eylül 2009).

Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanan protokollere yönelik Azerbaycan'ın yaklaşımını ele aldığı çalışmasında Mehtiyev'in (2010: 41) de değindiği gibi, Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecini ilk başlarda Azerbaycan kamuoyu dikkatli şekilde izlemiştir. Başlangıçta Azerbaycan'ın bu sürece tepki göstermeme sebepleri, normalleşme sürecinin tüm bölge açısından barış ve kalkınmaya katkı sağlayacağını düşünmesi, normalleşme sürecinin hemen gerçekleşmeyeceği yani zaman alacağını düşünmesi ve Türkiye'nin Azerbaycan toprakları işgalden kurtarılmadan Ermenistan ile herhangi bir anlaşmayı imzalamaya yanaşmayacağını düşünmesi şeklinde sıralanmaktadır (Mehtiyev, 2010: 42). Azerbaycan'a göre, Ermenistan'ı güçlendiren bir durum orantılı olarak Azerbaycan'ı zayıflatmaktadır. Türkiye-Ermenistan normalleşmesi açısından da Azerbaycan'ın bu sıfır toplamlı oyun yaklaşımı geçerlidir. Şöyle ki, Azerbaycan açısından Ermenistan'ın normalleşmeden sağlayacağı artılar, Azerbaycan'ın eksileri olacaktır (Minasyan, 2010: 27). Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine De Waal'un (2010: 5) bahsettiği gibi "kendi korkulu gözlükleriyle" bakmakta ve bu şekilde Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin farklı bir boyuta evrilmesi ve sınırın açılması ile Ermenistan'ın üzerindeki baskıların azalacağını ve bu durumun ise

onu Azerbaycan ile olan çatışmalarında daha uzlaşmaz bir pozisyona taşıyacağını düşünmektedir. Zira Dağlık Karabağ'da 1994 ateşkesinden bu yana Azerbaycan, Ermenistan'a karşı ekonomik ablukanın onu zayıflatıp taviz vermeye zorlayacağını düşündüğünden, Ermenistan-Türkiye sınırının açılması ile bu strateji artık işe yaramayacaktı. Bu nedenle, Minasyan'ın (2010: 23) vurguladığı gibi, Azerbaycan'ın, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri tarihindeki en kötü kriz serisine yol açan Ermenistan-Türkiye normalleşmesi ihtimalinden endişe duyması şaşırtıcı değildir. Tüm bunların farkında olan Ankara'nın önemli bir bölgesel müttefiki Azerbaycan ile olan ilişkilerini önemsemesi, bu süreçte Ermenistan ile normalleşme konusunda çelişkili söylemler üretmesine yol açmıştır (Öztürk Tuncel ve Çelikpala, 2019: 441). Protokolleri imzalayarak Türkiye'nin Azerbaycan'ı Ermenistan karşısında yalnız bıraktığı yönündeki eleştirileri Davutoğlu TRT 1'e verdiği röportajda şöyle cevaplamıştır: "Bizim hangi şartta olursa olsun hiçbir şartta Azerbaycan'ı yalnız bırakmamız söz konusu olamaz; geçmişte olmadığı gibi bugün değil gelecekte de olmayacak. Azerbaycan'ın kaderiyle Türkiye'nin kaderi birbiriyle ayrılmaz şekilde birleşmiştir." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 11 Ekim 2009).

Türkiye de Ermenistan da protokollerin kamuoyunca kabulü noktasında çalışsa da, her iki tarafta da milliyetçi kesimler protokollerin imzalanmasını bir "satış" olarak görmüşler, Türkiye'deki ve Azerbaycan'daki tepkiler genellikle "kardeş Azerbaycan'a ihanet edildiği yönünde olmuştur (İdiz, 2010: 12). Örneğin Azerbaycanlı siyaset bilimci Vafa Gülüzade imzalanan protokoller konusunda Türkiye'nin Azerbaycan'a ihanet ettiğini ve Türk liderlerin bu tür eylemlerinin Azerbaycan ve Türkiye arasındaki bağları yok edebileceğini, bu durumu körükleyenin ise Azerbaycan'ın çıkarları aleyhine davranan Türkiye olduğunu vurgulamıştır (Cumhuriyet, 2 Eylül 2009). Yine dönemin CHP Genel Başkanı olan Deniz Baykal, Türkiye'nin Ermenistan ile yürütmekte olduğu müzakereler konusunda "Cumhuriyet tarihinin en büyük diplomasi hatası" sözleriyle tepkisini dile getirmiş, ayrıca dönemin Cumhurbaşkanı Gül'e bir an evvel Aliyev ile görüşmesi ve yanlış anlamaların giderilmesi için adım atması gerektiğini vurgulamıştır (Çandar, Radikal, 22 Nisan 2009). Ancak Türk yetkililerin Azerbaycan'a yönelik yatıştırma çabaları ne Azerbaycan'da ne de Türkiye'de ortaya çıkan milliyetçi tepkileri engelleyebilmiştir (Aydın, 2013: 498). Neticede Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmek adına attığı adımlar, hem Azerbaycan'daki hem Ermenistan'daki hem

de Türkiye'deki kamuoyunun tepkisine yol açmıştır (Aydın, 2013: 498). İdiz'in (2010: 18) vurguladığı gibi "Türk hükümeti, Azerbaycan'ın Türkiye'deki milliyetçileri hükümete karşı harekete geçirme olasılığını hafife almıştır".

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde başlatılan bu normalleşme girişimlerine yönelik Azerbaycan'ın verdiği tepkilere baktığımızda, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güvenlikdışılaşması bağlamında rızasının bulunmadığını çok net söyleyebiliriz. Zira "tek millet iki devlet" söylemi üzerinden okuduğumuzda, Azerbaycan halkı ve siyasi yetkilileri hedef kitle olarak ele alınabilir ve bu noktada ikna edilememiştir. Yani bir nevi güvenlikdışılaştırma adımlarının başarısız olmasında Azerbaycan ipoteği de temel etken olmuştur. Nitekim hedef kitle olarak ikna edilememiş, içeride de muhalefetin itirazlarının meşrulaştırılmasında önemli bir faktör olmuştur.

Türkiye-Ermenistan normalleşmesi çerçevesinde atılan adımlara Aliyev BM Medeniyetler İttifakının 6-7 Nisan 2009'da İstanbul'daki toplantısına katılmayarak tepki göstermiştir (Milliyet, 9 Nisan 2009). Ayrıca Aliyev bu tepkisini Azerbaycan Milli Güvenlik Kurulu toplantısında "Bölgedeki muhtemel jeopolitik değişiklikleri izliyoruz ve gerekli önlemleri alacağız. Bölgedeki yeni duruma ilişkin kendi siyasetimizi belirlemek hakkımızdır ve bu hakkı herhangi bir şekilde kullanacağız" sözleriyle dile getirmiştir (Çandar, Radikal, 22 Nisan 2009). Bunun dışında 15 Nisan 2009 tarihinde Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine tepki olarak Azerbaycan'dan dört kadın milletvekili Türkiye'ye gelmiş, bu ziyaretle ilgili olarak ise dönemin başbakanı Erdoğan şu sözleriyle tepki göstermiştir:

> "Ne ben ne bakanlarım 'Ermenistan sınır kapısı açılacak' dedik. Ama Azeri bir grup milletvekili, Türkiye'ye gelip bu konuda açıklamalarda bulundu. Bu milletvekillerinin Türkiye'de çok derin bağlantılar içinde olduğunu öğrendim. Aliyev bu konuda bana bilgi verdi. Bunlar, Türkiye ile Azerbaycan'ın arasını açmaya dönük, çok derin bir politikanın ürünü olarak gelmişler" (Milliyet, 22 Mayıs 2009).

Açıklamadan da anlaşılacağı üzere, özellikle 2009 yılı itibariyle Azerbaycan'ın Türkiye'ye yönelik sitemkâr tavırlar gösterdiğini görmekteyiz. Türkiye-Ermenistan normalleşmesi kapsamında, önemli bir hedef kitle olarak kabul ettiğimiz Azerbaycan yönetimi ve kamuoyu bu sürece oldukça şüpheyle yaklaşmıştır. Dolayısıyla böylesi bir denklemde Aliyev güvenlik kaygılarını kendi dış politika aktivizmini devreye sokarak giderme arayışına girmiştir. Örneğin, Medeniyetler İttifakı Toplantısı'na katılmayan

Aliyev'in bundan çok kısa bir süre sonra 16-17 Nisan 2009 tarihlerinde Moskova'ya bir ziyarette bulunması ve burada Azerbaycan gazının Rusya'ya satılması konusunun gündeme gelmesi, Azerbaycan'ın Türkiye'ye karşı enerji kozunu kullandığı şeklinde yorumlara yol açmıştır (Çandar, Radikal, 22 Nisan 2009). Akabinde Türkiye ve Ermenistan, 22 Nisan'da ilişkilerini geliştirmek istediklerini açıklayınca Azerbaycan'da Türkiye'ye yönelik tepki dolu ve suçlayıcı ifadeler yer almıştır. O kadar ki, Erdoğan'ın 13 Mayıs 2009 tarihinde Bakü'yü ziyareti ve burada söylediği sözler de Azerbaycan'ın güvensizliğini gidermeye yetmemiştir (Aydın, 2013: 482). Nitekim Türkiye ve Azerbaycan arasında gerilen ilişkileri normalleştirebilmek adına Erdoğan'ın Azerbaycan'ı ziyareti esnasında dile getirdiği şu sözler Azerbaycan yönetiminin Türkiye'ye yönelik güven kaybını gidermeyi amaçlamaktaydı:

> "Azerbaycan'ın istiklali, Azerbaycan'ın hürriyeti, refahı ve huzuru bizim kendi istiklalimiz, kendi hürriyetimiz, refah ve huzurumuz kadar önemlidir. Bizim aramızda sarsılmaz bağlar vardır. Bizim dilimiz, inançlarımız, adetlerimiz, medeniyet tasavvurumuz birdir... Biz tarih boyu hep aynı masalları dinledik, aynı manilerle büyüdük… Cumhuriyetimizin banisi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1920'de Bolşeviklerin eline düştüğünde söylediği gibi 'Azerbaycan'ın gamı bizim gamımız, hoş bahtlığı bizim hoşbahtlığımızdır'… Merhum Bahtiyar Vahapzade ne güzel söylemiş: 'Dinimiz bir, dilimiz bir, ayımız bir, ilimiz bir, eşkimiz bir, yolumuz bir, Azerbaycan-Türkiye, Bir milletiz iki devlet, Aynı arzu aynı niyet'… Azerbaycan ile Türkiye'nin yakınlığını, iki ülkenin kader birliğini kimsenin, ama kimsenin tartışma konusu yapmasına izin vermeyiz. Uluslararası camiada birbirinin hukukunu korumak ülkelerimizin en büyük hedefidir… Bizim aramızda fitneye, fesada asla yer olmamalıdır… Tarihi yürüyüşümüzü, birbirimizin hukukunu koruyarak, evrensel değerlerle bütünleşerek sürdüreceğimizden kimsenin şüphesi olmasın… Can kardeşlerim, Türkiye'nin her şeyden önce Karabağ'dan vazgeçmesi gibi bir keyfiyetin telaffuz edilmesi bile bizlere büyük bir utançtır… Ne zaman ki Yukarı Karabağ tamamıyla Ermenistan'ın işgali altına girmiştir, ondan sonra kapılar kapanmıştır. Dolayısıyla bu ortadan kalktığında o zaman kapılar açılır veyahut biz Azeri kardeşlerimizle bu noktada mutabık kalmadığımız sürece bir adım atamayız…". (Hürriyet, 14 Mayıs 2009).

Her cümlesi ile Azerbaycan'ın Türkiye nezdindeki önemini vurgulayan bu konuşma göstermektedir ki, Azerbaycan yönetimi ve kamuoyunun rızası içermeyen Türkiye-

Ermenistan ilişkilerindeki normalleşme adımları, bu süreçte Türkiye'nin en önemli kayıplarından olabilecekti. Dolayısıyla Erdoğan konuşmasında sık sık Türkiye ve Azerbaycan arasındaki yakınlıklara ve "sarsılmaz bağlara" temas ederek, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin Azerbaycan'ın çıkarlarından bağımsız olamayacağı vurgusunu dile getirmiştir. Türkiye'nin Karabağ konusunda iddia edildiği gibi bir vazgeçme durumunun asla mümkün olamayacağını çok net dile getirmiştir. Hatta bu konuyla ilgili olarak, ziyaret esnasında iki lider arasında ortak bir bildiri de yayınlanmıştır ve şu sözlere yer verilmiştir:

> "…Güney Kafkasya'da kalıcı barış ve istikrarın sağlanmasını engelleyen ana unsurlardan biri olan Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunun Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliği, toprak bütünlüğü ve uluslararası alanda tanınmış sınırların dokunulmazlığı esasında zaman kaybedilmeksizin çözüme kavuşturulması zaruridir… bölgede barış, istikrar ve refahın sağlanması Ermenistan Cumhuriyeti'nin saldırganlığı neticesinde işgal edilmiş Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarındaki işgal sona erdirilmeden ve yerlerinden edilmiş kişiler bu topraklara geri dönmeden mümkün olmayacaktır…" ("Sayın Başbakanımızın…", T.C. Dışişleri Bakanlığı).

Erdoğan'ın Bakü ziyareti ve parlamentoda yaptığı konuşma sonrası iki ülke arasındaki gerginlik nispeten ortadan kalkmış olsa da protokollerin imzalanması ile Azerbaycan kamuoyunun Türkiye'ye dair şüpheleri artmıştır (Mehtiyev, 2010: 43). Bunun önemli bir göstergesi olarak, 13 Temmuz 2009'daki Nabucco'nun imza törenine Aliyev katılmamış, Azerbaycan sadece bakan düzeyinde temsil edilmiştir. Bu durumu Cumhuriyet gazetesi 14 Temmuz 2009 tarihli baskısının ilk sayfasında "Sıkıntılı Anlaşma" başlığıyla haberleştirmiş ve Azerbaycan'ın daha önce Rusya ile yaptığı anlaşma sebebiyle, Azerbaycan'ın Nabucco'ya sağlayacağı gaz tedarikinde sıkıntı oluşturacağına vurgu yapmıştır (Cumhuriyet, 14 Temmuz, 2009: 1 ve 13).

Yani bu dönemde Türkiye-Ermenistan arasındaki normalleşme çabaları, Azerbaycan'ın Türkiye'ye tepki göstermesine yol açmış ve bu sebeple de Türkiye'nin Azerbaycan ile işbirliğini garanti olarak görmemesi gerektiğini, hatta çıkarları gerektirdiği durumda Azerbaycan'ın Rusya ile yakın ilişkiler içerisine girebileceğini hatırlatmıştır (Aydın, 2013: 483). Kısaca, Protokollerin onay süreci hem Türkiye hem de Ermenistan açısından zorlu bir süreci beraberinde getirmiştir. Zira herşeyden önce henüz kamuoyu Ermenistan

ile ilişkilerin normalleşmesi için ikna olmamıştı ve bu şekilde Azerbaycan'a ihanet edildiği yönünde eleştiriler ileri sürüyordu (İşeri ve Çelik, 2015: 337). Bu tür eleştirilerin gölgesinde, protokollerin imzalanması akabinde hem Türkiye hem de Ermenistan kendi içlerinde protokoller bağlamında kamuoylarını ikna çabalarına girmişlerdir. Bu çerçevede Ankara bu protokollerin 1921 Kars ve Moskova Anlaşmalarını destekleyici nitelikte olduğunu ileri sürmüş ve ayrıca protokollerde açıkça söz edilmeyen Azerbaycan boyutunu gündeme getirmeye başlamıştır (Aydın, 2013: 504).

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kardeş ülke algılamalarının önemli sembollerinden birisi Bakü'deki "Şhidlər Xıyabanı" olarak geçen ve Ermenistan'a karşı mücadelede şehit düşen Azerbaycan ve Osmanlı Türklerinin defnedildiği ve bugün hem Azerbaycan hem de Türkiye bayraklarının dalgalandığı şehitlik anıtıdır (İşeri ve Çelik, 2015: 349). Bu konuda Türkiye ve Ermenistan arasında Bursa'da 14 Ekim 2009 tarihinde oynanacak rövanş maçına Azerbaycan bayraklarının alınmaması Azerbaycan ve Türkiye arasında yeni bir krizi ortaya çıkarmıştır. Türkiye'de milliyetçi kesimin basın yayın organı Yeniçağ gazetesi bu haberi "Bayrağı Ermenistan yasaklattı!" başlığıyla sunmuş, haberin detayında ise "Ermenistan Futbol Federasyonu'nun FİFA'ya başvurusu üzerine devreye giren Başbakan, Bursa'daki Türkiye-Ermenistan maçında Azerbaycan bayrağının dalgalanmasını engelledi" sözleriyle (Yeniçağ, 15 Ekim 2009) Erdoğan'ı sorumlu göstermiştir. Bu sunuş biçimiyle de gazete temsil ettiği okuyucu kesim nezdinde Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine destek verilmediğini ve Azerbaycan Türklerinin küstürülmesinden duydukları kızgınlığı ifade etmiştir. Dolayısıyla gazete buradaki sunuş biçimiyle Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güvenlikleştirilmesi noktasında önemli bir işlevsel aktör olarak hareket etmiştir. Yine maça Azerbaycan bayraklarının sokulmasının yasaklanmasını protesto etmek amacıyla hedef kitlenin önemli bir temsilcisi olarak, Devlet Bahçeli ve onun dışında pek çok MHP milletvekilinin Azerbaycan rozetlerini takarak Meclise gelmeleri dikkat çekmiştir. Bahçeli MHP grup toplantısında bu durumu "Bir tepkiye mahal vermemek için seyircilerin seçilerek içeriye alınmak istenmesi gibi arayışlar AKP zihniyetinin aczini göstermektedir. Hükümeti yöneldiği tehlikeli gidişat için uyarmak istiyorum; spordan siyasetinizin kirli ellerini çekiniz…" (BBC, 14 Ekim 2009) sözleriyle eleştirmiştir.

Maç öncesi Azerbaycan bayraklarının toplanılması esnasında bir kısmının yere düşmesi üzerine Azerbaycan yönetimi Türk büyükelçisini Dışişleri'ne çağırmış, buna karşılık

Türkiye de Azerbaycan'ın Ankara büyükelçisi olan Zakir Haşimov'u Dışişleri Bakanlığına çağırarak yaşanan olayla ilgili "Stadın girişindeki görüntü bizi de üzdü. Azeri bayrağı kendi bayrağımız gibidir. Azeri bayrağı bizim için Türk bayrağı gibi kutsaldır" şeklinde açıklamada bulunmuştur (Küçükkoşum, Habertürk, 19 Ekim 2009). Ancak Bursa'da oynanan maça Azerbaycan bayraklarının alınmaması ve bazılarının çöplere atılmasına Bakü'nün verdiği tepki, Bakü'deki Türk şehitliğinde yer alan Türk bayraklarının ve bunun ardından Din İşleri Müşavirliği binası önündeki Türk bayraklarının indirilmesi yönünde olmuştur. Bunun üzerine Türkiye 21 Ekim'de Azerbaycan'a bir nota vererek, Türk Büyükelçiliğine bağlı Müşavirliğin Türk toprağı olduğu hatırlatmasını yapmıştır (Milliyet, 22 Ekim 2009). Ertesi gün 22 Ekim tarihinde Davutoğlu Karadeniz Ekonomik İşbirliği Dışişleri Bakanları toplantısı sebebiyle Bakü'ye gitmiş, bayrak kriziyle ilgili olarak Aliyev ile bir görüşme de gerçekleştirmiş ve görüşme sonunda yaptığı açıklamada Davutoğlu görüşmenin "iki kardeş ülke yetkilileri arasında nasıl geçmesi gerekiyorsa öyle geçtiği"ni ifade ederek (Sabah, 22 Ekim 2009) Ankara ve Bakü arasında herhangi bir sorunun olmadığına vurgu yapmıştır. İki ülke arasında 15 Ekim'de sökülen bayraklar sebebiyle meydana gelen kriz 28 Ekim'de Azerbaycan'ın bayrakları yeniden göndere çekmesiyle aşılmıştır (Radikal, 28 Ekim 2009).

Kamuoyunun karşı duruşu dışında muhalefet partileri CHP ve MHP'nin de Türkiye-Ermenistan normalleşmesi kapsamında Meclise gelen tüm girişimleri reddetmelerine rağmen (Kösebalaban, 2014: 312), üstelik Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkilerinin de gerildiği bu evrede, AK Parti hükümeti 21 Ekim'de protokolleri görüşülmek üzere meclise getirmiştir. Davutoğlu, protokollerle ilgili olarak mecliste yaptığı konuşmada şu sözleriyle, Türkiye'nin Ermenistan'la imzalanan protokoller kapsamında toprak bütünlüğü çerçevesinde bir tehdidin söz konusu olmadığı vurgusunu yapmıştır:

> "Protokol, Türkiye ile Ermenistan arasında normal ilişkilerin tesis edilmesi için karşılıklı toprak bütünlüğünü korumayı garanti altına alıyor. Yani Ermenistan'ın toprak talebinde olmadığı da Ermenistan tarafından teyit ediliyor. Sevr anlaşmasının tekrar gündeme getirilmesi söz konusu değildir… Peki Kars Anlaşması niçin açıkça zikredilmedi? Özü itibari ile öylesine yer aldı ki, burada empoze edilen bir metin değil, müzakere edilen bir süreç var. Ulaştığımız noktada bu hükümden Kars ve Moskova anlaşmaları çıkıyor. Anlaşmalara bakarsanız, beni bile okuduğumda

şaşırtacak kadar detaylı tanımlıyor sınırı ve başka tanımlayan herhangi bir anlaşma yok." (Hürriyet, 21 Ekim 2009).

MHP Grup Başkanvekili Oktay Vural'ın şu sözleri ise MHP'nin ve dolayısıyla temsil ettiği önemli bir muhalif kitlenin protokollere karşı olduğunu çok net ortaya koymaktaydı:

> "Sayın bakanı bugün TBMM'ye bilgi getirmeye sağlayan bu süreç oynanan oyunu ortaya koymaktadır. İmza öncesinde bunlar TBMM'ye getirilmemiştir. Bütün bu protokol Türk milletinin iradesinden saklanmıştır. David Philips, protokoller hakkında 14 Mayıs 2009'de bilgi vermiştir. Kurulacak protokoller anlatılmıştır. Biz ABD'lilerden tam 161 gün sonra haberdar edilebiliyoruz. Türkiye Ermenistan arasındaki sınırın açılacağını kimden öğrendiniz? Sayın Başbakan'dan mı, Bakan'dan mı? 6 Nisan 2009 tarihinde yaptığı konuşmayla Obama tarafından… Ülkemizin topraklarının bir kısmını Batı Ermenistan olarak gösteren ülke Ermenistan değil midir? Anayasalarında bağımsızlık bildirgesine atıfta bulunan Ermenistan değil midir? Bursa'ya indiğinde ambleminde Ağrı Dağı'nın simgesi olan Ermenistan değil midir? Neyi değiştirdiniz? İnsanlık suçu olan soykırımını dış politikasının, temel unsuru yapan Ermenistan değil midir? Hocalı'da katliamı yapanlar kimlerdir? Bir milyon insanı aç susuz bırakan kimlerdir? Asıl utanması gerekenler bu süreci doğuranlar değil midir? Bu zulmü yaşatanlarla çözüm ortağı olmak zulme ortak olmak değil midir?" (Hürriyet, 21 Ekim 2009).

Özetle, protokollerin imzalanması Türkiye ve Azerbaycan'daki siyasilerin ve kamuoyunun ciddi bir kısmının onayını alamamıştı.[87] Bu anlamda Türkiye'nin Ermenistan ile normalleşme adımları sadece bir girişim olarak kalmıştır.

4.4. Türkiye-Ermenistan Protokolleri Sonrası İlişkilerdeki Çıkmaz

Türkiye-Ermenistan arasında 2008-2009 yıllarında gündemi meşgul eden normalleşme çabaları, 2010 yılıyla birlikte yerini yeniden iki ülke ilişkilerinin güvenlikleşmesi sürecine bırakmıştır. Buna giden süreçte ise, sürece yön veren aktörlerin hedef kitlelerini ikna edememesi ve bu bağlamda siyasi iradelerini ortaya koyamamış olmaları etkili olmuştur.

[87] Alman Marshall Fonu tarafından Temmuz 2010'da yapılan bir ankete göre, Ankara-Erivan normalleşmesini Türklerin yüzde 29'u desteklerken, yüzde 55'i protokollerin onaylanmasına karşıydı (Elanchenny ve Maraşlıyan, 2012: 11).

Ermenistan Anayasa Mahkemesi protokollerle ilgili olarak 12 Ocak'ta verdiği kararla parlamentonun protokolleri onaylamasına müsaade etmiş ancak kararın gerekçesinin beşinci maddesinde yer verdiği üzere, protokoller kapsamında düzenlenecek hususların Ermenistan Anayasası'nın "milli hedeflere" vurgu yapan Giriş kısmına ve Bağımsızlık Bildirgesi madde 11'de bahsedildiği gibi "Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'sinde ve Batı Ermenistan'da gerçekleşen 1915 soykırımının tanınması için uluslararası alanda gösterilecek çabaları desteklemektedir" ibaresine aykırı olamayacağını vurgulamıştır (Aydın, 2013: 504; Çelikpala, 2010: 119). Türkiye açısından bu çekince protokoller kapsamında oluşturulması düşünülen Tarihçiler Komisyonunu ve diğer kurulması amaçlanan komisyonları anlamsız kılacağından tepki göstermesine sebep olmuştur (Aydın, 2013: 504; Çelikpala, 2010: 119). T.C. Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada bu kararın "protokollerin lafzına ve ruhuna aykırı" birtakım önkoşullar içerdiği, bu sebeple protokollerin asıl amacına zarar verdiği ifade edilmiş, bunun yanı sıra Türkiye'nin ise protokoller kapsamında yer verilen hükümlere yönelik bağlılığının devam ettiği vurgulanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 18 Ocak 2010).

Türkiye açısından tepkiye sebep olan bir diğer husus, yine Ermenistan Anayasa Mahkemesi tarafından verilen kararın dördüncü maddesinde geçen ve Türkiye'nin 1921 Kars Antlaşmasına ve tabiki toprak bütünlüğüne karşı bir tehdit olarak yorumladığı şu ibarelerdir: "Uluslararası antlaşmaların Ermenistan'da hukuki sonuç doğurabilmesi, uluslararası hukuk bakımından geçerli olması ve Ermenistan hukuk sistemini oluşturan parçalardan biri haline gelmesi için, Ermenistan Anayasası'nın altıncı maddesine uygun olması gereklidir" (İşeri ve Çelik, 2015: 337-338). Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin bu kararına Erdoğan şu sözleriyle tepki göstermiştir:

> "Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin, verdiği kararın gerekçesinde temel ilke olarak asla kabul edilemeyecek bir yaklaşım tarzı var. Biz bu metni hemen parlamentomuza gönderdik, herhangi bir kurumu aracı olarak sokmadık. Cümleler arasında operasyon da yapmadık. Aynen gönderdik ve biz orada samimiyet gösterdik. Şu anda Ermenistan, metnin üzerinde operasyon yapmaya kalkıştı. Bunun tabii düzeltilmesi lazım, bu düzeltilmedikten sonra süreç zedelenmiş olur. Kaldı ki Ermenistan-Azerbaycan arasındaki ilişkiyi bu işin dışında tutmak gibi bir lüksümüz de yok." (Milliyet, 21 Ocak 2010).

24 Şubat 2010 tarihinde Davutoğlu ile Sarkisyan yaptıkları görüşmede, Türkiye ve Ermenistan normalleşme ve diyalog sürecinin devam etmesi yönünde karar almalarına rağmen, bunun hemen akabinde Ermeni parlamentosunun aldığı bir kararla Cumhurbaşkanına imzalanan uluslararası antlaşmalardan geri çekilme yetkisini vermesine Türkiye sert tepki göstermiştir (Aydın, 2013: 504). Ermenilerin çeşitli ülkelerde 1915 olaylarını "soykırım" olarak tanıtma çabalarına devam etmeleri, başlatılan normalleşme sürecine sekte vuran gelişmelerden olmuştur. Tasarıyı kabul eden ülke sayısı arttıkça, Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme uçurumu da gittikçe derinleşmektedir. 4 Mart 2010 tarihinde ABD meclisinde böyle bir karar alınması da bu süreçte Türkiye'yi kızdıran ve Ermenistan ile arasında soğukluğa yol açan bir gelişmeydi. Bundan kısa bir süre sonra Mart ortasında Erdoğan'ın verdiği bir röportajda bahsettiği "Biz tabii sıfır sorun politikamızı kararlı bir şekilde sürdürüyoruz, sürdüreceğiz. Ama biz elimizi uzatırken karşımızdaki elini yumruk haline getiriyorsa bizim yapacak bir şeyimiz olmaz. Ama biz her zaman elimizi barış için uzatacağız, sevgi için uzatacağız, yeter ki karşımızdaki eller yumruk haline gelmesin." (BBC, 16 Mart 2010) şeklindeki sözlerinin yanı sıra normalleşme sürecinin ilerlememesinde Ermenistan'ın sorumlu olduğunu dile getiren "Ermenistan'la ilgili gelişmelerde de sıkıntı bizim değil, sorun bizim değil, aslında Ermenistan'ındır… Ve şu anda Ermenistan'ın çok önemli bir kararı vermesi lazım. O da diasporanın ipoteğinden Ermenistan'ın kurtulması lazım…" (BBC, 16 Mart 2010) şeklindeki sözleri bu anlamda dikkat çekicidir. Yine Mart 2010'da yaptığı konuşmada Nalbandyan, protokollerin onay sürecinin zorlu geçtiğini ve sadece diasporada değil Ermenistan halkının bazı kesimleri için de bu normalleşme sürecinin kabul edilebilir olmadığını ifade etmiş, "soykırım" kabul edilmedikçe Ermeni halkının iki ülkenin normalleşmesine yeşil ışık yakmayacağını dile getirmiştir. Buna rağmen Ermeni liderlerin kamuoyunu ikna etmek için çabaladığını, buna karşılık Türkiye'nin böyle bir çabasının olmadığını, aksine "popülist" tavır sergilediğini ifade etmiştir (Deutsche Welle, 16 Mart 2010). Nalbandyan açıkça "soykırım" iddialarının kabul edilmesi gerektiğini aksi halde normalleşmenin imkânsız olacağını dile getirmiştir. Yine Mart 2010'da Eduard Nalbandyan Almanya'da katıldığı bir toplantıda, 2009 yılında imzalanan protokollerin imza süreciyle alakalı olarak "Türk tarafı protokolleri Meclis'e gönderdikten sonra onaylanmasını engelledi" sözleriyle Türkiye'yi eleştirmiştir (Deutsche Welle, 16 Mart 2010). Ayrıca Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin

protokollerle ilgili aldığı kararın Türkiye'de eleştirilere yol açmasıyla ilgili olarak Nalbandyan Mart 2010'da "Bazı ifadelerde Ermenistan Anayasası'na ve Bağımsızlık Bildirisi'ne atıfta bulunulmuştur. Anayasamız ve Bağımsızlık Bildirimizin değiştirileceğini mi düşünüyorsunuz" sözleriyle yanıt vermiştir (Deutsche Welle, 16 Mart 2010). Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokollere yönelik verdiği karar ortadayken, yine de Erdoğan 24 Nisan öncesi süreçte Erivan'a yönelik diplomatik ataklarda bulunmaya devam etmiştir. 2005 yılında gönderdiği mesajla normalleşme için ilk adımı atmış olan Erdoğan, "özel temsilci" olarak görevlendirdiği Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu aracılığıyla 7 Nisan 2010 tarihinde ikinci bir mektup göndermiştir. Mektupta öne çıkanlar şu şekildedir:

> "Türkiye için Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşmesi, bir süreç değil, hedeftir. Belirlediğimiz bu hedefe yönelik pürüzleri aşmak için Türkiye olarak çok yoğun ve olumlu bir enerji sarfediyoruz. Türkiye'nin amacı, günü kurtaracak politikalar izlemek değil, iki ülke ilişkilerinde bir sorun çıktığında onu aşmaktır. Bütün çabamız da bu yöndedir. Türkiye olarak, Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi için siyasi irade gösterdik. Ermenistan'dan da siyasi irade geldiği takdirde başarıya ulaşacağımıza inanıyoruz." (Vatan, 7 Nisan 2010).

Normalleşme yönünde Türkiye olarak kararlı olduklarını belirten mektubu Erivan'a gönderdikten sonra, bu kez de Sinirlioğlu aynı görevle 9 Nisan 2010 tarihinde Bakü'yü ziyaret etmiş ve Bakü'nün endişelerini gidermek amacıyla özetle şöyle bir mektup iletilmiştir:

> "Dağlık Karabağ sorunu da, bölgesel ihtilaf nedenlerinin başında gelmektedir. Dağlık Karabağ, çözümün bütününün bir parçasıdır. Bu sorun çözülmeden, Türkiye, Ermenistan ile sınırlarını açmayacaktır. Obama'nın ev sahipliğinde Washington'da 12-13 Nisan tarihlerinde düzenlenecek Nükleer Zirve sırasında Ermenistan Cumhurbaşkanı Sayın Serj Sarkisyan ile ikili bir görüşme gerçekleştirilecektir. Bazı çevrelerin dile getirdiği Türkiye-Ermenistan-ABD üçlüsünün Azerbaycan'ı dışladığı iddiaları tarihi gerçeklerimizle bağdaşmamaktadır. Dağlık Karabağ sorunu Türkiye'nin önceliğidir." (Vatan, 9 Nisan 2010).

Akabinde 12-13 Nisan 2010 tarihlerinde ABD'deki Nükleer Güvenlik Zirvesi'nde Erdoğan ve Sarkisyan bir araya gelmişlerdir. Protokollerin imzalanması akabindeki ilk

yüz yüze temasları olan bu zirve sonrasında Erdoğan Türkiye'nin imzalanan protokollere bağlı olduğunu söylemiş ve şu hususları vurgulamıştır:

> "Bizim Türkiye olarak uluslararası hukukun gereği ahde vefadan hareketle burada tavizimiz yok. Biz ahde vefaya saygılıyız, İsviçre Zürih'te ne imzalandıysa ona sadığız. Şunu çok açık söylüyorum: Biz kendi hafıza kayıtlarımızı Türkiye olarak başka ülkelere dayatma gibi bir anlayışın içinde değiliz. Hiçbir ülke de kendi hafıza kayıtlarını Türkiye'ye dayatmamalıdır… Zürih'te imzalanan metinle alakalı, 'Dağlık Karabağ konusuyla Türkiye-Ermenistan arasındaki kapılar konusu birbirine karıştırılmamalı' gibi bir yaklaşım var. Biz burada diyoruz ki '1993'de bu kapılar niçin kapandı? Kapanma gerekçesi biliyorsunuz bir işgal olayıdır, yani Azerbaycan topraklarının işgalidir. Şimdi bunun düzeltilmesini istiyoruz…" (Cumhuriyet, 14 Nisan 2010).

Türkiye'nin sürecin devam ettirilmesine yönelik istekli olduklarına dair beyanlarına rağmen, 22 Nisan 2010 tarihinde Sarkisyan yönetimi Türkiye'nin Karabağ'ı bir önkoşul olarak sunması sebebiyle, protokollerin parlamento tarafından onay sürecini askıya almış ve bunun gerekçelerini ise kamuoyuna şu sözlerle açıklamıştır:

> "Şimdilik süreçten çıkmamaya, protokollerin onaylanma sürecini askıya almaya karar verdik. Bunun milletimizin çıkarları için en iyisi olduğuna inanıyoruz. Ermenistan'ın protokollerde imzası kalacaktır, çünkü ilişkilerin normalleşmesine yönelik mevcut ivmeyi sürdürmek istiyoruz, çünkü barış istiyoruz… Türkiye'de uygun bir ortam olduğuna ve Ankara'daki yönetimin normalleşme sürecine yeniden katılmaya hazır olduğuna ikna olduğumuzda ilerlemeyi düşüneceğiz." (Recknagel ve Vantsian, RFE/RL, 2010).

Bununla birlikte De Waal'un (2010: 4) ifade ettiği üzere, Ermenistan normalleşme sürecini derin dondurucuda tutacağı sinyalini vermiştir. Bunun ardından iki ülke arasında ciddi bir adım atılmamış ancak ikili ilişkiler sembolik olarak sürdürülmeye çalışılmış ve ilişkilerin gerginleşmemesi için bazı adımlar atılmıştır. Örneğin, 11-17 Eylül 2010 tarihlerinde NATO'nun Ermenistan'da düzenlediği insani yardım tatbikatında Türkiye'nin de yer alması bunun bir örneğidir (Aydın, 2013: 505). 2011 yılının sonuna gelindiğinde, protokollerle ilgili bir gelişme kaydedilememesinin yanı sıra Türkiye-Ermenistan ilişkileri gerginleşmiş hatta Ermenistan'ın diasporanın politikalarına açıkça destek vermesiyle beraber, iki ülke ilişkileri askıya alınmıştır (Aydın, 2013: 506).

Hem Azerbaycan hem de Türkiye kamuoyunda Ermenistan'a ve imzalanan protokollere yönelik tepkilerin ortaya çıkmasının önemli bir sebebi ise, bu süreçte Ermenistan'ın normalleşme sürecine odaklanmak yerine, normalleşme sürecinin Azerbaycan'ın işgaldeki topraklarıyla ilgisinin olmadığına yönelik söylemleridir (Mehtiyev, 2010: 44). Bu dönemde normalleşme sürecinin askıya alınmasıyla birlikte, Türk hükümeti Batı ülkelerine yaptığı ziyaretlerde, ilişkilerin çıkmaza girme sebebinin Ermenistan Anayasa Mahkemesi kararı olduğunu ifade ederken, Karabağ'ı önkoşul olarak öne süren Ankara'nın asıl olarak sürece zarar verdiği şeklinde karşı argümanlar üretilmiştir (İdiz, 2010: 15). Nitekim bu söylemlerden de anlaşılacağı üzere, tarafların sorunları ve öncelikleri ile normalleşme sürecinden beklentileri noktasında farklı görüşlerinin olması, sorunları tanımla(ya)mamaları, Türkiye ve Ermenistan arasındaki güvenlikdışılaştırıcı adımların ilerleyişine engel oluşturmuş ve sürecin yeniden yoğun güvenlik gramerine hapsolmasına yol açmıştır.

Bu süreçte çıkmaza girmiş olan normalleşme sürecini canlandırmak adına, Erdoğan'ın 23 Nisan 2014'te yaptığı konuşması devlet düzeyinde oldukça önemli bir adımdır (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 129). Şöyle ki Erdoğan'ın şu ifadeleri Türkiye-Ermenistan ilişkileri tarihinde bir ilke işaret etmekteydi:

> "20. Yüzyılın başındaki koşullarda hayatlarını kaybeden Ermenilerin huzur içinde yatmalarını diliyor, torunlarına taziyelerimizi iletiyoruz… Her din ve milletten milyonlarca insanın hayatını kaybettiği I. Dünya Savaşı esnasında, tehcir gibi gayr-ı insani sonuçlar doğuran hadiselerin yaşanmış olması, Türkler ile Ermeniler arasında duygudaşlık kurulmasına ve karşılıklı insani tutum ve davranışlar sergilenmesine engel olmamalıdır." (BBC, 23 Nisan 2014).

Hill ve diğerlerinin (2015: 128) belirttiği üzere Erdoğan'ın bu ifadeleri "bir özür ya da soykırımın kabulü olarak" ifade bulmasının yanı sıra Türk ulusunun 1915 olaylarına bakışındaki değişimi de göstermekte ve bu sebeple iki ülke arasında sadece diplomatik ilişkilerin normalleşmesi açısından değil, uzlaşma açısından da önemli bir adım olarak kabul edilmelidir. Erdoğan'ın bu konuşmasını Davutoğlu "Herkes acıları paylaşma erdemini göstermeli. Umarım uzattığımız el havada kalmaz" sözleriyle desteklerken; Devlet Bahçeli ise "bunu değerlendirecek bir tarafı yok, bu millete bu kadar eziyet fazla" sözleriyle eleştirmiştir (BBC, 23 Nisan 2014). 1915 olaylarına dair önemli bir tabunun yıkılması olarak görülen bu söylem, basında çeşitli eleştirilere yol açmış, kimi basın

araçlarının da desteğini almıştır. Örneğin Hürriyet gazetesindeki "24 Nisan Ezberleri Bozuldu" başlıklı haberde, Erdoğan'ın açıklama konusundaki "süreci normalleşme açısından hızlandırır. Her alanda zaten normalleşme gerek" (Hürriyet, 24 Nisan 2014a) sözlerine yer vermek suretiyle gazete de olumlu bir destek vermiştir. Yine Hürriyet gazetesi aynı günkü başka bir haberinde Türkiye Ermenileri Patrikliği Genel Patrik Vekili Başepiskopos Aram Ateşyan'ın "Heyecan verici, tarihi bir açıklama" şeklindeki açıklamasına ek olarak "Sayın Başbakan'ın açıklaması, yaklaşımı acılarımıza su serpti. İlk defa böyle bir açıklamayı en üst düzeydeki bir devlet yöneticisinden duyuyoruz. Bu açıklama, gelecek güzel günlerin, dostluk köprülerinin başlangıcı olacaktır" (Hürriyet, 24 Nisan 2014b) şeklindeki ifadelerine yer vererek Erdoğan'ın taziye mesajı yayınlama yönündeki hamlesinin olumlu bir gelişme yarattığı vurgusu yapmıştır. Yine Sabah gazetesi 24 Nisan 2014 tarihli "Gelin, Kırgınlıklar Dostluğa Dönüşsün" manşetiyle verdiği haberde Erdoğan'ın "Adil bir insani ve vicdani duruş, din ve etnik köken gözetmeden bu dönemde yaşanmış acıları anlamayı gerekli kılar" ifadelerini öne çıkararak (Sabah, 24 Nisan 2014) normalleşme açısından olumlu bir adım olduğu mesajı vermiştir. 24 Nisan 2014 konuşmasında Sarkisyan ise "Ermeni Soykırımı, Türkiye'nin inkar politikası kadar canlı. Bir suçun inkarının, bu suçun devamı olduğuna inanıyoruz. Bu tür suçların gelecekte tekrarlanmasının önüne geçmek ancak bunu tanımak ve kınamakla mümkündür…" ifadelerini kullanmıştır (Vatan, 24 Nisan 2014). Kısaca, Türkiye'nin yapıcı tavrı Ermenistan tarafında istenilen karşılığı bulamamıştır. Sarkisyan'ın bu beyanatından da görüleceği üzere, Ermenistan açısından normalleşmenin bağlı olduğu bazı öncelikler vardı. Nitekim her ne kadar süreci devam ettirme çabası gösterse de Türkiye açısından da Ermenistan ile uzlaşamadığı öncelikleri bulunmaktaydı. Zira Erdoğan (2017: 138-139) 2014'teki taziye mesajından bir yıl sonra yaptığı açıklamada "Ermenistan'a el uzatan biz olduk, geçen yıl 23 Nisan'da yazdığım mektubu bu işi takip edenler gayet iyi bilir, ilişkileri düzeltmenin, yeni bir sayfa açmanın içinde olduk. Ne yazık ki, Ermeni diasporasının da etkisiyle bizim elimiz her zaman havada kaldı…" şeklinde yer verdiği ifadeleriyle bu sürecin devam etmemesinde Erivan yönetiminin temel sorumlu olduğunu ifade etmiştir.

Süreçte yaşanan durgunluk ve farklı söylemlere ragmen, Türkiye de Ermenistan da normalleşme sürecinin gerçekleşmesi noktasında nispeten istekli olmuştur. Ancak daha önce de vurguladığımız gibi, farklı beklentiler, algılar ve öncelikler normalleşme sürecini

çıkmaza sokmuştur. Bunun yanı sıra, Türkiye-Ermenistan arasındaki anlaşmazlığın çok farklı dinamikleri olduğu dikkate alındığında, iki taraf arasındaki uzlaşmanın önünde ciddi engeller mevcuttur (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 128-129). Zira uzlaşma tarihin ve kimliğin yeniden değerlendirilmesini ve dolayısıyla zaman gerektirmektedir. Ayrıca bu uzlaşı sürecinin birey, toplum ve devlet düzeyinde yürütülmesi önem taşımaktadır (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 129). Dolayısıyla protokollerin imzalanması sonrasında, Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin kararı ve Türkiye'nin Dağlık Karabağ ve Azerbaycan konusundaki hassasiyetleri sebebiyle, 2009-2015 arası süreç Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından asimetrik algılar ve söylemlerin inşa edildiği bir süreç olmuştur. Bu durumun en açık göstergesi ya da sonucu ise tarafların normalleşme ve güvenlikdışılaşma hedefi doğrultusunda ortak güveni tesis edememiş olmalarıdır. Nitekim karşılıklı güven algısının tesis edilememiş olması, artan tehdit algılamaları, bunlara eşlik eden söylem ve pratikler sebebiyle, süreç normalleşme adımlarının güvenlik-güvenliksizlik doğrultusunda gerilemesine yol açmıştır.

Yine çatışma çözümü diplomasisi çerçevesinde, Türkiye-Ermenistan arasındaki diyalog ve müzakere sürecinin tıkanmış olması ilişkilerdeki gerginliği arttırmıştır. Bu durum ise çatışma çözümü diplomasisinin tıkanmasıyla, tarafların suçlamalar, tavizsiz duruşlar, tehditler, uyarılar, cezalar, stratejik ortaklıklar gibi geleneksel diplomasi yöntemlerine (Beriker, 2009: 11-13) yönelmeleri neticesini doğurmuştur. Güvenlikdışılaştırma süreci tarafların aralarındaki sorunları tanımlamaları noktasında başarısız olmalarından ya da bir başka deyişle aralarındaki sorunları başlangıçta tanımlamamış olmalarından ötürü ilerleyememiştir. Şöyle ki, çatışma çözümlerinin en temel aşaması tarafların aralarındaki sorunları tanımlaması aşamasıdır (Bağcı, 2013: 7; bkz. Tablo 8). Nitekim ortak bir tanıma ulaşamayan taraflar arasındaki çözüm süreci yeniden güvenlikleşme evresine geçmeye adaydır. Bu bakımdan güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımının çatışma çözümleri ile alakalı olduğu açıktır. Şüphesiz tüm kurallarıyla uygulamaya konulan çatışma çözümü mekanizmalarının işletilmesi güvenlikdışılaştırma sürecinin en temel ayaklarından birisini teşkil etmektedir.

4.5. Son Sözler

Her iki vaka açısından bu bölümde ele alınan gelişmeleri genel itibariyle değerlendirecek olursak, süreç genel hatlarıyla aşağıdaki tablo ile özetlenebilir:

Tablo 12: Güvenlikdışılaştırma-Çatışma Çözümü Analitik Çerçeve: Kuzey Irak/IKBY ve Ermenistan (2010-2014)

2010-2014 Dönemi	Kuzey Irak/IKBY	Ermenistan
Tehdit-Güven Algısı	Güvenlik-Normalleşme Yapısal barış inşası adımları mevcut Güvenlikdışılaştırma çabaları Görece Normalleşme (düşük yoğunluklu güvenlikleştirme) Sorun tanımla(ya)mama	Güvenliksizlik-Güvenlik-Normalleşme Yapısal barış inşası adımları mevcut Güven kaybı Normalleşme Yok (düşük ve yüksek yoğunluklu güvenlikleştirme) Sorun tanımla(ya)mama
Çatışma Çözümü Evresi	Çatışma çözümü Barış yapma ve çatışmayı dönüştürme Barış inşası çabaları	Çatışma çözümü Barış yapma çabaları
Kriz Yoğunluğu	Anlaşmazlık	Şiddet içermeyen kriz
Barış Seviyesi	Soğuk/şartlı barış	İstikrarsız barış
Referans Nesneler	Ulus ve toprak bütünlüğü, Teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, bağımsız Kürt devleti, PKK, BOP vb. projeler)	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, Büyük Ermenistan projesi, "soykırım" iddiaları ve diasporanın faaliyetleri, Dağlık Karabağ, PKK, ASALA)
Güvenlikdışılaştırıcı Aktörler	Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Ahmet Davutoğlu (AK Parti Hükümeti), Dışişleri Bakanlığı ve MİT	Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Ahmet Davutoğlu (AK Parti Hükümeti), Dışişleri Bakanlığı ve MİT
İşlevsel Aktörler	Medya, sivil toplum kuruluşları, Akiller Heyeti, BDP/HDP, Abdullah Öcalan	Medya, sivil toplum kuruluşları, Akademisyenler, CHP (kısmi) ve HDP
Hedef Kitle	TSK (Büyükanıt, Başbuğ), Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Kamuoyu, CHP-MHP	Kamuoyu, Azerbaycan yönetimi ve kamuoyu, TSK, CHP-MHP
Gelişmeler	Demokratik Açılım sürecinin kolaylaştırıcı rolü, Karşılıklı ekonomik bağımlılık, ticari ilişkiler ve enerji faktörlerinin kolaylaştırıcı rolü, 2011'de ABD'nin bölgeden çekilişi ile IKBY'li liderlerin bölgede yeni müttefik arayışları,	Karşılıklı ekonomik kaygıların yakınlaşmaya etkisi, ABD, AB ve Rusya'nın normalleşmeye çift yönlü etkisi, Protokollerin imzalanması/İmza krizi, Tarafların önkoşulları ve protokollerin onaylanması krizi, Azerbaycan ile ilişkilerin etkisi,

	2013 Nevruz kutlaması, artan temaslar ve ekonomik ilişkiler, Kerkük konusunun Ankara-Erbil normalleşme adımlarına etkisi, 2014 itibariyle Erbil'in bağımsızlık referandumu söylemleri ve Türkiye'nin tehdit algılarının artmaya başlaması, IŞİD tehdidi	2010 Ermenistan Anayasa Mahkemesinin kararı ve Ermenistan'ın onay sürecini askıya alması, Aktörlerin asimetrik algı ve söylemleri, suçlayıcı dil, 2014 Erdoğan'ın taziye mesajı ile Türkiye'nin adım atması ancak karşılık bulamaması

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tehdit algılarına yönelik kaygılar varlığını korusa da özellikle 2008 sonrasında Türkiye'nin IKBY ile ilişkileri güvenlikdışılaştırmanın kapısını aralayan bir evreye ulaşmış (ancak güvenlikdışılaşamamış), Ermenistan ile ilişkilerinde ise 2009 protokolleri ile ikili ilişkiler zirve yapmıştır. Dolayısıyla bu süreçte, güvenlikdışılaştırıcı aktörlerin temel kaygısı, ilişkilerin geliştirilmesi ve işbirliği imkânlarının arttırılması yönünde olmuştur. Aktörlerin söz-edimleri ise bu doğrultuda yer bulmuş, çatışma çözümü mekanizmalarına ağırlık verilmiştir. Bu kapsamda Türkiye'nin yıllardır muzdarip olduğu PKK sorunu ve bunun çözümü noktasında ortaya atılan Demokratik Açılım süreci, Türkiye'nin IKBY ile ilişkilerindeki kolaylaştırıcı unsurlardan olmuştur. Ne zamanki Demokratik Açılım süreci gerilemeye başlamış, o zaman Türkiye'nin IKBY ile ilişkileri de kötü etkilenmiştir. Tarafları yakınlaştıran bir başka faktör ekonomik kaygılardır. Türkiye ve IKBY arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler iki tarafı yakınlaştıran faktörlerden olmuştur. Yine ABD'nin 2011'de bölgeden çekilmesi Kürt gruplar açısından Türkiye'yi ayrıca önemli bir pozisyona taşımıştır. Ancak, Kerkük ve IKBY'nin bağımsızlık konuları Türkiye'nin ikili ilişkilerde kırmızı çizgileri olarak yer edinmeye devam etmiştir. Dolayısıyla 2010-2014 dönemini incelediğimiz, karşılıklı üst düzey ziyaretlerin, yapılan ikili anlaşmaların, dostluk ve kardeşlik bağlamında tezahür eden söylemlerin ve karşılıklı jestlerin yer aldığı bu süreçte medya da işlevsel aktör olarak normalleşmeye yönelik kolaylaştırıcı rol oynamıştır. Ancak 2014 yılı itibariyle zirveye ulaşan ilişkiler istikrarını koruyamamış, yaşanan normalleşme, güvenlikdışılaşma hedefine yönelik birtakım adımlardan öteye gidememiştir. Ermenistan ile ilişkiler ise IKBY'ye göre oldukça kısa süren bir olumlu süreç geçirmiştir. 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı'nın ortaya çıkardığı zor koşullarda, her iki tarafın da (özelikle Ermenistan'ın) ekonomik kaygıları, aynı şekilde tarafları yakınlaştıran unsurlardan olmuştur. Yine bu bölümde ABD, AB ve Rusya'nın Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik çift yönlü etkisi de normalleşme ve güvenlikleşme çerçevesinde incelenmiştir. Dolayısıyla bu faktörün

özellikle 1915 olaylarının çeşitli dış ülke parlamentolarında "soykırım" olarak kabul edilmesinin ilişkileri kötü etkileyen yönüne vurgu yapılmıştır. Diasporanın bu yöndeki çabaları ve Ermenistan yönetiminin bunu engellemeye yanaşmaması da ayrıca sıkıntı yaratan hususlardan olmuştur. Nitekim protokollerin imzalanması akabinde, tarafların süreçten farklı beklentiler içerisine girmiş olmaları ya da bir başka ifadeyle, sürecin başında sorun tanımlaması yapmamaları sebebiyle, süreç istikrarlı olamamıştır. Ayrıca Türkiye'nin Azerbaycan'ı önceleyen politikası ve bu doğrultuda söylem üretmeye ağırlık vermesi, bunun yanı sıra Ermenistan'ın da diasporayı dizginlemeye yanaşmaması tarafları normalleşme aşamasına geçirememiştir. Zira Türkiye'de de Ermenistan'da da hedef kitle buna müsaade etmemiştir. Dolayısıyla normalleşme adımları bir teşebbüs olarak kalmış, IKBY ile ilişkilerde sağlanan görece normalleşme Ermenistan ile sağlanamamıştır. Özetle, 2010-2014 döneminde Türkiye'nin IKBY ile ilişkilerinde, bir önceki dönemin (2005-2009) devamı niteliğinde, güvenlik-normalleşme ilişkileri söz konusu olmuştur. Ancak özellikle Ermenistan ile protokoller sonrası güven kaybının yaşanması üzerine ikili ilişkiler gerilemeye başlamıştır. Ermenistan ile müzakere süreci tıkanırken, IKBY ile müzakere süreci devam ettirilmiştir. Tüm bu hususlardan hareketle, bir sonraki bölüm Türkiye'nin hem IKBY hem de Ermenistan ile ilişkilerindeki son dönemi (2015-2021) incelemektedir.

BÖLÜM 5: TÜRKİYE-IKBY VE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE YENİDEN GÜVENLİKLEŞTİRME ADIMLARI: 2015-2021

Diğerlerine göre daha kısa tutulan bu bölümde, 2015 itibariyle ikili ilişkilerdeki güvenlikdışılaştırma çabalarının düşüşü, çatışma çözümü diplomasisi bağlamında eksik ya da hatalı yapılan noktalar üzerinde durulmaktadır. Ağırlıklı olarak 2015 sonrası süreçteki güncel gelişmelerden örnekler yoluyla bu süreç ele alınmakta, güvenlikdışılaştırma adımlarının gerilemesindeki temel faktörlere bakılmakta ve Ocak 2022 itibariyle çalışma nihayetlendirilmektedir. Ayrıca güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümü pratikleri analitik çerçevesi temelinde, söylem ve süreç analizleri ile desteklenerek ele alınmaktadır. Dolayısıyla 2015 sonrasında, Türkiye-IKBY ve Türkiye-Ermenistan normalleşme çabalarını çıkmaza sokan bağlamsal faktörlerin etkisine değinilmektedir. Nihayetinde Türkiye'nin hem IKBY hem de Ermenistan ile ilişkilerinde, çatışma çözümü mekanizmalarından sorun tanımlamanın yapılamadığı, bu durumun ise normalleşme adımlarında gerilemeye ve istikrarsızlığa yol açtığı tespitine yer verilmektedir.

5.1. Türkiye-IKBY İlişkilerinde Artan Güvenlik Dili ve Bağlamın Etkisi

5.1.1. Artan Terör Eylemleri: PKK-PYD Faktörü

2013 Nevruzu'nda silahlı güçlerin "sınır ötesine çekilmesi çağrısının" akabinde 23 Mart'ta PKK "21 Mart'tan bu yana ve bundan sonra biz hareket olarak; KCK[88], PKK ve HPG[89] olarak resmi ve açık bir şekilde ateşkes ilan ediyoruz." sözleriyle ateşkes sürecini ilan etmiştir (BBC, 23 Mart 2013). Çözüm süreci olarak adlandırılan bu evre, 2015 Temmuz ayında PKK'nın terör eylemlerine yeniden başlamasına kadar devam etmiştir.[90] Üç aşamalı bir süreçten oluşması planlanan çözüm sürecinde, ilk aşamada PKK'nın Türkiye topraklarından çekilmesi, ikinci aşamada hükümet tarafından demokratik

[88] KCK, Abdullah Öcalan tarafından kurulan çatı örgüttür. Tam adı Kürdistan Topluluklar Birliği (Koma Civakên Kurdistan) şeklindedir.
[89] HPG PKK'nın silahlı kanadı olup açılımı, Halk Savunma Güçleri (Hêzên Parastina Gel) şeklindedir.
[90] Çözüm sürecinin sona ermesinin nedenlerine yerel ve bölgesel dinamikler açısından odaklanan bir yazı için bkz. Köse, T. (2017). Çözüm Sürecinin Yükseliş ve Düşüşü. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi,* 4 (1) 13-40.

reformların yapılması ve son aşamada ise silahsızlanmanın akabinde PKK unsurlarının sivil ve siyasi hayata entegre edilmesi gerçekleştirilecekti (Köse, 2017: 17).

2014 yılında IŞİD'in Suriye'de ilerlemesi ve Türkiye sınırına yakın bir noktada yer alan ve PKK'nın Suriye kolu YPG'nin de hedefinde olan Ayn el-Arab'a (Kobani) yönelmesi, Türkiye'de "6-8 Ekim Olayları" olarak ifade edilen gelişmelerin fitilini ateşlemiştir. Bu süreçte dönemin HDP lideri Selahattin Demirtaş'ın Ayn el-Arab'ı ziyareti ve akabinde söylediği "Bu bir yalvarma değildir. Bu bir minnet değildir. Tarihi direnişe hep birlikte katılalım, tarihi direnişi hep birlikte yapalım ki tarihi ittifakı da tarihi birliği de oluşturma fırsatımız olsun." şeklindeki sözler üzerine çeşitli şehirlerde terör örgütü yandaşlarının başlattığı sokak eylemleri ve ayaklanmalar 53 kişinin ölümünü beraberinde getirmiştir (Milliyet, 17 Haziran 2018). 3 gün süren olaylar sonrası Erdoğan, "Kobani'ye yönelik saldırıların arkasına sığınarak, Türkiye'de şiddet eylemlerinin sahnelenmesi, asıl niyetin ve hedefin çok farklı olduğunu ortaya koymaktadır" sözleriyle tepki göstermiştir (Hürriyet, 9 Ekim 2014). Bu durum ise çözüm süreciyle ilgili farklılaşmaları ve kırılganlıkları gözler önüne seren bir gelişme olmuştur. IŞİD nedeniyle oluşan tehdit ortamı tüm silahlı Kürt grupların birlikte hareket edebileceğini göstermesinin yanında Türkiye'nin PKK meselesi yüzünden çelişkili bir tavır sergileyebileceğini de ortaya koymuştur. Örneğin Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, çözüm sürecinin devam ettiği bir süreçte, "Bizim için IŞİD neyse PKK odur" ifadesini kullanması, halen PKK'nın tehdit olarak algılandığını göstermiştir (Sarı Ertem, 2015: 320). Yine Suriye'nin kuzeyinde ABD'nin IŞİD'e karşı PYD/PKK güçlerine havadan destek sağlamasına tepki gösteren Ankara'nın, bunun yerine bu desteğin sağlanması için Türkiye'den geçecek peşmerge güçlerine izin vermesi bir başka çelişkili hali ortaya çıkarmıştır. Türkiye'nin bu tür tavırları PKK'nın, 2014 Ekim'inde yeniden silahlı eylemlerine başlamasına sebep olmuş (Sarı Ertem, 2015: 320), nihayetinde hem çözüm süreci, hem de Iraklı Kürtler ile Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleşme ve güvenlikdışılaşma sürecini riske atmıştır.

20 Temmuz 2015 tarihinde Suruç'ta 31 kişinin hayatını kaybettiği IŞİD saldırısı ve ardından 22 Temmuz'da PKK'nın Ceylanpınar'da iki polis memurunu şehit etmesi üzerine Türkiye IŞİD ve PKK arasında büyük güvenlik problemleriyle karşı karşıya kalmıştır. Bu gelişmelerin ardından da çözüm sürecinde şiddetli kriz evresine doğru ani

bir gerileme görülmeye başlanmış[91] ve sık sık PKK'nın eylemleriyle ilgili haberler basında yer almaya başlamıştır (Keskin Karagöl, Star Açık Görüş, 26 Eylül 2015). Tabi bu dönemde Türkiye'nin tehdit ve güvenlik endişelerini arttıran ve bu anlamda Türk yönetici elitlerini güvenlikçi politikalar izlemeye sevk eden gelişmelerin de önemli bir etkisi bulunmaktaydı. Örneğin Suriye'nin Arap Baharı ile birlikte bir iç savaş içerisine girmesi ve IŞİD terörünün burada etkinlik kazanmasıyla birlikte, PKK'nın Suriye'deki yapılanması olan PYD[92] de bölgede IŞİD ile mücadele içerisine girmiş ve bölgedeki istikrarsız yapıdan faydalanarak bazı alanları kontrolü altına almıştır. Kontrolünü sağladığı topraklarda ise özerk bir yapılanmaya gitmek ve demografik yapının değiştirilmesi amacıyla baskı ve terör eylemlerine başvurmaya başlamıştır (İçişleri Bakanlığı, 2017: 9). PYD'nin kuzey Suriye'de önemli bir tehdit olarak ortaya çıkmasının yanı sıra ABD'nin bu örgütün destekçisi olarak hareket etmesi, Türkiye'nin hem bölgesel politikaları açısından hem de ABD ile ilişkileri açısından zorlayıcı bir faktör olmuştur.

Bu süreçte Suriye'nin kuzeyinde eylemlerde bulunan PYD Türkiye açısından önemli bir tehdit olarak ortaya çıkmış, bu konuda Erdoğan "PYD şu anda bizim için PKK ile eştir, o da bir terör örgütüdür" açıklamasını yapmış, bu sebeple ABD'nin IŞİD'e karşı PYD'ye silah desteği verilerek burada bir cephe oluşturulması önerisinin kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir (BBC News, 19 Ekim 2014). 2015 yılından itibaren IŞİD ile bir savaş halinde olması sebebiyle PYD'ye yapılan askeri yardımların artışı, PYD'nin PKK'ya bu askeri malzemeleri aktarmaya başlamasına yol açmıştır (Kaplan, Anadolu Ajansı, 2019). 2017 yılında TSK'nın Kuzey Irak'taki PKK terör örgütünü yok etmek amacıyla başlattığı Pençe, Pençe-Kartal, Pençe-Kaplan operasyonlarına bu süreçte IKBY istihbarat desteği sağlamış olmasına rağmen, yine Barzani yönetiminin Türkiye'nin PKK ile eşdeğer ve dolayısıyla tehdit olarak gördüğü Suriye'deki PYD terör örgütü ile işbirliğinde bulunması durumu Naim Babüroğlu, Ahmet Yavuz gibi emekli generallerin de bahsettiği üzere

[91] Çözüm sürecinin sona ermesiyle birlikte, şiddetli kriz evresine gerileyen süreçle ilgili bir yazı için bkz. Keskin Karagöl, F. (2015, 26 Eylül). Kürt Sorunu'nun Çözümünde 'Şiddetli Kriz' Evresi. *Star Açık Görüş*. https://www.star.com.tr/acik-gorus/kurt-sorununun-cozumunde-siddetli-kriz-evresi-haber-1058877/, E.T. 16/03/2022.

[92] PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan'ın talimatıyla, örgütün Suriye'deki yapılanması olarak 17 Ekim 2003 tarihinde "Partiya Yekitiya Demokrat/Demokratik Birlik Partisi" (PYD) adıyla kurulmuştur. Bu yapılanma ise PKK'nın KCK Sözleşmesi ile tesis ettiği sistemdeki dört unsurdan (Türkiye, Irak, İran, Suriye) birisi olup, temel hedefin "Demokratik Konfederal Kürdistan"ın kuruluşu olduğuna yer verilmiştir (İçişleri Bakanlığı, 2017: 11).

(Pişkin, Sözcü, 2020) Türkiye-IKBY ilişkilerinin güvenlikleştirilmesinde önemli bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır.

5.1.2. Türkiye-IKBY İlişkilerinde Artan Güvenlik Dili: 2017 IKBY Referandum Süreci: Referans Nesnelerinin Yükselişi

IKBY'deki referandum Türkiye-IKBY ilişkilerindeki normalleşme ve güvenlikdışılaşma adımlarını riske atan önemli bir gelişme olmuştur. Bağımsızlık referandumuyla ilgili olarak Cumhurbaşkanı Erdoğan TBMM Grup Toplantısında yaptığı konuşmada, IKBY'deki bağımsızlık referandumunu "bölgemizin bağrına yeni bir hançer saplama girişimi" olarak tabir etmiştir. Yaşanan bu krizin öncelikle akıl ve uzlaşı yolu içerisinde çözümüne çalışılacağını vurgulayan Erdoğan, ilk aşamada sadece birtakım ambargolar uygulama yoluna gittiklerini ancak IKBY'nin referandum noktasında takındığı tavrı devam ettirmesi durumunda, Türkiye'nin de daha ileri adımlar atma yoluna gitmekten imtina etmeyeceğini vurgulamıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 3 Ekim 2017). Başbakan Binali Yıldırım ise IKBY'nin 25 Eylül 2017'de yapılmasını kararlaştırdığı bağımsızlık referandumu kararı ile ilgili olarak, Irak'ın toprak bütünlüğünü savunduklarını ifade etmiş ve "Bütün Iraklıların bir devlet olarak yaşamasını istiyoruz. Dolayısıyla bölgemizde yeterince sorun var. Yeni bir sorun alanı oluşturulmasının doğru olmadığını düşünüyoruz. Bu kararın da sorumsuzca olduğunu düşünüyoruz." (Cumhuriyet, 9 Haziran 2017) sözleriyle bu karara eleştiri getirmiştir. Referandum kararını Binali Yıldırım "sorumsuzca" olarak nitelerken, Dışişleri Bakanlığı ise "vahim hata" olarak nitelendirmiştir. Dışişleri Bakanlığı yaptığı açıklamada "Bunun vahim bir hata teşkil edeceğini düşünüyoruz. Irak'ın toprak bütünlüğünün ve siyasi birliğinin muhafaza edilmesi Türkiye'nin Irak politikasının temel ilkelerinden biridir. Bu ilke bölgede kalıcı istikrar, barış, güvenlik ve refahın önkoşulları arasındadır" demiştir (NTV, 9 Haziran 2017a). Dışişleri Bakanlığı ayrıca yaptığı açıklamada, Türkiye'nin Irak'ın egemenliğini, toprak bütünlüğünü ve siyasi birliğini savunduğunu, Irak anayasası ve hukukun üstünlüğüne aykırı her türlü yaklaşımdan kaçınılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu gerekçelerden ötürü de yapılması planlanan referandumun yasadışı olduğunu ve bu sebeple de referanduma karşı olduklarını ifade etmiştir ("Türkiye-Irak Siyasi…", T.C. Dışişleri Bakanlığı). Türkiye'den gelen tepkiler üzerine KDP üyesi Hoşyar Zebari "Referandum demokratik bir süreç, demokratik ülkeler referandumlara karşı çıkamaz.

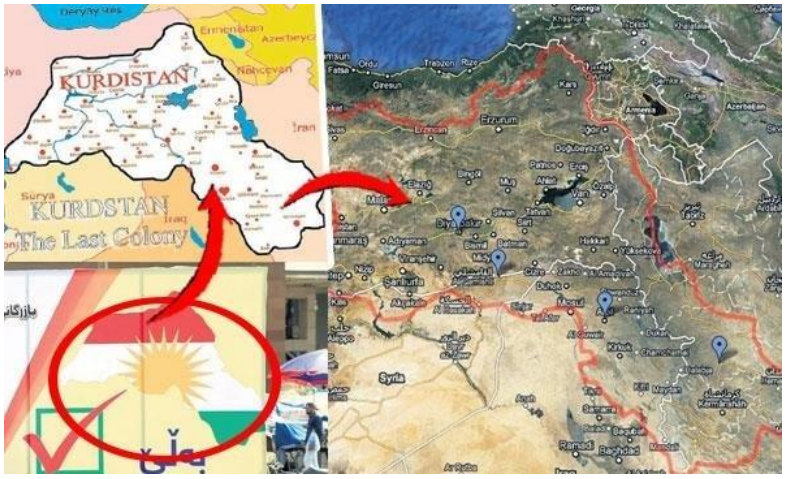
Biz referandumdan bahsediyoruz, bağımsızlıktan değil" şeklinde açıklamada bulunmuştur (NTV(b), 9 Haziran 2017).

Her ne kadar çatışma yönetimine daha yakın olsa da, çatışma çözümü araçlarından birisi olan güç ve güç kullanma tehdidi, çatışmaların çözümünde kullanılan araçlardandır (Bayer, 2009: 55). Güç kullanma tehdidi Türkiye-IKBY ilişkilerinde de önemli bir mekanizma olarak yer almaktadır. Referandum konusu üzerinden Türkiye-IKBY ilişkilerinin gerilmesinde, Türkiye'nin IKBY'e yönelik güç kullanma tehdidi mekanizmasını gündeme getirdiği görülmektedir. Yine bu süreçte Türkiye, çatışma çözümü diplomasisindeki tehdit, uyarı, ceza, tavizsiz duruş, suçlama, stratejik ortaklık, askeri müdahale gibi mekanizmaları barındıran geleneksel diplomasi yöntemlerine (Beriker, 2009: 11-13) ağırlık vermiştir.

MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli'den de bu süreçte sert bir açıklama gelmiştir. Bahçeli "Barzani'nin, Türkmen kentlerini kapsamına alan referandum hazırlığının sonuna kadar karşısında yer alınmalıdır… Bu referandum Türkmenlerin, Türkiye'nin tamamen aleyhinedir" (TRT Haber, 24 Ağustos 2017) demiş ve şöyle devam etmiştir: "Bu referandum gerekirse savaş sebebi sayılmalıdır. Kuzey Irak'taki referandum Kürdistan provasıdır. Bu Barzani'nin hayrına olmayacaktır, rüzgâr eken fırtına biçecektir. Peşmerge yönetimi Türk milletinin sabrını zorlamaktan vazgeçmelidir." (Cumhuriyet, 24 Ağustos 2017).

Türkiye'nin tüm uyarılarına rağmen gerçekleştirilen 25 Eylül 2017 IKBY'deki referandum gününde, Cumhurbaşkanı Erdoğan gerçekleştirilen referandumu sert sözlerle eleştirerek, ekonomik, politik ve güvenlik alanlarında tüm adımların atıldığını ve bu konuda asla taviz verilmeyeceğini ifade etmiştir. Erdoğan IKBY'nin referandum kararından vazgeçmesinin zorunlu olduğunu vurgulamış ve "bir gece ansızın gelebiliriz" sözleriyle de tepkisini dile getirmiştir. Bunun dışında IKBY'ye giriş çıkışların kapatılacağını, petrol sevkiyatının durdurulabileceği şeklinde yaptırımların da devrede olduğunu ifade etmiştir (BBC, 25 Eylül 2017). Referandum sonrasında da Erdoğan'ın Kürt yönetimine sert tepkisi devam etmiş, Erdoğan "Kuzey Irak yönetimi referandum neticesinin sarhoşluğu içinde, ne yaptığının, nasıl bir adım attığının farkında değil. Netice olarak Barzani ve avanesi bu işten vazgeçecekler" sözleriyle referanduma tepkisini dile getirmiş, Mesut Barzani'yi ise "Aklını başına alacak. Böyle bir sevdadan vazgeçecek"

sözleriyle eleştirmiştir (BBC, 5 Ekim 2017). Bir diğer tepki de Dışişleri Bakanlığından gelmiş, bakanlık sonuçların "yok hükmünde" olduğunu ifade etmiştir. Referandumun uluslararası hukuk ve Irak anayasası bağlamında hukuki bir dayanaktan yoksun olduğu ifade edilen bakanlık açıklamasında, bölgesel barışı tehlikeye atan bu "vahim hata"nın karşılığının uygulanacak yaptırımlar çerçevesinde, Türkiye tarafından verileceği açıklanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 25 Eylül 2017). Ayrıca Dışişleri Bakanlığı yaptığı açıklamada, referandum sonrasında kimi radikal gruplar ve terör örgütlerinin Türkiye'nin milli güvenliğine tehdit oluşturabilecek eylemlerde bulunmaları halinde, Türkiye'nin uluslararası hukuk ve Meclis'ten aldığı yetkiye dayanarak gerekli önlemleri alacağı vurgulanmıştır (Aydınlık, 25 Eylül 2017). Bunun dışında Türkiye'nin Kuzey Irak'a müdahale edebilmesine yetki veren tezkere Meclis'te varılan mutabakatla uzatılmıştır (Karar, 25 Eylül 2017). Ayrıca dönemin Başbakanı Binali Yıldırım "Operasyon dâhil her seçenek masada" sözleriyle IKBY'yi yeniden uyarmıştır (Sözcü, 24 Eylül 2017). Bu aşamada taraflar arasındaki çatışma çözümü diplomasisi yerini geleneksel diplomasi araçlarına bırakmıştır. Tehditler, uyarılar, cezalar, tavizsiz duruşlar, suçlamalar gibi yöntemler bu tür bir diplomasinin önemli araçları olup, "aktör dış politikaya kazan-kaybet bakış açısından yaklaşır ve ulusal çıkarlarını arttıracağına inandığı girişimlerde bulunur." (Beriker, 2009: 11-13). Yukarıdaki açıklama ve dış politika yaptırımlarından da görülebileceği üzere, bu süreç Türkiye-IKBY ilişkileri açısından çatışma çözümü diplomasisi ve normalleşme adımlarından uzaklaşılarak geleneksel diplomasi ve güvenlik gramerinin hâkim olduğu bir yöne doğru gerileme göstermiştir. Bu süreçte, referandum öncesi IKBY'de asılan afişlerde Türkiye'nin 26 ilinin dâhil edildiği sözde "Kürdistan" haritası, her ne kadar Barzani yönetimi kendilerinin bunları asmadığını dile getirse de, taraflar arasında gerginliği arttıran bir gelişme olmuştur (Ahaber, 24 Eylül 2017). Referandum öncesi ve sonrası bu tür açıklamalarla birlikte, Türkiye-IKBY ilişkilerinde güvenlik dili ön plana çıkmıştır. Bu sebeple 2017 ve sonrası süreç Ankara açısından yeniden merkezi hükümetin ağırlıklı siyasetinin güçlendiği bir dönem olmuştur (Duman, Star Açık Görüş, 4 Kasım 2017).

Harita 6: Barzani'nin Kampanyasında Kullanılan Sözde "Kürdistan" Haritası (**Kaynak:** https://www.ahaber.com.tr/dunya/2017/09/24/barzaninin-kampanyasinda-skandal-harita-26-ilimiz-sozde-kurdistan-icinde, E.T. 11/01/2022)

Referandum kararı üzerine Türkiye merkezi hükümet ile anında işbirliği içerisine girmiş ve Habur Sınır Kapısının bulunduğu alanda askeri tatbikat yapılmaya başlanmış, buna Irak'ın da katılmasıyla Türkiye ve Irak ortak tatbikatı haline gelmiştir. Bunun dışında IKBY'nin resmi sınırları olan Süleymaniye, Erbil ve Duhok haricindeki bölgelere merkezi yönetimin operasyon yapmasına Türkiye destek vermiştir (Duman, Star Açık Görüş, 4 Kasım 2017). Referandum ile gerilen Ankara-Erbil ilişkilerinde, Türkiye yeniden Bağdat'ı önceleyen bir politika izlemeye başlamış, örneğin referandumun akabinde Başbakanlık ofisinden yapılan bir açıklamada, Türkiye'nin artık ham petrol ithalatında merkezi hükümeti muhatap alacağı yönünde açıklama yapılmıştır. Yine dönemin başbakanı Binali Yıldırım yaptığı bir konuşmasında "Sınır kapılarında muhatabımız Irak olacak, havaalanlarında muhatabımız Bağdat olacak ve bütün ekonomik faaliyetlerimizde birinci dereceden muhatabımız Irak merkezi yönetimi olacak" sözleriyle Erbil yönetimine karşı Ankara'nın tavrıyla ilgili beyanda bulunmuştur (BBC, 28 Eylül 2017). Bunun akabinde Türkiye'nin tepkisi, Türkiye'den hem THY hem de özel şirketlerin Erbil'e ve Süleymaniye'ye yönelik tüm uçuşlarının süresiz olarak iptali olmuştur. Türkiye referandum konusunda şakasının olmadığını göstermeye çalışırken, IKBY bu durumu "Kürtlerin topluca cezalandırıldığı" şeklinde lanse etmiştir (BBC, 29 Eylül 2017). Ankara ve Erbil arasındaki bu referandum krizinin önemli bir yansıması IKBY'de faaliyet gösteren Türk firmaları açısından olmuştur. Burada iş yapan şirketler açısından referandum gelişmesine sert tepki gösteren Türkiye'nin tavrı şaşırtıcı olmuş, böyle bir tepkiyi beklemediklerini dile getirmişlerdir. Zira kurulan onca köprü ve atılan

onca adımların sonrasında ilişkilerin bozulmasının tüm taraflar açısından kayıpla sonuçlanacağı, referandum sonrasında burada iş yapan kişilerde endişe ve korkunun olduğu, birkaç şirket dışında birçoğunun bölgeden çekildiği ifade edilmiştir (Akşam, 2 Ekim 2017).

Kısaca yakınlaşmanın başlarında bağımsız bir Kürt devletinin ortaya çıkmasına çok da ses çıkarmayacak bir profil çizen Türkiye bugün, IKBY'nin referandum kararı üzerine çeşitli yaptırımları devreye sokabilecek durumda idi. Bir başka deyişle ikili ilişkilerde özellikle 2013-2014 sürecinde atılmış olan güvenlikdışılaştırıcı adımlar son dönemki gelişmelerle birlikte yerini yeniden güvenlikçi söylem ve politikalara bırakmıştır. Alınan yaptırım kararları gibi sert tepkiler ise Oeslner'ın (2005: 7-9) tanımlamasından hareketle, bu sürecin bir istikrarsız barış halini ya da Kopenhag Okulu kavramıyla yeniden güvenlikleşme oluşturduğunu göstermektedir. Bağımsızlık referandumu Türkiye açısından bir nevi Türkiye'nin referans nesnesi olan toprak bütünlüğüne yönelik varoluşsal tehdit olarak algıladığı parçalanma tehdidinin yeniden canlanmasına sebep olmuştur. Bu durum ise Türkiye-IKBY ilişkilerindeki normalleşme sürecinin gerileyerek, ikili ilişkilerin güvenlikleşmesi sürecine kapı aralamıştır. Nitekim bu süreçte Türkiye Kerkük'ü de kapsayan bu referandumla birlikte Irak'ın parçalanarak yeniden bağımsız bir Kürt devletinin ortaya çıkabileceği endişesini duymaya başlamıştır. Yine referandum sonrası meydana gelebilecek kaos ortamının PKK ve diğer terör örgütlerinin eylemlerini kolaylaştırıcı bir faktör olabileceği varsayımı da Türkiye açısından bir diğer tehdit edici unsur teşkil etmiştir. Referandum sonrası IKBY'deki iç siyasi denklemin hangi aktörler lehine olacağı sorusu da Türkiye'yi endişelendiren faktörlerden birisi olmuştur. Zira KYB ve Goran gibi Türkiye'ye muhalif siyasi aktörlerin etkinlik elde edebilecek olması Türkiye'nin kaygılarını arttıran bir diğer senaryoydu. Bunların dışında, ortaya çıkabilecek bağımsız bir Kürt devletinin, bu süreçte IKBY'ye ciddi destek veren bir ülke olan İsrail ve Batılı güçler dikkate alındığında, Türkiye'nin çıkarlarına aykırı çeşitli bölgesel ve uluslararası aktörlerin etkisine girebilecek olması da Ankara'yı endişelendirmektedir. Yine Ankara açısından bağımsız bir Kürt devletinin bir sonraki evrileceği noktanın, ABD'nin IŞİD'e karşı destek verdiği PYD/YPG'nin IKBY ile birleşerek "Pan-Kürdist" bir oluşum peşinde koşma olacağı düşüncesi ciddi tehdit teşkil etmektedir (Acun, 2017).

25 Eylül 2017 tarihinde Türkiye'nin tüm ikazlarına rağmen IKBY'nin düzenlediği referandum sonrasında, Türkiye'nin ve Irak merkezi hükümetinin IKBY'ye yönelik aldığı

tavır sonucu, Ankara Bağdat ile daha güçlü bir ilişki sürecine girmiştir (Anadolu Ajansı, 2 Ocak 2019). Dolayısıyla Erbil'in referandum yönündeki çıkışı bu süreçte, Türkiye'yi yeniden merkezi hükümet ile yakınlaşma adımlarına sevk etmiştir. Bu bağlamda 25 Ekim 2017'de Abadi Türkiye'yi ziyaret etmiş ve "iki kardeş ülke olarak ilişkilerimizi geliştirmek için bir araya gelmiş bulunuyoruz. Artık bu sıkıntıların aşılması için gerekli zamanın geldiğini düşünüyoruz." sözleriyle işbirliği mesajları vermiştir. Erdoğan ise Abadi'ye "değerli kardeşim" diye hitap etmiş ve konuşmasında yine Irak'ın toprak bütünlüğüne yönelik vugusunu dile getirmiş, "…bazı uyarılara rağmen, karşılık alamayınca bazı yaptırım kararları almak zorunda kaldık…" sözleriyle referanduma yönelik tepkisini dile getirmiştir (Cumhuriyet, 25 Ekim 2017). Abadi'nin ardından Irak'ta Abdulmehdi'nin iktidara gelmesi (12 Mayıs 2018) sonrasında da ilişkiler gelişmeye devam etmiştir (Anadolu Ajansı, 2 Ocak 2019). Özetle, IKBY'nin bağımsızlık kartını yeniden ortaya koymasıyla birlikte, Türkiye canlanan güvenlik kaygılarından ötürü Erbil yönetimine sert tepkilerde bulunmuş, hatta bununla yetinmemiş ve birtakım yaptırımları da devreye sokmuştur. Nitekim Türkiye'nin kendi iç siyasetinde özellikle 15 Temmuz 2016 başarısız darbe girişiminden itibaren devreye soktuğu güvenlikçi politikalar da komşularıyla ilişkilerindeki güvensizlik atmosferini besleyen dış politika aktivizmini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu dönem itibariyle Türkiye yeniden bir beka sorunu yaşamaya başlamış, bu ise iç ve dış siyasetinde ortaya koyduğu uygulamalarda kendisini göstermiştir.

5.1.3. Güvenlikleştirici Dili Arttıran Son Gelişmeler

Yukarıda bahsedilen hususların dışında, bölgede yaşanan son gelişmeler tarafların ilişkilerinde gergin sürece girmelerinin yolunu açmıştır. ABD ve Fransa öncülüğünde başlatılan girişim sonucu, 2020 yılı içerisinde 25 "sözde parti" Kürt Ulusal Birliği Partileri (PYNK) ismi altında PKK'nın kapsamına alınmış ve Barzani'ye yakın duran Suriye Kürt Ulusal Konseyi (ENKS) de PYNK'ye destek verme konusunda ikna olmuş (Yeni Şafak, 19 Haziran 2020), ancak daha sonra ENKS ve PYNK arasındaki müzakere süreci çeşitli sebeplerle tıkansa da taraflar müzakerelerin devam edeceği açıklamasını yapmışlardır (Rûdaw, 6 Aralık 2020). Bu oluşumu Türkiye, Barzani yönetiminin PKK'yı desteklemesi olarak gördüğünden bir güvenlik tehdidi olarak yorumlamaktadır. Şöyle ki, daha evvelinde kendisini PYD karşısında konumlandıran ENKS'nin (Haber Global, 19

Şubat 2020), son dönemde PYD ile yakınlaşması ve anlaşma için müzakerelerin yürütülmesi süreci Türkiye açısından IKBY ile ilişkileri bağlamında olumsuz bir faktör olmuştur. Nitekim Mayıs 2020'de Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun "Tavrımız son derece nettir. Ne burada bir terör koridoru oluşturulmasına izin veririz, ne de teröristlerin burada meşrulaştırılmasına izin veririz. Terörist, teröristtir." şeklindeki sözleriyle bu sürece yönelik Ankara'nın tepkisini dile getirmiştir (Independent, 16 Mayıs 2020). Yine Haziran 2020'de Çavuşoğlu'nun, "Adları ne olursa olsun, YPG-PKK ile birlikte olanların bizim gözümüzde YPG-PKK'dan farkı yoktur. Meşru hedeflerdir." (Kajjo, VOA, 27 Haziran 2020) şeklindeki sözleri çerçevesinde, Barzani yönetiminin destek vermesi halinde Türkiye'nin ona karşı da mücadele edeceği uyarısında bulunduğu görülmektedir.

Yine son dönemde iki tarafın gerilmesine yol açan bir diğer gelişme, Mart 2021'de Papa Francis'in IKBY'yi ziyareti sebebiyle IKBY'nin bastırdığı anı puludur. Hazırlanan anı pulu Türkiye'nin referans nesneleri bağlamında algıladığı tehditleri tetikleyebilecek türdendi. Şöyle ki, anı pulunda yer verilen ve bir kısım Türkiye topraklarını da kapsayan sözde "Kürdistan" haritası ve onun önünde duran Papa silueti konusunda hükümet sözcüsü Ömer Çelik "O bahsettiğiniz pul ve haritayla ilgili izlenimlere baktık. Bunu çeşitli yerlerde çeşitli kesimler yapıyor. Bunlar yalan yanlış işler…" şeklinde cevap vermiştir (Cumhuriyet, 10 Mart 2021).

Resim 7: IKBY'nin Hazırladığı Sözde "Kürdistan" Haritalı Papa Ziyareti Hatıra Pulu
(**Kaynak:** Yeni Şafak. 9 Mart 2021. https://www.yenisafak.com/dunya/irak-kurt-bolgesel-yonetiminden-skandal-papa-pulu-3602893, E.T. 11/01/2022)

Dışişleri Bakanlığı bu gelişmeye şu sözleriyle tepki göstermiştir:

> "…Bazı haddini bilmez IKBY yöneticileri bu ziyareti, Irak'ın komşu ülkelerinin toprak bütünlüklerine yönelik ham hayallerini açığa vurmak için kullanmaya yeltenmektedir. Bu tür sinsi emellerin ne şekilde hüsranla sonuçlandığı en iyi IKBY makamları tarafından hatırlanacaktır. IKBY makamlarından bu vahim hatanın derhal düzeltilmesine yönelik gerekli açıklamanın biran önce ve net bir şekilde yapılmasını bekliyoruz" (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 10 Mart 2021).

Dışişleri bakanlığı tarafından yapılan bu açıklamadan da görülebileceği üzere, birkaç yıl evvelinde "dost ve kardeş" pozisyonundaki IKBY yöneticilerinin "haddini bilmez" şeklinde nitelendirilişi söylemde belirleyici olmuş, bu anlamda Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik tehdit söz konusu olduğunda, "sinsi emellerin ne şekilde hüsranla sonuçlandığı" ifadesiyle, Türk yöneticilerinin gerekli tedbirleri alacağı yönünde uyarıda bulunulmuştur. Bu noktada Türkiye'de konuşmaya yetkili öznelerin güvenlikdışılaştırma çabaları tersine bir seyir izlerken, bu tür diplomatik uyarılardan da anlaşılabileceği üzere geleneksel çatışma çözümü diplomasisinin işleyişine dair işaretler de öne çıkmaktadır. Bu olayla ilgili olarak muhalif medyadan Cumhuriyet gazetesinde, pulda yer verilen haritanın daha evvel Irak işgali sürecinde ABD tarafından yer verilen BOP haritasına benzediği ve o süreçte buna ciddi tepkiler verildiği hatırlatılmış (Cumhuriyet, 10 Mart 2021), bugün de aynı tepkilerin verilmemiş olması eleştiri konusu yapılmıştır.

Yine Haziran 2021'de Mesud Barzani'nin Molla Mustafa Barzani'nin 74 yıl önce SSCB'ye gitmek için Aras Nehri'nden geçişinin yıldönümünde yayınladığı mesajda yer verdiği şu ifadeler, Türkiye'nin temel güvenlik kaygıları bağlamında önemliydi:

> "Mahabad'da kurulan Kürdistan Cumhuriyet'inin yıkılmasından sonra düşmanların tüm çabaları, mazlum Kürtlerin mücadelesini ve direnişini sonlandırmak ve iradesini kırmak içindi. Ancak bu tarihi aşamada, milletimizin iradesinin düşmanın planlarına karşı zafer kazandığı ve her türlü güç, ordu ve plandan daha güçlü olduğunu ispatlamıştır." (Basnews, 18 Haziran 2021).

Nitekim bu ifadeler, Türkiye'nin "bağımsız Kürdistan" devletinin kabul edilemez olduğu yönündeki görüşleri dikkate alındığında, Barzani'nin "düşmanlar" olarak bahsettiği ülkelere Türkiye'nin de dâhil edildiği ve Türkiye-IKBY arasındaki güvensizlik atmosferini beslediği açıktır. Yine Türkiye ve IKBY ilişkilerinde pürüz yaratan bir gelişme, PKK'nın Kuzey Irak bölgesinde eylemlerinin artması, bunun sorumlusu olarak

da Türkiye'nin görülmesidir (Koç, BirGün, 17 Haziran 2021). Bu konuda IKBY Parlamentosu yaptığı açıklamada yer verilen şu sözler önemlidir:

> "PKK, Kürdistan Bölgesi'nin kazanımları ve egemenliğine yönelik tehlike sebebi olmamalıdır. Bölgenin sınırlarına saygı göstermeli, Kürdistan Bölgesi'nin güvenlik ve istikrarını tehlikeye atmamalı, Kürt kanının Kürtler eliyle dökülmesine sebebiyet vermemeliler. Bu nedenle PKK ile Türkiye arasındaki sorunların barış yoluyla çözülmesini talep ediyoruz. Bu sorun da Türkiye topraklarında çözülmelidir" (Rûdaw, 5 Haziran 2021).

Bu konuda emekli akademisyen Abbas Vali "IKBY kurulduğunda Ankara ile ilişkileri gerilimliydi çünkü PKK'nın bölgedeki etkisinden çekiniyorlardı. Fakat 10 yılın ardından ciddi şekilde yakınlaştılar. Ciddi ekonomik ilişkileri var. Fakat bu her zaman ilişkilerin tek yönlü ilerlediği anlamına gelmiyor" (Koç, BirGün, 17 Haziran 2021), şeklindeki beyanıyla bu sürecin Türkiye ve IKBY ilişkileri açısından kırılma yaratabilecek potansiyel bir tehdit olarak durduğuna dikkat çekmiştir. Bunlara ek olarak, Türkiye'nin güvenlik tehdit algılaması noktasında Barzani'nin son dönemde yaptığı bir açıklamada "Kürtlere gelince 1923 tarihinde yapılan Lozan Antlaşması'ndan bu yana bağımsızlığı hayal ediyor. Söz konusu antlaşmada Osmanlı İmparatorluğu'ndan geri kalanlardan Kürtlere bir devlet sağlanması taahhüdüne uyulmadı" sözleriyle Kürt devleti kurulması yönündeki emellerinin devam ettiğini açıkça dile getirmiştir (Hürriyet, 5 Kasım 2021).

Bu noktada temas etmek gerekirse, Türkiye'nin 2021 yılı itibariyle, 1978 yılından itibaren ayrı devlet kurma/özerklik talepleri sebebiyle güvenlik problemlerinin başında gelen PKK terör örgütü ile olan ilişkileri de HIIK Raporu'nun bu sınıflandırmasına göre "5" ile ifade edilen ve en yüksek seviye olan şiddet içeren çatışma yani "savaş" boyutundadır (HIIK, 2021: 177). Türk Silahlı Kuvvetleri ile PKK arasında yaşanan çatışmalar Türkiye'nin Ağrı, Hakkâri, Van, Siirt, Şırnak, Muş, Bitlis, Mardin, Hatay gibi doğu ve güneydoğusundaki illeri etkilerken; aynı zamanda Irak'ın Erbil, Ninova ve Dohuk eyaletlerini de etkilemiştir (HIIK, 2021: 194). Haziran 2020'de Türk hükümeti IKBY'deki askeri varlığını ek kara ve hava desteği sağlayarak güçlendirmiştir. 2020'nin ikinci yarısında doğu illerinde Yıldırım Operasyonu adı verdiği PKK'ya yönelik operasyonlar dışında, Haziran ayında IKBY'de iki sınır ötesi harekât gerçekleştirmiştir. Pençe-Kartal Operasyonu ve Pençe-Kaplan Operasyonu adı verilen bu operasyonlar kapsamında TSK'nın yaptığı hava ve kara saldırıları neticesinde beşyüzden fazla PKK

sığınağının imha edildiği paylaşılmış olmasına rağmen, IKBY'de bazı köylerin boşaltılması sebebiyle ilişkiler açısından olumsuzluk yaratmıştır. Örneğin Haziran ortasında Süleymaniye eyaletindeki halk TSK'nın operasyonlarını protesto etmiştir (HIIK, 2021: 194).

5.2. Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Artan Güvenlik Dili ve Bağlamın Etkisi

5.2.1. Protokollerin Meclis'ten Çekilmesi ve 2015 Sonrası Artan Güvenlik Dili: Referans Nesnelerinin Yükselişi

Nitekim Erdoğan'ın 2014 yılındaki taziye mesajı karşılık bulamamış ve Şubat 2015'te Ermenistan protokolleri meclis gündeminden geri çekmiştir ("Türkiye-Ermenistan Siyasi…", T.C. Dışişleri Bakanlığı). Protokollerin meclis gündeminden çıkarılması konusunda Sakisyan, Meclis Başkanı Galust Sahakyan'a yazdığı mektupta şunları dile getirmiş ve tek suçlu olarak Türkiye'yi göstermiştir:

> "Protokollerin onaylanması sürecinde ilişkilerde kapsamlı bir normalleşmeye hazırdık. Ama bu onların hatası. Çünkü bizim saklayacak bir şeyimiz yok. Uluslararası toplumun gözünde de Avrupa'nın kapalı duran son sınırının açılmamasında kimin suçlu olduğu aşikâr… Türk yetkililerde siyasi irade eksikliği olduğunu kabul etmek zorundayız. Buna paralel olarak Ermenistan Soykırımı'nın 100. yılında, inkar politikaları ve tarihin uyarlanması yeni bir boyut kazandı." (Aljazeera Türk, 16 Şubat 2015).

Buna karşılık Türk Dışişleri Bakanlığı sözcüsü olan Tanju Bilgiç yaptığı açıklamada Ermenistan'ın bu tavrını, 1915 olaylarının 100'üncü yıldönümü evvelinde Türkiye'ye yönelik ithamlarda bulunabilmek amaçlı gerekçe oluşturma çabası olarak ifade etmiştir ("Turkey Says…", azatutyun, 18 Şubat 2015). Dolayısıyla süreç, çatışan söylemler üzerinden tarafların birbirlerini suçlamaları ile ilerlemeye devam etmiştir. Türkiye 24 Nisan 2015'te Çanakkale Savaşlarının 100. yıldönümü sebebiyle yapılacak anma törenlerini 24-25 Nisan tarihlerine çekme kararı almış, Türkiye ve Ermenistan'da anma törenlerinin çakışması Ermenistan'ın eleştirilerine yol açmıştır (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 129). Törenler için Erdoğan Ermenistan liderinin de dâhil olduğu dünya liderlerine davette bulunmuştur. Sarkisyan bu davete cevabında, 24 Nisan için Erivan'da yapılacak tören sebebiyle ilk önce kendisinin davette bulunduğunu hatırlatarak "Ermeniler, misafir davete yanıt vermeden misafir tarafından konuk edilmeyi kabul etmez" sözleriyle cevap

vermiştir (Anadolu Ajansı, 16 Ocak 2015). Dolayısıyla Çanakkale Savaşları anma töreni sebebiyle Türkiye'nin yaptığı davet, Ermenistan'ın Türkiye'ye güvensizliğinin şiddetlenmesine yol açarak yakın gelecekte ilişkilerde yaşanabilecek olumlu bir gelişmeyi de engelleyebilecek bir faktör olmuştur (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015: 136). Bu noktada 100. Yıldönümü konusunda Erdoğan'ın (2017: 138) "100 yıl boyunca Ermenilerin, Türklere ve Türklerin, Ermenilere yaptıkları, hiçbir şekilde sağlıklı şekilde konuşulmamış, tartışılmamış, doğru şekilde kaleme alınmamıştır. 100 yıl boyunca propoganda, algı operasyonları ve kirli siyaset, tarihin ve tarihi gerçeklerin önünde olmuştur." cümlelerini içeren açıklamasından da anlaşılabileceği üzere, 1915 olayları Türkiye ve Ermenistan arasındaki netleştirilemeyen, tanımlanamayan ve adı konulamayan önemli bir meseledir.

Davutoğlu 1915 olaylarının 100'üncü yılında yaptığı konuşmasında şunları ifade etmiştir:

> "…tarihi sorumluluğumuzun ve insani görevimizin bir gereği olarak, acılar arasında ayırım gözetmeden yüzyıl önce yaşanan olaylarda hayatını kaybedenleri saygıyla hatırlıyoruz… acılarımızın hafiflemesi için hayatını kaybedenleri hatırlamak kadar, geçmişle dürüstçe yüzleşmenin de önemli olduğuna inanıyoruz. Birinci Dünya Savaşı'nda yaşananların nedenlerini ve sorumlularını tespit etmek mümkündür… sorumluluğu genellemeler yoluyla sadece Türk milletine yüklemek, hatta bunu bir nefret söylemiyle birleştirmek vicdanen de hukuken de sorunludur… ("Sayın Başbakanımızın Osmanlı…", T.C. Dışişleri Bakanlığı).

Dolayısıyla Türkiye ve Ermenistan 24 Nisan 2015 tarihinde yapılacak anma törenleri üzerinden bu kez karşı karşıya gelmiş, törenlere olan katılımlar üzerinden adeta karşılıklı restleşmeler ve suçlamalar gündeme gelmiştir. Örneğin Takvim (25 Nisan 2015) gazetesi, "Dünya 5'ten Büyük" manşetiyle yayınlanmış, Türkiye'deki törene 93 ülkeden temsilcinin katıldığını, buna karşılık Ermenistan'ın "soykırım" iddialarına dair tüm çabalarına rağmen, aynı günkü törenlere sadece beş ülke temsilcisinin katıldığı yorumunu yapmıştır. Bunu ise manşette verdiği ve Türkiye'de kalabalık bir heyetin olduğu ve Ermenistan'da ise sadece beş liderin resmedildiği fotoğrafları sunarak desteklemiştir. Yine Türkiye gazetesi (25 Nisan 2015) "Dünya Çanakkale'ye Koştu", Yeni Şafak (25 Nisan 2015) "Muhteşem", Haber Türk (25 Nisan 2015) "Barış Çıkarması", Milliyet (25 Nisan 2015) "En Doğru Yerden Barış Çağrısı" manşetleriyle, 24 Nisan anma törenleri için dünya liderlerinin Türkiye'yi tercih ettiği ve bu bağlamda Ermeni iddialarına karşı

uluslararası anlamda desteğin Türkiye'den yana olduğu algısını inşa etmekteydi. Erdoğan ise yaptığı açıklama ile Türkiye'ye gelen devlet başkanı sayısının yirmi iken Ermenistan'a sadece iki devlet başkanının gittiğini ifade ederek (Yeni Şafak, 26 Nisan 2015) bu rekabetçi dili sürdürmüştür. Yine bu konuşmasıyla Erdoğan, AB'ye de gönderme yaparak, Türkiye'nin her daim Ermenistan ile yüzleşmeye hazır olduğunu dile getirmiştir. Buna karşılık, Türkiye'deki anma törenlerinin 24 Nisan'da düzenlenmesi konusunda Sarkisyan'ın Türk yönetimini suçlayıcı ifadelerde bulunduğu röportajında yer verdiği ifadeler, tarafların çözüm noktasında oldukça farklı pencerelerden baktıklarını gösteren örneklere bir yenisi olarak eklenmekteydi. Sarkisyan ve temsil ettiği Ermenistan devleti açısından Türkiye'nin anma törenlerini Ermenistan ile aynı güne denk getirmiş olması, katledilen bir buçuk milyon Ermeni'ye yönelik "saygısız bir tutumun"ve normalleşme hedefi doğrultusunda isteği olmadığının göstergesiydi (Çamlıbel, Hürriyet, 25 Nisan 2015). Erdoğan'ın (2017: 139) ifade ettiği üzere ise, Ermenistan tarafının Türkiye'nin davetini kabul etmemesi, nezaket dışı tavır ve söylemleri normalleşmenin önündeki temel engellerden olmuştur.

Yine bu süreçte basında sıklıkla yer verilen haberlerden birisi de "soykırım" anma günü sebebiyle Ermenistan'da muhalif çeşitli kesimlerce Türk bayrağının yakılması gösterileri ve ABD'ye yapılan "soykırımı" tanıma çağrılarıdır (Cumhuriyet, 24 Nisan 2009; CNN, 24 Nisan 2013; Milliyet, 24 Nisan 2014; Sözcü, 24 Nisan 2014; Hürriyet, 24 Nisan 2017). Bu gösterilerde "soykırım" iddialarının tanınması çağrılarının yanı sıra Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan protokollerin geri çekilmesi çağrılarına da yer verilmiştir. Bu örnekler ise, Ermenistan'da önemli bir kesimin normalleşme sürecine iknası için daha çok yol alınmasının gerektiğini açıkça göstermekteydi. Ayrıca 25 Nisan 2015 tarihinde Hürriyet'ten Cansu Çamlıbel'in Sarkisyan ile yaptığı röportajda yer verildiği üzere Sarkisyan, "soykırım" iddialarının Türkiye tarafından kabul edilmemesini, Osmanlı Devleti'nin işlediği suçun sorumluluğuna Türkiye'nin de ortak olduğunun açık göstergesi olarak ifade etmiştir. Ayrıca uluslararası toplum tarafından Ermenistan'ın "soykırım"ın tanınmasına yönelik çabalarının haklı gerekçelere dayandığı yönünde açıklamalarda bulunmuştur (Çamlıbel, Hürriyet, 25 Nisan 2015).

Bu tür kutuplaştırıcı söylem örneklerinden de görülebileceği gibi Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme adımları yerini karşılıklı restleşmeler ve rekabetle geçen bir sürece bırakmıştır. İlerleyen süreçte ise artık karşılıklı restleşmelerin dışında birtakım

somut adımlar da atılmaya başlanmıştır. Eylül 2017'de BM Genel Kurulu'ndaki konuşmasında Sarkisyan protokoller konusunda herhangi olumlu bir ilerleme olmadığı gerekçesiyle 2018 baharı itibariyle bunların iptal edileceği açıklamasını yapmış, akabinde 1 Mart 2018 tarihinde Milli Güvenlik Kurulu toplantısında, Türkiye ile 2009 yılında Zürih'te imzalanan protokolleri iptal ettiğini duyurmuştur (The Armenian Mirror Spectator, 1 Mart 2018). Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbandyan Milli Güvenlik Kurulu toplantısında yaptığı konuşmada, protokollerin uygulanması konusunda Ermenistan tarafının her zaman tutarlı davrandığını ifade etmiş ve "ne yazık ki yaşanan gelişmeler, Ankara'nın normalleşmeye hazır olmadığını ve Türk tarafının sözde tarihi uzlaşmaya hazır olduğuna dair sesli açıklamalarının gerçeklerle hiçbir ilgisinin olmadığını bir kez daha gösterdi" sözleriyle protokollerin uygulanamaması konusunda Türkiye'yi suçlamıştır (The Armenian Weekly, 1 Mart 2018). Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın açıklaması ise şu şekilde olmuştur:

> "Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbantyan'ın dile getirdiği, Protokollerin onaylanma sürecindeki gecikmenin sorumluluğunun Türkiye'ye ait olduğu yönündeki iddiaları gerçeği yansıtmamakta olup, uluslararası kamuoyunu yanıltmaya dönük bu ifadeler esefle karşılanmıştır. Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirme yönündeki çalışmalarını, bu ülkenin bağımsızlığını ilan ettiği 1991 tarihinden bu yana çeşitli düzeylerde sürdürmüştür… Ermenistan'ın bu olumsuz tutumuna rağmen Türkiye, Protokollerin asli hükümlerine bağlılığını muhafaza etmektedir. Protokoller halen TBMM Dışişleri Komisyonu'nun gündeminde olup, onaylanmaları için Güney Kafkasya'da uygun siyasi atmosferin ve barış ortamının oluşması elzemdir." (Ozinian, Agos, 22 Aralık 2017).

Bakanlık tarafından yapılan bu açıklama ile Türkiye her daim barışçıl ilişkilerden yana olduğunu, protokollerin TBMM gündeminde yer almaya devam ettiğini ifade etmiştir. Kafkasya'daki barış ortamı ifadeleriyle ise Karabağ sorununun çözülmesine gönderme yapmıştır. 2008 Rusya-Gürcistan savaşı sonrası Türkiye'nin Kafkasya politikasını ele aldığı çalışmasında Çelikpala'nın (2010: 121) vurguladığı üzere, normalleşme süreci ile ortaya koyulan dış politika uygulamalarının 2008 öncesiyle kıyaslandığında Türkiye'yi "çok da öteye taşımadığı" tespitinin yanı sıra, "Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine bir tür güvensizlik unsurunu eklemiştir". Bu tespite göre, Türkiye açısından süreç 2008 öncesine göre daha olumsuz olmuş, zira Azerbaycan'ın Türkiye'ye dair şüphelerinin oluşması Türkiye açısından en büyük kayıp olmuştur. Bu durumun farkına varan Türk hükümeti

ise Azerbaycan'ın yanında daha güçlü şekilde yer alarak, bu güven bunalımını giderme gayretine girişmiş, bu noktada en önemli sınavını ise 2020 Karabağ Savaşı esnasında vermiştir.

5.2.2. Türkiye-Ermenistan Krizinin Derinleşmesi: 2020 Karabağ Savaşı ve Sonrası

27 Eylül 2020 tarihinde başlattığı ve 44 gün süren harekât ile Dağlık Karabağ'ın önemli bir bölümünü işgalden kurtaran Azerbaycan, Türkiye'nin ciddi desteğini almış ve Ermenistan karşısında bir zafer elde etmiştir (Gümüş, Hürriyet, 17 Aralık 2021). Şöyle ki Türkiye, Azerbaycan ordusundaki uydu ve haberleşme sistemlerinin yenilenmesi, ASELSAN ve ROKETSAN firmalarından alınan gelişmiş askeri mühimmatların tedarik edilmesi ve yine sınır güvenliği, havadan keşif ve tespit için silahlı insansız hava araçlarının satılması gibi destekler sunmuştur (Avanos, TRT Haber, 27 Eylül 2021).

Fotoğraf 1: "Türk Askeri Azerbaycan'da" Haberinde Kullanılan Fotoğraf (**Kaynak:** "Türk Askeri Azerbaycan'da", Yeni Şafak, 26 Aralık 2020)

Karabağ Savaşı sırasında Türkiye'nin Azerbaycan'a ciddi anlamda destek olması gerekçesiyle Ermenistan hükümeti, Ekim 2020 sonunda Türk mallarını boykot kararı almıştır. Hükümetin yaptığı resmi açıklamada Türk yönetimi Azerbaycan'ın saldırganlığını teşvik edici davranmakla suçlanmış ve bu sebeple de "düşmanca tavır sergileyen bir ülkenin mali gelirlerine son verilmesinin amaçlandığı" ifade edilmiştir (Eurasianet, 16 Aralık 2020). Dolayısıyla 2020 Karabağ Savaşı Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi önündeki Karabağ gibi bir engeli Türkiye nezdinde kaldırırken; Ermenistan açısından hazmedilmesi güç bir pozisyon yaratmıştır. Türkiye'nin bu süreçte "bir millet iki devlet" şiarıyla Azerbaycan'a verdiği önemli destek, Karabağ sorununda Türkiye'yi de doğrudan düşman konumuna sürüklemiştir. Nitekim 2020 yılı içerisinde, oldukça tepki toplayan ve Türkiye'nin parçalanma ve toprak

bütünlüğü kaygılarını besleyen bir gelişme, Erivan metro girişinde yer alan büyük Ermenistan haritası olmuştur. Bu haritada dikkat çeken, Azerbaycan, Nahçıvan ve Hazar Gölü'nün dışında, Türkiye'nin doğu ve güneydoğu bölgeleri ile Karadeniz bölgesinin bir kısmının da "Büyük Ermenistan"ın içerisinde yer almasıydı (Sabah, 4 Ekim 2020).

Fotoğraf 2: "Büyük Ermenistan" Haritalı Erivan Metro Girişi (**Kaynak:** https://www.sabah.com.tr/dunya/son-dakika-haberi-ermenistan-haddini-asti-erivan-metro-girisinde-skandal-harita-5183488, E.T. 23/12/2021)

Gazetede yer verilen haberde "Ermenistan sadece Dağlık Karabağ'ı değil Türkiye'nin de birçok şehrini işgal amacı güdüyor. İşgalci Ermenistan'ın başkenti Erivan'da bir metro istasyonunda yer alan harita, Ermenistan'ın işgalci emellerini bir kez daha gösterdi" (Sabah, 4 Ekim 2020) ifadeleri Ermenistan'ın Türkiye topraklarına yönelik arzularını göstermekteydi ve Türkiye açısından bir tehdit olarak duruyordu. Yine Türkiye'nin güvenlik kaygıları bağlamında Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan'ın Mayıs 2020'de verdiği bir demecinde söylediği şu sözler dikkat çekicidir:

> "…Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında 1.5 milyon Ermeni katledildi. O insanlar binlerce yıl boyunca o topraklarda yaşamıştı. Ermeniler yeni gelmemişti oralara. Peki onların kültürü, binlerce kiliseleri, kaleleri, kültür merkezleri, edebiyatı ve sair nerede kaldı? Tarih vardır ve dünya bu gerçeği tanıdı. Eğer bir gün Türkiye, Ermeni Soykırımı'nı resmen tanırsa, bu ilk önce Türkiye halkının ve Türkiye'nin yararına olur…" (Ermenihaber.am, 15 Mayıs 2020).

Bu söyleminin dışında, Ağustos 2020'de yani Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki krizin yüksek olduğu aşamada, Armen Sarkisyan'ın verdiği bir röportajda Sevr Antlaşması ile ilgili dile getirdiği şu sözleri de Ankara ve Erivan arasında yeni bir gerginlik yaratmıştır:

> "Sevr Antlaşması doğası gereği bir barış antlaşmasıydı, bölgemizdeki en zor konulardan biri olan Ermeni Sorunu'nu kökten çözebilirdi… Ermeni devleti oluşumu olarak Paris Konferansı tarafından 19 Ocak 1918'de fiilen tanınmış olan Ermenistan Cumhuriyeti'ne, Batı Ermenistan'ın Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altındaki bazı topraklar da eklenecekti… Türkiye ve Ermenistan Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde iki devletin sınırları konusunda ABD kararını (Başkan Woodrow Wilson'ın tahkim kararı da, 22 Kasım'da 100. Yılını dolduracaktır) ve Ermenistan'ın denize erişim ve söz konusu sınıra bitişik tüm Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesi için tüm önerileri derhal kabul etme kararı aldı. Sevr Antlaşması tam olarak onaylanmamış ve Ermenistan hakkındaki kararların, uluslararası siyasi durumdaki değişiklikler nedeniyle uygulanmamış olduğu doğru olmakla birlikte, hiçbir zaman iptal edilmemiştir…" (Rûdaw, 11 Ağustos 2020).

Yine Başbakan Nikol Paşinyan'ın Sevr Antlaşması'nın 100'üncü yılı sebebiyle kaleme aldığı "Sevr Antlaşması tarihsel bir gerçektir. Bugüne kadar da öyle kalmıştır" şeklindeki sözleri dikkat çekicidir. Bunun dışında Paşinyan'ın vurguladığı şu ifadeler Türkiye'nin endişeleri konusunda oldukça somut örnekler olarak ortadaydı:

> "Sevr Antlaşması'nın 89. Maddesinde, Ermeni halkının binlerce yıldır oluştuğu, yaşadığı, bir devlet ve kültür yaratmış olduğu Ermenistan Yüksek Platosu ile tartışmasız tarihi bağı kanıtlanmış ve tasdik edilmiştir… Sevr Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni halkını yok ederek 'Ermeni sorunu'nu çözmeye çalıştığı Ermeni Soykırımı yıllarını takip eden dönemde imzalanmıştır… Sevr Antlaşması hiçbir zaman uygulanmamasına rağmen, bağımsız bir devletin yeniden teşekkülüne giden yolumuzu yansıtan tarihsel bir gerçek olarak var olmaya devam etmektedir…" (Rûdaw, 11 Ağustos 2020).

Ermeni yetkililerinin bu beyanlarına karşılık Türk Dışişleri Bakanlığı'nın cevabı sert olmuştur. Buna göre:

> "Birinci Dünya Savaşı sonunda vatanımızı parçalayarak, bağımsızlık ve egemenliğimizi sona erdirmeyi amaçlayan 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Anlaşması, işgal ve imha planlarının hayasızca ortaya konduğu bir ibret vesikasıdır.
>
> Yüce Türk milleti kahramanca yürüttüğü Kurtuluş Savaşı'ndan sonra 24 Temmuz 1923 tarihinde imzaladığı Lozan Barış Antlaşması ile Sevr'i yırtıp tarihin çöplüğüne atmıştır…

> Asil Türk milletinin Anadolu'yu işgal etme cüretinde bulunanlara verdiği ders, emperyalizme vurduğu ağır darbe tarih kitaplarında ders olarak okutulmaktadır. Bu şanlı mücadele diğer mazlum milletlere de örnek olmuştur.
>
> Bugün kendi halkını bile beslemekten aciz bir yönetimin 100 yıl sonra Türk milletinin yırtıp attığı Sevr'i gündeme getirmeye cüret etmesi abesle iştigaldir.
>
> Böyle sinsi emellere kapılanların Türkiye'nin vatanı ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü ve bekasını sürdürme kararlılığı karşısında heveslerinin kursaklarında kalacaklarını iyi bilmeleri gerekir.
>
> Azerbaycan topraklarında yıllardır gayrimeşru bir işgal sürdüren Ermenistan bölgesel barış ve istikrarın tesisinin önündeki asıl engeldir. Ermenistan makamlarının saldırgan milliyetçi politikaları terk ederek akıllarını başlarına alma vakti gelmiştir." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 10 Ağustos 2020).

2020 yılında İkinci Karabağ Savaşı ile birlikte, başta Dağlık Karabağ bölgesi olmak üzere işgal altındaki topraklar üzerine 1987 yılından itibaren yaşanan anlaşmazlıklardan ötürü gittikçe güvenlikleşmiş olan Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri, HIIK Raporunda yer verildiği üzere yoğunluk seviyesi "5" olarak gösterilen yüksek yoğunluklu ve şiddet içeren bir çatışma evresine yani "savaş" evresine geçmiştir (HIIK, 2021: 46). Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki yüksek düzeyli bu çatışma evresi şüphesiz 1991'den itibaren sorunlar yaşadığı Türkiye ile olan ilişkileri de etkilemiştir. Hem Türkiye'nin Azerbaycan ile olan müttefiklik ilişkileri hem de Türkiye ile Ermenistan arasındaki mevcut anlaşmazlık noktaları sebebiyle 2020 yılında Türkiye'nin Ermenistan ile olan ilişkilerinin çatışma yoğunluğu "1" olarak gösterilen anlaşmazlık evresinden "2" olarak gösterilen şiddet içermeyen düşük yoğunluklu kriz evresine gerilemiştir (HIIK, 2021: 24 ve 46). Oluşturduğumuz analitik çerçeve kapsamında bu aşama, normalleşme aşamasının dışında kalmaktadır. Dolayısıyla Kopenhag Okulu kavramlarıyla bu evrede güvenlik-güvenliksizlik durumu söz konusudur. Normalleşme adımları çerçevesinde uygulanan barış yapma (peacemaking) çabaları ya da çatışma çözümü mekanizmaları bu anlamda işlevsiz kalmıştır.

Azerbaycan'ın işgaldeki topraklarını Türkiye'nin de desteğiyle kurtarmasıyla beraber, Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşmenin önündeki en büyük engellerden birisi kalkmış oldu. Dolayısıyla 2020 Savaşı sonrası Karabağ'daki mevcut durumun Türkiye-Ermenistan normalleşmesini yeniden başlatabilir mi sorusunun da bu bağlamda ele

alınması gerekmektedir. Bu anlamda şüphesiz 2008-2009 sürecine kıyasla bugün taraflar önemli bir sorun eksilmiş olarak böyle bir yakınlaşma sürecine girebileceklerinden avantajlı olacaklardır. Nitekim Erdoğan'ın 25 Ağustos 2021 tarihinde Ahlat'ta yapılan toplantıda söylediği "Dağlık Karabağ'daki işgalin sona ermesiyle birlikte bölgemizde kalıcı barış adına yeni bir fırsat penceresi açıldığını, Ermenistan'ın bunu değerlendirmesi halinde bizim de gerekeni yapacağımızı ifade ettik" sözlerini Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan "Bölgede barışın tesisi konusunda Türk kamuoyundan bazı net olumlu sinyaller alıyoruz. Bu sinyalleri değerlendireceğiz, olumlu sinyallere olumlu sinyallerle cevap vereceğiz" şeklinde yanıtlamıştır (Agos, 3 Eylül 2021).

Dağlık Karabağ meselesinin dışında Türkiye ve Ermenistan'ın ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılmasının önünde duran oldukça önemli bir sorun "soykırım" iddialarıdır. Bu konu iki tarafın da hassas noktası olup ortak bir uzlaşmanın gerçekleşebilmesinin epeyce zor olduğu bir meseledir. "Asılsız Soykırım İddialarıyla Mücadele Derneği (ASİMED)" Başkanı olan Savaş Eğilmez'e göre "4T" planı kapsamında ilk aşama yani sözde "soykırımın" dünya çapında tanıtılması aşaması tamamlanmış olduğundan ve ikinci aşama olan Türkiye tarafından bu iddiaların tanınması mümkün olmadığından Ermeni diasporası üçüncü ve dördüncü aşama olan toprak ve tazminat taleplerinde bulunma evresine geçmiştir (Hürriyet, 5 Kasım 2021). Eğilmez bu konuda "Buna karşı çok dikkatli olmalıyız. Sözde soykırımı çeşitli ülkelerin parlamentolarında kabul ettiren diasporanın bu oyunu çok daha tehlikelidir. Ülkemizi sıkıntıya sokabilecek bu tür çalışmalar için şimdiden önlem almalıyız." sözleriyle (Hürriyet, 5 Kasım 2021) Türkiye açısından güvenlik tehditlerinin halen canlılığını koruduğu uyarılarında bulunmuştur.

Örneğin İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan lehine sonuçlanması sonrasında Ermeni işgalinden kurtarılan Terter'de bulunan Ermenice bir kitabın içerisinde yer alan aşağıdaki harita tartışma yaratmıştır. Haritada Türkiye'nin Ağrı, Van, Kars, Iğdır, Erzurum, Gaziantep, Diyarbakır, Hakkari ve Şırnak illeri ve Dağlık Karabağ dâhil olmak üzere bazı Azerbaycan illeri de Ermenistan kapsamında gösterilmiştir. Dolayısıyla bu harita da Türkiye'nin parçalanma endişeleri kapsamında tepkiyle karşılanmıştır (Yeni Şafak, 29 Aralık 2020).

Fotoğraf 3: Karabağ Savaşı Esnasında Ele Geçirilen Haritanın Fotoğrafı (**Kaynak:** https://www.yenisafak.com/dunya/ermeni-isgalinden-kurtarilan-terterde-skandal-harita-turkiyenin-sehirlerini-de-kattiklari-planlari-ortaya-cikti-3591948, E.T. 11/01/2022)

Yine sözde soykırım iddialarına dair 2019 yılı sonlarında ABD Kongresi'nin bir kanadı olan Temsilciler Meclisi ilk kez 1915 olaylarını "soykırım" olarak nitelendiren kararı 11'e karşı 405 oy ile kabul etmiştir (BBC, 30 Ekim 2019). Bunun ardından bu kez Kongre'nin diğer kanadı Senato'da da oybirliği ile "soykırım" tasarısı kabul edilmiştir (Aktan, Euronews, 18 Aralık 2019). Son olarak ABD Başkanı Joe Biden'ın seçim vaatlerinde de gündeme getirdiği üzere, 24 Nisan 2021 tarihinde 1915 olaylarını "soykırım" olarak nitelendirmiştir. Biden konuşmasında "her yıl bu gün, Osmanlı döneminde yaşanan Ermeni soykırımında ölenleri anıyoruz" sözlerini dile getirmiştir (Cumhuriyet, 24 Nisan 2021). Bunun üzerine Erdoğan Biden'a tepkisini şu sözlerle dile getirmiştir:

> "…Türkiye olarak tarihte yaşanan acıların yarıştırılması gibi bir anlayışı kesinlikle insani bulmuyoruz. Ama şayet böyle bir yola girilecekse bu yarıştan alnı ak, vicdanı müsterih, kalbi mutmain çıkacak tek millet ve devletin biz olduğunu da hatırlatmak isteriz. Amerika ve Avrupa başta olmak üzere bize soykırım ithamını yönelten çevrelerin hepsi de böyle bir mukayese sonrasında insan içine çıkamayacak hale gelecektir..." (Erdoğan, T.C. Cumhurbaşkanlığı, 26 Nisan 2021).

Dolayısıyla Türkiye açısından Ermeni diasporasının etkisindeki ABD başkanlarının soykırım iddialarına yönelik açıklamaları, Türkiye'nin Ermenistan ile normalleşme adımlarını olumsuz etkilemektedir. Zira Türkiye, Ermenistan ile normalleşmeyi diasporanın soykırımı tanımaya yönelik faaliyetlerinden vazgeçmesiyle ilişkili

görmektedir (Öztürk Tuncel ve Çelikpala, 2019: 441). Buna karşılık Ermenistan Biden'ın açıklamasından son derece memnun olmuş, Armen Sarkisyan sosyal medya hesabından yaptığı paylaşımında "…Ermeni soykırımının tanınması, cesur ve ilham verici bir davranış. Ermeni ulusu ve dünyada adalet arayan herkes için önemli. ABD ve Ermenistan arasındaki ilişkiler için yeni umut kapıları açıyor. Dünyayı da daha iyi hale getiriyor" sözlerine yer vermiştir (BirGün, 24 Nisan 2021). Özetle, "soykırım" iddiaları hem Türkiye hem de Ermenistan ve diaspora Ermenileri açısından oldukça hassas bir konu olma özelliğini bugün halen devam ettirmektedir. Minasyan'ın (2010: 23) vurguladığı gibi, ahlaki/manevi (moral) nedenlerden dolayı, her iki taraf da bu konuyu tartışmaya hazır durumda değildir. Zira Ermeni toplumu için, soykırım iddialarının uluslararası alanda tanınması sadece manevi tazminat açısından değil güvenlik ile de ilgili olup, Türkiye de dâhil olmak üzere, çeşitli devletler tarafından bu iddiaların tanınması pek çok Ermeni açısından yaşadığı güvensizlik hissini azaltmak için bir yol olarak görülmektedir.

Karabağ Savaşı 9-10 Kasım 2020 tarihinde Rusya'nın arabuluculuğunda imzalanan dokuz maddelik ateşkes anlaşması ile sona ermiştir. Bu anlaşma ile taraflar arasında bir an evvel yapılacak bir ateşkes öngörülmekteydi. Ayrıca anlaşmada Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarından çekilme ve Rusya barış gücünün de bölgede konuşlanmasını içeren hususlar bulunmaktaydı (De Waal, 11 Feb., 2021). Ancak bunun ardından Dağlık Karabağ'ın siyasi statüsüne dair tartışmalar gündemi meşgul etmeye başlamıştır. Babayev'in vurguladığı gibi, Ermenistan için 1990'lardan itibaren bölgedeki mevcut olan statükoyu devam ettirmek önem taşımakta ancak Karabağ Savaşı'nın yenilgisi sebebiyle bu istediği durum konusunda eli güçsüz durumda bulunmaktadır. Buna karşı Azerbaycan açısından tam tersi durum geçerli yani 1990'lardan itibaren mevcut olan statükonun değişmesi önem taşıyor, ancak Rus askerinin bölgede mevcudiyeti Azerbaycan için askeri bir risk anlamına gelmektedir (Babayev, 2021). Özetle, Karabağ zaferi sonrasında her ne kadar Azerbaycan'ın eli güçlenmiş olsa da iki taraf arasında çözülmeyi bekleyen sorunlar varlığını sürdürmekte ve kalıcı bir barışın imzalanabilmesi yolunda müzakereler devam etmektedir.

5.2.3. 2020 Karabağ Savaşı Sonrası Yakınlaşma Adımları: Yeniden Normalleşme mi?

Karabağ Savaşı sonrasında gerek Azerbaycan ve Ermenistan gerekse Türkiye ve Ermenistan arasında ilişkilerin normalleşmesi yönünde çeşitli söylemler dikkatleri çekmektedir. 15 Aralık 2021 tarihinde Büyükelçi Serdar Kılıç'ın Ermenistan özel temsilci olarak atanacağını duyuran Çavuşoğlu, Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme çalışmaları ve Azerbaycan ile ilişkiler kapsamında "Biz Azerbaycan ile her konuda istişare ediyoruz ve Azerbaycan'ın bilgisi dahilinde bu tür adımları atıyoruz. Kimse Azerbaycan'dan bağımsız ya da ayrı hareket edebilir miyiz diye sorgulamasın. Bir millet iki devletiz. Bunlar olumlu şeyler hepimize faydası olacak." (TRT Haber, 15 Aralık 2021) sözlerini dile getirmiştir. Normalleşme kapsamında Aralık 2021'de Ermenistan devlet başkanı Armen Sarkisyan'ın şu sözleri dikkat çekicidir:

> "…her normalizasyon en az iki yönlüdür veya iki oyuncu gerektirir. Bu tür bir normalleştirme, belirli bileşenlere ihtiyaç duyar… Karabağ sorunu tam olarak çözülmeden Türkiye ve Ermenistan yakınlaşmaya başlamıştır. Ermenistan ve Azerbaycan arasında savaş sürerken, Azerbaycan ve Türkiye kardeş millet olduklarını ilan ederken Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini nasıl normalleştirebileceğini biri bana kanıtlayabilir veya açıklayabilir mi?.. Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler normalleşmemişken, Azerbaycan neden Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkileri normalleştirmeyi kabul etsin?.. Bu denklemde dördüncü bir oyuncu var ve o dördüncü oyuncu Ermeni milleti. 1915'te yaşananlardan sonra hiçbir başkan bu insanlar adına, öldürülen ya da hayatta kalan büyükanne ve büyükbabalar adına müzakerelere devam edemez… Dolayısıyla Türkiye ile müzakere etmeden önce Ermenistan devleti ile diasporası arasında diyalog olmalıdır. Bu ilişki çok daha karmaşık bir konudur…" (Sözcü, 22 Aralık 2021).

Aralık 2021'de Ermenistan başbakanı Paşinyan'ın "Ermenistan tarafı, istisnasız olarak ön koşul olmadan Türkiye'yle ilişkilerin normalleşmesine hazır. Dolayısıyla diplomatik ilişkilerin normalleşmesi ve sınırların açılması için Ermeni Soykırımı'nı tanımaları bir ön koşul değil" şeklindeki sözleri dikkat çekiciydi (Sözcü, 25 Aralık 2021). Çavuşoğlu 2021 yılı Aralık ayının sonunda Dışişleri Bakanlığında yaptığı açıklamada Türkiye ve Ermenistan'ın son dönemdeki normalleşme süreci konusunda şunları dile getirmiştir:

> "Her iki taraf özel temsilcilerini atadı. Edindiğimiz izlenime göre ilk toplantı, Ermenistan'ın bu yönde bir arzusu var, Moskova'da gerçekleşecek. Biz ilk toplantıdan önce temasların doğrudan olmasını arzu ediyoruz. Karşılıklı ziyaretler dahil doğrudan temasa geçip, yol haritası belirlenmesi gerekiyor, ilişkilerin normalleşmesi için hangi adımlar atılacağına dair. Dolayısıyla özel temsilcilerin ilk buluşmasında bir yol haritası konusunda fikir alışverişinde bulunacaklardır. Umarım Ermenistan bu çizgide devam eder. Ermenistan'ın mesajları olumlu ama eylemleri görmek istiyoruz. 2009 protokollerinin maalesef bir anlamı kalmadı. Bugün yeni bir süreç başladı." (Milliyet, 28 Aralık 2021).

İki ülke ilişkilerinin normalleştirilmesi kapsamında karşılıklı olarak atanan özel temsilciler arasında yapılacak ilk toplantının Moskova'da 14 Ocak 2022 tarihinde gerçekleştirileceği ifade edilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 5 Ocak 2022). 14 Ocak 2022 tarihinde özel temsilcilerin (Türkiye adına Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan adına Parlamento Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan) Moskova'da gerçekleştirdikleri görüşmeler konusunda Türkiye Dışişleri Bakanlığı'ndan şu açıklama yapılmıştır:

> "Özel temsilciler, olumlu ve yapıcı bir atmosferde gerçekleşen bu ilk görüşmelerinde, Türkiye ve Ermenistan arasında diyalog yoluyla yürütülecek normalleşme sürecine yönelik olarak ön görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Taraflar, müzakereleri tam normalleşme hedefiyle ön şart olmaksızın sürdürme hususunda mutabık kalmışlardır." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 14 Ocak 2022).

5.3. Son Sözler

Her iki vaka açısından bu bölümde ele alınan gelişmeleri genel itibariyle değerlendirecek olursak, süreç genel hatlarıyla aşağıdaki tablo ile özetlenebilir:

Tablo 13: Güvenlikdışılaştırma-Çatışma Çözümü Analitik Çerçeve: Kuzey Irak/IKBY ve Ermenistan (2015-2021)

2015-2021 Dönemi	Kuzey Irak/IKBY	Ermenistan
Tehdit-Güven Algısı	Güvenliksizlik-Güvenlik (yüksek yoğunluklu güvenlikleştirme)	Güvenliksizlik-Güvenlik (yüksek yoğunluklu güvenlikleştirme)
Çatışma Çözümü Evresi	Çatışma çözümü Barış yapma çabaları	Çatışma çözümü Barış yapma çabaları
Kriz Yoğunluğu	Şiddet içermeyen kriz	Şiddet içermeyen kriz Şiddetli kriz Anlaşmazlık
Barış Seviyesi	İstikrarsız barış	İstikrarsız barış
Referans Nesneler	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, bağımsız Kürt devleti, PKK, BOP vb. projeler)	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, Büyük Ermenistan projesi, "soykırım" iddiaları ve diasporanın faaliyetleri, Dağlık Karabağ, PKK, ASALA)
Güvenlikleştirici Aktörler	Recep Tayyip Erdoğan, Binali Yıldırım, Devlet Bahçeli (Cumhur İttifakı), Dışişleri Bakanlığı, TSK	Recep Tayyip Erdoğan, Binali Yıldırım, Devlet Bahçeli (Cumhur İttifakı), Dışişleri Bakanlığı, TSK, Azerbaycan yönetimi
İşlevsel Aktörler	Medya	Medya
Hedef Kitle	Kamuoyu,muhalefet partileri	Kamuoyu, Azerbaycan kamuoyu, muhalefet partileri
Gelişmeler	IŞİD'in ve PYD'nin artan rekabeti ve 6-8 Ekim olayları, Demokratik Açılım sürecinin sona ermesi ile birlikte ilişkilerdeki düşüş, 2017 IKBY referandum süreci, Barzani yönetiminin PYD'ye desteği, Türkiye'nin Kuzey Irak'ta PKK'ya yönelik operasyonları (Pençe, Pençe-Kartal, Pençe-Kaplan), PKK/PYD ve ENSK arasındaki görüşmeler, Kerkük krizi, Sertleşen söylemler ve geleneksel çatışma çözümü tekniklerine yönelme (ambargo, yaptırım, güç ve güç kullanma tehdidi, tehdit, uyarı vb.), Merkezi hükümet ağırlıklı dış politika	2015'te Ermenistan'ın protokolleri Meclis gündeminden çıkarması, 100. yıl anma törenleri üzerinden yaşanan gerginlik ve rekabetçi dil, 2018'de Ermenistan'ın protokolleri iptal etmesi, 2020 İkinci Karabağ Savaşı (Azerbaycan-Türkiye ittifakı), Sertleşen söylemler ve geleneksel çatışma çözümü yöntemlerine yönelme, 2021 sonu itibariyle Ermenistan-Azerbaycan görüşmeler süreci, Karabağ Savaşı sonrası Azerbaycan-Ermenistan arasındaki görüşmeler süreci

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Diğerlerine göre daha kısa tutulan bu son bölümde, Türkiye'nin 2015 yılı sonrası süreçte IKBY ve Ermenistan'a dair attığı normalleşme adımlarında gerilemeye ve çatışma çözümü noktasında yanlış yapılan uygulamalara odaklanılmış, özellikle güncel örnekler

verilerek güvenlikdışılaştırma adımlarının gerilemesindeki gelişmeler üzerinde durulmuştur. Sorun tanımlamanın yapılmadığı vurgusuna yer verilmesinin yanı sıra birtakım konjonktürel faktörler sebebiyle, Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinin gerilemeye, güvenlikleşmeye başladığı yine bu bölümün temel vurguladığı hususlardandır. Terörist grupların (IŞİD/PKK/PYD/YPG) eylemlerinin artışı ve Demokratik Açılım sürecinin sona erişiyle birlikte, Türkiye'nin bölgesinde güvenlikçi politikalara ağırlık vermeye başladığı ve özellikle 2017 referandum kararının, Türkiye'nin IKBY ile ilişkilerinde kırılma noktası olduğu görülmüştür. Şöyle ki bu hadise, Türkiye'nin referans nesnelerine yönelik kaygılarının artması sonucunu doğurmuştur. Daha doğru bir ifadeyle, referandum kararı zaten mevcut olan ancak aktörlerce göz önünde tutulmayan problemlerin daha görünür hale gelmesine yol açmıştır. Bunların dışında bölgede yaşanan son gelişmeler, tarafları birbirinden uzaklaştıran unsurlar olmuştur. Örneğin Barzani'ye yakın ENKS'nin PKK ve PYD'ye destek verdiği yönünde basında çıkan haberler, Papa Francis ziyareti ve anı pulunda yer verilen sözde "Kürdistan" haritasının Türkiye topraklarını içermesi, IKBY'li liderlerin "bağımsız Kürdistan" söylemleri ikili ilişkilerdeki güvenlik dili ve algılarını yükseltmiştir.

Ermenistan ile de benzer bir süreç söz konusudur. Nitekim protokoller sonrası tıkanan müzakere süreci, 2014'te Erdoğan'ın taziye mesajı ile yeni bir beklenti oluştursa da süreç beklenildiği gibi ilerlememiş, Ermenistan Türkiye'nin olumlu adımına aynı şekilde karşılık vermemiştir. Aksine protokollerin Meclis gündeminden çekilmesiyle, ikili ilişkilerde yeniden soğukluk ve artan güvenlik dili baş göstermiştir. Yine Çanakkale Savaşları ve 1915 olaylarının 100'üncü yılı anma törenleri sebebiyle taraflar arasındaki güven bunalımı daha da şiddetlenmiştir. Karşılıklı suçlamalar, güvensizlik sürece hâkim olmuş, güvenlikçi dil ve politikalar ağırlık kazanmıştır. Nitekim protokollerin iptaliyle bu süreç tamamen sona ermiştir. 2020 Karabağ Savaşı ise Türkiye-Ermenistan arasındaki krizi derinleştiren bir faktör olmuştur. Bunun dışında, son yıllarda Türkiye'nin referans nesnelerine yönelik Ermenistan'ın tehditkâr söylemleri de bu durumu pekiştirmiştir. 2021 yılı itibariyle Ankara-Erivan arasında yeni bir normalleşme sürecinin adımları atılmaya başlasa da tarafların sorun tanımlaması yapmadan böyle bir sürecin istikrarlı olamayacağı savunulmaktadır. Dolayısıyla 2015 sonrası süreç, Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinde benzer seyirler izlemiştir. Konjonktürel anlamda yaşanan gelişmeler ve

Türkiye'nin kendi içerisinde yaşanan 15 Temmuz darbe girişimi gibi hadiseler, gerek iç gerekse dış politikada güvenlikçi politikalara ağırlık kazandırmıştır. Dolayısıyla bu dönem, Türkiye'nin Erbil ve Erivan'a yönelik ikili ilişkileri genel itibariyle güvenliksizlik-güvenlik evrelerinde yaşanmış, şiddet içermeyen kriz halinde ve istikrarsız barış evresinde olmuştur.

SONUÇ

Bu çalışma güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımı ve çatışma çözümleri diplomasisi arasında bir analitik çerçeve oluşturmayı ve bu şekilde teorik açıdan yeterince incelenmemiş olan güvenlikdışılaştırma yaklaşımına katkı sağlamayı hedeflemiştir. Bu amaç doğrultusunda, çalışmanın ilk bölümünde güvenlikleştirme ve çatışma çözümleri yaklaşımları teorik olarak incelenmiş, her iki yaklaşım arasındaki kavramsal bağlantılar vurgulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca iki yaklaşımın temel evreleri dikkate alınarak bir analitik çerçeve oluşturulmuştur. Güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımına sağladığı bu teorik katkının yanı sıra tez, bu çerçeveyi Türk dış politikasının son dönemdeki iki önemli vakası olan IKBY ve Ermenistan ile ilişkilere uygulamış ve bu şekilde çerçevenin işleyişini ele almanın yanı sıra iki önemli vaka da bu analitik çerçeve esas alınarak incelenmiştir. Bu amaçla çalışmada birbiriyle ilişkili biri teorik ikisi ampirik üç araştırma sorusundan hareket edilmiştir:

1. Kopenhag Okulu'nun yalnızca söylemler ve algılar üzerine odaklanan ve bu yönüyle tutarlı bir analiz için yetersiz görülen niteliğine, bağlam ve normatif değerler üzerinden sorunlara yaklaşan çatışma çözümleri nasıl bir katkı sağlayabilir?

2. Referans nesnelerine yönelik tehdit algılarının düşüşü mü ilişkileri normalleştiriyor, yoksa normalleşmek durumunda kalan ilişkiler mi tehdit algılarının düşüşüne yol açıyor? Yani birisinde tehdit azaldığı için ilişkiler normalleşiyor, diğerinde de ilişkiler normalleştiği için tehditler azalıyor. Tehdit algılarının gerileyişi/düşüşü güvenlikdışılaştırma için bir sebep mi yoksa sonuç mudur?

3. Neden Türkiye'nin güvenlikdışılaştırmaya çalıştığı bir sorunda çatışma çözümü yöntemleri kullanılmasına rağmen güvenlikdışılaştırmadan uzaklaşılıyor iken; diğer bir sorunda çatışma çözümü yöntemlerine daha az başvurulduğu halde güvenlikdışılaştırma görece başarılı olabiliyor? Bir diğer ifadeyle neden Ermenistan ile ilişkiler güvenlikdışılaştırılamıyor da Kuzey Irak ile ilişkiler daha rahat güvenlikdışılaşma aşamasına gelebiliyor? Bu noktada yapısal yani ekonomik, politik, toplumsal, tarihi-kültürel, insani vb. faktörler etkili olmuş mudur?

Bu sorulara cevap bulabilmek amacıyla, AK Parti'nin iktidara gelişiyle birlikte uygulamaya koyduğu yeni dış politika söylemi çerçevesinde, Kuzey Irak (IKBY) ve

Ermenistan ile ilişkiler oluşturulan analitik çerçeveden istifade edilerek analiz edilmiştir. Bu bağlamda genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, aşağıdaki tablodan da görülebileceği üzere, IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerde analiz birimleri benzer hatta bazı dönemlerde de aynı olmasına rağmen, ikili ilişkilerin seyri kimi dönem aynı kimi dönem ise farklılaşan bir seyir izlemiştir.

Tablo 14: Güvenlikdışılaştırma Analiz Birimleri: Türkiye-IKBY ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri[93]

1990-2005 Dönemi	**Kuzey Irak/IKBY**	**Ermenistan**
Referans Nesneler	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, bağımsız Kürt devleti, PKK, BOP vb. projeler)	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, Büyük Ermenistan projesi, "soykırım" iddiaları ve diasporanın faaliyetleri, Dağlık Karabağ, PKK, ASALA)
Güvenlikleştirici Aktörler	Hükümet (1990'ların ilk yılları sonrası), Dışişleri Bakanlığı, Milli Savunma Bakanlığı, TSK, Muhalefet (Özal dönemi normalleşme çabaları mevcut)	Cumhurbaşkanı Özal ve hükümet (1990'ların ilk yılları sonrası), Dışişleri Bakanlığı, Milli Savunma Bakanlığı, TSK, Muhalefet, Azerbaycan yönetimi
İşlevsel Aktörler	Medya, kamuoyu	Medya, kamuoyu
Hedef Kitle	1990'ların başında hükümet (Özal ve DYP/SHP hükümeti) ve Kamuoyu	1990'ların başında hükümet (DYP/SHP hükümeti) ve Kamuoyu
2005-2009 Dönemi	**Kuzey Irak/IKBY**	**Ermenistan**
Referans Nesneler	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, bağımsız Kürt devleti, PKK, BOP vb. projeler)	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, Büyük Ermenistan projesi, "soykırım" iddiaları ve diasporanın faaliyetleri, Dağlık Karabağ, PKK, ASALA)
Güvenlikdışılaştırıcı Aktörler	Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Ahmet Davutoğlu (AK Parti Hükümeti), Dışişleri Bakanlığı ve MİT	Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Ahmet Davutoğlu (AK Parti Hükümeti), Dışişleri Bakanlığı ve MİT
İşlevsel Aktörler	Medya, sivil toplum kuruluşları, Akiller Heyeti, DTP, Abdullah Öcalan	Medya, sivil toplum kuruluşları, Akademisyenler, CHP (kısmi) ve HDP
Hedef Kitle[94]	TSK (Büyükanıt, Başbuğ), Ahmet Necdet Sezer, Kamuoyu, CHP-MHP	Kamuoyu, Azerbaycan yönetimi ve kamuoyu, TSK, CHP-MHP

[93] 2005-2015 arası dönem güvenlikdışılaştırıcı aktörler, 2005 öncesi ve 2015 sonrası süreç ise güvenlikleştirmenin yoğunluğu yüksek olduğundan güvenlikleştirici aktörler açısından incelenmiştir.
[94] Hedef Kitle içerisinde bulunan bazı aktörler (Cumhurbaşkanı, Genelkurmaybaşkanı/TSK vb.) aynı zamanda bu süreçteki en önemli güvenlikleştirici aktörlerdir.

2010-2014 Dönemi	Kuzey Irak/IKBY	Ermenistan
Referans Nesneler	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, bağımsız Kürt devleti, PKK, BOP vb. projeler)	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, Büyük Ermenistan projesi, "soykırım" iddiaları ve diasporanın faaliyetleri, Dağlık Karabağ, PKK, ASALA)
Güvenlikdışılaştırıcı Aktörler	Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Ahmet Davutoğlu (AK Parti Hükümeti), Dışişleri Bakanlığı ve MİT	Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Ahmet Davutoğlu (AK Parti Hükümeti), Dışişleri Bakanlığı ve MİT
İşlevsel Aktörler	Medya, sivil toplum kuruluşları, Akiller Heyeti, BDP/HDP, Abdullah Öcalan	Medya, sivil toplum kuruluşları, Akademisyenler, CHP (kısmi) ve HDP
Hedef Kitle[95]	TSK (Büyükanıt, Başbuğ), Ahmet Necdet Sezer, Kamuoyu, CHP-MHP	Kamuoyu, Azerbaycan yönetimi ve kamuoyu, TSK, CHP-MHP
2015-2021 Dönemi	**Kuzey Irak/IKBY**	**Ermenistan**
Referans Nesneler	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, bağımsız Kürt devleti, PKK, BOP vb. projeler)	Ulus ve toprak bütünlüğü, teritoryal parçalanma, devletin bekası, (Sevr Sendromu, Büyük Ermenistan projesi, "soykırım" iddiaları ve diasporanın faaliyetleri, Dağlık Karabağ, PKK, ASALA)
Güvenlikleştirici Aktörler	Recep Tayyip Erdoğan, Binali Yıldırım, Devlet Bahçeli, (Cumhur İttifakı), Dışişleri Bakanlığı, TSK	Recep Tayyip Erdoğan, Binali Yıldırım, Devlet Bahçeli, (Cumhur İttifakı), Dışişleri Bakanlığı, TSK, Azerbaycan yönetimi
İşlevsel Aktörler	Medya	Medya
Hedef Kitle	Kamuoyu, muhalefet partileri	Kamuoyu, Azerbaycan kamuoyu, muhalefet partileri

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Görüleceği üzere analiz birimleri hem IKBY hem de Ermenistan ile ilişkilerde oldukça paralel olsa da normalleşme adımlarının neticesi ve başarısı aynı paralellikte ilerlememiştir. Bu durum ise Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerindeki normalleşme çabalarında aktörlerin söylemlerinin ötesinde bazı koşulların da etkili olduğuna işaret etmektedir. Yani Kopenhag Okulu'nun varsaydığı üzere, ikili ilişkilerde sadece söz-edimleri normalleşme anlamında yeterli unsur olmuş olsa idi, her iki vakada da bu noktada örnekler mevcut olduğundan benzer ve pozitif yönde bir ilişki düzeyinin oluşması gerekmekteydi. Dolayısıyla bu aşamada normalleşme açısından söylemlerin yanında bunları destekleyecek birtakım koşulların da oluşması gerekmektedir. Bu

[95] Hedef Kitle içerisinde bulunan bazı aktörler (Cumhurbaşkanı, Genelkurmaybaşkanı/TSK vb.) aynı zamanda bu süreçteki en önemli güvenlikleştirici aktörlerdir.

çalışmanın savunduğu üzere, Türkiye'nin hem IKBY hem de Ermenistan ile gerçekleştirmeye çalıştığı normalleşme süreçlerinin bağlamsal gelişmelerin etkisinden bağımsız olduğu söylenemez. Bunun yanında, güvenlikdışılaştırma ve normalleşme çabaları normatif ve etik yönlü siyasetler olduğu için, normalleşme süreçlerinin istikrarı açısından, söylem ve bağlamın yanı sıra çatışma çözümü mekanizmalarının "olması gerektiği gibi" devreye sokulması ve çözüm aşamalarının sırasıyla uygulanmasının önemi de yine bu çalışmanın temel olarak savunduğu ve vurguladığı noktalardır.

Tablo 15: Güvenlikdışılaştırma-Çatışma Çözümü Analitik Çerçeve: Kuzey Irak/IKBY ve Ermenistan (1990-2021)

1990-2005 Dönemi	**Kuzey Irak/IKBY**	**Ermenistan**
Tehdit-Güven Algısı	Güvenliksizlik-Güvenlik (Yüksek ve düşük yoğunluklu güvenlikleştirme)	Güvenliksizlik-Güvenlik (Yüksek ve düşük yoğunluklu güvenlikleştirme)
Çatışma Çözümü Evresi	Çatışma çözümü/Barış yapma	Çatışma çözümü/Barış yapma
Kriz Yoğunluğu	Şiddet içermeyen kriz (şiddet içeren krize evrilme ihtimali yüksek)	Anlaşmazlık-Şiddet içermeyen kriz (şiddet içeren krize evrilme ihtimali yüksek)
Barış Seviyesi	İstikrarsız barış	Soğuk/şartlı barış-İstikrarsız barış (Azerbaycan topraklarının işgali ile kırılgan barışa evrilme ihtimali yüksek)
2005-2009 Dönemi	**Kuzey Irak/IKBY**	**Ermenistan**
Tehdit-Güven Algısı	Güvenliksizlik-Güvenlik-Normalleşme Yapısal barış inşası adımları mevcut Güvenlikdışılaştırma çabaları (2007-2008 sürecinde yüksek yoğunluklu güvenlikleştirme, sonrasında ise düşük yoğunluklu güvenlikleştirme)	Güvenliksizlik-Güvenlik-Normalleşme Yapısal barış inşası adımları mevcut Güvenlikdışılaştırma çabaları (düşük yoğunluklu güvenlikleştirme)
Çatışma Çözümü Evresi	Çatışma çözümü/Barış yapma ve çatışmayı dönüştürme/Barış inşası çabaları	Çatışma çözümü/Barış yapma ve çatışmayı dönüştürme/Barış inşası çabaları
Kriz Yoğunluğu	Şiddet içermeyen kriz-Şiddetli kriz (2007-2008)-Anlaşmazlık	Şiddet içermeyen kriz-Anlaşmazlık
Barış Seviyesi	İstikrarsız ve kırılgan barış-Soğuk/şartlı barış	Soğuk/şartlı barış
2010-2014 Dönemi	**Kuzey Irak/IKBY**	**Ermenistan**
Tehdit-Güven Algısı	Güvenlik-Normalleşme Yapısal barış inşası adımları mevcut Güvenlikdışılaştırma çabaları Görece Normalleşme	Güvenliksizlik-Güvenlik-Normalleşme Yapısal barış inşası adımları mevcut Güven kaybı Normalleşme Yok

	(düşük yoğunluklu güvenlikleştirme) Sorun tanımla(ya)mama	(düşük ve yüksek yoğunluklu güvenlikleştirme) Sorun tanımla(ya)mama
Çatışma Çözümü Evresi	Çatışma çözümü/Barış yapma ve çatışmayı dönüştürme/Barış inşası çabaları	Çatışma çözümü/Barış yapma çabaları
Kriz Yoğunluğu	Anlaşmazlık	Şiddet içermeyen kriz
Barış Seviyesi	Soğuk/şartlı barış	İstikrarsız barış
2015-2021 Dönemi	**Kuzey Irak/IKBY**	**Ermenistan**
Tehdit-Güven Algısı	Güvenliksizlik-Güvenlik (yüksek yoğunluklu güvenlikleştirme)	Güvenliksizlik-Güvenlik (yüksek yoğunluklu güvenlikleştirme)
Çatışma Çözümü Evresi	Çatışma çözümü/Barış yapma çabaları	Çatışma çözümü/Barış yapma çabaları
Kriz Yoğunluğu	Şiddet içermeyen kriz	Şiddet içermeyen kriz-Şiddetli kriz-Anlaşmazlık
Barış Seviyesi	İstikrarsız barış	İstikrarsız barış

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümü analitik çerçevesini kullanarak iki, üç, dört ve beşinci bölümlerde detaylı olarak yer verdiğimiz Türkiye-Kuzey Irak/IKBY ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gerçekleşen olayların karşılaştırmalı bir özetini yapmak gerekirse yukarıdaki tablo açıklayıcı olacaktır.

Sevr sendromu, ayrılıkçı terör eylemleri ile birlikte Türkiye'nin devlet, ulus ve toprak bütünlüğü konularındaki kaygıları 1990'lı yıllar ve 2000'lerin başlarında oldukça görünür bir şekilde iç ve dış politik uygulamalarda ve aktörlerin söylemlerinde yer edinmiştir. Bu süreç Türk dış politikasının Kuzey Irak ile ilişkilerine bakışında oldukça güvenlikçi politikalarla hareket ettiği bir dönem olmuştur. Dolayısıyla, Türkiye-Kuzey Irak ilişkilerindeki güvenliksizlik hali, iki taraf arasında doğrudan bir çatışma hali olmasa da şiddet içermeyen kriz evresinden şiddetli bir krize evrilebilecek durumdaydı. Ancak ülke içerisinde ve özellikle 2003 Irak Savaşı ile bölgesel anlamda meydana gelen birtakım değişiklikler, 2000'lerin ortalarından itibaren Türk karar alıcıları IKBY ile ilişkilerde normalleşme adımları atmaya sevk etmiştir. Nitekim ABD'nin 2003'te Irak'a müdahalesi sonrasında Irak'taki aktörlerin meşruiyet kaynakları değişmiştir. Bu duruma yönelik dönemin Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök'ün sözleri de Türkiye açısından bölgedeki durumun farklılaştığını göstermekteydi.

Özellikle 2005 yılı itibariyle Türkiye'nin IKBY ile ilişkilerindeki bakış açısı değişmeye başlamış, bunun ilk işareti ise Erdoğan'ın Diyarbakır'da yaptığı konuşma olmuştur. Ayrıca 2005 yılında kabul edilen Irak Anayasası ile IKBY'nin resmi bir statüye

kavuşmasıyla beraber iki taraf ilişkileri şiddet içermeyen kriz evresinden anlaşmazlık evresine ilerlemiştir. Bundan sonra IKBY'li yetkilerle yürütülen gizli görüşmeler süreci, Türk dış politikasındaki "sıfır sorun" odaklı vizyon değişikliği ile beraber, ilişkilerde gerçekleştirilmeye çalışılan normalleşme ve güvenlikdışılaştırma çabalarına yerini bırakmıştır. Bir başka deyişle, Kopenhag Okulu'nun kavramlarıyla, Türkiye-IKBY ilişkileri güvenliksizlik evresinden güvenlik evresine dönüşmüş ve hatta normalleşme evresine doğru bir dönüşüm emaresi göstermiştir. Bu noktada Irak Devlet Başkanı Celal Talabani'nin Kürt olması da bu süreçte Türkiye'nin doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde IKBY ile irtibatını sağlamaktaydı. Ancak buradaki değişimin kaynağı, Kopenhag Okulu'nun söz-edimi yaklaşımının yanında yapısal şartların zorlaması sonucudur. Barış türleri açısından baktığımızda, ikili ilişkilerin boyutunun istikrarsız barış evresinden soğuk ya da şartlı barış evresine ilerlediği görülmektedir. Bu süreçte çabalar yalnızca normalleşmeye dönük birtakım adımlar seviyesinde kalmış yani süreç güvenlik evresinden çıkamamıştır.

2005 yılında Erdoğan'ın Diyarbakır'da yaptığı konuşma ve ardından IKBY ile gizli görüşmeler sürecinin başlaması sonrasında, Türkiye ve IKBY arasında çatışma çözümü tekniklerinden barış yapma (peacemaking) çabaları var denebilir. Ancak hem Türkiye hem de IKBY açısından karşılıklı güven bunalımı durumunun devam ettiği söylemler üzerinden açık olduğu bu süreç, tarafların tehdit algılamaları noktasında güvenliksizlik ve güvenlik evrelerinin görülmesine yol açmıştır. Bu süreç istikrarsız barış ve soğuk ya da şartlı barış denilen evrelerde gerçekleştiğinden, tarihsel önyargıların devreye girmesi Türkiye-IKBY arasındaki normalleşme çabalarının zemin kazanmasını engellemiştir.

2007-2008 döneminde Türkiye'nin PKK'ya yönelik sınır ötesi operasyonları IKBY'nin Irak Anayasasına göre tanımlanmış egemenlik sınırları içerisinde yapıldığından dolayı, Kuzey Iraklı liderler tarafından bu durum egemenliklerine yönelik bir saldırı olarak yorumlanmış ve her ne kadar tarafların askeri güçleri silahlı bir çatışmaya girmese de IKBY-Türkiye ilişkileri şiddetli kriz evresine gerilemiştir. Kopenhag Okulu kavramları açısından ele alındığında, tarafların söylemleri ikili ilişkilerde gerginleşmeye yol açmış, bu süreçte iç siyasette asker-sivil ilişkilerinde hükümetin yeterince etkili olamadığını ortaya koymuştur. Bir diğer deyişle, bu süreçte ülke içerisinde önemli bir hedef kitle olarak TSK ve kamuoyu, IKBY ile PKK'yı benzer hedefe giden iki farklı grup olarak gördüğünden, yürütülecek normalleşme çabaları ya da daha ileri gidersek

güvenlikdışılaştırma noktasında ikna olmuş değildi. Özetle Türkiye-IKBY ilişkileri bu dönemde güvenliksizlik aşamasına gerilemiş ve ciddi manada ilişkiler güvenlikleşmiştir. Kısaca 2007-2008 sürecindeki sınır ötesi operasyonlar sebebiyle kriz yoğunluğunda artış olan Türkiye-Kuzey Irak ilişkilerinde bu çerçevede güvenliksizlik ve güvenlik spektrumunda gelgitler yaşanmaya başlanmıştır.

2008 MGK toplantısında alınan karar üzerine, en güçlü hedef kitle olan TSK'nın etkisinin azaltılması ve Kuzey Iraklı liderlerle görüşülmesine yeşil ışık yakılması ile beraber normalleşme adımları daha hızlı atılmaya başlanmıştır. Bu karar ile uygulamak istediği politika açısından daha rahat konuma gelen hükümet, güvenlikçi politikaların işe yaramadığını öngörerek çatışma çözümü mekanizmaları kapsamında, diyalog kurma alternatifini öne çıkarmış, bu çerçevede barış yapma çabaları ağırlık kazanmıştır. Bu bağlamda hükümetin temel hedefi ise, güvenliksizlik evresine kadar gerilemiş ikili ilişkiler sürecinin normalleşme ve hatta güvenlikdışılaşma evresine ilerletilmesini sağlamaktı. Dolayısıyla 2008 sonrası dönem Türkiye ve IKBY arasında şiddet söylemlerinin yerini işbirliği ve dostluk söylemlerinin aldığı bir sürece bırakmıştır. Özellikle ekonomik (enerji) ve ticari ilişkiler, Türkiye-IKBY ilişkilerindeki güvenlikdışılaştırma çabalarının arttırılmasında ya da sürdürülmesinde en temel kolaylaştırıcı unsurlarından birisi olarak ortaya çıkmıştır.

Artan diplomatik temaslar, çatışma çözümleri noktasında önemli bir araç olmuştur. Ayrıca aktörlerin dostluk ve işbirliği söylemleri ise önemli güvenlikdışılaştırıcı dili sağlamıştır. Bu dönemde Türkiye'de ve Kuzey Irak'ta iç siyasi değişimler, artan PKK tehdidi, AB üyelik süreci, Demokratik Açılım süreci, ekonomik ilişkiler ve enerji alanındaki ihtiyaçlar ve ABD'nin askeri olarak bölgeden çekilmesi gibi gelişmeler bu süreçte Türkiye ve Kuzey Irak yönetimini yakınlaştıran kolaylaştırıcı koşullar olmuştur. Her ne kadar Ankara ve Erbil arasındaki krizler ve sebepleri henüz ortadan kalkmamışsa da, bağlamın ya da kolaylaştırıcı faktörlerin de zorlamasıyla birlikte, taraflar ilişkilerinde güvenlik dilinden işbirliğine doğru ilerlemeyi tercih etmişler, tarafların arasındaki kriz evresi, şiddet içermeyen bir krizden anlaşmazlık evresine ilerlemiştir. Dolayısıyla yapısal barış inşası olarak da ifade edilen normalleşme aşamasındaki taraflar, güvenlikdışılaşma ve istikrarlı barış haline geçmek için çaba göstermişlerdir diyebiliriz. Özellikle taraflar arasındaki çatışma ve güvenlik dilinin yerini barış, işbirliği ve uzlaşı kavramlarına bırakmaya başlaması önemli bir dönüşümün göstergesi olmuştur.

2013-2014 süreci özellikle Türkiye'nin toprak bütünlüğü gibi bir referans nesnesi bağlamında algıladığı tarihsel tehditler noktasında bir esnemeye ya da gerilemeye işaret etmekteydi. Tüm yapılan karşılıklı ziyaretler ise kamuoyunun bu sürece alıştırılması ve bu süreci nispeten onaylaması olarak ifade edilebilirdi. Dostluk, kardeşlik vurgularının üst düzeyde yer aldığı, resmi söylemde ciddi değişikliklerin yaşandığı bu aşamada, Türkiye ve IKBY ilişkilerinin normalleşme (yapısal barış inşası) evresine ulaştığı söylenebilir. Ancak ilişkiler bundan daha ileri bir seviyeye taşınamamıştır. Her ne kadar güvenlikdışılaştırma noktasında ciddi adımlar atılmış olsa da, Türkiye ve IKBY arasındaki ilişkilerde, yine birtakım güvenlikleştirici koşulların devreye girmesiyle normalleşme sürecinde bir düşüş yaşanmaya başlamıştır. Özellikle Arap Baharı süreciyle birlikte PYD'nin bölgede önemli bir tehdit olarak ortaya çıkması, Türkiye'de Demokratik Açılım sürecinin sonlanması ve PKK eylemlerinin yeniden artması, Barzani yönetiminin 2017 yılında gündeme getirdiği referandum kararı ve bağımsızlık söylemleri, Türkmenler ve Kerkük özelinde yaşanan anlaşmazlıklar, PKK/PYD ve Barzani destekli ENKS arasında devam eden görüşmeler süreci bu dönemde Türkiye-Kuzey Irak arasındaki söylemlerin sertleşmesine ve güvenlikçi dilin ağırlık kazanmasına yol açan başlıca gelişmeler olarak Türkiye'nin referans nesneleri bağlamındaki endişelerini besleyen ve pekiştiren dinamikler olmuştur. Türkiye canlanan güvenlik kaygılarıyla birlikte, Erbil yönetimine sert tepkilerde bulunmuş, hatta bununla yetinmemiş ve birtakım yaptırımları da devreye sokmuştur. Nitekim Türkiye'nin kendi iç siyasetinde özellikle 15 Temmuz 2016 başarısız darbe girişiminden itibaren devreye soktuğu güvenlikçi politikalar da komşularıyla ilişkilerindeki güvensizlik atmosferini beslemiştir. Dolayısıyla bu dönem itibariyle Türkiye yeniden bir beka sorunu yaşamaya başlamış, bu ise iç ve dış siyasetinde ortaya koyduğu uygulamalarda kendisini göstermiştir. Bir başka deyişle ikili ilişkilerde özellikle 2013-2014 sürecinde yaşanmış olan normalleşme son dönemki gelişmelerle birlikte yerini yeniden güvenlikçi söylem ve politikalara bırakmıştır. Alınan yaptırım kararları gibi sert tepkiler ise bu sürecin bir istikrarsız barış halini ya da Kopenhag Okulu kavramıyla yeniden güvenlikleştirme oluşturduğunu göstermektedir.

Çalışmanın ele aldığı bir diğer örnek vaka olan Ermenistan ile ilişkiler bağlamında, Ermenistan'ın SSCB'nin dağılması sonrası bağımsız bir devlet olarak uluslararası arenada ortaya çıkmasıyla, Sevr sendromu ve Büyük Ermenistan projesi ile birlikte Türkiye'nin devlet, ulus ve toprak bütünlüğü konularındaki kaygıları 1990'lı yıllar ve

2000'lerin başlarında oldukça görünür hale gelmiştir. SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Ermenistan devleti ile özellikle Ter-Petrosyan'ın da ılımlı politikaları dikkate alındığında, iki ülke arasında iyi ilişkiler kurulmasına yönelik adımlar, "barış yapma" (peacemaking) ya da çatışma çözümü çabaları olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Türkiye'nin Azerbaycan ile olan yakın bağlarının da etkisiyle bu süreçte Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki gerilimler Türkiye'nin iç ve dış politik uygulamalarında ve aktörlerin söylemlerinde Ermenistan'a yönelik güvenlikçi dili arttırmıştır.

Ancak Türkiye'nin özellikle Ahmet Davutoğlu'nun dışişleri bakanlığı sürecinde uygulamaya koyduğu "sıfır sorun" yaklaşımı Ermenistan'ı da kapsayan bir evreye ulaşmış ve 2005 yılındaki Erdoğan-Koçaryan arasındaki mektuplaşma süreciyle beraber ilişkilerde normalleşme adımlarının atılmaya başlamasıyla devam etmiştir. Bu çerçevede iki ülke arasındaki şiddet içermeyen kriz ve anlaşmazlık olarak nitelendirilebilecek çatışma yoğunluğu, yine soğuk ya da şartlı barış olarak ifade edilebilecek barış türü ve aşamasına tekabül etmekteydi. Bu noktada, taraflar arasında güven bunalımının mevcut oluşu, bu aşamanın güvenliksizlik ve güvenlik aşamalarından normalleşme aşamasına geçişini sağlayamamıştır. Gerek Azerbaycan faktörü gerekse içerideki muhalefet ve kamuoyu baskısı, bu dönem hükümetin normalleşmeye dönük adımlarını sadece bir girişim düzeyinde bırakmıştır. Türkiye'nin Azerbaycan yanlısı tavrı ve "tek millet iki devlet" algısı sebebiyle Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki krizlerde Türkiye her daim Azerbaycan'ı destekleyen taraf olarak konumlanmıştır. Daha önceki kısımlarda bahsedildiği üzere, Türkiye'nin kara, hava ve demiryolu bağlantılarını kapatarak ve bugüne dek diplomatik ilişkiler kurmayarak ortaya koyduğu tavırdan görülebileceği gibi, Azerbaycan-Ermenistan çatışması, doğrudan Türkiye ile bir çatışmaya yol açmasa da Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye de yansımaları olmaktadır. Şöyle ki, Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan çatışma yoğunluğu en üst noktada iken yani savaş evresinde iken; Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki güven azaldığından otomatik olarak kriz durumu olumsuz yönde ilerleme göstermektedir. Daha evvelinde anlaşmazlık olarak ifade edilebilecek durum ikinci seviye olan şiddet içermeyen kriz haline gerileme göstermektedir. Dolayısıyla çeşitli askeri önlemlerin devrede olduğu istikrarsız bir barış halinde olan Türkiye-Ermenistan ilişkileri, bu süreçte Azerbaycan topraklarının işgali üzerinden artan bir şekilde güvenlikleştirilmiştir. Azerbaycan topraklarının Ermenistan

tarafından işgali ile Türkiye ve Ermenistan arasında artan güvensizlik durumu, bu süreci soğuk ya da şartlı barış aşamasından istikrarsız ve kırılgan barış evrelerine ve hatta savaşa taşıyabilme potansiyeline sahipti.

Bu süreç Kuzey Irak ile ilişkilere paralel bir şekilde 2005 yılında Erdoğan'ın Koçaryan'a yazdığı mektup ve ardından yapılan gizli görüşmelerle başlatılan normalleşme girişimlerini getirmiştir. Bu aşamada Türkiye ve Ermenistan arasında çatışma çözümü/barış yapma (peacemaking) çabaları var denebilir. Ancak hem Türkiye hem de Ermenistan açısından karşılıklı güven bunalımı durumunun devam ettiği söylemler üzerinden açık olduğu bu süreç, tarafların tehdit algılamaları noktasında güvenliksizlik ve güvenlik spektrumunda gelgitler yaşamasına yol açmıştır. Ayrıca istikrarsız barış ve soğuk/şartlı barış evrelerinin yaşandığı bu aşama, tarihsel önyargıların devreye girmesi sebebiyle Türkiye-Ermenistan arasındaki normalleşme çabalarının zemin kazanmasını engellemiştir.

Ardından Ermenistanlı yetkililerle gizli görüşmeler süreci, 2008-2009 yıllarında Ermenistan ve Türkiye arasında atılan normalleşme adımlarını hızlandırmış ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde güvenlik ve normalleşme spektrumunda gelgitler yaşanmaya başlanmıştır. İsviçre'nin arabulucu rolü ve Türkiye-Ermenistan arasında diplomatik temasların artması çatışma çözümleri noktasında önemli mekanizmalar olmuş, aktörlerin çözüm bağlamındaki söylemleri ise normalleşme beklentilerini arttırmıştır. Bu dönemde 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan Savaşı, AB üyelik süreci ve ekonomik kaygılar gibi faktörler Türkiye ve Ermenistan ilişkilerini yakınlaştıran kolaylaştırıcı koşullar olmuştur. Yine Dink cinayeti ve akabinde gündeme gelen özür kampanyası, bu dönemde Ermenistan ile ilişkiler meselesinin kamuoyunun gündemine taşınmasında önemli bir gelişme olmuşsa da hedef kitlenin normalleşme lehine mobilizasyonunda yeterli etkiyi sağlayamamış, aksine karşıt görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmış ve bu anlamda da önemli bir hedef kitlenin normalleşme konusunda rızasının olmadığını göstermiştir.

2008-2009 yıllarında artan bir şekilde diplomasi trafiği, müzakereler ve neticede 2009 yılında iki ayrı protokolün imzalanmasıyla iki ülke arasında normalleşme süreci zirveye çıkmıştır. Ancak, süreç bundan daha öteye gidememiştir. Taraflar arasındaki asimetrik algı ve söylemler üzerinden süreç yeniden güvenlikleştirme evresine doğru gerilemiştir. Özellikle imza töreninde tarafların konuşma metinleri üzerinden meydana gelen kriz ve

Azerbaycan'ın rahatsızlığı ile birlikte tıkanan süreç, bir süre sonra tarafların çelişen söylemleri üzerine protokollerin Meclisten çekilmesi, askıya alınması ve nihayetinde iptal edilmesi ile sonuçlanmıştır. Böylece bu dönemdeki diplomatik girişimler ve güvenlikdışılaştırma adımları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayrıca bu dönemde Türkiye-Ermenistan ilişkileri şiddet içermeyen bir kriz evresinde bulunuyordu.

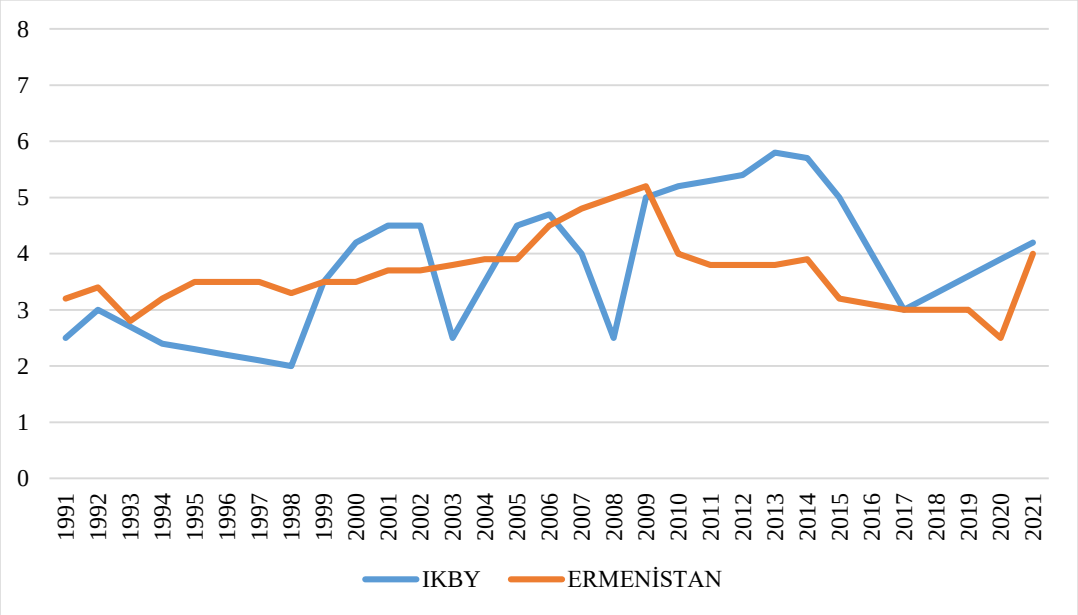
Burada vurgulanması gereken bir nokta, protokollerin imza törenindeki kriz ve tarafların konuşma metinlerindeki ifadelere yönelik itirazlarıdır. Bunlar dikkate alındığında, normalleşme sürecine yönelik atılan adımların daha en başından uyumsuz olduğu açıktır. Daha net bir ifadeyle, her iki tarafın da normalleşme sürecinden beklentileri ve bu anlamda soruna bakışlarının farklı olduğu görülmektedir. Tarafların ortak bir sorun tanımlamaları bulunmadığından çatışma çözümlerinin olmazsa olmazı ilk evresi uygulama alanı bulamamıştır. Zira birinci bölümde yer verdiğimiz üzere Stratejik Diyalog Planı modeline göre (bkz. Tablo 8), çatışma çözümlerinde önemli bir adım, çatışmanın çözümünde, tarafların başlangıçta sorunu tanımlamaları gerekliliğidir. Sorunun temelindeki ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel dinamiklerin incelendiği bu aşama, çatışma çözümlerinde en temel adım olup, normalleşme ve güvenlikdışılaştırma süreçlerine olan katkısı tartışmasız önemlidir. Nitekim birçok sorunda taraflar arasında sorunun tanımı ya da bir başka deyişle sorunun adlandırılması net bir şekilde yapılamadığından, çözüm süreci de sağlıklı bir şekilde yürütülememektedir. Taraflar müzakereler amacıyla bir araya geldiklerinde bu kez adlandırmalar ve tanımlar noktasında anlaşamamakta ve süreç çıkmaza girmektedir. Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinde gerçekleştirmeye çalıştığı normalleşme ve güvenlikdışılaştırma çabaları, bu soruna önemli örneklerdir. Şöyle ki her iki örnek olayda da özellikle 2008-2009 yıllarından itibaren büyük bir heyecanla başlatılan ilişkileri normalleştirme süreci, bir süre sonunda çıkmaza girmiştir. Tarafların en baştan netleştirmedikleri meseleler ya da bir diğer deyişle başında sorunu adlandırma konusunu önemsememeleri, süreç içerisinde çıkarların çatışması, beklentilerin farklılığı gündeme gelince sürecin tıkanmasına yol açmıştır.

Bu kriz durumu özellikle 2020 Karabağ Savaşı ile birlikte, Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği askeri silah ve mühimmat desteğinden dolayı daha görünür hale gelmiş ve güvenlikçi dil daha ağırlık kazanmıştır. Karabağ Savaşı sonrasında Azerbaycan'ın Ermenistan işgali altında bulunan topraklarını geri almasıyla birlikte, Türkiye-Ermenistan

ilişkilerindeki önemli bir gündem maddesi ortadan kalkmıştır. Ancak Azerbaycan ve Ermenistan arasında barış görüşmelerinin devam etmesi ve diplomatik sürecin nihayetlenmemesinden dolayı Azerbaycan'ın etkili bir hedef kitle olma potansiyeli devam etmektedir. Karabağ sorununun Azerbaycan lehine çözülmesi sonrasında, hem Türkiye hem de Ermenistan yönetimlerinden normalleşme açıklamaları gelmeye başlamıştır. Rusya önderliğinde Azerbaycan-Ermenistan arasında başlatılan barış görüşmeleri ile süreç şiddet içermeyen kriz evresinden anlaşmazlık evresine ilerleme göstermiştir. Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme söylemleri ve pratiklerinin olumlu bir sonuca evrilip evrilmeyeceğini ise zaman gösterecektir. Zira Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi adımlarının Azerbaycan ipoteğinden kurtulduğu söylenemez. Türkiye açısından Azerbaycan ve Karabağ ile ilgili konular henüz kesin bir çözüme kavuşturalamadığından, bu mesele halen Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinde belirleyici faktörlerdendir.

Bu genel değerlendirme sonrasında, söylem analizi, arka plan analizi ve vaka analizi araştırma yöntemleri neticesinde çalışmada elde edilen bulgulardan bahsetmek gerekirse, öncelikle her iki vakada da güvenlikdışılaştırma çabalarının başarılı olamadığı açıkça görülmektedir. Bunun yanı sıra yalnızca IKBY ile ilişkiler bağlamında özellikle 2009-2014 yılları arasında görece bir normalleşme halinin yaşandığından bahsedilebilir. Erdoğan'ın 2005 yılındaki Diyarbakır konuşması ile başlatılan Türkiye-IKBY ilişkilerinin normalleştirilmesi çabaları, 2008 yılından sonra önemli bir ivme kazanmıştır. Sonraki yıllarda Türkiye'nin kendi iç siyasi hayatında da Kürt sorunuyla ilgili olarak Demokratik Açılım sürecinin devreye sokulmasıyla birlikte, Türkiye-IKBY ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılması noktasında beklentiler artmıştır. Türkiye'de siyasilerin, aktörlerin Kuzey Irak konusunda değişen bakış açısı ve söylemlerinin gösterdiği üzere, Türkiye-IKBY ilişkilerinin normalleşmesi noktasında görece bir başarı elde edildiği söylenebilir. Ancak güvenlikdışılaştırma daha ileri düzeyde bir çatışmayı dönüştürme, istikrarlı barış ve hatta çoğulcu güvenlik topluluğu türünden barış seviyelerini gerekli kılan ya da Wæver'ın "asecurity" olarak ifade ettiği bir güvenlik topluluğu haline yakın olduğu için, Türkiye-IKBY ilişkileri bu dönemde güvenlikdışılaşma evresine ulaşamamıştır. Kuzey Irak ile ilişkilere paralel bir şekilde, 2005 yılında Erdoğan'ın Koçaryan'a gönderdiği mektupla birlikte başlatılan Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi çabaları, 2008-2009 yıllarında önemli ivme kazanmıştır. İki ülke

arasındaki normalleşme sürecinin en önemli çıktısı 2009 yılında imzalanan iki ayrı protokol olmuş, ancak bu protokoller "kriz"li imzalardan öteye taşınamamıştır. Bu çerçevede protokollerin imzası, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılması noktasında başlangıçta bir heyecan yaratsa da bu süreç yürürlüğe koyulamayan protokoller sebebiyle çıkmaza girmiştir. Dolayısıyla Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güvenlikdışılaştırılması ve normalleştirilmesi noktasında bir başarı elde edilebildiği söylenemez. Türkiye'nin 1991-2021 yılları arası IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinin seyrini daha net görebilmek açısından aşağıdaki grafik faydalı olacaktır.

Kriz Yoğunluğu Aşamaları		Tehdit-Güven Algısı Aşamaları	
0-2	Sınırlı Savaş, Savaş	0-4	Güvenliksizlik
2-3	Şiddetli Kriz	4-5,5	Güvenlik
3-5	Şiddet İçermeyen Kriz	5,5-6,5	Normalleşme
5-6	Anlaşmazlık	6,5-7	Güvenlikdışılaştırma
6-8	Pozitif Barış	7-8	Uzlaşma

Grafik 1: 1991-2021 Arası Türkiye-IKBY ve Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Seyri
(**Kaynak**: Yazar tarafından hazırlanmıştır.)

Kriz yoğunlukları ve tehdit-güven algısı aşamaları çerçevesinde kavramlara verilen değerlerden[96] hareketle oluşturulan yukarıdaki grafiğe bakıldığında, sadece IKBY ile ilişkilerde grafik 5,5-6 değer aralığına ulaşabilmiş, dolayısıyla normalleşme görece

[96] Teorik kısımda oluşturulan "Güvenlikleştirme/Güvenlikdışılaştırma ve Çatışma Çözümü Analitik Çerçevesi" esas alınarak yazar tarafından kavramların sınırları rakam olarak ifade edilmiştir. Bu bağlamda ilişkilerin durumları göz önüne alınarak bulundukları seviye tespit edilmeye çalışılmış ve grafik oluşturulmuştur.

sağlanmıştır. Ermenistan ile ilişkilerde ise ilişkilerdeki değer 5,5 seviyesine hiçbir evrede ulaşamadığından normalleşme gerçekleşmemiştir. IKBY ile ilişkilerde değerin normalleşme seviyesine ulaşabilmesine dair temel bakılan kıstas ise, 2009-2014 arası süreçte ilişkilerin sürekli yükseliş emaresi göstermesi ve Ermenistan'a kıyasla uzun bir dönem ilişkilerin olumlu bir atmosferde yürütülmüş olmasıdır.

Bu noktada "neden Türkiye'nin güvenlikdışılaştırmaya çalıştığı bir sorunda çatışma çözümü yöntemleri kullanılmasına rağmen güvenlikdışılaştırmadan uzaklaşılıyor iken; diğer bir sorunda çatışma çözümü yöntemlerine daha az başvurulduğu halde güvenlikdışılaştırma görece başarılı olabiliyor? Bir diğer ifadeyle neden Ermenistan ile ilişkiler güvenlikdışılaştırılamıyor da Kuzey Irak ile ilişkiler daha rahat güvenlikdışılaşma aşamasına gelebiliyor? Bu noktada yapısal yani ekonomik, politik, toplumsal, tarihi-kültürel, insani vb. faktörler etkili olmuş mudur?" Araştırma sorusu kapsamında, IKBY ile ilişkiler açısından bir "görece" normalleşme süreci, Ermenistan ile ilişkiler açısından ise başarısız bir normalleşme ve güvenlikdışılaştırma sürecinin var olduğu tespitinden hareket edecek olursak, normalleşme girişimlerinin birinde görece başarı sağlayıp diğerinde başarısız olmasında temel faktörlerin ne/ler olduğu sorusu karşımıza çıkmaktadır. Ermenistan ile gerçekleştirilmeye çalışılan normalleşme sürecinde, çatışma çözümü diplomasisinin mekanizmaları IKBY ile ilişkilere göre daha fazla kullanılmış olmasına rağmen, Ermenistan ile normalleşme adımları IKBY'ye göre başarısız olmuştur. Çalışmada bu durumun temel gerekçesinin, çatışma çözümü tekniklerinin eksiksiz, tüm aşamalarıyla ve kurallarına göre uygulanmamasından kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Çeşitli örnekler üzerinden de görüldüğü üzere, hem Türkiye-Ermenistan hem de Türkiye-IKBY ilişkilerinde taraflar normalleşme hedefi doğrultusunda adımlar atmış olmalarına rağmen, çatışma çözümleri ve normalleşme için en önemli aşama olan ortak bir sorun tanımlaması ya da adlandırması yapmamışlardır. Bu ise sürecin gerilemesine yol açmıştır. Bu noktada vurgulanması gereken bir husus, her iki vaka özelinde de taraflar sorun tanımlaması yapmamasına rağmen, Türkiye'nin IKBY ile ilişkilerinde nasıl görece normalleşmenin sağlanabildiğidir. Bu konuda çalışmanın bir tespit olarak ileri sürdüğü üzere, normalleşmeyi hızlandıran ya da öne çıkaran gelişme ve tarafların motivasyonlarını etkileyen ana faktörün ulusal çıkar ve stratejik hesaplar olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bir başka deyişle, bu noktada belirleyici olan devletlerin ve aktörlerin ulusal çıkarları bağlamında bu meselelere ne derece önem atfettikleriyle

ilgili olduğudur. Örneğin Türkiye açısından Ermenistan ile normalleşme sürecinin devam ettirilememesi, IKBY ile olan normalleşme sürecinin devam ettirilememesine göre daha önemsiz görülebilmektedir. Nitekim güvenlikleştirme ya da güvenlikdışılaştırma siyasetleri aktörlerin söylemleri doğrultusunda belirlenmekte ancak bu söylemler de yapısal koşullara göre şekillenmektedir. Örneğin IKBY için daha fazla çıkarı bulunan Türkiye, Ermenistan ile ilişkilere göre IKBY ile daha kolay normalleşme adımları atabilmiştir. Yani örneklerde görüldüğü üzere, aktörlerin söylemlerinin değişmesine yol açan faktör yapısal koşullar olmuştur. Ancak bu yapısal koşullar söylemlerin yönünü etkilese de tarafların uzlaşma evresine geçebilmesine yol açacak bir boyuta ulaşamamıştır. Bu noktada vurgulanması gereken husus, normatif içeriğe sahip çatışma çözümleri ve sorun tanımlama mekanizmasının güvenlikdışılaştırma adımlarına sağlayacağı katkıdan bahsedilirken, devletlerin ve aktörlerin çeşitli siyasi kaygılarla ulusal çıkarları ve stratejik birtakım hesapları doğrultusunda normalleşme çabalarına yön verebilmesi hususudur. Daha açık bir ifadeyle, çatışma çözümleri ve sorun tanımlama mekanizmasının güvenlikdışılaştırma siyasetine sağlayacağı katkı şüphesizdir ancak bu katkı aktörlerin politik çıkarlarından bağımsız değildir. Tam da bu tezin savunduğu nokta olan "olması gerektiği gibi" çatışma çözümlerinin uygulanması vurgusu, aktörlerin sürece yönelik samimiyetini ve normatif değerleri öncelemesiyle ifade edilebilir. Bu noktada ifade etmek gerekirse, birtakım siyasi gerekçelerle normalleşme sürecinin ve çatışma çözümü mekanizmalarının yönlendirilmesi ve uygulanması, neticede bir normalleşme halini yaratabilir ancak bu durum yalnızca bir tespit olup, bu çalışmanın savunduğu bir nokta değildir. Zira güvenlikdışılaştırma ve normalleşme süreçlerinin istikrarı en başından itibaren sürecin samimiyetle yürütülmesine bağlı olup, çeşitli siyasi gerekçelerle sağlanan normalleşme halinin istikrarlı olamayacağı savunulmaktadır.

Dolayısıyla çatışma çözümü diplomasisi mekanizmaları ve evrelerinin "olması gerektiği gibi" uygulanması, güvenlikdışılaştırıcı adımların başarısını ve istikrarını doğrudan etkilemektedir. Örneğin ele aldığımız vakalar çerçevesinde barış yapma ya da çatışmayı çözme evresi tamamlanmadan barış inşası ya da çatışmayı dönüştürmeye yönelik adımların atılması sürecin olması gereken sırayla ilerlemediğinin göstergesidir. "Olması gerektiği gibi" uygulanan çatışma çözümü mekanizmaları güvenlikdışılaştırma yaklaşımının önemli bir tamamlayıcısı olarak düşünülebilir. Ayrıca, hedef kitlenin verdiği reaksiyonlar da aktörün çatışma çözümünü etkin kullanmasına bağlı olarak elini

güçlendiren unsurdur. Dolayısıyla Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile normalleşme adımlarında farklı farklı sonuçlar ortaya çıkmasında hedef kitlenin yaklaşımı oldukça etkili olmuştur. Nitekim IKBY ile ilişkilerin gelişmesi, çözüm süreci, terör eylemlerinin sona ereceği düşüncesi, ekonomik kazanımlar gibi faktörlerin Türk hedef kitlesi bağlamında Ermenistan'a nazaran daha cezbedici olduğu tespiti yapılabilir. Ayrıca Türkiye'de Kürt vatandaşlarla bir arada yaşamışlığın sağladığı sosyo-kültürel zemin ve yakınlık da bu süreçte kolaylaştırıcı olmuştur. Ancak Ermenistan ile ilişkilerde hedef kitlenin daha katı tutum takındığı görülmekte, bunda da Ermenistan'ın tarihsel önyargıları ve Türkiye'yi suçlayıcı isnadları ile toplumların birbirinden uzak oluşu temel etkenler olarak ifade edilebilir. Zira Türk kamuoyu nezdinde tarihine saldırı, suçlama, hakaret vb. yaklaşımların asla kabul edilmediği ve bu suçlamalardan hareketle beka tehdidi altında olması Ermenistan'ı her daim şüpheyle bakılan bir pozisyona taşımıştır. Özetle, hedef kitlenin IKBY ve Ermenistan ile etkileşim oranları normalleşme yaklaşımlarına bakışı da değiştirebilmektedir.

Bu tespitlerden hareketle vardığımız önemli bir sonuç, tarafların aralarındaki sorunları tanımlamaları noktasında başarısız olmalarından ya da bir başka deyişle aralarındaki sorunları başlangıçta tanımlamamış olmalarından ötürü, sürecin sağlıklı bir şekilde ilerlemediğine yöneliktir. Nitekim ortak bir tanıma ulaşamayan taraflar arasındaki çözüm süreci yeniden güvenlikleşme evresine geçmeye aday olup, bu iki örnek vakada da sorun tanımlama konusunda ortak yaklaşımları olmayan tarafların arasında başlangıçta heyecanla başlatılan normalleşme adımları bir süre sonra güvenlikleşme evresine doğru gerilemiştir. Hem Türkiye-IKBY ilişkilerinde hem de Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ortaya atılan normalleşme ve güvenlikdışılaştırma girişimlerinin akıbeti ve istikrarı aslında sorunun ya da sorunların tarafları olan devletlerin/aktörlerin, bu sorunu çözme/normalleştirme/güvenlikdışılaştırma amacıyla çıktıkları yolda, sorunlarını tanımlama noktasında uzlaşamamış olmalarıyla yakından ilgilidir. Bu bakımdan güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımının çatışma çözümleri ile alakalı olduğu açıktır. Şüphesiz tüm kurallarıyla uygulamaya konulan çatışma çözümleri teknikleri ve aşamaları güvenlikdışılaştırma sürecine en önemli desteği teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımları ile çatışma çözümleri yaklaşımını birlikte ele almasındaki temel amaç da buradadır. Her iki yaklaşım da birbirini tamamlamaktadır. Güvenlikdışılaştırma yaklaşımında aktörlerin söylemleri

temel hareket noktamız olduğundan güvenlikdışılaştırma teorik olarak önemli katkı sağlarken, çatışma çözümleri ise sunduğu mekanizmalarla sahada ya da uygulamada önemli katkılar sağlamaktadır. Bu haliyle de birbirini besleyen ve destekleyen süreçlerdir. Güvenlikdışılaştırıcı söylemler, çözüm konusunda uzlaşmış, bu yönde iradelerini ortaya koymuş olan tarafları daha da yakınlaştırabilmektedir. Yine tersten bir okumayla, çatışma çözümlerini tüm samimiyetleriyle uygulayan taraflar açısından güvenlikdışılaştırma daha kolay gerçekleşmektedir. Bu anlamda sadece söz-edimleri ile ele alınması yetersiz görülen güvenlikdışılaştırma adımları açısından bağlamın rolü yadsınamaz. Bunların yanı sıra bu çalışmanın savunduğu üzere, söz-edimleri ve bağlamın rolü ile ele alınan güvenlikdışılaştırma çabaları çatışma çözümleri mekanizmalarının da "olması gerektiği gibi" devreye sokulmasıyla güvenlikdışılaştırmaya istikrar sağlayabilecektir.

Buradan hareketle "referans nesnelerine yönelik tehdit algılarının düşüşü mü ilişkileri normalleştiriyor, yoksa normalleşmek durumunda kalan ilişkiler mi tehdit algılarının düşüşüne yol açıyor? Yani birisinde tehdit azaldığı için ilişkiler normalleşiyor, diğerinde de ilişkiler normalleştiği için tehditler azalıyor. Tehdit algılarının gerileyişi/düşüşü güvenlikdışılaştırma için bir sebep mi yoksa sonuç mudur?" sorusu kapsamında, iki örnek üzerinden yaptığımız inceleme sonucunda, ağırlık kazanan yaklaşım, önce tehdit algılarının ve buna yol açan gelişmelerin ortadan kaldırılması yani sorunun tanımlanarak çözüm sürecinin harfiyen ve eksiksiz uygulanması gerektiğidir. Ancak bu tür bir yaklaşımın istikrarlı ve kalıcı bir normalleşmeyi ve güvenlikdışılaşmayı sağlayabileceği düşünülmektedir. Zira yapısal koşullar veya söylemlerin neticesinde değişen ilişkilerin boyutu aynı kalmamakta ve çok daha kolay değişime uğrayabilmektedir. Aslında bu tartışma 2005 Irak anayasası neticesinde oluşan durum üzerine 2008 yılı MGK'sında TSK'nın ve hükümetin bakış açısını yansıtan temel yaklaşımı da ortaya koymaktadır. Bu süreçte TSK Kuzey Iraklı liderlerle ilişki kurulmasının aslında onların politikalarını yani devletleşme sürecini hızlandıracağını ifade ederken -ki bunu PKK'ya yasallık kazandırılmaması vurgusu ile yansıtmaktadır- hükümet ise ilişki kurularak Irak'ın bütünlüğünün korunabileceğini, bu bağlamda karşılıklı bağımlılık ile sorunların çözülebileceğini yani tehdit olarak görülmemesi gerektiğini ifade etmektedir. TSK tehdit algıları ortadan kalkmadan normalleşmenin mümkün olmadığını söylerken; hükümet ise tehdit algısını düşürmek için normalleşmenin gerekli olduğunu savunmaktaydı. Dolayısıyla çalışmada vakaların analizinde özellikle normalleşme sonucunda mı

ilişkilerde tehdit algısı azaldı yoksa tehdit azaldığı için mi devletler normalleşme yoluna girebildiler sorusu kapsamında varılan sonuç, bu süreçte Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinde tehdit algılarını düşürmeden normalleşme adımlarını attığı yönündedir. İlişkilerde istikrarın sağlanamaması ve normalleşme ve çatışma çözümü noktasında gerilemenin olması ve hatta ilişkilerin güvenlikleşmesi gelişmeleri, böyle bir sonuca varabileceğimize işaret etmektedir. Çatışma çözümünün doğru bir şekilde uygulanmaz ise normalleşmeyi veyahut güvenlikdışılaştırmayı sağlayamayacağı düşüncesinden hareketle, Türkiye ile Ermenistan arasındaki soykırım iddiaları gibi temel sorunlar çözülmeden normalleşmenin sağlanamayacağı söylenebilir. Aynı şekilde Türkiye ile IKBY arasında da PKK ve bağımsız bir Kürt devleti meseleleri çözülmeden gerçek mahiyette bir güvenlikdışılaşma sağlanmasının zorluğu öngörülmektedir. Yine Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinde Karabağ meselesi önemli bir belirleyicidir fakat ikili ilişkilerin normalleşmesi kapsamında tek belirleyici değildir. Dolayısıyla Karabağ konusundaki kriz çözülse dahi soykırım iddiaları ve toprak anlaşmazlıkları gibi iki ülke arasındaki mevcut sorunlar ve engeller var oldukça yine normalleşmenin kolay olmayacağı ifade edilebilir.

Bu noktada değinmek gereken bir husus, Türkiye'nin IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinde 2002 sonrası süreçte, her ikisinden de algılanan tehdit durumlarında bir yok oluş ya da gerileyiş söz konusu olmamasına rağmen, 2005'ten itibaren dış politikada ciddi bir normalleşme yönünde politika dönüşümünün ortaya çıkmasıdır. Nitekim hem TSK hem de muhalefetin söylemleri dikkate alındığında ve IKBY ve Ermenistan yetkililerince Türkiye'nin referans nesnelerine yönelik varoluşsal tehdit söylemleri bulunmasına rağmen, konuşmaya yetkili özneler dış politikada bu süreçte IKBY ve Ermenistan ile normalleşme ve güvenlikdışılaştırma yönünde adımlar atmayı tercih etmiştir. Ancak, devletin temel güvenlik kaygıları noktasında ciddi tehdit algılarının var olması güvenlikleştirme teorisi bağlamında güvenlikleştirilmesi gereken yegane konu olarak dikkate alındığında, bu dönemde Türk dış politikasında bu tür normalleşme adımlarının atılıyor olması nasıl açıklanmalıdır sorusu karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, 2002 sonrasında iktidara gelen AK Parti'nin Türkiye vizyonu ve uluslararası ilişkilere bakışı önem kazanmaktadır. AK Parti'nin iktidara geliş süreci ve sonrası dikkate alındığında, resmi ideoloji taraftarı olmadığı, bu bağlamda merkez-çevre ilişkilerini gerek ulusal gerekse uluslararası gelişmelerden yararlanarak değiştirme isteğinde olduğu yorumu

yapılabilir. Bu yorum esas alındığında, yine teoride bahsedilmiş olan, algı meselesinin aktörün siyasi tercihlerine bağlı olduğu görülmektedir. Bu durum yapısal şartları değiştirmediği gibi tehdidi ortadan da kaldırmamaktadır. Burada yine aktör faktörü olarak 2007 yılında Cumhurbaşkanlığı makamındaki görev değişiminin, AK Parti'nin bu tür normalleşme politikalarını sürdürmesinde ve hedef kitlenin gönüllü ya da zorlama ile iknasında kolaylaştırıcı unsur olduğu görülmektedir. Bu tür siyasi tercihler dikkate alındığında, güvenlikleştirme ve güvenlikdışılaştırma siyaseti açısından daha normatif boyutu olan çatışma çözümü diplomasisinin güvenlikdışılaştırmaya ciddi katkı sunacağı öngörülmektedir.

Yine çalışmada varılan sonuç itibariyle, sorunu tanımlama kapsamında her iki örnek vakada da uzlaşılamamış meseleler olmasına ek olarak, hemen hemen aynı dönemlerde aynı tür iki olayın ya da benzer vakaların farklı sonuçlar doğurması söz konusudur. Güvenlikdışılaştırılmış ilişkilerin söylemler ve bağlamın uygunluğu ile ortaya çıkışı dikkate alındığında, bu tür normalleşmelerin ya da güvenlikdışılaştırmaların belli bir zamanı olmadığı ortadadır. Şöyle ki uygun koşullar altında güvenlikdışılaştırılmış ilişkiler bu koşulların ortadan kalkmasıyla ya da söylemlerin değişmesiyle beraber yeniden güvenlikleştirme evresine geçebilmektedir. Bu noktada ifade etmek gereken bir husus, Kopenhag Okulu'nun söz-ediminin başarılı bir şekilde uygulanmasının bağlamı değiştirdiğini savunması ile ilgilidir. Bu çalışmada savunulan görüş, söz-ediminin tek başına yeterli olmadığı, başarılı söz-ediminin bağlamı değiştirmesinin kısa süreli olacağı ve dolayısıyla istikrarlı olamayacağı şeklindedir. Bunun istikrar sağlaması, tarafların sorunlarını normalleşme sürecinin başında netleştirmeleri ile doğrudan alakalıdır.

Araştırma sorularımızdaki ifadeler dikkate alındığında sonuçta ifade edilmesi gereken bir husus da taraflar arasında hiçbir temasın olmaması ile en alt düzeyde de olsa diplomatik ilişki kurulması arasında şüphesiz fark olduğudur. Şöyle ki, herhangi bir temasın olmadığı durumda, taraflar arasında mevcut önyargılar devreye girerek tehdit algısının artmasına ve karşılıklı güvenin azalmasına yol açabilmektedir. Buna karşılık alt düzeyde ilişkilerin kurulması, önyargıların devre dışında kalmasına, tehdit algısının gerilemesine ve karşılıklı güven oluşumuna zemin hazırlayabilmektedir. Dolayısıyla taraflar arasında temas sürecinin başlatılması çatışma çözümü ve güvenlikdışılaştırma açısından şüphesiz tercih edilen durumdur. Bu bakımdan Türkiye'deki yetkili öznelerin IKBY ve Ermenistan ile normalleşmeye yönelik çabaları olumlu olmakla birlikte, bu noktada kurdukları

ilişkinin seviyesi, yöntemi ve amacı önem kazanmaktadır. Zira normalleşme adımlarının resmi söylemin değiştirilebilmesi ya da politik bazı hedeflere ulaşmayı da amaçlayabildiği tespitinden hareketle, en başta taraflar arasındaki sorun ya da sorunların iyi tanımlanması, süreçlerde karşılaşılabilecek kriz anlarının iyi öngörülmesi ve yönetilmesi önemlidir. Çalışmada ele aldığımız her iki vaka açısından bu konuda eksiklikler olduğu açıktır. Özetle, hedeflenen sonucun yani normalleşmenin makul olduğu ancak bu hedef doğrultusunda atılan adımların yetersiz kaldığı söylenebilir. Bunun temel sebebi olarak çalışmanın ortaya koyduğu husus ise, taraflar arasında sürecin samimiyetle yürütülmemesi ve çatışma çözümü diplomasisi aşamalarının taraflar açısından tam anlamıyla uygulanmamasıdır. Nitekim en başında yapılması gerekenler yapılmayınca, sürecin ilerlemesi de sağlam bir zemine dayanmamış olmaktadır. Bu durum ise en ufak bakış açısı farklılığında normalleşme sürecinin gerilemesine, çıkmaza girmesine, sona ermesine ve hatta eskisinden daha kötü bir aşamaya geçmesine yol açabilmektedir. Bu açıdan güvenlikdışılaştırma yaklaşımının normatif yönü olduğu hatırlatmasından hareketle, hem normalleşme adımlarının hem de çatışma çözümü mekanizmalarının "olması gerektiği gibi", tüm aşamalarıyla ve eksiksiz olarak uygulanması önemlidir.

Sonuç olarak çatışma çözümleri, barış ve güvenlikdışılaştırma süreçleri "günü kurtarma" amaçlı değil, uzun soluklu ve sabır gerektiren süreçlerdir. Her şeyden önce, güvenlikleştirilmiş sorunların güvenlikdışılaştırılması ya da normal siyaset alanına döndürülmesi anlaşmazlığın tüm taraflarının ortak iradesine ve samimiyetine bağlıdır. Bunun yanı sıra "en başından tarafların isteklerini açıkça ifade etmeleri, mevcut krizden ne anladıklarını ya da bunu nasıl adlandırdıklarını ortaya koyarak ortak bir anlayış ve uyum yakalamaya çalıştıkları, 'sorunu tanımladıkları' evre olmasından" ötürü bu evre oldukça önemlidir. Bu evrede sorunları konusunda mevcut belirsizlikleri netleştirmek ve ortak bir sorun tanımında bulunabilmek taraflar açısından önemlidir. Zira bu aşamanın sağlıklı bir şekilde uygulanması, tarafların çözüm ve normalleşme sürecinde daha hızlı ve verimli şekilde yol almasını sağlayacaktır. Kısaca "sorunu anlamak çözümün yarısıdır" bakış açısı son derece işlevseldir.

Çalışmanın akademik katkılarından bahsetmek gerekirse, bu çalışmanın ileri sürdüğü üzere çatışma çözümleri mekanizmalarının ve evrelerinin "olması gerektiği gibi" uygulanması ve yürütülmesi ikili ilişkilerdeki normalleşmenin istikrarını sağlayabilecek

ve bu anlamda güvenlikdışılaştırma yaklaşımının yetersiz kuramlaştırılmasına dair akademik bir katkı sunabilecektir. Ayrıca güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma yaklaşımlarının söz edim odaklı olduğu, yapısal koşulları (bağlam) dikkate almadığı eleştirilerini göz önünde bulundurduğumuzda, çatışma çözümleri doğrudan taraflar arasındaki mevcut anlaşmazlıkların çözümüne odaklandığından yani yapısal koşulları dikkate aldığından bu konudaki önemli bir açığı da kapatmaktadır. Buzan ve diğerlerinin (1998: 30), güvenlik hem objektif (gerçek bir tehdidin olduğu) hem de sübjektif (tehdit algısının olduğu) bir olgu olarak ele alınmalı yönündeki vurgusunu dikkate aldığımızda, herhangi bir meselede nesnel olarak bir tehdit mevcut olabilir, ancak aktör bunu görmeyebilir ya da görmek istemeyebilir. Yani mevcutta bir tehdit yoktur ya da tam tersi mevcut olan tehdit ortadan kalkmamıştır. Güvenlikleştirme ya da güvenlikdışılaştırma siyasetleri bu açıdan nesnel bir gerçeklikten ziyade söylemler ve algılar üzerinden yürütülmektedir. Bu durum ise güvenlikleştirme ve güvenlikdışılaştırma siyasetlerinin istikrarsız bir sonuç doğurmasına sebep olmaktadır. Bu bağlamda çatışma çözümü daha somut ve nesnel gerçekliklere odaklanan ve bu anlamda daha normatif ve samimi hedefleri olan bir yaklaşım olarak, özellikle güvenlikdışılaştırmaya bu anlamda katkıda bulunabilir ve güvenlik dışına çıkarılan ilişkilerin istikrar kazanmasına yardımcı olabilir. Dolayısıyla Türkiye'nin AK Parti dönemi IKBY ve Ermenistan ile ilişkilerinin güvenlikleştirme/güvenlikdışılaştırma siyaseti çerçevesinden analizinin yapılmasında, bağlamın etkisi ve çatışma çözümü diplomasisinin desteği ile daha isabetli sonuçlara varılabildiği görülmüştür. Zira tezin giriş kısmında vurgulandığı üzere, güvenlikleştirme siyasetindeki gibi konjonktürel söylem farklılaşmaları, çatışma çözümü noktasında işlememekte, süreçte güven ve samimiyet yitirilmekte ve sorun tanımlaması anlamsızlaşmaktadır. Yani güvenlikleştirme açısından işlevsel olan bir adım, çatışma çözümü adımlarını işlevsiz kılabilmektedir. İki yaklaşımın araçları ve hedefleri arasındaki bu farklılık, yaklaşımların birbirini tamamlayıcı ve destekleyici olması açısından önemlidir.

Sonuç olarak, güvenlikdışılaştırma ve çatışma çözümleri yaklaşımları farklı dinamiklerden etkilense de, bu çalışmanın savunduğu üzere, birbirlerini besleyen ve destekleyen yaklaşımlar olarak kullanılabilir. Türkiye'nin normalleştirmeyi hedeflediği ikili ilişkilerinde, en başından sorun tanımlaması yapması, tehdit algılarını şekillendiren hususları netleştirerek bu doğrultuda istikrarlı politikalar üretmesi ve bu adımların

güvenlikdışılaştırıcı söz-edimi, bağlam ve çatışma çözümü mekanizmaları ile desteklenmesi şüphesiz önemli ve işlevseldir.

KAYNAKÇA

(1970, 24 Ekim). *BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen Devletler arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Konusundaki Bildirge*. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020094506bm_17.pdf (Erişim Tarihi: 20/03/2022).

(1991, 16 Aralık). *Ermenistan Toprak Talebinden Vazgeçmeli*. Cumhuriyet, s.6.

(1992, 20 Mayıs). *Diplomatik Arayış*. Cumhuriyet, s.1 ve 16.

(1993, 27 Nisan). *TBMM Tutanak Dergisi*, 95. Birleşim, Dönem: 19, Cilt: 34, Yasama Yılı: 2. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c034/tbmm19034095.pdf (Erişim Tarihi: 27/11/2020).

(1993, 5 Nisan). *Dişimizi Gösterelim*. Milliyet, s.1.

(1995, 12 Ağustos). *Kuzey Irak'ta Anlaşma*. Cumhuriyet, s.8.

(1995, 25 Mart). *Tampon Bölge Irak'la Olur*. Cumhuriyet, s.1 ve 19.

(1996, 15 Nisan). *Milli Savunma Bakanı Sungurlu: 'K. Iraklı Liderler Bağdat'la Uzlaşsın'*. Cumhuriyet, s. 10.

(1996, 19 Haziran). *Yunan-Ermeni İttifakı*. Cumhuriyet, s.10.

(1998, 28 Ekim). *The Guardian: Öcalan Ermenistan'a Gidebilir*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/the-others/the-guardian-ocalan-ermenistana-gidebilir-5343538 (Erişim Tarihi: 29/11/2020).

(1999, 28 Ekim). *Meclis'e Kanlı Baskın*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/dunya/meclise-kanli-baskin-5235178 (Erişim Tarihi: 28/11/2020).

(1999, 14 Aralık). *TBMM Tutanak Dergisi*, 33. Birleşim, Dönem: 21, Cilt: 19, Yasama Yılı: 2. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c019/tbmm21019033.pdf (Erişim Tarihi: 28/11/2020).

(2002, 25 Aralık). *Rusya'da 'Kürt' Sohbeti*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/rusyada-kurt-sohbeti-38441613 (Erişim Tarihi: 20/12/2018).

(2003, 13 Ekim). *Neçirvan Barzani: Türkler Kaos Getirecek*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/necirvan-barzani-turkler-kaos-getirecek-176872 (Erişim Tarihi: 24/06/2019).

(2003, 2 Temmuz). *Neçirvan Barzani Ankara'da*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/necirvan-barzani-ankarada-156793 (Erişim Tarihi: 24/06/2019).

(2003, 24 Nisan). *TRT'den Sarı Gelin Belgeseli*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/trt-den-sari-gelin-belgeseli-38455684 (Erişim Tarihi: 07/04/2022).

(2005, 12 Ağustos). '*Kürt Sorunu Benim Sorunum*'. BBC. http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/08/050812_turkey_kurds.shtml (Erişim Tarihi: 14/11/2019).

(2005, 12 Ağustos). '*Kürt Sorunu Benim Sorunum*'. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kurt-sorunu-benim-sorunum-341847 (Erişim tarihi: 24/12/2018).

(2005, 12 Nisan). '*Kürtler Azınlık Değil Asli Unsurumuzdur*'. Yeni Şafak. https://www.yenisafak.com/gundem/kurtler-azinlik-degil-asli-unsurumuzdur-2714868 (Erişim Tarihi: 20/12/2018).

(2005, 12 Nisan). *PKK, Kürtleri Temsil Etmiyor*. Sabah. http://arsiv.sabah.com.tr/2005/04/12/siy92.html (Erişim Tarihi: 20/12/2018).

(2005, 12 Ocak). *Türk-Ermeni Tarihçiler Toplantısı İptal*. NTV. http://arsiv.ntv.com.tr/news/304933.asp (Erişim Tarihi: 18/01/2022).

(2005, 13 Temmuz). *Ermenilerle Gizli Buluşma*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/siyaset/ermenilerle-gizli-bulusma-123757 (Erişim Tarihi: 15/11/2020).

(2005, 15 Kasım). *Gül: Irak'ta Türk Kürt Düşmanlığı Senaryosu Var*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/gul-irak-ta-turk-kurt-dusmanligi-senaryosu-var-3523352 (Erişim Tarihi: 06/11/2019).

(2005, 19 Ağustos). *Bir Ay Ateşkes Vaadi*. BBC. https://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2005/08/printable/050819_pkk.shtml (Erişim Tarihi: 15/03/2022).

(2005, 24 Kasım). *Kuzey Irak'ta MİT-Barzani Buluşması*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/kuzey-irakta-mit-barzani-bulusmasi-3560381 (Erişim Tarihi: 21/06/2018).

(2005, 26 Nisan). *Ermenistan'dan Olumlu Yanıt*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistandan-olumlu-yanit-314756 (Erişim Tarihi: 15/11/2020).

(2005, 29 Nisan). *İlk Olumlu Adımlar*. Evrensel. https://www.evrensel.net/haber/161171/ilk-olumlu-adimlar (Erişim Tarihi: 20/11/2020).

(2005, 6 Nisan). *Celal Talabani Kimdir?* BBC. https://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/04/050406_talabani_profile.shtml (Erişim Tarihi: 17/11/2021).

(2005, 9 Kasım). Türkiye 2005 İlerleme Raporu. https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2005.pdf (Erişim Tarihi: 10/02/2022).

(2005, April 6). *Talabani Elected as Iraqi President*. The Guardian. https://www.theguardian.com/world/2005/apr/06/iraq (Erişim Tarihi: 19/03/2022).

(2006, 14 Mart). *Gül: BOP İçinde ABD ile Birlikte Hareket Ediyoruz*. Radikal, s.1.

(2006, 28 Temmuz). *Elif Şafak'a 'Türklüğü Aşağılama' Davası*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/elif-safaka-turklugu-asagilama-davasi-4831403 (Erişim Tarihi: 27/11/2021).

(2006, 7 Temmuz). *Parçalama Planı*. Cumhuriyet, s.1.

(2007, 1 Mart). *Büyükanıt'ın Görüşü Kişisel Değil, TSK'nın*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/buyukanitin-gorusu-kisisel-degil-tsknin-6040500 (Erişim Tarihi: 07/11/2019).

(2007, 12 Haziran). *İçerideki 5 Bin Terörist Bitti Mi*? CNN. https://www.cnnturk.com/2007/turkiye/06/12/icerideki.5.bin.terorist.bitti.mi/360547.0/index.html (Erişim Tarihi: 10/03/2022).

(2007, 12 Mart). *Kuzey Irak Operasyonuna Karşıyız*. CNN. https://www.cnnturk.com/2007/dunya/03/12/kuzey.irak.operasyonuna.karsiyiz/314159.0/index.html (Erişim Tarihi: 16/12/2019).

(2007, 12 Nisan). *Büyükanıt'ın Konuşmasının Tam Metni*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/buyukanitin-konusmasinin-tam-metni-6321761 (Erişim Tarihi: 19/12/2019).

(2007, 13 Haziran). *Erdoğan Bombaladı*. Radikal. http://www.radikal.com.tr/turkiye/erdogan-bombaladi-816920/ (Erişim Tarihi: 09/03/2022).

(2007, 14 Şubat). *Büyükanıt: Türkiye'yi Bölmeyi Rüyada Gören Kabusla Uyanır*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/buyukanit-turkiyeyi-bolmeyi-ruyada-goren-kabusla-uyanir-5949051 (Erişim Tarihi: 06/11/2019).

(2007, 15 Şubat). *Kâbusla Uyanırlar*. Milliyet. http://www.milliyet.com.tr/siyaset/k-busla-uyanirlar-189345 (Erişim Tarihi: 06/11/2019).

(2007, 15 Şubat). *Türkiye'yi Hiç Kimse Bölemez*. Türkiye. https://www.turkiyegazetesi.com.tr/Genel/a319013.aspx (Erişim Tarihi: 06/11/2019).

(2007, 17 Ocak). *Zamanında Konuşsaydın*. Takvim. http://arsiv.takvim.com.tr/2007/01/17/gnb109.html (Erişim Tarihi: 01/03/2022).

(2007, 17 Şubat). *PKK Destekçisi Kürt Liderlerle Görüşmem*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/pkk-destekcisi-kurt-liderlerle-gorusmem-5968891 (Erişim Tarihi: 07/11/2019).

(2007, 18 Şubat). *Asker Silahıyla Konuşur Ondan Önce Siyasetin Yapacağı Şeyler Vardır*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/asker-silahiyla-konusur-ondan-once-siyasetin-yapacagi-seyler-vardir-5973125 (Erişim Tarihi: 17/12/2019).

(2007, 19 Kasım). *Operasyon Sınırlı Olursa Karışmayız*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/operasyon-sinirli-olursa-karismayiz-7716755 (Erişim Tarihi: 20/12/2019).

(2007, 2 Mart). *Görüşü Kurumsal*. Milliyet. http://www.milliyet.com.tr/siyaset/gorusu-kurumsal-191056 (Erişim Tarihi: 07/11/2019).

(2007, 22 Ekim). *Barzani: Taraf Olmayacağız, Talabani: Kedi Bile Vermeyiz*. Sabah. http://arsiv.sabah.com.tr/2007/10/22/haber,6294D978272141CAA9731C67EAD20A6B.html (Erişim Tarihi: 19/12/2019).

(2007, 23 Şubat). *MGK, Kürtler'le Görüşme Kararını Hükümete Bıraktı*. Vatan. http://www.gazetevatan.com/mgk--kurtler-le-gorusme-kararini-hukumete-birakti-110216-astroloji/ (Erişim Tarihi: 17/12/2019).

(2007, 25 Aralık). *MHP Grubu Toplandı*. TBMM Meclis Haber. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=47465 (Erişim Tarihi: 17/12/2019).

(2007, 27 Aralık). *Son 23 Yılda Suikaste Kurban Giden Siyasiler*. CNN. https://www.cnnturk.com/2007/dunya/12/27/son.23.yilda.suikaste.kurban.giden.siyasiler/415059.0/index.html (Erişim Tarihi: 28/11/2020).

(2007, 29 Mart). *Akdamar Kilisesi Müze Olarak Açıldı*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/akdamar-kilisesi-muze-olarak-acildi-6229147 (Erişim Tarihi: 09/10/2021).

(2007, 29 Nisan). *Genelkurmay'dan Çok Sert Açıklama*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/genelkurmaydan-cok-sert-aciklama-6420961 (Erişim Tarihi: 18/12/2018).

(2007, 31 Ekim). *'Kürt Kedisi' Sözüm Çarpıtıldı*. Haber Türk. https://www.haberturk.com/gundem/haber/42526-kurt-kedisi-sozum-carpitildi (Erişim Tarihi: 01/07/2021).

(2007, 31 Mayıs). *"Hükümete Yazılı Talep Veremem"*. CNN. https://www.cnnturk.com/2007/turkiye/05/31/hukumete.yazili.talep.veremem/355262.0/index.html (Erişim Tarihi: 10/03/2022).

(2007, 5 Temmuz). *Talabani ile Görüşürüm, Kabile Reisi ile Görüşmem*. Haber Türk. https://www.haberturk.com/gundem/haber/28053-talabani-ile-gorusurum-kabile-reisi-ile-gorusmem (Erişim Tarihi: 13/11/2019).

(2007, 7 Haziran). *Kabile Reisi ile Görüşmem*. Sabah. http://arsiv.sabah.com.tr/2007/06/07/haber,52E9947506494383BF7F8D0898C14C3F.html (Erişim Tarihi: 07/11/2019).

(2007, 7 Haziran). *Türkiye'nin Muhatabı Kabile Reisi Değildir*. Yeni Şafak. https://www.yenisafak.com/politika/turkiyenin-muhatabi-kabile-reisi-degildir-49338 (Erişim Tarihi: 07/11/2019).

(2007, 8 Nisan). *Barzani: Türkiye'nin Kerkük'te Hakkı Varsa Bizim de Diyarbakır'da Var*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/dunya/barzani-turkiye-nin-kerkukte-hakki-varsa-bizim-de-diyarbakirda-var-6289432 (Erişim Tarihi: 16/12/2019).

(2008). 'Ermenilerden Özür Dilenmesi' Kampanyası Konusunda Emekli Büyükelçiler Grubunun Bildirisi. *Ermeni Araştırmaları*, 31, 115-118.

(2008, 1 Mayıs). *Türk Heyeti Neçirvan Barzani ile Görüştü*. CNN. https://www.cnnturk.com/2008/dunya/05/01/turk.heyeti.necirvan.barzani.ile.gorustu/454267.0/index.html (Erişim Tarihi: 04/03/2022).

(2008, 10 Temmuz). *Turkish and Iraqi Prime Ministers Call For Stronger Ties in 'Historical' Visit*. Hurriyet English. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkish-and-iraqi-prime-ministers-call-for-stronger-ties-in-historical-visit-9404715 (Erişim Tarihi: 30/11/2019).

(2008, 13 Ekim). *Gül, Yine Yuhalandı*. Yeniçağ. https://www.yenicaggazetesi.com.tr/-10060h.htm (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

(2008, 17 Aralık). *Erdoğan'dan Ermeniler'den Özür Kampanyasına Tepki*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogandan-ermenilerden-ozur-kampanyasina-tepki-1029295 (Erişim Tarihi: 13/11/2020).

(2008, 18 Aralık). *Erdoğan: 'Özür Dileme' Kampanyası Mantıksız*. NTV. https://www.ntv.com.tr/turkiye/erdogan-ozur-dileme-kampanyasi-mantiksiz,LjS9OKmz5UGMo7MNypow2Q (Erişim Tarihi: 05/12/2020).

(2008, 20 Ekim). *Barzani'ye Güvenilmez*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/barzani8217ye-guvenilmez-17206 (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

(2008, 21 Şubat). *Gül'den Sarkisyan'a Kutlama*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gulden-sarkisyana-kutlama-8280902 (Erişim Tarihi: 09/01/2022).

(2008, 25 Haziran). *Sarkisyan'dan Gül'e Maç Daveti*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/dunya/sarkisyandan-gule-mac-daveti-9271924 (Erişim Tarihi: 15/11/2020).

(2008, 25 Kasım). *Ermenistan'dan Elektrik Alıyoruz*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ermenistandan-elektrik-aliyoruz-10440226 (Erişim Tarihi: 19/12/2020).

(2008, 25 Kasım). *Nalbantyan: Yeni Sayfa Açmanın Zamanı Geldi*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/dunya/nalbantyan-yeni-sayfa-acmanin-zamani-geldi-1020460 (Erişim Tarihi: 09/12/2020).

(2008, 25 Şubat). *Şehit Yakınlarından Erdoğan'a Protesto*. Vatan. https://www.gazetevatan.com/gundem/sehit-yakinlarindan-erdogana-protesto-163901 (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

(2008, 26 Eylül). *Türkiye Ermenistan'a Hava Sahasını Açtı*. Dünya Bülteni. https://www.dunyabulteni.net/arsiv/turkiye-ermenistana-hava-sahasini-acti-h54006.html (Erişim Tarihi: 13/01/2022).

(2008, 26 Nisan). *MGK'nın Açılımı Memnun Etti*. Sabah. http://arsiv.sabah.com.tr/2008/04/26/haber,259733E4800B4E43953B936508F24F69.html (Erişim Tarihi: 14/11/2019).

(2008, 28 Ekim). *Nalbandyan: Önümüzde Engel Yok*. BBC. http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/10/081027_turkey_armenia.shtml (Erişim Tarihi: 08/12/2020).

(2008, 4 Aralık). *Ermenilerden Özür Kampanyası Başlıyor*. CNN. https://www.cnnturk.com/2008/turkiye/12/04/ermenilerden.ozur.kampanyasi.basliyor/503503.0/index.html (Erişim Tarihi: 05/12/2020).

(2008, 4 Ekim). *Saldırı Tüm Türkiye'de Protesto Ediliyor*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/saldiri-tum-turkiyede-protesto-ediliyor-13976 (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

(2008, 4 Temmuz). *Kazakistan*. http://www.abdullahgul.gen.tr/yurt-disi/254/49575/kazakistan.html (Erişim Tarihi: 22/11/2021).

(2008, 7 Mart). *Talabani'nin Ankara Ziyareti*. BBC. https://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2008/03/printable/080307_talabani.shtml (Erişim Tarihi: 01/03/2022).

(2008a, 18 Aralık). *Azeri Basını Türk-Ermeni İşbirliğinden Tedirgin*. NTV. https://www.ntv.com.tr/dunya/azeri-basini-turk-ermeni-isbirliginden-tedirgin,nnr-dzEkfk2VF_wIf91CvQ (Erişim Tarihi: 20/01/2022).

(2009, 1 Eylül). *Sarkisyan: Soykırım Önkoşul Değil*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/09/090901_turkey_armenia (Erişim Tarihi: 14/06/2021).

(2009, 1 Kasım). *Etle Tırnak Gibiyiz*. Milliyet. http://www.milliyet.com.tr/siyaset/etle-tirnak-gibiyiz-1156767 (Erişim Tarihi: 02/12/2019).

(2009, 1 Şubat). *Ermeni Aydınlardan da Özür Kampanyası*. NTV. https://www.ntv.com.tr/dunya/ermeni-aydinlardan-da-ozur-kampanyasi,LdpgXh2yoUurIOq6N0Uogg (Erişim Tarihi: 04/12/2020).

(2009, 1 Şubat). *İki "Özür"den Sıkı Bir Kardeşlik Doğar mı*? Radikal. http://www.radikal.com.tr/turkiye/iki-ozurden-siki-bir-kardeslik-dogar-mi-919479/ (Erişim Tarihi: 11/11/2020).

(2009, 10 Mart). *Gül'den İran Yolunda Önemli Açıklamalar*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gulden-iran-yolunda-onemli-aciklamalar-11179281 (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

(2009, 10 Şubat). *Armenians Retract Apology*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/armenians-retract-apology-10964619 (Erişim Tarihi: 30/11/2020).

(2009, 11 Ağustos). *Dışişleri Bakanı Irak'a Gitti*. Cumhuriyet. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/79518/Disisleri_Bakani_Irak_a_gitti.html (Erişim Tarihi: 27/11/2019).

(2009, 12 Ağustos). *Sınırsız İşbirliği*. Yeni Şafak. https://www.yenisafak.com/dunya/sinirsiz-isbirligi-204445 (Erişim Tarihi: 28/11/2019).

(2009, 14 Ekim). *Bursa'da 'Olağanüstü bir Maç'*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091014_armenia_turkey (Erişim Tarihi: 25/11/2021).

(2009, 14 Mayıs). *Başbakan Erdoğan, Azeri Meclisi'nde Konuştu*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-erdogan-azeri-meclisinde-konustu-11642551 (Erişim Tarihi: 25/11/2021).

(2009, 15 Ekim). *Bayrağı Ermenistan Yasaklattı!* Yeniçağ. https://www.yenicaggazetesi.com.tr/-24707h.htm (Erişim Tarihi: 25/11/2021).

(2009, 15 Ekim). *Irak'la 48 Anlaşma İmzalandı*. Sabah. https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/10/15/irakla_48_anlasma_imzalandi (Erişim Tarihi: 12/12/2019).

(2009, 15 Mayıs). *Özal'dan İlk Çıkış: Anneannem Kürt*. Sabah. https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/05/15/ozaldan_ilk_cikis_anneannem_kurt (Erişim Tarihi: 09/03/2022).

(2009, 16 Nisan). *Babacan'ın Erivan Temasları*. Sabah. http://arsiv.sabah.com.tr/2009/04/16/haber,3E8E3B83E2564CDFBE17B772B1A37601.html (Erişim Tarihi: 13/01/2022).

(2009, 17 Mart). *Ermenistan Türkiye'ye Elektrik Verecek*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ermenistan-turkiyeye-elektrik-verecek-49494 (Erişim Tarihi: 19/12/2020).

(2009, 18 Ocak). *Ermenistan'la Normalleşme Çok Yakın*. Turkishnews. https://www.turkishnews.com/2009/01/18/ermenistanla-normallesme-cok-yakin/ (Erişim Tarihi: 29/11/2020).

(2009, 2 Eylül). *Türkiye Azerbaycan'a İhanet Ediyor*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye-azerbaycana-ihanet-ediyor-84248 (Erişim Tarihi: 25/11/2021).

(2009, 20 Ekim). *34 PKK'lı da Serbest*. Sabah. https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/10/20/100150_pkkli_daha_teslim_olacak (Erişim Tarihi: 04/07/2022).

(2009, 20 Ekim). *Atalay: En Az 100 PKK'lı Daha Gelecek*. NTV. https://www.ntv.com.tr/turkiye/atalay-en-az-100-pkkli-daha-gelecek,QMB_q8fOK0K8VmchnsMdxw (Erişim Tarihi: 04/07/2022).

(2009, 20 Ekim). *Baykal'dan Sert Açıklamalar*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/baykaldan-sert-aciklamalar-93866 (Erişim Tarihi: 02/03/2022).

(2009, 21 Ekim). *Ermeni Protokolü Meclis'te*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ermeni-protokolu-mecliste-12743361 (Erişim Tarihi: 26/11/2021).

(2009, 22 Aralık). *Üçlü Zirve İlk Kez Erbil'de Yapıldı*. Sabah. https://www.sabah.com.tr/siyaset/2009/12/22/uclu_zirve_ilk_kez_erbilde_yapildi (Erişim Tarihi: 19/12/2019).

(2009, 22 Ekim). *Azerbaycan'a Bayrak Notası*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/gundem/azerbaycan-a-bayrak-notasi-1153164#:~:text=1918'de%20Bak%C3%BC'y%C3%BC%20Ermeni,binas%C4%B1n%C4%B1n%20%C3%B6n%C3%BCndeki%20T%C3%BCrk%20bayraklar%C4%B1%20indirildi (Erişim Tarihi: 25/11/2021).

(2009, 22 Ekim). *Dışişleri Bakanı Davutoğlu Bakü'de*. Sabah. https://www.sabah.com.tr/dunya/disisleri_bakani_davutoglu_bakude-1255026 (Erişim Tarihi: 25/11/2021).

(2009, 22 Mayıs). *Erdoğan'dan Şok Sözler*! Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogandan-sok-sozler-1097627 (Erişim Tarihi: 16/10/2021).

(2009, 23 Ekim). *Açılımın Kilit Adamı: Emre Taner*. Milliyet. http://www.milliyet.com.tr/siyaset/acilimin-kilit-adami-emre-taner-1153635 (Erişim Tarihi: 20/09/2019).

(2009, 23 Mart). *Abdullah Gül Irak'ı Ziyaret Ediyor*. BBC. http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2009/03/090323_gul_iraq.shtml (Erişim Tarihi: 25/11/2019).

(2009, 24 Mart). *Cumhurbaşkanı Gül 'Kürdistan' Dedi*. Haber Türk. https://www.haberturk.com/gundem/haber/136247-cumhurbaskani-gul-kurdistan-dedi (Erişim Tarihi: 26/11/2019).

(2009, 24 Mart). *Gül 'Kürdistan' Dedi*. NTV. https://www.ntv.com.tr/turkiye/gul-kurdistan-dedi,bUHF0xbukkesivhtbXsrUA (Erişim Tarihi: 26/11/2019).

(2009, 24 Nisan). *Erivan'da Türk Bayrağı Yakıldı*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/erivanda-turk-bayragi-yakildi-57660 (Erişim Tarihi: 09/05/2022).

(2009, 27 Kasım). *Erbil Şantiye Oldu Türkler Akın Etti*. Milliyet. http://www.milliyet.com.tr/ekonomi/erbil-santiye-oldu-turkler-akin-etti-1166866 (Erişim Tarihi: 18/12/2019).

(2009, 28 Ekim). *Azerbaycan ile Bayrak Krizi Sona Erdi*. Radikal. http://www.radikal.com.tr/politika/azerbaycan-ile-bayrak-krizi-sona-erdi-961540/ (Erişim Tarihi: 25/11/2021).

(2009, 29 Ocak). *Başbakan Erdoğan Sarkisyan ile Görüştü*. CNN. https://www.cnnturk.com/2009/dunya/01/29/basbakan.erdogan.sarkisyan.ile.gorustu/510996.0/index.html (Erişim Tarihi: 15/01/2022).

(2009, 29 Ocak). *Erdoğan Sarkisyan'la Görüştü*. Yeni Şafak. https://www.yenisafak.com/dunya/erdogan-sarkisyanla-gorustu-166026 (Erişim Tarihi: 15/01/2022).

(2009, 30 Ocak). *Erdoğan Sarkisyan 20 Dakika Görüştü*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-sarkisyan-20-dakika-gorustu-10888092 (Erişim Tarihi: 15/01/2022).

(2009, 31 Ağustos). *Diplomatik İlişkiye Doğru*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/08/090831_turkey_armenia (Erişim Tarihi: 14/06/2021).

(2009, 31 Ekim). *Davutoğlu 'Yeni Komşu'ya Koştu*! Yeniçağ. https://www.yenicaggazetesi.com.tr/davutoglu-yeni-komsuya-kostu-25520h.htm (Erişim Tarihi: 02/12/2019).

(2009, 31 Ekim). *Davutoğlu Barzani ile Görüştü*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/davutoglu-barzani-ile-gorustu-12820830 (Erişim Tarihi: 20/11/2019).

(2009, 8 Ocak). *BOP (Büyük Ortadoğu Projesi) Çöktü mü?* Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/bop8200buyuk-ortadogu-projesi-coktu-mu-33324 (Erişim Tarihi: 10/03/2022).

(2009, 9 Ekim). *Protokoller Sonunda İmzalandı*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/protokoller-sonunda-imzalandi-91482 (Erişim Tarihi: 28/11/2021).

(2009, 9 Nisan). *Aliyev Neden Kızını Gönderdi?* Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/siyaset/aliyev-neden-kizini-gonderdi-1081137 (Erişim Tarihi: 13/10/2021).

(2009, September 1). *Q&A: Does Turkey-Armenia Deal Affect European Energy Security*. Reuters. https://fr.reuters.com/article/us-armenia-turkey-energy-qa-sb-idUSTRE5804JQ20090901 (Erişim Tarihi: 19/12/2020).

(2010, 14 Nisan). *Bunlar Sulandırma Hareketi*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/bunlar-sulandirma-hareketi-136166 (Erişim Tarihi: 25/11/2021).

(2010, 16 Mart). *Erdoğan: 100 Bin Ermeni Göçmeni Sınırdışı Edebiliriz*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/03/100316_bbc_erdogan_intw_update (Erişim Tarihi: 26/11/2021).

(2010, 16 Mart). *Nalbantyan'dan Türkiye'ye Eleştiri*. DW. https://www.dw.com/tr/nalbantyandan-t%C3%BCrkiyeye-ele%C5%9Ftiri/a-5358529 (Erişim Tarihi: 08/12/2020).

(2010, 21 Ocak). *Ermenistan Metinde Operasyona Kalkıştı*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/siyaset/ermenistan-metinde-operasyona-kalkisti-1188755 (Erişim Tarihi: 10/01/2022).

(2010, 22 Temmuz). *AKP'den Kürdistan İlanı*. Yeniçağ. https://www.yenicaggazetesi.com.tr/-37785h.htm (Erişim Tarihi: 15/11/2021).

(2010, 28 Haziran). *Geçmişten Bugüne PKK Ateşkesleri*. CNN. https://www.cnnturk.com/2010/turkiye/06/28/gecmisten.bugune.pkk.ateskesleri/581570.0/index.html (Erişim Tarihi: 10/03/2022).

(2010, 3 Haziran). *Barzani, Teröre Karşı Destek Sözü Verdi*. Dünya Bülteni. https://www.dunyabulteni.net/arsiv/barzani-terore-karsi-destek-sozu-verdi-h116497.html (Erişim Tarihi: 10/12/2019).

(2010, 5 Mart). *ABD ile Yine Tasarı Krizi*. Cumhuriyet, s. 11.

(2010, 5 Mart). *Ermeni Protokolleri Meclis'ten Geri Çekilmeli*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ermeni-protokolleri-meclisten-geri-cekilmeli-124602 (Erişim Tarihi: 26/11/2021).

(2010, 7 Nisan). *Erivan'a Nabız Turu*. Vatan. https://www.gazetevatan.com/gundem/erivan-a-nabiz-turu-298491 (Erişim Tarihi: 26/11/2021).

(2010, 9 Nisan). *Sinirlioğlu Yatıştıracak*. Vatan. https://www.gazetevatan.com/gundem/sinirlioglu-yatistiracak-298798 (Erişim Tarihi: 26/11/2021).

(2011, 27 Mart). *Orhan Pamuk Tazminat Ödeyecek*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/gundem/orhan-pamuk-tazminat-odeyecek-1369535 (Erişim Tarihi: 27/11/2021).

(2011, 29 Mart). *Başbakan Erdoğan, Barzani ile Birlikte Erbil Uluslararası Havalimanı'nın Açılışını Yaptı*. DHA. https://www.dha.com.tr/dis/basbakan-erdogan-barzani-ile-birlikte-erbil-uluslararasi-havalimaninin-acilisini-yapti/haber-151638 (Erişim Tarihi: 03/12/2019).

(2011, 29 Mart). *Erdoğan'ın İlklerle Dolu Irak Ziyareti*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/dunya/erdoganin-ilklerle-dolu-irak-ziyareti-17403074 (Erişim Tarihi: 02/12/2019).

(2011, 29 Mart). *Kürdistan ve Türkiye Arasında Köprü Olacak*. Cumhuriyet. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/233926/_Kurdistan_ve_Turkiye_arasinda_kopru_olacak_.html (Erişim Tarihi: 02/12/2019).

(2012, 19 Nisan). *Dolmabahçe'de Barzani Erdoğan Görüşmesi*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/04/120419_barzani_turkey (Erişim Tarihi: 04/12/2019).

(2012, 20 Nisan). *Başbakan Erdoğan ve Mesud Barzani Dolmabahçe'de Görüştü*. Agos. http://www.agos.com.tr/tr/yazi/1183/basbakan-erdogan-ve-mesud-barzani-dolmabahce-de-gorustu (Erişim Tarihi: 16/11/2021).

(2012, 27 Eylül). *Maliki, Erdoğan'ı Reddetti*. Milli Gazete. https://www.milligazete.com.tr/haber/1081855/maliki-erdogani-reddetti (Erişim Tarihi: 18/12/2018).

(2012, 29 Eylül). *Bir Kürdistan Haritası Daha!* Sözcü. https://www.sozcu.com.tr/2012/gundem/bir-kurdistan-haritasi-daha-60161/ (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

(2012, 30 Eylül). *Ak Parti Kongresi'nde Ağır Konuklar*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ak-parti-kongresinde-agir-konuklar-21588818 (Erişim Tarihi: 04/12/2019).

(2012, 30 Eylül). *Barzani: Süreci Destekliyoruz*. Posta. https://www.posta.com.tr/barzani-sureci-destekliyoruz-142091 (Erişim Tarihi: 04/12/2019).

(2012, 30 Eylül). *Barzani'ye 'Türkiye Seninle Gurur Duyuyor' Sloganı*. Milliyet. http://www.milliyet.com.tr/siyaset/barzaniye-turkiye-seninle-gurur-duyuyor-slogani-1604670 (Erişim Tarihi: 04/12/2019).

(2013, 12 Şubat). *1 Mart Tezkeresinin Tutanakları Açıklanacak mı?* Habertürk. https://www.haberturk.com/polemik/haber/819489-1-mart-tezkeresinin-tutanaklari-aciklanacak-mi (Erişim Tarihi: 15/11/2021).

(2013, 16 Kasım). *Başbakan Erdoğan Diyarbakır'da Konuştu*. Milliyet. http://www.milliyet.com.tr/siyaset/basbakan-erdogan-diyarbakirda-konustu-1793255 (Erişim Tarihi: 07/12/2019).

(2013, 16 Kasım). *Diyarbakır'da 'Tarihi' Gün*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/11/131116_erdogan_barzani (Erişim Tarihi: 07/12/2019).

(2013, 16 Kasım). *Diyarbakır'da Barzani Erdoğan Mitingi*. Sözcü. https://www.sozcu.com.tr/2013/genel/diyarbakirda-barzani-erdogan-mitingi-408071/ (Erişim Tarihi: 07/12/2019).

(2013, 16 Kasım). *Diyarbakır'da Tarihi Buluşma*. Al Jazeera. http://www.aljazeera.com.tr/haber/diyarbakirda-tarihi-bulusma (Erişim Tarihi: 07/12/2019).

(2013, 16 Kasım). *Diyarbakır'da Tarihi Buluşma*. Sabah. https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/11/16/diyarbakirda-tarihi-bulusma (Erişim Tarihi: 07/12/2019).

(2013, 16 Kasım). *Diyarbakır'da Tarihi Buluşma*. Takvim. https://www.takvim.com.tr/guncel/2013/11/16/diyarbakirda-tarihi-bulusma-1384606906 (Erişim Tarihi: 07/12/2019).

(2013, 16 Mart). *'Ateşkes Çağrısı Nevruz'da*. AlJazeera Türk. http://www.aljazeera.com.tr/haber/ateskes-cagrisi-nevruzda (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

(2013, 17 Kasım). *İşte Barzani'nin Kürdistan Haritası*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/iste-barzaninin-kurdistan-haritasi-10137 (Erişim Tarihi: 20/11/2021).

(2013, 22 Mart). *...Ve Yeni Dönem*. Evrensel, s.1.

(2013, 22 Mart). *Abdullah Öcalan'ın Mektubunun Tam Metni*. Euronews. https://tr.euronews.com/2013/03/22/abdullah-ocalan-in-mektubunun-tam-metni (Erişim Tarihi: 07/12/2019).

(2013, 22 Mart). *Bijî Türkiye*. Radikal, s.1.

(2013, 22 Mart). *Devletinin Hizmetinde*. Akşam, s.1.

(2013, 22 Mart). *Hayırlı Perşembe*. Star, s.1.

(2013, 22 Mart). *İktidar İftiharla Sunar APO ve PKK Şov*! Sözcü, s.1.

(2013, 22 Mart). *İmralı'dan PKK'ya Nevruz Mesajı: Silahlar Sussun Sınır Dışına Çıkın*. Türkiye, s.1.

(2013, 22 Mart). *İşte Türkiye Baharı*. Taraf, s.1.

(2013, 22 Mart). *Kürt Ateşe Sürülüyor Ayyıldız Kuşatılıyor*, Aydınlık, s.1.

(2013, 22 Mart). *Lozan Çöktü*. Milat, s.1.

(2013, 22 Mart). *Öcalan Nevruz Mesajında PKK'ya Talimat Verdi: Silahları Susturun, Sınır Dışına Çıkın*. Yeni Akit, s.1.

(2013, 22 Mart). *Pazarlık Molası*. Milli Gazete, s.1.

(2013, 22 Mart). *PKK Çekiliyor*. Sabah, s.1.

(2013, 22 Mart). *Silah Devri Bitti*. Hürriyet, s.1.

(2013, 22 Mart). *Silah Sustu Barış Zamanı*. Yeni Şafak, s.1.

(2013, 22 Mart). *Silahlara Veda*. Milliyet, s.1.

(2013, 22 Mart). *Zaferle Bitirdiler*. Yeniçağ, s.1.

(2013, 22 Şubat). *Cumhurbaşkanı Gül'den Sarkisyan'a Tebrik*. Akşam. https://www.aksam.com.tr/siyaset/cumhurbaskani-gulden-sarkisyana-tebrik/haber-171500 (Erişim Tarihi: 09/01/2022).

(2013, 23 Mart). *PKK 'Resmi ve Açık' Ateşkes İlan Etti*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/03/130323_pkk_ateskes_ilan_etti (Erişim Tarihi: 13/03/2022).

(2013, 24 Nisan). *Erivan'da Türk Bayrağı Yakıldı*! CNN. https://www.cnnturk.com/2013/guncel/04/24/erivanda.turk.bayragi.yakildi/705396.0/index.html (Erişim Tarihi: 09/05/2022).

(2013, 26 Aralık). *Devletin PKK ile İlk Teması*. Al Jazeera. http://www.aljazeera.com.tr/dosya/devletin-pkk-ile-ilk-temasi (Erişim Tarihi: 10/03/2022).

(2013, 3 Nisan). *Akil İnsanların Tam Listesi*. TRT Haber. https://www.trthaber.com/haber/gundem/akil-insanlarin-tam-listesi-80941.html (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

(2013, 3 Nisan). *İşte Akil İnsanlar…* Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/iste-akil-insanlar-413328 (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

(2013, 4 Temmuz). *13 Sayfalık Çuval Sırrı*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/13-sayfalik-cuval-sirri-23649390 (Erişim Tarihi: 20/11/2021).

(2013, August 8). *August 2008 Russian-Georgian War: Timeline*. IWPR. https://iwpr.net/global-voices/august-2008-russian-georgian-war-timeline (Erişim Tarihi: 13/01/2022).

(2014, 1 Temmuz). *Barzani: Bağımsızlık Referandumuna Gideceğiz*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/07/140701_barzani_bagimsizlik (Erişim Tarihi: 09/12/2019).

(2014, 10 Aralık). *Barzani Bağımsızlık için Net Konuştu*. Sabah. https://www.sabah.com.tr/dunya/2014/12/10/barzani-bagimsizlik-icin-net-konustu (Erişim Tarihi: 09/12/2019).

(2014, 13 Ağustos). *Haydar El İbadi Kimdir? Irak'ta İbadi Dönemi*. Al Jazeera. http://www.aljazeera.com.tr/makale/haydar-el-ibadi-kimdir-irakta-ibadi-donemi (Erişim Tarihi: 10/03/2022).

(2014, 17 Ekim). *Ermeni Bogos Nubar Paşa'nın Hayalleri….* http://cukurovastrateji.blogspot.com/2014/10/ermeni-bogos-nubar-pasanin-hayalleri.html (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

(2014, 19 Ekim). *Erdoğan: 'PYD'ye Silah Göndermeye 'Evet' Diyemeyiz'*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/10/141019_erdogan_pyd (Erişim Tarihi: 16/11/2021).

(2014, 21 Ağustos). *Habur Sınırında Kalan 450 Türkmen Aile*! BirGün. https://www.birgun.net/haber/habur-sinirinda-kalan-450-turkmen-aile-67492 (Erişim Tarihi: 19/12/2019).

(2014, 23 Nisan). *1915'te Ölen Ermeniler İçin İlk Taziye Mesajı*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140423_erdogan_1915_aciklama (Erişim Tarihi: 26/11/2021).

(2014, 24 Haziran). *Mesut Barzani'den En Net 'Bağımsızlık' Açıklaması*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/dunya/mesut-barzaniden-en-net-bagimsizlik-aciklamasi-26671779 (Erişim Tarihi: 09/12/2019).

(2014, 24 Nisan). *Erivan'da Türk Bayrağı Yakıldı*. Sözcü. https://www.sozcu.com.tr/2014/dunya/erivanda-turk-bayragi-yakildi-2-494406/ (Erişim Tarihi: 09/05/2022).

(2014, 24 Nisan). *Gelin, Kırgınlıklar Dostluğa Dönüşsün*. Sabah, s.1.

(2014, 24 Nisan). *Sarkisyan'dan Yanıt: Türkler Düşmanımız…* Vatan. https://www.gazetevatan.com/gundem/sarkisyandan-yanit-turkler-dusmanimiz-630526 (Erişim Tarihi: 27/11/2021).

(2014, 25 Haziran). *Türkmen Kardeşlerimize Sırtımızı Dönemeyiz*. Anadolu Ajansı. https://www.aa.com.tr/tr/politika/turkmen-kardeslerimize-sirtimizi-donemeyiz/148261 (Erişim Tarihi: 19/12/2019).

(2014, 29 Ekim). *Peşmerge Konvoyu Habur'dan Yurda Giriş Yaptı*. Anadolu Ajansı. https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/pesmerge-konvoyu-haburdan-yurda-giris-yapti/106641 (Erişim Tarihi: 12/01/2022).

(2014, 29 Haziran). *Hüseyin Çelik'ten Bağımsız Kürdistan Açıklaması*. Cumhuriyet. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/88209/huseyin-celikten-bagimsiz-kurdistan-aciklamasi.html (Erişim Tarihi: 09/12/2019).

(2014, 4 Ağustos). *Türkmenler Kapıdan Giremiyor*. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/avrupa/turkmenler-kapidan-giremiyor-26939088 (Erişim Tarihi: 16/12/2019).

(2014, 8 Nisan). *Portre: Mesut Barzani*. Al Jazeera. http://www.aljazeera.com.tr/portre/portre-mesut-barzani (Erişim Tarihi: 01/01/2022).

(2014, 9 Ekim). *Erdoğan'dan Olaylarla İlgili Açıklama*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogandan-olaylarla-ilgili-aciklama-27354482 (Erişim Tarihi: 02/03/2022).

(2014a, 24 Nisan). *24 Nisan Ezberleri Bozuldu*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/24-nisan-ezberleri-bozuldu-26281950 (Erişim Tarihi: 27/11/2021).

(2014b, 24 Nisan). *Ateşyan Hürriyet'e Değerlendirdi: Heyecan Verici*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/atesyan-hurriyet-e-degerlendirdi-heyecan-verici-26281908 (Erişim Tarihi: 27/11/2021).

(2015, 16 Ocak). *Sarkisyan'dan Türkiye Davetine Yanıt*. Anadolu Ajansı. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sarkisyandan-turkiye-davetine-yanit/83382 (Erişim Tarihi: 27/11/ 2021).

(2015, 16 Şubat). *Ermenistan Protokolleri Meclisten Çekti*. Aljazeera Türk. http://www.aljazeera.com.tr/haber/ermenistan-protokolleri-meclisten-cekti (Erişim Tarihi: 26/11/2021).

(2015, 17 Temmuz). *Erdoğan: 'Dolmabahçe Mutabakatı' İfadesini Cımbızlarım*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/07/150717_erdogan_hdp (Erişim Tarihi: 14/01/2022).

(2015, 18 Şubat). *Turkey Says Armenian Step to Withdraw Protocols 'Wrong and Unfortunate'*. https://www.azatutyun.am/a/26855893.html (Erişim tarihi: 26/11/2021).

(2015, 25 Nisan). Barış Çıkarması. *Haber Türk*, s.1.

(2015, 25 Nisan). Dünya 5'ten Büyük. *Takvim*, s.1.

(2015, 25 Nisan). Dünya Çanakkale'ye Koştu: Büyük Buluşma. *Türkiye*, s.1.

(2015, 25 Nisan). En Doğru Yerden Barış Çağrısı. *Milliyet*, s.1.

(2015, 25 Nisan). Muhteşem. *Yeni Şafak,* s.1.

(2015, 26 Nisan). *Seçim Vaatleriyle Cinayet İşleniyor*. Yeni Şafak. https://www.yenisafak.com/gundem/secim-vaatleriyle-cinayet-isleniyor-2124406 (Erişim Tarihi: 03/06/2022).

(2015, 28 Şubat). *Ortak Açıklamanın Tam Metni*. Aljazeera. http://www.aljazeera.com.tr/haber/ortak-aciklamanin-tam-metni (Erişim Tarihi: 14/01/2022)

(2015, 7 Mayıs). *Barzani: 'Bağımsız Kürdistan Yolda'*. VOA. https://www.amerikaninsesi.com/a/barzani-bagimsiz-kurdistan-yolda/2753191.html (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

(2016, 25 Nisan). *Erdoğan Dolmabahçe Mutabakatı İçin Ne Demişti*? Sözcü. https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/erdogan-dolmabahce-mutabakati-icin-ne-demisti-1200821/ (Erişim Tarihi: 14/01/2022).

(2017, 2 Ekim). *Kuzey Irak'ta Referandum Krizi Derinleşiyor*. Akşam. https://www.aksam.com.tr/ekonomi/kuzey-irakta-referandum-krizi-derinlesiyor/haber-665368 (Erişim Tarihi: 18/12/2019).

(2017, 24 Ağustos). *Bahçeli: Gerekirse Savaş Sebebi Sayılmalı*. TRT Haber. https://www.trthaber.com/haber/gundem/bahceli-gerekirse-savas-sebebi-sayilmali-330491.html (Erişim Tarihi: 11/12/2019).

(2017, 24 Ağustos). *Devlet Bahçeli: Bu Referandum Gerekirse Savaş Sebebi Sayılmalıdır*. Cumhuriyet. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/siyaset/810085/Devlet_Bahceli__Bu_referandum_gerekirse_savas_sebebi_sayilmalidir.html (Erişim Tarihi: 11/12/2019).

(2017, 24 Eylül). *Barzani'nin Kampanyasında Skandal Harita! 26 İlimiz Sözde Kürdistan İçinde*. Ahaber. https://www.ahaber.com.tr/dunya/2017/09/24/barzaninin-kampanyasinda-skandal-harita-26-ilimiz-sozde-kurdistan-icinde (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

(2017, 24 Eylül). *Irak'ın Kuzeyi için Alarm! Barzani: Referandum Ertelenmeyecek*. Sözcü. https://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/son-dakika-haberi-irakin-kuzeyi-icin-alarm-barzani-icin-saatler-kaldi-2023010/ (Erişim Tarihi: 19/12/2019).

(2017, 24 Nisan). *Erivan'da Şoke Eden Görüntü… Türk Bayrağını Yaktılar*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/dunya/erivanda-soke-eden-goruntu-turk-bayragini-yaktilar-40436536 (Erişim Tarihi: 09/05/2022).

(2017, 25 Ekim). *Erdoğan Bir Yıl Önce 'Kalitemde Değilsin' Dediği İbadi'ye Bu Kez 'Değerli Kardeşim' Dedi*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/erdogan-bir-yil-once-kalitemde-degilsin-

dedigi-ibadiye-bu-kez-degerli-kardesim-dedi-852312 (Erişim Tarihi: 10/03/2022).

(2017, 25 Eylül). *Dışişleri Bakanlığı'ndan IKBY Referandumuyla İlgili Açıklama: Yok Hükmündedir*. Aydınlık. https://www.aydinlik.com.tr/disisleri-bakanligi-ndan-ikby-referandumuyla-ilgili-aciklama-yok-hukmundedir-dunya-eylul-2017-2#! (Erişim Tarihi: 18/12/2019).

(2017, 25 Eylül). *Erdoğan'dan IKYB'deki Referanduma Tepki: Giriş-Çıkış Kapatılacak, Bir Gece Ansızın Gelebiliriz*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41383662 (Erişim Tarihi: 16/12/2019).

(2017, 25 Eylül). *Son Dakika! Referandumda İlk Oy Atıldı, Dışişleri Son Kez Uyardı: Yok Hükmünde, Tanımıyoruz*. Karar. https://www.karar.com/guncel-haberler/son-dakika-referandumda-ilk-oy-atildi-disisleri-son-kez-uyardi-yok-hukmunde-tanimiyoruz-607555 (Erişim Tarihi: 17/12/2019).

(2017, 28 Eylül). *Ekonomik İlişkilerde Muhatap 'Erbil Değil, Bağdat'*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-41425631 (Erişim Tarihi: 12/12/2019).

(2017, 29 Eylül). *Türkiye'den Süleymaniye'ye ve Erbil'e Bütün Uçuşlar İptal Edildi*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41440781 (Erişim Tarihi: 12/12/2019).

(2017, 5 Ekim). *Erdoğan: Kürtler Kerkük'te İşgalci Konumundalar*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41509066 (Erişim Tarihi: 12/12/2019).

(2017, 9 Haziran). *Başbakan Yıldırım'dan Kuzey Irak'taki Referandum Kararına İlişkin Açıklama*. Cumhuriyet. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/757605/Basbakan_Yildirim_dan_Kuzey_Irak_taki_referandum_kararina_iliskin_aciklama.html (Erişim Tarihi: 27/06/2018)

(2017a, 9 Haziran). *Dışişleri: K. Irak'ta Bağımsızlık Referandumu Kararı Vahim Hata*. NTV. https://www.ntv.com.tr/dunya/disisleri-k-irakta-bagimsizlik-referandumu-karari-vahim-hata,2sIoGX395ke8g39qTIsTtg (Erişim Tarihi: 11/12/2019).

(2017b, 9 Haziran). *Zebari: Referandumdan Bahsediyoruz, Bağımsızlıktan Değil*. NTV. https://www.ntv.com.tr/dunya/zebari-referandumdan-bahsediyoruz-bagimsizliktan-degil,Jv3UeLcydE29Fe8EE19bHg (Erişim Tarihi: 11/12/2019).

(2018, 1 Mart). *Armenian Presiden Sargsyan Declares Turkish Armenian Protocols Annulled*. The Armenian Mirror Spectator.. https://mirrorspectator.com/2018/03/01/armenian-president-sargsyan-declares-turkish-armenian-protocols-annulled/ (Erişim Tarihi: 26/11/2021)

(2018, 17 Haziran). *6-8 Ekim Olaylarında Ne Olmuştu?* Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/gundem/6-8-ekim-olaylarinda-ne-olmustu-2689903 (Erişim Tarihi: 14/02/2022).

(2018, March 1). *Armenia Declares Protocols with Turkey Null and Void*. The Armenian Weekly. https://armenianweekly.com/2018/03/01/armenia-declares-protocols-turkey-null-void/ (Erişim Tarihi: 26/11/2021).

(2019, 2 Ocak). *Türkiye-Irak İlişkilerinde Yeni Dönem*. Anadolu Ajansı. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-irak-iliskilerinde-yeni-donem-/1354245 (Erişim Tarihi: 20/11/2021).

(2019, 30 Ekim). *ABD Temsilciler Meclisi, 1915 Olaylarını 'Ermeni Soykırımı' Olarak Tanımlayan Kararı Onayladı*. BBC. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50229358 (Erişim Tarihi: 01/05/2022).

(2019, August 26). *The End of the Greater Middle East Project: The Case of Kurdistan*. https://unitedworldint.com/5067-the-end-of-the-greater-middle-east-project-the-case-of-kurdistan/ (Erişim Tarihi: 04/02/2022).

(2020, 11 Ağustos). *Ermenistan ile Türkiye Arasında 'Sevr Gerilimi'*. Rûdaw. https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/turkey/110820202 (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

(2020, 14 Ağustos). *Terör Örgütü PKK, Hain Saldırılarıyla 36 Yıldır Kan Döküyor*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/gundem/teror-orgutu-pkk-hain-saldirilariyla-36-yildir-kan-dokuyor-6281801 (Erişim Tarihi: 15/03/2022).

(2020, 15 Mayıs). *Armen Sarkisyan: 'Türkiye Eğer Bir Gün Ermeni Soykırımı'nı Tanırsa, Bu İlk Önce Kendi Yararına Olur*. Ermenihaber. https://www.ermenihaber.am/tr/news/2020/05/15/Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1-T%C3%BCrkiye/183575 (Erişim Tarihi: 12/01/2022).

(2020, 16 Aralık). *Armenia Prepares to Ban Turkish Imports*. Eurasianet. https://eurasianet.org/armenia-prepares-to-ban-turkish-imports (Erişim Tarihi: 27/11/2021).

(2020, 16 Mayıs). *Çavuşoğlu, PYD-ENKS Müzakerelerini Değerlendirdi: Teröristlerin Meşrulaştırılmasına İzin Vermeyiz*. Independent.. https://www.indyturk.com/node/180276/haber/%C3%A7avu%C5%9Fo%C4%9Flu-pyd-enks-m%C3%BCzakerelerini-de%C4%9Ferlendirdi-ter%C3%B6ristlerin-me%C5%9Frula%C5%9Ft%C4%B1r%C4%B1lmas%C4%B1na (Erişim Tarihi: 18/11/2021)

(2020, 19 Haziran). *Barzani PKK ile Anlaştı: ABD ile Fransa, Suriye-Irak Topraklarında Sözde Kürdistan Projesine Adım Attı*. Yeni Şafak.. https://www.yenisafak.com/dunya/barzani-pkk-ile-anlasti-abd-ile-fransa-suriye-

irak-topraklarinda-sozde-kurdistan-projesine-adim-atti-3545643 (Erişim Tarihi: 18/11/2021)

(2020, 19 Şubat). *Çavuşoğlu: Suriye Kürt Ulusal Konseyi ile Görüştük*. Haber Global. https://haberglobal.com.tr/gundem/suriye-kurt-ulusal-konseyi-kimdir-cavusoglu-suriye-kurt-ulusal-konseyi-heyeti-ile-gorustuk-29978 (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

(2020, 26 Aralık). *Türk Askeri Azerbaycan'da*. Yeni Şafak. https://www.yenisafak.com/dunya/turk-askeri-azerbaycanda-3591492 (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

(2020, 29 Aralık). *Ermeni İşgalinden Kurtarılan Terter'de Skandal Harita: Türkiye'nin Şehirlerini de Kattıkları Planları Ortaya Çıktı*! Yeni Şafak. https://www.yenisafak.com/dunya/ermeni-isgalinden-kurtarilan-terterde-skandal-harita-turkiyenin-sehirlerini-de-kattiklari-planlari-ortaya-cikti-3591948 (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

(2020, 4 Ekim). *Son Dakika Haberi: Ermenistan Haddini Aştı! Erivan Metro Girişinde Skandal Harita…* Sabah. https://www.sabah.com.tr/dunya/son-dakika-haberi-ermenistan-haddini-asti-erivan-metro-girisinde-skandal-harita-5183488 (Erişim Tarihi: 23/12/2021)

(2020, 4 Mayıs). *Özal'ın Kürtçe TV Önerisi 16 Yıl Sonra Gerçekleşti*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/gundem/ozalin-kurtce-tv-onerisi-16-yil-sonra-gerceklesti-6204621 (Erişim Tarihi: 03/03/2022).

(2020, 6 Aralık). *ABD Heyeti Rojava'da; ENKS-PYNK Görüşmeleri Yeniden Başlıyor*. Rûdaw. https://www.rudaw.net/turkish/kurdistan/0612202011 (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

(2021, 10 Mart). *IKBY'den Papa için Sözde 'Kürdistan' Haritalı Pul*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ikbyden-papa-icin-sozde-kurdistan-haritali-pul-1819443 (Erişim Tarihi: 20/11/2021).

(2021, 14 Ekim). *Türkiye'nin Irak'a İhracatı Neden Azaldı*? Rûdaw. https://www.rudaw.net/turkish/opinion/14102021 (Erişim Tarihi: 20/11/2021).

(2021, 15 Aralık). *Bakan Çavuşoğlu: Serdar Kılıç'ı Ermenistan Özel Temsilcisi Olarak Görevlendireceğiz*. TRT Haber. https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-cavusoglu-serdar-kilici-ermenistan-ozel-temsilcisi-olarak-gorevlendirecegiz-636297.html (Erişim Tarihi: 14/01/2022).

(2021, 15 Mayıs). *Diasporanın Dört T Planı*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/siyaset/diasporanin-dort-t-plani-6505754 (Erişim Tarihi: 24/11/2021).

(2021, 18 Haziran). *Başkan Mesud Barzani: Aras Nehri'nden Geçiş Destanı Tarihsel Bir Öneme Sahip*. Basnews. https://www.basnews.com/tr/babat/695987 (Erişim Tarihi: 20/11/2021).

(2021, 19 Şubat). Çatışma Gündemi. https://catismagundemi.com/irak-kuert-boelgesel-yoenetimi-nde-nuefus-dagilimi (Erişim Tarihi: 20/11/2021).

(2021, 22 Aralık). *Ermenistan Cumhurbaşkanı'ndan Türkiye Açıklaması*. Sözcü. https://www.sozcu.com.tr/2021/dunya/ermenistan-cumhurbaskanindan-turkiye-aciklamasi-6841592/ (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

(2021, 24 Nisan). *ABD Başkanı Biden, '24 Nisan' Mesajında 'Soykırım' İfadesini Kullandı*. Bir Gün. https://www.birgun.net/haber/abd-baskani-biden-24-nisan-mesajinda-soykirim-ifadesini-kullandi-342461 (Erişim Tarihi: 25/04/2022).

(2021, 24 Nisan). *ABD Başkanı Joe Biden 24 Nisan Açıklamasında 'Soykırım' Sözcüğünü Kullandı*. Cumhuriyet. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/son-dakika-abd-baskani-joe-biden-24-nisan-aciklamasinda-soykirim-sozcugunu-kullandi-1830755 (Erişim Tarihi: 01/05/2022).

(2021, 25 Aralık). *Ermenistan Başbakanı Paşinyan'dan Erdoğan Açıklaması*. Sözcü. https://www.sozcu.com.tr/2021/dunya/ermenistan-basbakani-pasinyandan-erdogan-aciklamasi-6848566/ (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

(2021, 28 Aralık). *Ermenistan ile Yeni Süreç Başladı*. Milliyet. https://www.milliyet.com.tr/siyaset/ermenistan-ile-yeni-surec-basladi-6669710 (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

(2021, 3 Eylül). *Rusya: Türkiye-Ermenistan Yakınlaşmasına Katkıda Bulunmaya Hazırız*. Agos. http://www.agos.com.tr/tr/yazi/26122/rusya-turkiye-ermenistan-yakinlasmasina-katkida-bulunmaya-haziriz (Erişim Tarihi: 25/11/2021).

(2021, 5 Haziran). *Irak Başbakanı Kazımi, Amedi Saldırısı Nedeniyle Başkan Barzani'yi Aradı*. Rûdaw. https://www.rudaw.net/turkish/kurdistan/0506202117 (Erişim Tarihi: 20/11/2021).

(2021, 5 Kasım). *4T Planının Toprak-Tazminat Madde Startı Verildi*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/dunya/4t-planinin-toprak-tazminat-madde-starti-verildi-7863896 (Erişim Tarihi: 24/11/2021).

(2021, 5 Kasım). *Mesud Barzani: Lozan'dan Beri Devlet Hayali Kuruyoruz*. Hürriyet. https://www.hurriyet.com.tr/dunya/mesud-barzani-lozandan-beri-devlet-hayali-kuruyoruz-40068858 (Erişim Tarihi: 20/11/2021).

(2021, 9 Mart). *Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nden Skandal Papa Pulu*. Yeni Şafak. https://www.yenisafak.com/dunya/irak-kurt-bolgesel-yonetiminden-skandal-papa-pulu-3602893 (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

Acun, C. (2017, 23 Eylül). Kuzey Irak'ta Türkiye Neyi Savunuyor? *Sabah*. https://www.sabah.com.tr/yazarlar/perspektif/canacun/2017/09/23/kuzey-irakta-turkiye-neyi-savunuyor (Erişim Tarihi: 20/12/2019).

Akdoğan, Y. (2010). *Demokratik Açılım Sürecinde Yaşananlar: "İnsanı Yaşat ki Devlet Yaşasın"*, İstanbul: Meydan Yayıncılık.

Akgül Açıkmeşe, S. (2011 Yaz). Algı mı, Söylem mi? Kopenhag Okulu ve Yeni Klasik Gerçekçilikte Güvenlik Tehditleri. *Uluslararası İlişkiler*, 8 (30), 43-73.

Akgül Açıkmeşe, S. (2014). Güvenlik, Güvenlik Çalışmaları ve Güvenlikleştirme. İçinde E. Balta (Ed.), *Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler* (ss. 241-255). İstanbul: İletişim Yay.

Aksu, F. & Çolak, Y. (2019 Kış). Türkiye'nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri. *Bilig*, (88), 19-54.

Aktan, S. (2019, 18 Aralık). ABD Kongresi 1915 Olayları ile İlgili 'Soykırımdır' Kararı Aldı: Peki Bundan Sonra Ne Olacak? *Euronews*. https://tr.euronews.com/2019/12/13/abd-kongresi-1915-olaylar-ile-ilgili-soykirimdir-karar-aldi-peki-bundan-sonra-ne-olacak (Erişim Tarihi: 01/05/2022).

Aktemur, D. (2011, 14 Haziran). 'İnsanlık Anıtı' Artık Yok. *Milliyet*. https://www.milliyet.com.tr/gundem/insanlik-aniti-artik-yok-1402439 (Erişim Tarihi: 30/05/2022).

Akyeşilmen, N. (2013). Çatışma Yönetimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Analiz. İçinde N. Akyeşilmen (Ed.), *Barışı Konuşmak: Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi* (ss. 18-44). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Albert, M. & Buzan, B. (2011). Securitization, Sectors and Functional Differentiation. *Security Dialogue*, 42 (4-5), 413-425.

Alipour, A. (2015). Turkey's Stance Towards the Main Developments in the South Caucasus. *Insight Turkey*, 17 (1), 191-211.

Altınbaş, D. (2011). Avrupa Birliği Kurumlarında 'Ermeni Meselesi'. *Ermeni Araştırmaları*, (39), 67-141.

Anadolu Kültür. *Ani, Çevresi ve Dönemi*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/180-ani-cevresi-ve-donemi/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Anadolu Kültür. *Animasyon Atölyeleri*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/192-turkiyeli-ermenistanli-ve-gurcistanli-genclerle-animasyon-atolyeleri/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Anadolu Kültür. *Birbirimizle Konuşmak*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/188-birbirimizle-konusmak/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Anadolu Kültür. *Dağa Tırmanmak Söyleşi Dizisi*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/191-daga-tirmanmak-soylesi-dizisi/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Anadolu Kültür. *Ermenistan-Türkiye Gençlik Senfoni Orkestrası*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/190-ermenistan-turkiye-genclik-senfoni-orkestrasi/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Anadolu Kültür. *Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı I ve II*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/182-ermenistan-turkiye-normallesme-sureci-destek-programi-i-ve-ii/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Anadolu Kültür. *Ermenistan-Türkiye Sinema Platformu*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/885-ermenistan-turkiye-sinema-platformu-etsp/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Anadolu Kültür. *Merhabarev*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/196-merhabarev/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Anadolu Kültür. *Sınır tanımayan sanat*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/195-sinir-tanimayan-sanat/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Anadolu Kültür. *Sovyet Propoganda Sanatı*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/194-sovyet-propaganda-sanati/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Anadolu Kültür. *Taşın Şiiri Ani: Kültürlerin Kavşağında bir Mimarlık Hazinesi*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/179-tasin-siiri-ani-kulturlerin-kavsaginda-bir-mimarlik-hazinesi-sergisi/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Anadolu Kültür. *Van Project*. https://www.anadolukultur.org/34-calismalarimiz/189-van-project/ (Erişim Tarihi: 03/04/2021).

Aqrawi, S. (2011, March 29). Update 1-Turkey's Erdogan in First Visit to Iraq Kurd Region. *Reuters*. https://www.reuters.com/article/iraq-turkey-kurds/update-1-turkeys-erdogan-in-first-visit-to-iraq-kurd-region-idUSLDE72S2CD20110329 (Erişim Tarihi: 03/12/2019).

Aradau, C. (2004 December). Security and The Democratic Scene: Desecuritization and Emancipation. *Journal of International Relations and Development*, 1-26.

Arango, T. (2014, December 2). Iraqi Government and Kurds Reach Deal to Share Oil Revenues. *The New York Times*. https://www.nytimes.com/2014/12/03/world/middleeast/kurd-pact-with-baghdad-against-islamic-state.html (Erişim Tarihi: 09/03/2022).

Aras, B. & Karakaya Polat, R. (2008). From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey's Relations with Syria and Iran. *Security Dialogue,* 39 (5), 495-515.

Armaoğlu, F. (2005). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)* (15. Baskı). İstanbul: Alkım Yayınevi.

Arsu, Ş. (2008, September 6). Turkey's President Makes Historic Visit to Armenia. *The New York Times*. https://www.nytimes.com/2008/09/07/world/europe/07turkey.html (Erişim Tarihi: 22/11/2021).

Arsu, Ş. (2013, March 21). Jailed Leader of the Kurds Offers a Truce With Turkey. *The New York Times*. https://www.nytimes.com/2013/03/22/world/europe/kurdish-leader-declares-truce-with-turkey.html (Erişim Tarihi: 06/12/2019).

Ataöv, T. (2009, 3 Mayıs). Ermenistan Sınırını Açma Koşulları. *Cumhuriyet*. https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/turkkaya-ataov/ermenistan-sinirini-acma-kosullari-59348 (Erişim Tarihi: 26/04/2022).

Atashi, E. (2009). Challenges to Conflict Transformation from the Streets. İçinde B. W. Dayton and L. Kriesberg (Eds.), *Conflict Transformation and Peacebuilding: Moving from Violence to Sustainable Peace* (ss. 45-60). Routledge.

Atun, A. (2014, 11 Mayıs). Hocalı Soykırımı ve Büyük Ermenistan Rüyası. *AVİM*. https://avim.org.tr/Blog/HOCALI-SOYKIRIMI-VE-BUYUK-ERMENISTAN-RUYASI (Erişim Tarihi: 29/11/2020).

Atun, A. (2014, 12 Mayıs). Büyük Ermenistan Ülküsü. *Turkish News*. https://www.turkishnews.com/tr/content/2014/05/11/buyuk-ermenistan-ulkusu/ (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

Austin, J. L. (1962). *How To Do Things With Words*. The William James Lectures in 1955. Oxford University Press.

Avanos, F. (2021, 27 Eylül). Karabağ Savaşı'nın 1. Yılı. *TRT Haber*. https://www.trthaber.com/haber/dunya/karabag-savasinin-1-yili-611908.html (Erişim Tarihi: 27/11/2021).

Aydın, M. & Özcan, N. A. & Kaptanoğlu, N. (2007). Riskler ve Fırsatlar Kavşağında Irak'ın Geleceği ve Türkiye, *TEPAV*. https://www.tepav.org.tr/upload/files/1271232024r5640.Riskler_ve_Firsatlar_Kavsaginda_Irak_in_Gelecegi_ve_Turkiye.pdf (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

Aydın, M. (2002). Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II (1980-2001). İçinde B. Oran (Ed.), *Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler* (ss. 366-439). İstanbul: İletişim Yayınları.

Aydın, M. (2013). Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt III (2001-2012). İçinde B. Oran (Ed.), *Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler* (ss. 463-531). İstanbul: İletişim Yayınları.

Babayev, A. (2021, January 6). Nagorno-Karabakh: War is Over, What is to be Done Now? *Global Policy*. https://www.globalpolicyjournal.com/blog/06/01/2021/nagorno-karabakh-war-over-what-be-done-now (Erişim Tarihi: 14/01/2022).

Bağcı, H. (2013). Barışı Konuşmak: Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi. İçinde N. Akyeşilmen (Ed.), *Önsöz Yerine: Çatışma Çözümü* (ss. 3-17). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Bahçeli, D. (2007, 13 Haziran). *Genel Başkanımız Sayın Dr. Devlet Bahçeli'nin Terör Saldırıları ve AKP Hükümetinin Gaflet Tutumu Hakkında Yapmış Oldukları Yazılı* Basın Açıklaması. [Basın açıklaması]. http://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/16/index.html (Erişim Tarihi: 01/03/2022).

Bahçeli, D. (2007, 22 Ekim). *Genel Başkanımız Sayın Devlet Bahçeli'nin Son Terör Saldırıları Karşısında Hükümetin Tutumu ve Terörle Mücadele Konusunda İzlenmesi Gereken Strateji Hakkında Yaptığı Yazılı Basın Açıklaması*. [Basın açıklaması]. http://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/405/index.html (Erişim Tarihi: 01/03/2022).

Bahçeli, D. (2007, 9 Nisan). *Genel Başkanımız Sayın Dr. Devlet Bahçeli'nin Tırmanan Terör Eylemleri ve Etnik Tahrikler Konusunda Yaptığı Yazılı Basın Açıklaması*. [Basın açıklaması]. http://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/32/index.html (Erişim Tarihi: 10/01/2022).

Bahçeli, D. (2010, 16 Şubat). *Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Sayın Devlet Bahçeli'nin TBMM Grup Toplantısında Yapmış Oldukları Konuşma Metni*. [Meclis konuşması]. https://mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/815/index.html (Erişim Tarihi: 11/05/2022).

Balamir Coşkun, B. & Keskin Karagöl, F. (2021). Pandora'nın Kutusu Açıldı: Soğuk Savaş Sonrasında İç Çatışmalar ve İç Savaşlar. İçinde E. Çıtak, E. Kuşçu Sönmez ve G. Turan (Ed.), *Soğuk Savaş Sonrası Irak'taki İç Çatışmalar* (ss. 69-90). Ankara: Palme Yay.

Balamir Coşkun, B. (2008, October). Analysing Desecuritisations: Prospects and Problems for Israeli-Palestinian Reconciliation. *Global Change, Peace & Security,* 20 (3), 393-408.

Balamir Coşkun, B. (2011). *Analysing Desecuritisation: The Case of the Israeli-Palestinian Peace Education and Water Management.* UK: Cambridge Scholars Publishing.

Balcı, A. & Kardaş, T. (2012). The Changing Dynamics of Turkey's Relations with Israel: An Analysis of 'Securitization'. *Insight Turkey,* 14 (2), 99-120.

Balcı, A. (2011). 1990'lar Basınında 'Ermenistan Tehdidi'nin' İnşası: Milliyet Gazetesi Örneği. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6 (2), 297-322.

Balcı, A. (2015). *Dış Politikada Hesaplaşmak: Ak Parti, Ordu ve Kemalizm*. İstanbul: Etkileşim.

Balcı, E. (1998, 15 Eylül). Türkiye'yi Kuşatma Çabaları. *Cumhuriyet*, s.9.

Balzacq, T. (2005). The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context. *European Journal of International Relations,* 11 (2), 171-201.

Bardakçı. M. (2005, 25 Nisan). İşte Kara Kaplı Defterdeki Gerçek. *Hürriyet*. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iste-kara-kapli-defterdeki-gercek-314377 (Erişim Tarihi: 03/05/2022).

Bayer, R. (2009). Çatışmadan Uzlaşmaya Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar. İçinde N. Beriker (Ed.), *Barış ve İhtilaf Çözümü* (ss. 33-69). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Baykal, D. (2007, 16 Ekim). *CHP Genel Başkanı Baykal: 'Hükümeti, Bir Milli Terör Politikası Oluşturma Konusunda Harekete Geçmeye Çağırıyorum'*. TBMM Meclis Haber. https://meclishaber.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=46033 (Erişim Tarihi: 05/02/2022).

Baysal, B. & Lüleci, Ç. (2015). Kopenhag Okulu ve Güvenlikleştirme Teorisi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11, (22), 61-96.

Baysal, B. (2017). *Constructing Security in Colombia: The Case of FARC* [Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi].

Bengio, O. (2014). Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East: Turkey, Iran, Iraq, and Syria. İçinde D. Romano and M. Gürses (Eds.), *Ankara, Erbil, Baghdad: Relations Fraught with Dilemmas* (ss. 267-282). Palgrave Macmillan.

Benoit, K. (2020). Reseach Methods in Political Science and International Relations. İçinde L. Curini and R. Franzese (Eds.), *Text As Data: An Overview* (ss. 461-497). London: Sage Publications.

Bercovitch, J. & Jackson, R. (2020). *Yirmi Birinci Yüzyılda Çatışma Çözümü: İlkeler, Yöntemler ve Yaklaşımlar* (H. Özler, Çev.). Ankara: Adres Yayınları. (Orijinal yayın tarihi: 2009)

Beriker, N. (2009). Çatışmadan Uzlaşmaya: Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar. İçinde N. Beriker (Ed.), *Uyuşmazlıkların Barışçıl Çözümü ve Liberal Uluslararası İlişkiler Kuramı: Dış Siyaset Araçlarına Bütüncül Bir Yaklaşım* (ss. 1-31). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bigo, D. & Tsoukala, A. (2008). Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal Practices of Liberal Regimes after 9/11. İçinde D. Bigo & A. Tsoukala (Eds.), *Understanding (In)security* (ss. 1-9). Routledge.

Bigo, D. (2002). Security and Immigration: Toward a Critique of the Governmentality of Unease. *Alternatives*, 27, 63-92.

Bigo, D. (2008). Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal Practices of Liberal Regimes after 9/11. İçinde D. Bigo & A. Tsoukala (Eds.), *Globalized (In)security: The Field and The Ban-Opticon* (ss. 10-49). Routledge.

Bila, F. (1997, 6 Kasım). Yeni Siyaset Belgesi. *Milliyet*. https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/yeni-siyaset-belgesi-5372210 (Erişim Tarihi: 10/03/2022).

Bila, F. (2007, 18 Kasım). Baykal: Ya Kesin Sonuç Ya Harekât. *Milliyet*. https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/baykal-ya-kesin-sonuc-ya-harek-t-223559?sessionid=2 (Erişim Tarihi: 01/12/2021).

Bila, F. (2012, 29 Temmuz). Kuzey Irak'ta Ağzı Sütten Yanan Türkiye. *Milliyet*. http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/kuzey-irak-ta-agzi-sutten-yanan-turkiye-1573167 (Erişim Tarihi: 24/07/2019).

Bilgin, P. (2010, Ocak). Güvenlik Çalışmalarında Yeni Açılımlar: Yeni Güvenlik Çalışmaları. *Stratejik Araştırmalar*, 8 (14), 69-96.

Birand, M. A. (2005, 10 Ağustos). Erdoğan'ın Diyarbakır Konuşması Çok Önemli. *Hürriyet.* https://www.hurriyet.com.tr/erdoganin-diyarbakir-konusmasi-cok-onemli-341130 (Erişim Tarihi: 05/03/2022).

Birand, M. A. (2007, 26 Aralık). 22 Temmuz Seçimleri, Dengeleri Değiştirdi. *Hürriyet.* https://www.hurriyet.com.tr/22-temmuz-secimleri-dengeleri-degistirdi-7921144(Erişim Tarihi: 02/03/2022).

Birand, M. A. (2009, 25 Mart). Talabani ve Barzani'den PKK'ya Kötü Haber. *Hürriyet.* http://www.hurriyet.com.tr/talabani-ve-barzani-den-pkk-ya-kotu-haber-11283181 (Erişim Tarihi: 26/11/2019).

Birand, M. A. (2009, 31 Ekim). Açılım Sürüyor, Ankara Kürdistan'ı Tanıyor… *Hürriyet.* http://www.hurriyet.com.tr/acilim-suruyor-ankara-kurdistan-i-taniyor-12822253 (Erişim Tarihi: 02/12/2019).

Birleşmiş Milletler Antlaşması ve Uluslararası Adalet Divanı Statüsü. Ankara: Birleşmiş Milletler Enformasyon Merkezi.

BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020093827bm_11.pdf (Erişim Tarihi: 05/02/2022).

Booth, K. (1991, October). Security and Emancipation. *Review of International Studies*, 17 (4), 313-326.

Booth, K. (2012). *Dünya Güvenliği Kuramı* (Çağdaş Üngör, Çev.). İstanbul: Küre Yay.

Bozarslan, M. (2015, 9 Ağustos). Çözüm Sürecinde Sona mı Gelindi? *VOA*. https://www.amerikaninsesi.com/a/cozum-surecinde-sona-mi-gelindi/2909196.html (Erişim Tarihi: 04/07/2022).

Brauch, H. G. (2008 Yaz). Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü. *Uluslararası İlişkiler,* 5 (18), 1-47.

Buzan, B. & Hansen, L. (2009). *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge University Press.

Buzan, B. & Wæver, O. & de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis.* London: Lynne Rienner Publishers.

Buzan, B. & Wæver, O. (2003). *Regions and Powers*. New York: Cambridge University Press.

Buzan, B. (1983). *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations.* Brighton: Wheatsheaf Books.

Buzan, B. (1997). Rethinking Security after the Cold War. *Cooperation and Conflict*, 32 (1), 5-28.

Checkel, J. T. (2008). Qualitative Methods in International Relations: A Pluralist Guide. İçinde A. Klotz and D. Prakash (Eds.), *Process Tracing* (ss.114-127). New York: Palgrave Macmillan.

Çalışlar, O. (2014, 1 Eylül). Genelkurmay, Kürt Meselesine 'Kırmızı Çizgi' Çekebilir mi? *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/yazarlar/oral-calislar/genelkurmay-kurt-meselesine-kirmizi-cizgi-cekebilir-mi-1210120/ (Erişim Tarihi: 01/03/2022).

Çamlıbel, C. (2015, 25 Nisan). Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan: Sınırın Açılması Çok Şeyi Değiştirir. *Hürriyet*. https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-cumhurbaskani-serj-sarkisyan-sinirin-acilmasi-cok-seyi-degistirir-28821009 (Erişim Tarihi: 01/02/2022).

Çandar, C. (2007, 10 Nisan). Barzani'ye Ağır ve Ölçülü Cevap. *Hürriyet.* https://www.hurriyet.com.tr/barzani-ye-agir-ve-olculu-cevap-6300912 (Erişim Tarihi: 15/11/2021).

Çandar, C. (2008, 7 Eylül). ?Tarihi Cumartesi? Erivan?da… *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cengiz-candar/tarihi-cumartesi-erivanda-897495/ (Erişim Tarihi: 02/03/2022).

Çandar, C. (2009, 22 Nisan). 'Tek Millet-İki Devlet'e Azerbaycan Uyuyor Mu? *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cengiz-candar/tek-millet-iki-devlete-azerbaycan-uyuyor-mu-932422/ (Erişim Tarihi: 13/10/2021).

Çandar, C. (2011, 1 Nisan). Erdoğan-Barzani: Erbil'de 'Dostum Dostum' Şarkısı. *Radikal.* http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cengiz-candar/erdogan-barzani-erbilde-dostum-dostum-sarkisi-1044780/ (Erişim Tarihi: 03/12/2019).

Çandar, C. (2013, Spring). Turgut Özal Twenty Years After: The Man and The Politician. *Insight Turkey*, 15 (2), 27-36.

Çelikpala, M. (2010 Bahar). Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş. *Uluslararası İlişkiler*, 7 (25), 93-126.

Çeviköz, Ü. (2017, 9 Ekim). Türkiye-Ermenistan İlişkileri Ne Zaman Normalleşir? *Hürriyet*. https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/unal-cevikoz/turkiye-ermenistan-iliskileri-ne-zaman-normallesir-40604059 (Erişim Tarihi: 01/06/2018).

Çubukçu, M. (2005, Aralık). Kuzey Irak'tan Irak Kürdistanı'na. *Birikim,* (200), 12-15.

Davutoğlu, A. (2009). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu* (33. Basım). İstanbul: Küre Yayınları.

Davutoğlu, A. (2013, 21 Mart). Zero Problems in a New Era. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*. https://www.mfa.gov.tr/article-by-h_e_-mr_-ahmet-davutoglu_-minister-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-turkey-published-in-foreign-policy-magazin-2.en.mfa (Erişim Tarihi: 20/01/2022).

Dayton, B. W. (2009). Conflict Transformation and Peacebuilding: Moving from Violence to Sustainable Peace. İçinde B. W. Dayton and L. Kriesberg (Eds.), *Useful but Insufficient: Intermediaries in Peacebuilding* (ss. 61-73). Routledge.

De Bendern, P. (2009, March 23). Disarm or Leave, Iraq's Talabani Tells PKK. *Reuters*. https://www.reuters.com/article/us-iraq-turkey/disarm-or-leave-iraqs-talabani-tells-pkk-idUSTRE52M38O20090323 (Erişim Tarihi: 26/11/2019).

De Bendern, P. (2009, March 24). Turkey's Gul Presses Kurdish PM on PKK Rebels. *Reuters*. https://www.reuters.com/article/us-iraq-turkey/turkeys-gul-presses-kurdish-pm-on-pkk-rebels-idUSTRE52M38O20090324 (Erişim Tarihi: 25/11/2019).

De Waal, T. (2010, October). Armenia and Turkey: Bridging the Gap. *Carnegie Endowment for International Peace*, Policy Brief 87. https://carnegieendowment.org/files/armenia_turkey.pdf (Erişim Tarihi: 13/07/2021).

De Waal, T. (2021, February 11). Unfinished Business in the Armenia-Azerbaijan Conflict. https://carnegieeurope.eu/2021/02/11/unfinished-business-in-armenia-azerbaijan-conflict-pub-83844 (Erişim Tarihi: 14/01/2022).

Derrıda, J. (1997). *Of Grammatology* (Corrected Edition), (Gayatri Chakravorty Spivak, Çev.). Baltimore and London: The John Hopkins University Press.

Doster, B. (2020, 24 Haziran). Yunanistan, Türkiye'ye Karşı Kimlerle İttifak Yapıyor? *Cumhuriyet.* https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/baris-doster/yunanistan-turkiyeye-karsi-kimlerle-ittifak-yapiyor-1747044 (Erişim Tarihi: 24/11/2021).

Dörtkardeş, İ. (2011, 21 Ekim). Irak'a İlk Harekat 1983'te Yapılmıştı. *Hürriyet.* https://www.hurriyet.com.tr/gundem/iraka-ilk-harekat-1983te-yapilmisti-19039866 (Erişim Tarihi: 12/03/2022).

Duman, B. (2017, 4 Kasım). Türkiye'nin Irak Politikası ve İlişkilerin Geleceği. *Star Açık Görüş.* https://www.star.com.tr/acik-gorus/turkiyenin-irak-politikasi-ve-iliskilerin--gelecegi-haber-1271550/ (Erişim Tarihi: 12/12/2019).

Elanchenny, S. & Maraşlıyan, N. (2012). *Breaking the Ice: The Role of Civil Society and Media in Turkey-Armenia Relations* (No 170). Istanbul Kültür University Publication. https://acikerisim.iku.edu.tr/handle/11413/803

Emmers, R. (2007). Contemporary Security Studies. İçinde A. Collins (Ed.), *Securitization* (ss. 109-126). New York: Oxford University Press.

Erdemol, M. K. (2017, 21 Nisan). Türkiye'de Rejim BOP Çizgisinde Değişiyor. *Bir Gün*. https://www.birgun.net/haber/turkiye-de-rejim-bop-cizgisinde-degisiyor-156347 (Erişim Tarihi: 15/02/2022).

Erdoğan, H. & Çakan, Ş. (2013, 21 Mart). Barış Nevruzu. *Star*. https://www.star.com.tr/politika/baris-nevruzu-haber-737931/ (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

Erdoğan, R. T. (2021, 26 Nisan). *Kabine Toplantısı'nın Ardından Yaptıkları Konuşma* [Basın açıklaması]. T.C. Cumhurbaşkanlığı. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/127733/kabine-toplantisi-nin-ardindan-yaptiklari-konusma (Erişim Tarihi: 25/04/2022).

Erdoğan. R. T. (2017). *Dünya 5'ten Büyüktür: Yeni Türkiye Vizyonu*. Cumhurbaşkanlığı Yayınları.

Erdost, M. İ. (2009, 30 Haziran). Türkiye-Ermenistan Sınırı Üzerine. *Cumhuriyet*, s. 2.

Ergin, S. (2018, 15 Aralık). Erivan İzlenimleri (4) – Ter-Petrosyan'la 28 Yıl Sonra Yeniden Karşılaşınca… *Hürriyet*. https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/erivan-izlenimleri-4-ter-petrosyanla-28-yil-sonra-yeniden-karsilasinca-41052709 (Erişim Tarihi: 27/11/2020).

Erkmen, S. (2009, 25 Mart). Cumhurbaşkanı Gül'ün Irak Ziyareti ve Sonuçları. *ORSAM*. https://www.orsam.org.tr/tr/cumhurbaskani-gul-un-irak-ziyareti-ve-sonuclari/ (Erişim Tarihi: 26/11/2019).

European Stability Initiative (ESI). (2009, 21 Nisan). *Gerçeklerle Yüzleşmek: Ermenistan, Türkiye ve Soykırım Tartışması*. https://www.esiweb.org/publications/gerceklerle-yuzlesmek-ermenistan-turkiye-ve-soykirim-tartismasi (Erişim Tarihi: 20/05/2022).

Ferik, M. (2015). *Recep Tayyip Erdoğan'lı Yıllar*. İstanbul. https://play.google.com/books/reader?id=yBqTCwAAQBAJ&hl=tr&pg=GBS.PP1 (Erişim Tarihi: 20/12/2018).

Fırat, D. & Şannan, B. & Arslan, Z. (2016, Ağustos). Basında 24 Nisan Ermeni Soykırımı'nı Anma Günü 1995-2015. *Hrant Dink Vakfı*. https://hrantdink.org/tr/asulis/yayinlar/72-medyada-nefret-soylemi-raporlari/396-basinda-24-nisan-ermeni-soykirimi-ni-anma-gunu-1995-2015 (Erişim Tarihi: 01/03/2022).

Fischer, D. (2013, November 13). A Brief History of TRANSCEND. http://www.transcend.org/history (Erişim Tarihi: 01/05/2022).

Fuller, L. & Martirosian, A. (2009, 30 Nisan). How Will Dashnaks' Withdrawal From Ruling Coalition Impact On Armenian Political Landscape? *RFE/RL*. https://www.rferl.org/a/How_Will_Dashnaks_Withdrawal_From_Ruling_Coalition_Impact_On_Armenian_Political_Landscape/1619219.html (Erişim Tarihi: 28/11/2021).

Galtung, J. & Fischer, D. (2013). *Johan Galtung: Pioneer of Peace Research* (Vol. 5). Springer Briefs on Pioneers in Science and Practice.

Gerçeker, B. (2005, 7 Aralık). Kürt Meselesi: Çözüme Doğru mu? *Bir Gün.* https://www.birgun.net/haber/kurt-meselesi-cozume-dogru-mu-4662 (Erişim Tarihi: 20/09/2019).

Gökçen, S. (1993, 1 Mayıs). Ankara-Erivan Arasında Kamuoyu Engeli. *Cumhuriyet*, s.8.

Göksedef, E. (27 Aralık 2021). Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Son 30 Yılda Neler Yaşandı? *BBC*. https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59802160 (Erişim Tarihi: 26/06/2022).

Görgülü, A. (2008, Mayıs). Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü. *TESEV*. https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Turkiye_Ermenistan_Iliskileri_Bir_Kisir_Dongu.pdf (Erişim Tarihi: 20/09/2020).

Güger, M. B. (2021, 25 Nisan). 'Sözde Soykırım' İddiaları Konusunda Hangi Ülke Nerede Duruyor? *Cumhuriyet*. https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/sozde-soykirim-iddialari-konusunda-hangi-ulke-nerede-duruyor-1830891 (Erişim Tarihi: 01/02/2022).

Gül, A. (2004, Haziran). Türkiye Küresel Barışın Teminatıdır. *Anlayış,* (13). http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?makaleid=3526 (Erişim Tarihi: 10/03/2022).

Güler, A. & Akgül, S. (1998). *Atatürk'ün Düşünce Dünyası.* Ankara: Ocak Yayınları.

Gündüz, S. (2014, 1 Mart). 1 Mart 2003 Tezkeresi Üzerine Bir Kanaat. *Al Jazeera*. http://www.aljazeera.com.tr/gorus/1-mart-2003-tezkeresi-uzerine-bir-kanaat (Erişim Tarihi: 05/04/2022).

Halaçoğlu, Y. (2021, Haziran). *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler: Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı?* TBMM Basımevi.

Hancılar, Ö. (2021). 1983-1987 Kuzey Irak'taki Türk Sınır Ötesi Operasyonlarının Hukukîliği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (46), 347-359.

Hansen, L. (2006). *Security As Practice: Discourse Analysis and The Bosnain War*. Londan&New York: Routledge.

Hansen, L. (2011). The Politics of Securitization and the Muhammad Cartoon Crisis: A Post-structuralist Perspective. *Security Dialogue,* 42(4-5), 357-369.

Heidelberg Institute for International Conflict Research (HIIK). (2021). *Conflict Barometer 2020*, Heidelberg.

Helsinki Yurttaşlar Derneği. *Uluslararası Yaz Okulu/Antakya 2005: 'Yavaş Yavaş/Gamats Gamats'*. https://hyd.org.tr/tr/calismalar/uluslararasi-ve-yerel-yaz-okullari/135-uluslararasi-yaz-okulu-antakya-2005-yavas-yavas-gamats-gamats (Erişim Tarihi: 09/10/2021).

Hill, F. & Kirişçi, K. & Moffatt, A. (2015 Winter). Armenia and Turkey: From Normalization to Reconciliation. *Turkish Policy Quarterly,* 13 (4), 127-138.

Hrant Dink Vakfı. (2014, Kasım). *Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkiler Araştırması*. APA UNIPRINT.

Hrant Dink Vakfı. *Mühürlü Kapı…* https://hrantdink.org/tr/hdv-yayinlari/30-konferans-kitaplari/471-muhurlu-kapi-turkiye-ermenistan-sinirinin-gelecegi (Erişim Tarihi: 09/10/2021).

http://ozurbekliyorum.com/ (Erişim Tarihi: 04/12/2020).

International Crisis Group (ICG). (2009, April 14). Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders. Europe Report (199).

İdiz, S. (2009, 5 Eylül). Diasporadan Beklenen Tepki. *Milliyet.* https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/semih-idiz/diasporadan-beklenen-tepki-1135757 (Erişim Tarihi: 12/12/2020).

İdiz, S. (2010). The Turkish-Armenian Debacle. *Insight Turkey*, 12 (2), 11-19.

İnat, K. (2006). Ortadoğu Yıllığı 2005, İçinde K. İnat, A. Balcı (Ed.), *Irak 2005* (ss. 53-78). Nobel.

İnce, B. (2012). *Citizenship and Identity in Turkey: From Ataturk's Republic to the Present Day*. New York: I. B. Tauris.

İşeri, E. & Çelik, N. (2015). 2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler. İçinde Ö. Z. Oktav, H. S. Ertem (Ed.), *Kafkasya Güvenlik Kompleksi'nde Türk-Ermeni Açmazı* (ss. 331-363). Nobel Yayıncılık.

Kajjo, S. (2020, 27 Haziran). ABD Suriyeli Kürtler'i Birleştirebilir mi? *VOA.* https://www.amerikaninsesi.com/a/abd-suriyeli-kurtleri-birlestirebilir-mi/5479868.html (Erişim Tarihi: 18/11/2021).

Kaliber, A. (2005 Güz). Türkiye'de Güvenlikleştirilmiş Bir Alan Olarak Dış Politikayı Yeniden Düşünmek: Kıbrıs Örneği. *Uluslararası İlişkiler,* 2 (7), 31-60.

Kaplan, S. (2019, 25 Ekim). Terör Örgütü PKK 35 Yıldır Kan Döküyor. *Anadolu Ajansı.* https://www.aa.com.tr/tr/baris-pinari-harekati/teror-orgutu-pkk-35-yildir-kan-dokuyor/1625988 (Erişim Tarihi: 16/11/2021).

Kardaş, T. (2014). Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular, İçinde Ş. Kardaş, A. Balcı (Ed.), *Güvenlik* (ss. 226-234). İstanbul: Küre Yay.

Kayhan Pusane, Ö. (2017, September 6-9) "Desecuritization of Turkish Foreign Policy Towards Northern Iraq: Actor, Context, and Audience", *ECPR 2017 General Conference*, Oslo, Norway.

Keskin Karagöl, F. (Ocak 2015). *Çatışma Çözümleri ve Çözüm Sürecinde Kriz Evresi* (No 7). ORMER. https://ormer.sakarya.edu.tr/20,3,,114,catisma_cozumleri_ve_cozum_surecinde_kriz_evresi.html (Erişim Tarihi: 09/10/2020).

Keskin Karagöl, F. (2015, 26 Eylül). Kürt Sorunu'nun Çözümünde 'Şiddetli Kriz' Evresi. *Star Açık Görüş*. https://www.star.com.tr/acik-gorus/kurt-sorununun-cozumunde-siddetli-kriz-evresi-haber-1058877/ (Erişim Tarihi: 16/03/2022).

Klotz, A. (2008). Qualitative Methods in International Relations: A Pluralist Guide. İçinde A. Klotz and D. Prakash (Eds.), *Case Selection* (ss. 43-58). New York: Palgrave Macmillan.

Knight, B. (2010, 3 Haziran). Turkey Opens a New Chapter in Kurdish Relations. *DW*. https://www.dw.com/en/turkey-opens-a-new-chapter-in-kurdish-relations/a-5646105 (Erişim Tarihi: 11/12/2019).

Koç, Y. T. (2021, 17 Haziran). Çatışma Israrının Kazananı Olmaz. *Bir Gün*, https://www.birgun.net/haber/catisma-israrinin-kazanani-olmaz-348618 (Erişim Tarihi: 20/11/2021).

Koçer, G. (2008). Türk Dış Politikası: 1919-2008. İçinde H. Çakmak (Ed.), *AKP'nin ve Tayyip Erdoğan'ın Dış Politika Felsefesi* (ss. 920-926). Ankara: Platin.

Kök Arslan, H. & Çapan, F. (2013). Barışı Konuşmak: Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi. İçinde N. Akyeşilmen (Ed.), *Çatışma Çözümüne Temel Yaklaşımlar* (ss. 45-57). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Köse, T. (2017). Çözüm Sürecinin Yükseliş ve Düşüşü. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4 (1) 13-40.

Köse, T. (2019, March). *Armenia and Turkey: An Overview of Relations and Prospects for Normalization*, İstanbul: Hrant Dink Foundation Publications.

Kösebalaban, H. (2014). *Türk Dış Politikası: İslam, Milliyetçilik ve Küreselleşme* (Hüsamettin İnaç, Çev.). BigBang Yayınları.

Kriesberg, L. (2016). *Louis Kriesberg: Pioneer in Peace and Constructive Conflict Resolution Studies*. Switzerland: Springer International Publishing.

Kurt, S. (2017, Kasım). Dağlık Karabağ Sorununun Güvenlikleştirme Teorisi Çerçevesinde Analizi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 6 (2), 1-22.

Küçükkoşum, S. (2009, 19 Ekim). Azerbaycan Türk Bayraklarını İndirdi. *Habertürk.* https://www.haberturk.com/dunya/haber/180182-azerbaycan-turk-bayraklarini-indirdi (Erişim Tarihi: 25/11/2021).

Küçükyılmaz, M. M. (2019). Medyada Demokratik Açılım ve Bir İletişim Krizi Olarak Habur Vakası: Eleştirel Bir Yaklaşım. *Turkish Studies*, 14 (6), 2923-2937.

Lamont, C. (2015). *Research Methods in International Relations*. Britain: Sage Publications.

Lundgren, Å. (2007). *The Unwelcome Neighbour, Turkey's Kurdish Policy*. I. B. TAURIS.

Lüle, Z. (2008, 22 Aralık). Ermenistan ile Çözüme Hiç Bu Kadar Yakın Olmadık. *Hürriyet.* https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ermenistan-ile-cozume-hic-bu-kadar-yakin-olmadik-10617860 (Erişim Tarihi: 16/01/2022).

Lütem, Ö. E. (2008). Olaylar ve Yorumlar. *Ermeni Araştırmaları*, (31), 7-30.

Lütem, Ö. E. (2015). Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu. *Ermeni Araştırmaları*, (50), 231-373.

Markedonov, S. (2011, 27 Mart). A Nonlinear Reconciliation. *Russia in Global Affairs*. https://eng.globalaffairs.ru/articles/a-nonlinear-reconciliation/ (Erişim Tarihi: 23/11/2021).

McCarthy, J. (2005, March 24). *Presentation by Prof. Justin McCarthy at the Turkish Grand National Assembly on "The Reality of Armenian Issue" Conference*. T.C. Dışişleri Bakanlığı. https://www.mfa.gov.tr/presentation-by-prof_-justin-mccarthy-at-the-tgna-on-_the-reality-of-armenian-issue_-conference-on-march-24_-2005_.en.mfa (Erişim Tarihi: 21/06/2022).

Mcdonald, M. (2008). Securitization and the Construction of Security. *European Journal of International Relations*, 14 (4), 563-587.

Mehtiyev, E. (2010). Turkish-Armenian Protocols: An Azerbaijani Perspective. *Insight Turkey*, 12 (2), 41-47.

Milli Güvenlik Kurulu. *21 Şubat 2008 Tarihli Toplantı*. https://www.mgk.gov.tr/index.php/21-subat-2008-tarihli-toplanti (Erişim Tarihi: 17/12/2019).

Milli Güvenlik Kurulu. *23 Şubat 2007 Tarihli Toplantı*. https://www.mgk.gov.tr/index.php/23-subat-2007-tarihli-toplanti (Erişim Tarihi: 18/12/2019).

Milli Güvenlik Kurulu. *24 Nisan 2008 Tarihli Toplantı*. https://www.mgk.gov.tr/index.php/24-nisan-2008-tarihli-toplanti (Erişim Tarihi: 14/11/2019).

Minasyan, S. (2010). Prospects for Normalization between Armenia and Turkey: A View from Yerevan. *Insight Turkey*, 12 (2), 21-30.

Miş, N. (2012, Nisan). *Güvenlikleştirme Teorisi ve Türkiye'de Güvenlikleştirme Siyaseti: 1923-2003* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Sakarya Üniversitesi.

Müderrisoğlu, O. (2009, 31 Ekim). Barzani Demokratik Açılıma Destek Verdi. *Sabah*. https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/10/31/barzani_demokratik_acilima_destek_verdi (Erişim Tarihi: 20/11/2019).

Neumann, I. B. (2008). Qualitative Methods in International Relations: A Pluralist Guide, İçinde A. Klotz and D. Prakash (Eds.), *Discourse Analysis* (ss. 61-77). New York: Palgrave Macmillan.

Obama, B. (2008, 19 Ocak). Statement by Senator Obama on the Importance of US-Armenia Relations. https://www.presidency.ucsb.edu/documents/statement-senator-obama-the-importance-us-armenia-relations (Erişim Tarihi: 01/03/2022).

Oelsner, A. (2005). (De)Securitisation Theory and Regional Peace: Some Theoretical Reflections and a Case Study on the Way to Stable Peace. *European University Institute Working Papers*, RSCAS (27), ss. 1-21.

Oktav, Ö. Z. (2010, Ocak). Çok Boyutlu Türk Dış Politikasına Bir Örnek: Türkiye-Irak-Bölgesel Kürt Yönetimi Arasında Gelişen İlişkiler ve Nedenleri. *Ortadoğu Etütleri*, 2 (2) 53-74.

Okur, M. (2010 Güz). Kafkasya'dan Karadeniz'e "Büyük Ermenistan Projesi": İddialar ve Gerçekler. *KÖK Araştırmalar,* 12 (2), 13-34.

Oran, B. (2002). Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I: 1919-1980. İçinde B. Oran (Ed.), *1919-1923: Kurtuluş Yılları* (6. Baskı, ss. 95-215). İstanbul: İletişim.

Oran, B. (2013). Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt III: 2001-2012. İçinde B. Oran (Ed.), *Ermenilerden Özür Kampanyası* (s. 495). İstanbul: İletişim.

Oran, B. (2013). Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt III: 2001-2012. İçinde B. Oran (Ed.), *Türkiye-Ermenistan Sınırının Tanınması Meselesi* (s. 500). İstanbul: İletişim.

Ozinian, A. (2017, 22 Aralık). Ankara ve Yerevan Protokolleri Tartışıyor. *Agos*. http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19927/ankara-ve-yerevan-protokolleri-tartisiyor (Erişim Tarihi: 28/11/2021).

Övür, M. (2012, 30 Eylül). AK Parti Kongresi ve Barzani. *Sabah*. https://www.sabah.com.tr/yazarlar/ovur/2012/09/30/ak-parti-kongresi-ve-barzani (Erişim Tarihi: 04/12/2019).

Özalp, G. (2009, 11 Ekim). 'Kriz'li İmza. *Milliyet*. https://www.milliyet.com.tr/siyaset/kriz-li-imza-1148833 (Erişim Tarihi: 28/11/2021).

Özdağ, Ü. (2010). *PKK Terörü Neden Bitmedi, Nasıl Biter?* (6. Baskı). Ankara: Kripto Kitaplar.

Özel Tümer, D. (2014, 22 Kasım). Davutoğlu Bağdat ve Erbil'de 'Özlem' Giderdi. *Al Jazeera.* http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/davutoglu-bagdat-ve-erbilde-ozlem-giderdi (Erişim Tarihi: 08/12/2019).

Özer, V. (2014, 8 Mart). Rojbaş Süleymaniye. *Hürriyet.* http://www.hurriyet.com.tr/rojbas-suleymaniye-25964251 (Erişim Tarihi: 07/12/2019).

Özerdem, A. (2013). *Barış İnşası Kuram ve Uygulaması*. Nobel Yay.

Özkök, H. (2003, 26 Mart). *Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök'ün Basın Açıklaması* [Basın açıklaması]. BBC. https://www.bbc.co.uk/turkish/genelkurmay_aciklama.shtml (Erişim Tarihi: 15/03/2022).

Özpek, B. B. (2011). Türk Dış Politikası Yıllığı 2010. İçinde B. Duran, K. İnat ve M. Özcan (Ed.), *Çatışmadan İşbirliğine: Türkiye ve Iraklı Kürtler* (ss. 579-596). İstanbul: SETA Yayınları.

Öztığ, L. İ. (2018 Bahar). Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Nahçıvan Sorunu. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18 (36), 413-430.

Öztürk Tuncel, D. & Çelikpala, M. (2019). Turkey's Rapprochements with Greece and Armenia: Understanding Path Breaking Steps. *Southeast European and Black Sea Studies*, 19 (3), 431-449.

Öztürk, S. (2015, 6 Haziran). Sınırdaki Türkmenler Türkiye'ye Girebilmek için 'Kürdüm' Diyor!.. *Sözcü.* https://www.sozcu.com.tr/2015/gundem/sinirdaki-turkmenler-turkiyeye-girebilmek-icin-kurdum-diyor-851673/ (Erişim Tarihi: 19/12/2019).

Philips, D. L. (2012). *Diplomatic History: The Turkey-Armenia Protocols*. New York: Columbia University Institute for the Study of Human Rights.

Ramsbotham, O. & Woodhouse, T. & Miall, H. (2011). *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts*, (3rd Edition). Polity Press.

Recknagel, C. & Vantsian, S. (2010, 22 Nisan). Armenia Suspends Ratification of Turkey Deal. *RFE/RL*. https://www.rferl.org/a/Armenias_Ruling_Coalition_Calls_For_Suspending_Ratification_Of_Turkey_Deal/2021055.html (Erişim Tarihi: 25/11/2021).

Rice, C. (2003, August 7). Transforming the Middle East. *The Washington Post.* https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/08/07/transforming-the-middle-east/2a267aac-4136-45ad-972f-106ac91e5acd/ (Erişim Tarihi: 04/03/2022).

Rogers, P. & Ramsbotham, O. (1999). Then and Now: Peace Research-Past and Future. *Political Studies,* (47), 740-754.

Rogers, P. (2007). Contemporary Security Studies. İçinde A. Collins (Ed.), *Peace Studies* (ss. 35-52). New York: Oxford University Press.

Saldırı'nın (Tecavüzün) Tanımı: Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 3814 (XXIX) Sayılı ve 1974 Tarihli Kararı. https://diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/sozlesmeler/coktaraflisoz/bm/bm_31.pdf (Erişim Tarihi: 22/03/2022).

Sancar, M. & Akgönül, S. (2013). Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt III (2001-2012). İçinde B. Oran (Ed.), *İnsan Hakları Konusu* (ss. 709-775). İstanbul: İletişim.

Sarı Ertem, H. (2015). 2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler. İçinde Ö. Z. Oktav, H. S. Ertem (Ed.), *'Kuzey Irak'tan 'Irak Kürdistanı'na: Ankara-Erbil İlişkilerindeki Dönüşümün Siyasi ve Ekonomik Temelleri* (ss. 293-330). Nobel Yayıncılık.

Sarıibrahimoğlu, L. (1994, 12 Ağustos). Ankara, Kürt Toplantısından Rahatsız. *Cumhuriyet*, s.9.

Sarıibrahimoğlu, L. (1996, 15 Nisan). Yılmaz'dan Aliyev'e Güvence. *Cumhuriyet*, s. 10.

SAÜ Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi. ASALA. https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19787/101536/ermeni-teror-orgutu-asala-ve-faaliyetleri (Erişim Tarihi: 06/07/2022).

SAÜ Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi. JCAG-ARA. https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19759/101305/ermeni-soykirimi-adalet-komandolari-ermeni-devrimci-ordusu-jcag-ara-ve-faaileyetleri (Erişim Tarihi: 06/07/2022).

Selcen, A. (2017, 26 Mart). Erbil Başkonsolosluğu Nasıl Açıldı? *Gazete Duvar*. https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/03/26/erbil-baskonsolosluguu-nasil-acildi (Erişim Tarihi: 12/07/2022).

Shorto, S. (2016). Is Lene Hansen's Critique of the Copenhagen School Valid, or is the Inability of the Silent to Securitise Problems Itself a Securitising Act? *Capita International Security*, 1-12.

Stritzel, H. (2007). Towards a Theory of Securitization: Copenhagen and Beyond. *European Journal of International Relations,* 13 (3), 357-383.

Stritzel, H. (2011). Security, the Translation. *Security Dialogue,* 42 (4-5), 343-355.

Süngü, Y. (2017, 27 Eylül). Kuzey Irak Ekonomisinin Can Damarı Türk Şirketleri. *Yeni Şafak*. https://www.yenisafak.com/yazarlar/yasarsungu/kuzey-irak-ekonomisinin-can-damari-turk-sirketleri-2040326 (Erişim Tarihi: 18/12/2019).

Şafak, E. (2007, 18 Şubat). Bir 'Atlatma' Öyküsü. *Sabah*. https://www.sabah.com.tr/yazarlar/safak/2007/02/18/bir__atlatma__oykusu (Erişim Tarihi: 16/12/2019).

T.C. Anayasası. https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=1&MevzuatNo=2709&MevzuatTertip=5 (Erişim Tarihi: 28/11/2021).

T.C. Cumhurbaşkanlığı. (2017, 3 Ekim). *Kuzey Irak'taki Referandum Bölgemizin Bağrına Hançer Saplama Girişimidir*. https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/84759/kuzey-iraktaki-referandum-bolgemizin-bagrina-hancer-saplama-girisimidir.html (Erişim Tarihi: 27/06/2018).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (1994, Mayıs). *Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi.* Ankara: Dışişleri Eğitim Merkezi. http://diad.mfa.gov.tr/diad/tarihce/1992-2.pdf (Erişim Tarihi: 23/11/2021).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2003, 29 Mart). *Türkiye'nin ABD ile Irak Harekatı Çerçevesinde Yeterince İşbirliği Göstermemiş Olduğu Yolundaki İddialara ve Eleştirilere Cevap*. No. 49. https://www.mfa.gov.tr/no_49—29-mart-2003_-turkiye_nin-abd-ile-irak-harekati-cercevesinde-yeterince-isbirligi-gostermemis-oldugu-yolundaki-iddialara-ve-elestirilere-cevap.tr.mfa (Erişim Tarihi: 09/03/2022)

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2003, 4 Mart). *Irak'ın Kuzeyinde Belirli Kesimlerin Türkiye Aleyhtarı Bir Kampanya Başlattıklarının Görülmesine Dair Açıklama*. No: 34. https://www.mfa.gov.tr/no_34—4-mart-2003_-irak_in-kuzeyinde-belirli-kesimlerin-turkiye-aleyhtari-bir-kampanya-baslattiklarinin-gorulmesine-dair-aciklama.tr.mfa (Erişim Tarihi: 08/03/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2004, 5 Mart). *Irak'ta Geçici İdari Yasa'nın İmzalanmasında Bugün Karşılaşılan Güçlükler Hk*. No: 39. https://www.mfa.gov.tr/no_-39—5-mart-2004_-irak_ta-gecici-idari-yasa_nin-imzalanmasinda-bugun-karsilasilan-guclukler-hk.tr.mfa (Erişim Tarihi: 15/03/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2005, 15 Nisan). *Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a Gönderdiği Mektup hk*. No.62. http://www.mfa.gov.tr/no_62—15-nisan-2005_-basbakan-sayin-recep-tayyip-erdogan_in-ermenistan-devlet-baskani-robert-kocaryan_a-gonderdigi-mektup-hk_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 20/10/2020).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2007, 1 Kasım). *Sayın Bakanımızın Basın Toplantısında Yaptıkları Konuşma*. [Basın açıklaması]. https://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-basin-toplantisinda-yaptiklari-konusma_-1-kasim-2007.tr.mfa (Erişim Tarihi: 15/11/2021).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2009, 11 Ekim). *Dışişleri Bakanı Sayın Ahmet Davutoğlu'nun Türkiye ile Ermenistan Arasında Zürih'te İmzalanan Protokollere İlişkin TRT'ye Verdiği Mülakat*. http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu_nun-turkiye-ile-ermenistan-arasinda-zurih_te-imzalanan-protokollere-iliskin-degerlendirme.tr.mfa (Erişim Tarihi: 12/12/2020).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2009, 22 Nisan). *Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı'nın Ortak Açıklaması*. No. 56, https://www.mfa.gov.tr/no_-56_-22-nisan-2009_-turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 10/01/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2009, 31 Ağustos). *Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı'nın Ortak Basın Açıklaması*. [Basın açıklaması]. No. 153. https://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa (Erişim Tarihi: 10/01/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2010, 18 Ocak). *Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hk*. No: 14. https://www.mfa.gov.tr/no_-14_-18-ocak-2010_-ermenistan-anayasa-mahkemesi_nin-turkiye-ermenistan-protokollerine-iliskin-gerekceli-karari-hk_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 19/10/2021).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2017, 25 Eylül). *IKBY Referandumu Hk*. No: 297, http://www.mfa.gov.tr/no_-297_-ikby-referandumu-hk.tr.mfa (Erişim Tarihi: 16/12/2019).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2020, 10 Ağustos). *Sevr Anlaşması'nın 100. Yıldönümü Bahanesiyle Ermenistan Makamlarınca Yapılan Açıklamalar Hk*. No. 171. https://www.mfa.gov.tr/no_-171_-sevr-anlasmasi-nin-100-yildonumu-bahanesiyle-ermenistan-makamlarinca-yapilan-aciklamalar-hk.tr.mfa (Erişim Tarihi: 12/01/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2021, 10 Mart). *Papa'nın Ziyareti Vesilesiyle IKBY Tarafından Bastırılması Planlanan Pul Hk*. No. 89. https://www.mfa.gov.tr/no_-89_-papa-nin-ziyareti-vesilesiyle-ikby-tarafindan-bastirilmasi-planlanan-pul-hk.tr.mfa (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2022, 14 Ocak). *Türkiye ile Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan'ın Görüşmeleri Hk*. No. 18. https://www.mfa.gov.tr/no_-18_-turkiye-ile-ermenistan-normallesme-sureci-gorusmeleri-hk.tr.mfa (Erişim Tarihi: 20/01/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2022, 5 Ocak). *Türkiye ve Ermenistan Özel Temsilcileri Arasındaki İlk Toplantı Hk*. No. 3. https://www.mfa.gov.tr/no_-3_-turkiye-ve-ermenistan-ozel-temsilcileri-arasindaki-ilk-toplanti-hk.tr.mfa (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). *Dışişleri Bakanı Davutoğlu 'Türkiye ve Azerbaycan Ezelden Ebede İki Kardeş Ülkedir*. https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-davutoglu-turkiye-ve-azerbaycan-ezelden-ebede-iki-kardes-ulkedir.tr.mfa (Erişim Tarihi: 20/01/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). *Dışişleri Bakanı Davutoğlu Süleymaniye Forumu'na Katıldı*.. http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-davutoglu-suleymaniye-forumu_na-katildi.tr.mfa (Erişim Tarihi: 07/12/2019).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). *Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü (KEİ)*. https://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu-_kei_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 01/03/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). *Sayın Başbakanımızın 12-13 Mayıs 2009 Tarihlerinde Azerbaycan'a Yaptıkları Ziyaret Sırasında Yayınlanan Ortak Bildiri*.

https://www.mfa.gov.tr/sayin-basbakanimizin-12-13-mayis-2009-tarihlerinde-azerbaycan_a-yaptiklari-ziyaret-sirasinda-yayinlanan-ortak-bildiri.tr.mfa (Erişim Tarihi: 20/01/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). *Sayın Başbakanımızın Osmanlı İmparatorluğu'nun Yıkılış Döneminde Hayatını Kaybeden Osmanlı Ermenilerine İlişkin Açıklaması*. [Basın açıklaması]. https://www.mfa.gov.tr/sayin-basbakanimizin-osmanli-imparatorlugu_nun-yikilis-doneminde-hayatini-kaybeden-osmanli-ermenilerine-iliskin-aciklamasi.tr.mfa (Erişim Tarihi: 28/06/2022).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). *Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol* ve *Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol.* http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf (Erişim Tarihi: 22/11/2020).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). *Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri*. https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa (Erişim Tarihi: 26/11/2021).

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). *Türkiye-Irak Siyasi İlişkileri*. http://www.mfa.gov.tr/turkiye-irak-siyasi-iliskileri.tr.mfa (Erişim Tarihi: 11/12/2019).

T.C. İçişleri Bakanlığı. (2017, Mayıs). *PKK/KCK Terör Örgütünün Suriye Kolu: PYD-YPG*. https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/strateji/deneme/YAYINLAR/%C4%B0%C3%87ER%C4%B0K/pyd_arapca.pdf (Erişim Tarihi: 16/11/2021).

T.C. İletişim Başkanlığı. (2021, 21 Mayıs). *Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığının düzenlediği 'Şehit Diplomatlar Sergisi' New York'ta Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu'nun katılımıyla açıldı*. https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskanligi-iletisim-baskanliginin-duzenledigi-sehit-diplomatlar-sergisi-new-yorkta-disisleri-bakani-cavusoglunun-katilimiyla-acildi (Erişim Tarihi: 24/11/2021).

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2015). *Akdamar Anıt Müzesi (Kilisesi) (Van)*. https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-137897/akdamar-anit-muzesi-kilisesi-van-2015.html (Erişim Tarihi: 28/06/2022).

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2021). *Irak Ülke Profili*. https://ticaret.gov.tr/data/5efddfdd13b876a83c6f2fba/Irak%20%C3%9Clke%20Profili.pdf (Erişim Tarihi: 19/11/2021).

Taşdemir, F. (2015). Ermenistan: Tarih, Hukuk, Dış Politika ve Toplum. İçinde S. Tamçelik (Ed.), *Uluslararası Hukuk Açısından 'Soykırım Suçu' ve 1915-1916 Ermeni Olayları* (ss. 77-104). Gazi Kitabevi.

Taşkıran, C. (2015). Ermenistan: Tarih, Hukuk, Dış Politika ve Toplum. İçinde S. Tamçelik (Ed.), *1915 Yılı Ermeni Tehciri* (ss. 1-76). Gazi Kitabevi.

Tavernise, S. & Campbell, R. (2008, July 11). Turkish Premier, in Iraq, Highlights a Warming Trend. *The New York Times.* https://www.nytimes.com/2008/07/11/world/middleeast/11iraq.html (Erişim Tarihi: 28/11/2019).

Tavernise, S. (2007, October 22). Iraq and Turkey See Tensions Rise After Ambush. *The New York Times.* https://www.nytimes.com/2007/10/22/world/europe/22turkey.html (Erişim Tarihi: 18/12/2019).

TBMM Genel Kurul Tutanağı, 23. Dönem 3. Yasama Yılı, 72. Birleşim, 6 Nisan 2009, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanak/donem23/yil3/bas/b072m.htm, (Erişim Tarihi: 27/11/2021).

Tekfidan Gümüş, N. (2021, 17 Aralık). Erivan ile Uzlaşma Bu Kez Olur mu. *Hürriyet.* https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/nilgun-tekfidan-gumus/erivan-ile-uzlasma-bu-kez-olur-mu-41962661 (Erişim Tarihi: 11/01/2022).

Tınç, F. (2008, 9 Mayıs). Kuzey Irak Açılımı İç Barışı Güçlendiriyor. *Hürriyet.* http://www.hurriyet.com.tr/kuzey-irak-acilimi-ic-barisi-guclendiriyor-8897455 (Erişim Tarihi: 25/11/2019).

Tınç, F. (2009, 24 Nisan). Yol Haritası Günü Kurtardı Ama. *Hürriyet*. https://www.hurriyet.com.tr/yol-haritasi-gunu-kurtardi-ama-11501906 (Erişim Tarihi: 22/11/2021).

Tilly, C. & Goodin, R. E. (2006). The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis. İçinde R. E. Goodin and C. Tilly (Eds.), *It Depends* (ss.3-32). Oxford: Oxford University Press.

Turan, R. & Safran, M. & Hayta, N. & Şahin, M. & Çakmak, M. A. & Dönmez, C. (2005). *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi* (10. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.

Tür, Ö. & Han, A. K. (2015). 2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler. İçinde Ö. Z. Oktav, H. S. Ertem (Ed.), *2000'li Yıllarda Türk Dış Politikasını Anlamak* (ss. 13-46). Nobel Yayıncılık.

Türk Tarih Kurumu. *Misak-ı Milli Haritası*. https://www.ttk.gov.tr/misak-i-milli-haritasi-3/ (Erişim Tarihi: 15/03/2022).

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2005, 15 Kasım). 2006 Malî Yılı Genel ve Katma Bütçe Kanun Tasarıları ile 2004 Malî Yılı Genel ve Katma Bütçe Kesinhesap Kanunu Tasarılarının Plan ve Bütçe Komisyonu Görüşme Tutanakları. https://www.tbmm.gov.tr/butce/2006/pbk15112005.htm (Erişim Tarihi: 19/09/2019).

Türkmen, İ. (2008, 9 Eylül). Cumhurbaşkanı'nın Erivan Ziyaretinin Arkası Gelecek mi? *Hürriyet*.. https://www.hurriyet.com.tr/cumhurbaskani-nin-erivan-ziyaretinin-arkasi-gelecek-mi-9851926 (Erişim Tarihi: 25/02/2022).

Ullman, R. H. (1983 Summer). Redefining Security. *International Security,* 8 (1), 129-153.

Uluslararası İlişkiler Sözlüğü. (2000). Sönmezoğlu, Faruk (Der.), Sevr Antlaşması. İçinde Uluslararası İlişkiler Sözlüğü (3. Baskı, s. 614-615). İstanbul: Der yayınları.

Vural, O. (2012, 3 Ekim). *Oktay Vural: Başbakan Erdoğan, Bölücülere ve Teröre Karşı Beyaz Bayrak Çekmiştir*. [Basın açıklaması]. https://www.mhp.org.tr/htmldocs/kadrolar/detay_ba_2455/mv24/42.html (Erişim Tarihi: 05/12/2019).

Wæver, O. (1995). On Security. İçinde R. D. Lipschutz (Ed.), *Securitization and Desecuritization* (ss. 46-87). New York: Columbia University Press.

Wæver, O. (1998). Security Communities. İçinde E. Adler and M. Barnett (Eds.), *Insecurity, Security, and Asecurity in the West European Non-War Community* (ss. 69-118). Cambridge: Cambridge University Press.

Wallensteen, P. (2002). *Understanding Conflict Resolution: War, Peace and the Global System*. London: Sage Publications.

Walt, S. M. (1991). The Renaissance of Security Studies. *International Studies Quarterly*, 35 (2) 211-239.

Wilkinson, C. (2007). The Copenhagen School on Tour in Kyrgyzstan: Is Securitization Theory Useable Outside Europe? *Security Dialogue*, 38 (1), 5-25.

Williams, M. C. (2011). Securitization Theory: How Security Problems Emerge and Dissolve. İçinde T. Balzacq (Ed.), *The Continuing Evolution of Securitization Theory* (ss. 212-222). New York: Routledge.

Yayman, H. (2011). *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası* (XII). SETA Yay.

Yeşiltaş, M. (2016). *Türkiye'de Ordu ve Jeopolitik Zihniyet*. Ankara: Kadim Yayınları.

Yetkin, M. (2005, 3 Kasım). Yeni Irak-Kürt Siyaseti Şekilleniyor. *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/yazarlar/murat-yetkin/yeni-irak-kurt-siyaseti-sekilleniyor-761977/ (Erişim Tarihi: 30/12/2019).

Yetkin, M. (2008, 17 Eylül). Genelkurmay Başkanı Başbuğ: Asker Üzerinden Siyaset Yapmayın. *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/yazarlar/murat-yetkin/genelkurmay-baskani-basbug-asker-uzerinden-siyaset-yapmayin-899070/ (Erişim Tarihi: 10/12/2019).

Yetkin, M. (2009, 25 Mart). Gül: Sonsuza Kadar Bekleyemeyiz. *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/yazarlar/murat-yetkin/gul-sonsuza-kadar-bekleyemeyiz-927896/ (Erişim Tarihi: 26/11/2019).

Yetkin, M. (2009, 31 Ekim). Irak Kürtleriyle Yeni Bir Sayfa. *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/yazarlar/murat-yetkin/irak-kurtleriyle-yeni-bir-sayfa-961937/ (Erişim Tarihi: 30/11/2019).

Yılmaz, M. Y. (2005, 2 Kasım). İki Komutan, İki Görüş. *Hürriyet.* http://www.hurriyet.com.tr/iki-komutan-iki-gorus-3473136 (Erişim Tarihi: 21/06/2018).

Zebari, A. H. (2009, November 2). Turkish Foreign Minister Embarks on Historic Kurdistan Visit. *The Daily Star*. http://www.dailystar.com.lb/News/Middle-East/2009/Nov-02/81982-turkish-foreign-minister-embarks-on-historic-kurdistan-visit.ashx (Erişim Tarihi: 02/12/2019).

EK

Ek 1: Genişletilmiş Güvenlik Kavramları

Güvenlik Kavramları	**Gösterilen (Kimin Güvenliği?)**	**Risk Altındaki Değer (Neyin Güvenliği?)**	**Tehdit Kaynağı/Kaynakları (Kimden/Neden Korunma?)**
Ulusal Güvenlik (Siyasi, Askeri Boyut)	Devlet	Egemenlik, Toprak Bütünlüğü	Diğer Devletler, Terörizm (Devlet Dışı Aktörler)
Toplumsal Güvenlik	Milletler, Toplumsal Gruplar	Ulusal Birlik, Kimlik	(Devletler) Milletler, Göçmenler, Yabancı Kültürler
İnsan Güvenliği	Bireyler, İnsanlık	Beka, Hayat Kalitesi	Devlet, Küreselleşme, Küresel Çevre Sorunları (GEC), Doğa, Terörizm
Çevresel Güvenlik	Ekosistem	Sürdürülebilirlik	Tüm İnsanlık
Cinsiyet Güvenliği	Cinsiyet İlişkileri, Yerli Halk, Azınlıklar	Eşitlik, Kimlik, Dayanışma	Ataerkillik, Totaliter/Erktekelci Kurumlar (Hükümetler, Dinler, Elitler, Kültür), Hoşgörüsüzlük

Kaynak: Brauch, H. G. (2008 Yaz). Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü. *Uluslararası İlişkiler,* 5 (18), 11.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Fahriye KESKİN KARAGÖL	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Gazi Üniversitesi
Fakülte	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Bölümü	Uluslararası İlişkiler
Yüksek Lisans	
Üniversite	Gazi Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Uluslararası İlişkiler
Programı	Uluslararası İlişkiler
Makale ve Bildiriler	

1. Keskin, F. (2010, 4-5-6 Kasım). **Türkiye-Suriye Arasındaki Sınır Ticaretinin Dış Politika Boyutu-The Foreign Policy Aspect of Border Trade Between Turkey-Syria** (ss.107–120). 1. Uluslararası Sınır Ticareti Kongresi-1st International Border Trade Congress, Kilis/Türkiye.

2. Cicioğlu, F. & Keskin, F. (2013, 27-30 Kasım). **Türkiye'nin Sivil Toplum Trilemması (Üçlemesi): Demokratik Açılım Örneği**. ICKEM 2013, 11th International Conference on Knowledge, Economy and Management, Valetta-Malta.

3. Keskin, F. (2012). **Krizler ve Kriz Yönetimi**. İçinde M. S. Erol ve E. Efegil (Ed.), **Dış Politika İnsan Hakları İkileminde Yeni Bir İnsani Müdahale Örneği Olarak Libya Krizi** (ss. 405-451). Ankara: Barış Kitabevi.

4. Balamir Coşkun, B. & Keskin Karagöl, F. (2021). **Pandora'nın Kutusu Açıldı: Soğuk Savaş Sonrası İç Çatışmalar ve İç Savaşlar**. İçinde E. Çıtak, E. Kuşçu Sönmez ve G. Turan (Ed.), Soğuk Savaş Sonrası Irak'taki İç Çatışmalar (ss. 69-90). Ankara: Palme Yay.

5. Keskin, F. (2014). **Ortadoğu Yıllığı 2013.** İçinde K. İnat, M. Ataman (Ed.), Kuveyt 2013 **(**ss. 295-318**)**. İstanbul: Açılım, Sayı 9, Yıl 9, ISSN: 2146-7595.

6. Keskin, F. (2015). **Ortadoğu Yıllığı 2014.** İçinde K. İnat, M. Ataman (Ed.), Kuveyt 2014 **(**ss. 257-274**)**. İstanbul: Açılım, Sayı 10, Yıl 10, ISSN: 2146-7595.

7. Keskin Karagöl, F. (2016). **Ortadoğu Yıllığı 2015.** İçinde K. İnat, M. Ataman (Ed.), Kuveyt 2015 **(**ss. 267-288**)**. İstanbul: Açılım, Sayı 11, Yıl 11, ISSN: 2146-7595.

8. Cicioğlu, F. & Keskin Karagöl, F. (2016) **Türk Dış Politikası Yıllığı**, İçinde B. Duran ve K. İnat. Türkiye'nin AB Politikası 2015 (ss. 285-317). SETA Yay.

9. Keskin Karagöl, F. (2016). **Türk Dış Politikası Yıllığı**, İçinde B. Duran ve K. İnat. Türkiye'nin Orta Asya ve Pakistan Politikası 2015 (ss. 403-433). SETA Yay.

10. Keskin Karagöl, F. (2015, 26 Eylül). **Kürt Sorunu'nun Çözümünde 'Şiddetli Kriz' Evresi**. Star Açık Görüş, http://haber.star.com.tr/acikgorus/kurt-sorununun-cozumunde-siddetli-kriz-evresi/haber-1058877

11. Balamir Coşkun, B. ve Keskin Karagöl, F. (2022). **Women in Foreign Policy.** İçinde Z. Alemdar ve B. Özdemir Sarıgil (Eds.). Developments in Afghanistan in 2021 and Women (ss. 5-6). WFP Almanak.